

SZABOLCSI MIKLÓS

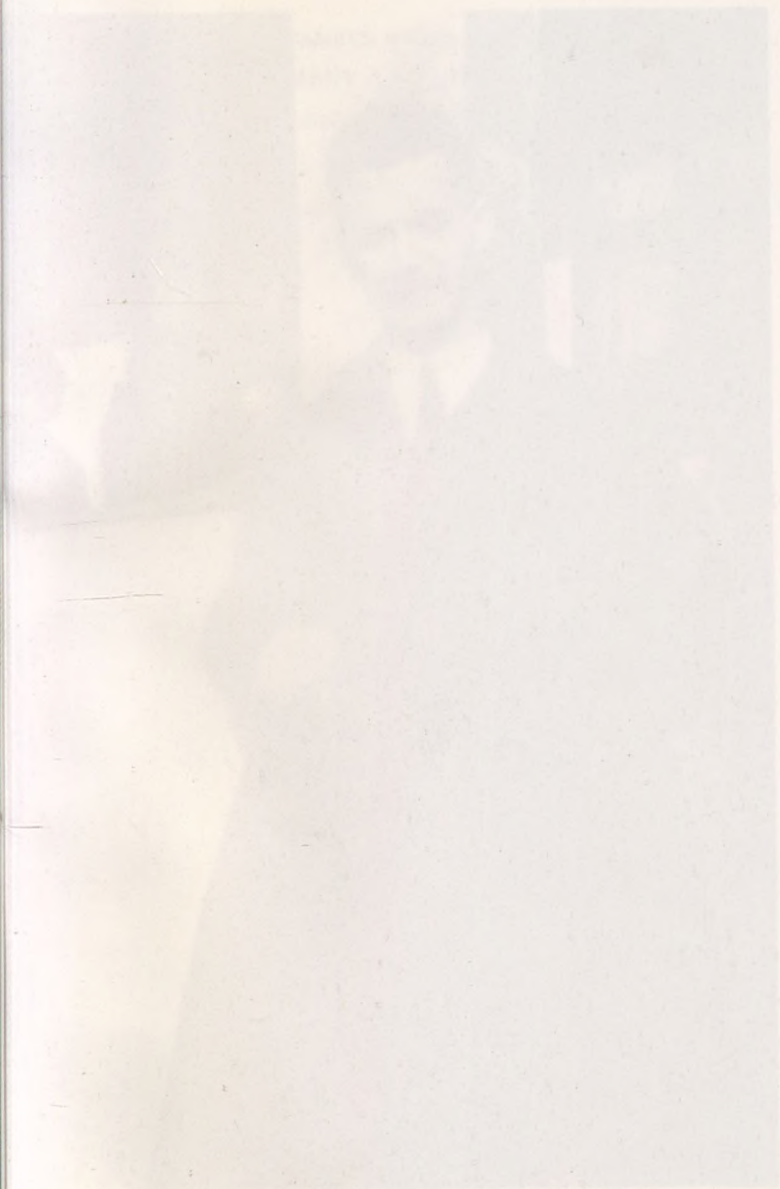
„KEMÉNY A MENNY”

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR

42504

SZABOLCSI MIKLÓS

„KEMÉNY A MENNY”

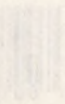
József Attila élete és pályája
1927–1930

„KEMÉNY A MENNY”

CSINE MIBALY

József Attila élete és pályája

1927–1930

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI ÉS TUDOMÁNYOS KÖZMŰVELÉSI BIZOTTSÁG

1744C

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR

40.

Szerkeszti

CZINE MIHÁLY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI
BIZOTTSÁGÁNAK SZERKEZTÉSE

12504

SZABOLCSI MIKLÓS

„KEMÉNY A MENNY”

József Attila élete és pályája

1927–1930

MTAK

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1992

M. TUD. AKADÉMIAI KIADÓ
Könyvtár

508527

Lektorálta
PÉTER LÁSZLÓ

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 6300 2

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1992

© Akadémiai Kiadó, 1992 · Szabolcsi Miklós

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános-előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvleltár ..... 2968 / 19 93 ..... SZ.

I.

„DERŰS VAGYOK ÉS HALLGATAG”

1927 szeptemberétől 1928 decemberéig

Újra otthon

A Népszava 1927. november 1-jei számában a hírovtat élén, mint csaknem mindennap, vers áll. Ezen a napon József Attiláé:

Még hazatalálsz

*Lehet hogy hab vagy, cukrozott tejen,
lehet hogy zörej, meredt éjjelen,
lehet hogy kés vagy ónos víz alatt,
lehet hogy gomb vagy amely leszakad, –*

*a pékinas könnye a kovászba hull,
ne keress csókot, ez a ház kigyul,
hazatalálsz még, szedd a lábodat, –
füstölgő szemek világítanak –*

Az olvasó felismeri: a *Medáliák* címmel a *Nincsen apám se anyám* kötetben közölt ciklus 4. darabjának első változata ez. A másfél évvel utóbb ciklussá szerkesztett formában némileg más a jelentése, de itt és most, a Népszava november 1-jei számában félreérthetetlenül jelentkezés ez, a hazatérés bejelentése, az „én, József Attila, itt vagyok!” folytatása. A hazatalálás verse, és benne a *haza* már abban az értelemben áll, mint majd az *Elégiá-*ban: „Ez a hazám”. Tanúja ez a vers persze annak is, hogy ez a hazajövetel nála sem – mint annyi más magyarnál sem – lehetett egyszerű elhatározás.

Másfél hónapja van már itthon. Eddig nem jelent még meg verse sehol, és ezzel a vizionárius, vészjósló, tüzet idéző képekkel teli két strófával jelzi: itt vagyok köztetek.

1927 szeptemberében érkezik vissza Franciaországból József Attila, először a Lovag utcába,¹ Makai Ödön és Lucie lakásába. Itt (Lovag utca 3.) folytatódik a család furcsa-szétzilált, ám valahogyan mégis összetartó élete. Jolán és Ödön, azaz Lippe Lucie és Makai Ödön még ezen a néven házasok (csak utóbb, 1928 szeptemberében veszi el József Jolánt a valódi néven Makai), de kapcsolatuk már laza.

A Lovag utcai, 1927. őszi hetek vagy hónapok életét József Jolán is, Németh Andor is megrajzolta. Mindkét leírásban keverednek azonban a Bécs és Párizs közti időszak és 1927 ősze egymásra rakódó képei. Mégis, e hetekre nézve is, nagyjából hitelesnek tekinthetjük e visszaemlékezéseket, József Jolánét például:

„Amikor Attila hazaérkezett Franciaországból, férjem átölelte és barátságosan hátbaütögte. Egyszer csak észrevettem, hogy Attila is tegezi őt. Nem tudom, melyikünk örült jobban ennek a most már kifelé is mutatkozó barátságnak, Attila-e, vagy én. »Megtört a jég« és már Etus sem doktorurazta sógorát. [...]

Attila sokszor elhozta hozzánk barátait. M. ilyenkor bement a szobájába, és csak akkor jött elő, amikor a fiatal emberek már elmentek. A tél folyamán Attila kedvéért hetenként egyszer összehívtuk kedves embereit. Ezeken a napokon férjem már kora délután elment, és csak késő este jött haza. A fürdőszobán keresztül ment a hálósobába, nehogy találkozzon rajtunk kívül valakivel. Egyetlen alkalommal sem mutatkozott vendégeink előtt, hiába kérleltem.

Rengeteg ember gyűlt össze ilyenkor nálunk. Minden sarokban világmegváltó viták folytak. Egy fiatal zongoraművésznő hosszas kérésre eljátszott egy-két Bach-fúgát vagy Beethoven-szonátát. A drága Simon Jolán különös verseket szavalt, amiket a hallgatók

¹ Hazaérkezésének pontos időpontját nem ismerjük, a terminus ante quem szept. 22.; ekkorra keltezi a *Németh Andor* c. medáliát (1. ÖV 2. [14] 539.) – szept. 28-án kelt iktatása a pesti egyetem bölcsészkarára. Általában meg kell jegyezni, hogy 1927 szeptemberétől 1928 tavaszáig igen kevés József Attila-dokumentum (levél, vers, kézirat) maradt ránk, az időszak eseménytörténetét ezért nehéz rekonstruálni.

egy része ájtatos figyelemmel hallgatott, míg a többiek görcsös nevetésben fetrengtek a hallottaktól. Orvos barátunk úgy járt-kelt a házban, mint egy kabaréelőadás szünetében, majd leült és polgári öntudattal hallgatta a szellemi mutatószámokat. Ő is mondogatta a férjemnek, kár, hogy távol tartja magát »irodalmi teadélutánjaimtól«, ahol remekül lehet szórakozni az ifjú boglyások és zöld titánok társaságában.

Este 8-9 óra tájban szétszéledtek vendégeink, azonban három-négy fiatalember, akikről sohasem tudtam, kicsodák, mi a nevük, semmi hajlandóságot nem mutatott a távozásra. Amikor már mindnyájan nagyon éhesek voltunk, betálaltattam a vacsorát és összeszedtem, ami ennyivaló található volt a háznál és asztalhoz ültettük a fiúkat. Vacsora végeztével visszatelepedtek a fotelekbe. Ültünk és untuk egymást. Az volt az érzésem, azt szeretnék, ha magukra hagynánk őket, hogy végre zavartalanul kinyújtózkodhassanak a kényelmes karosszékekben, és nyugodtan alhatnának. Reggel felé mentek el.

Férjem ingerülten veszekedett, amiért nem hajítottuk ki a fiatalembereket. Az meg teljesen kihozta a sodrából, hogy egy idő múlva kora reggel, amikor kiment az előszobába, már ott ült valaki, és várta, hogy Attila felébredjen. Vagy éppen az Etussal akart beszélni. Ezek a fiatalemberek úgy jöttek-mentek házunkban a nap bármely órájában, úgy üldögéltek a szobákban, mint egy pályaudvar várótermében. Végül is beszüntettük a délutáni összejöveteleket, és azontúl Attila házon kívül találkozott barátjaival. Egyedül Németh Andor járt továbbra is hozzánk, őt mindannyian nagyon szerettük.”¹

Németh Andor így emlékezik:

„Abban az időben, mikor én a Lovag-utcai lakás mindennapos vendége voltam, már elcsitulnak a nagy viharok. Mindjárt első alkalommal ebédre marasztaltak.

Az asztal körüli elhelyezkedés, a felszolgálat minden kis mozanata hangsúlyozta, hogy a ház M. igényeihez és szokásaihoz igazodik. Azonban ez csak külsőségekre szorítkozott. Valójában

¹ József J. [99] 295–297.

olyan volt a helyzet, mintha nem is én lettem volna vendég, hanem M. Megtisztelő, de kissé nyomasztó vendég. Alig, hogy a feketéjét kiitta, felállt és felszegen elköszönt. Távozása felszabadítóan hatott mindnyájunkra.

Természetesen a testvérek cinkosa voltam az M. ellen irányuló összeesküvésben. Ami főleg abban állt, hogy az asztalnál, vagy ha napközben hazavetődött, ami ritkán fordult elő, tudomásul vet-tük a jelenlétét. Ha megjelent, »lapultunk«. Nem a valóságban, hanem »érzésben«. S ha elment, úgy zsibongtunk, persze megint csak képletesen, mint az iskolásgyerekek, amikor a tanító elhagyja a tantermet. S Lucie velünk. Ha lebiggyesztve keskeny alsóajkát s vékony szemöldökét felrántva azt mondta: »a férjem«, nevetni kellett. S ő velünk nevetett. Ő is úgy állt M.-hez, mintha az a gyámapja lett volna, nem a férje. [...]

Az ügyvéd ebéd után elment hazulról, magunkra maradtunk a kedves kis lakásban. Sátortáborrá toltuk össze a karosszékeket, bögyüket puha fészkekké párnáztuk, ott tollázkodtunk, terveket szöve, verseket mondogatva, alkonyatig. Vacsorára megjött az ügyvéd, aztán újra eltávozott. Mi meg lementünk csatangolni, vagy beültünk az Angol kávéházba, bábáskodni Attila verseihez.

Ezekből az esztétikai vitákkal fűszerezett csatangolásokból születtek a Medáliák.”¹

A Lovag utca léggörét, igaz, 1924–25-ről szólva, de véleményem szerint 1927 őszére is érvényesen Rónay György így vázolja: „Makait nem szíveli, a Lovag utcában nem érzi jól magát, hiszen elégszer hallhatta, hogy »mit keres Attila az asztalnál«; de Jolánnal való kapcsolata sem olyan egyértelműen »jótestvéri«, amilyennek – érthetőleg – Jolán feltüntette és nyilván visszamenőleg érezte is. Ez a – kétségkívül nagyon szoros – kapcsolat legalább is ambivalens: meghitt, olykor esengő szeretet és tehetetlen, olykor acsargó gyűlölet közt ingadozik. Jolán Attila számára nemcsak az idősebb, néha az önfeláldozásig gondoskodó testvér, az anyahelyettes, a bizalmas barát (noha Etussal talán bizalmasabb, gyermekibb barátságban van, mintha a háttérbe szorított két

¹ Németh A. [127] 62–63, 73.

kisebbik össze-összefogna a nagyobbik ellen, vagy csak háta mögött); Jolán a bűnbak is, akire időnként ráhárítja a felelősséget, és akit időnként arra kényszerít, hogy helyette és érte döntson, megoldja az ő életének csomóit; ha kell, kizsarolja tőle a döntést... De érzelmi ellentmondásokkal zsúfolt kapcsolatuk menthetetlenül éppen ezt a magatartást váltotta ki Attilából. Akaratlanul is, vagy talán nem egészen akaratlanul, hanem őszinteség és lappangó ravasz számítás nagyon bonyolult vegyülékével – komisz volt Jolánhoz; mint ahogyan többek között – komisz lesz majd Vágó Mártához, és komisz lesz Szántó Judithoz. Nem azért, mert komisz ember volt, hanem azért, mert beteg ember volt. Mostani viselkedése sem gonoszság. Egyszerűen (illetve nagyonis bonyolultan) tünet: a lappangó skizofrénia egyik jellemző, de sajnos csak utólag azonosítható tünete.”¹

Meddig lakott családjával a Lovag utcában, nem tudjuk egészen pontosan. 1928 márciusában már „Andrássy út 6. III. 12.” szerepel lakáscímeként,² de valószínű, hogy előbb, talán már 1927 decemberében költözött el a családtól, először – *sehová*, majd albérletből albérletbe. Ezekből Nádass József említi Sándor Imre albérleti szobáját a Klauzál téren: „itt talált több hétre ideiglenes menedéket – a szobaasszony zúgolódása ellenére – Attila.”³ Három levelében is utal rá a fiatal költő: „másfél hónapig nem volt lakásom, padon aludtam, de leginkább átsétáltam az éjszakákat és hamarosan ki sem számítható idő óta kenyéren és vízen élek” – írja 1928. március végén Zolnai Bélának⁴ „Lakásom másfél hónapig nem volt. Koplaltam és néha még cigaretta sem akadt...” – ezt egy hónappal később írja Sándor Imrének.⁵

Nyilván ugyanezre az időszakra vonatkozik, ezt az állapotot tükrözi:

¹ Rónay [151] 252–253.

² Vál. lev. [10] 172.

³ Nádass: Emlékkönyv [87] 163.

⁴ Vál. lev. [10] 171.

⁵ I. m. 174. – Ugyanez az állítás ápr. 30-án kelt, Galamb Ödönnek írott levelében. I. m. 176.

*Néhány éjjelre, padra, köre,
adjatok immár fekhelyet.*

.....
*Mindnyájan alusztok időre,
enélkül én sem élhetek.*

.....
*helyettem leljen szeretőre,
aki egy éjre eltemet.¹*

A Makai család maga sem maradt már sokáig az évtizede lakott Lovag utcai lakásban. 1928 júniusában előbb a Vilmos császár út 37.-be költöztek, hogy az év végén már Hódmezővásárhelyre menjenek le.

A pesti bölcsészkaron

József Attila eleinte folytatni akarta egyetemi tanulmányait. A szegedi, bécsi és párizsi év után a IV. évet Budapesten, a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán. Szeptember 30-án iratkozott be, november 15-én mutatta be érettségi bizo-

¹ L. ÖV 2. [14] 14. – Stoll Béla, a kiadás szerkesztője ezt a verset az első megjelenés alapján 1928. április elejére keltezi. Véleményem szerint a vers indulatai és tárgyi elemei korábbra, a lakástalanság idejére utalják, mivel pedig 1928. márc. 29-én már az Andrássy úti albérletet írja címéül (Vál. lev. [10] 172.), a Diáknyomorenyhító Akcióhoz ápr. 11-én írt kérvényében is *múlt időben* említi „másfél hónapig nem volt lakásom” – a „padon alvás” időszaka 1928 február-márciusára tehető, tehát a vers is korábbi. Ugyanennek az élménynek másik megjelenése a *Dalban*:

*Szalonnán éltem, mialatt
virágzott minden vállalat
s rossz nők ültek az autókban.*

...

*Nincs senki, akire rámondjam,
örömét lelte nyomoromban.*

nyítványát, indexébe sok előadást vett fel, és a félév végén kollokvált is, bár az év végi vizsgát már nem rakta le. Tavasszal ugyan lépéseket tett a tanári alapvizsga letételére – ez volt a feltétele, hogy a két külföldi évét beszámítsák.¹ Talán ehhez kért segítyt április 21-én az Országos Magyar Diáknyomorenyhító Akciótol,² de ezt a megrendítő vallomását nem adta be.

Az első félévben felvette Fináczy Ernő pedagógiai előadását, Szinnyei József finnugor nyelvi előadásait, Melich Jánosnak A magyar szókészlet forrásai című előadását. Magyar irodalomtörténetből Horváth János előadásai (A magyar irodalom a középkorban és Gyulai Pál), szemináriumi gyakorlatai, valamint a már idős Négyesy László Magyar stílusgyakorlatai, Zlinszky Aladár Stiliztikája és Toldi-előadása, valamint Szinnyei Ferenc egy előadása szerepelnek az indexében. Franciából felvette Eckhardt Sándor két előadását („Francia szellem” és francia irodalom, valamint Leiró nyelvtan), szemináriumi gyakorlatát a második félévben, Sauvageot Aurél (valószínűleg meg nem tartott) Francia nyelvtörténeti előadását, Carrère János lektor stílusgyakorlatait és a 19. századi katolikus irodalomról szóló kollégiumát. Az első félévben, tehát 1927 őszén–telén be-bejárt a bölcsészkarra, erre vallanak félév végi kollokviumai. Horváth János mindkét kollégiumából jelesre kollokvált, szemináriumán jelesen dolgozott. Ugyancsak két jeles jelzi az Eckhardt-kollokviumokat (aki valaha Eckhardt-tanítvány volt, tudja, hogy ez nem is volt olyan kis dolog). Négyesy is jelest adott, Császár Elemér viszont „jól kollokvált”-at ír be. Közvetlen tanúság van részvételére Horváth János szemináriumán.³

¹ L. Úrhegyi [213]

² L. ÖM 4. [9] 19.

³ Horváth Jánostól (1878–1962), aki nekem is professzorom volt, 1954 őszén kértem először felvilágosítást. 1954. okt. 10-én írt levelezőlapjával jelezte: „Van adatom az ő bpesti bölcsészkarri évről vagy félévéről, amiről nem emlékszem, hogy olvastam volna valahol...” Felkerestem, és akkor másolhattam le szemináriumi névjegyzékét. Ezt később az Eötvös Kollégium 1971. évi Horváth János-kiállításán mutatták be a nyilvánosság előtt. A szeminárium egykori résztvevője, Bán Imre írta meg velem kapcsolatban emlékeit, elsősorban a szeminárium résztvevőiről. (Bán [20])

Társai közül többen (Bán Imre, Novák – utóbb Balassa – László, Terbe Lajos) ismert irodalomtörténészek, tanárok lettek, több mást is (Buda János, Wernitz István, Bartha István) megjegyzett a bibliográfia vagy az emlékezet. De József Attilát nem. „Az a benyomásom, hogy az első foglalkozáson megjelent, de a többiekre rendszertelenül vagy egyáltalán nem járt. Ha felolvasott volna, szuggesztív egyénisége bizonyára mélyebb benyomást gyakorolt volna rám. Ha lett volna dolgozata, ennek vázlata, anyaggyűjtése vagy egyéb részlete talán fennmaradt volna...” – írja Bán Imre. Horváth János¹ úgy emlékezett, hogy félév végén jött hozzá, kérve, hogy valami jegyet írjon be neki. A professzor verset kért tőle szemináriumi dolgozat helyett, melyet meg is kapott. Sajnos a vers (vagy versek) elvesztek, és ez nagy kár, hiszen éppen 1927 végi, 1928 elejei művei kis számban maradtak ránk.

Horváth Jánossal utóbb is volt kapcsolata. Tanú rá a professzor birtokában még 1954-ben meglévő dedikált *Medvetánc* kötet,² és természetesen az is, hogy 1937-ben a költő értő bírálatot írt a Horváth János szerkesztette *Magyar versek könyvéről*,³ Horváth János pedig több versét felvette az említett kiadvány második, 1942-es kiadásába.⁴ Lehetséges, hogy József

¹ 1954 októberében, személyes beszélgetésünk alkalmával.

² A dedikáció: „Horváth Jánosnak tisztelettel és szeretettel volt tanítványa. Bpest 1935”

³ ÖM 3. [8] 188.

⁴ A verseket a kötet végén lévő *Jegyzet-szótárban* rövid, a költőt bemutató kis esszé követi. Horváth János ekkor így mutatja be József Attilát (írásának egyes részei bizonyosan 1928-i benyomásait tükrözik):

„József Attila 734. 1. Apja szappanfőző, anyja mosónő volt. Bpsten, 1905-ben született. Egész élete viszontagságok közt, nagy szegénységben, sőt nyomorban folyt le. Anyja halála után gyámja a makói gimnáziumba adta be s az ottani internátusban szerzett neki helyet, Giesswein Sándor támogatásával. 1923-ban bankhivatalnok lett Bpsten, aztán könyvügynök, két év múlva Bécsben egyetemi hallgató, közben rikkancs; megfordult Párizsban is; Szegeden a bölcsészettudományi iratkozott be, megint Pestre jött, itt Szép Szó címen folyóiratot indított, a bölcsészettudományra is be-benézett. 1934-ben Baumgarten-díjat nyert. 1937-ben Szárszón a vonat elé vetette magát. 1942-ben hantolták át a Kerepesi-úti temetőbe. Első versekötete 1922-ben jelent meg, Szegeden. Különös, eredeti, mindennemű conven-

Attilának az ugyancsak 1937-es, befejezetlenül maradt vers-tani fejtegetése sem idegen Horváth János hatásától (bár Gábor Ignác és Sík Sándor tanításai is közrejátszhattak). Mindenesetre: a kor egyik legnagyobb irodalomtörténésze tudott a fiatal költőről, az pedig nyilvánvalóan olvashatta tanárának ekkoriban keletkezett alapvető műveit, melyek saját irodalomszemléletének, műltszemléletének kialakításában, elsősorban talán a magyar irodalmi múlt árnyalt megismerésében sok más között feltehetően befolyásolhatták is.

Egy másik professzor, Eckhardt Sándor, aki ekkoriban vette át a francia tanszéket, ugyancsak Bán Imrével 1955-ben „azt közölte, hogy Attila nála többször járt, versfordításait is helyezte el lapoknál, és, szerinte, kár volt a Horger-affért komolyan vennie, mert erre Budapesten ügyet sem vetettek”.¹

Professzorai között a harmadik egyéniség, akinek nyoma ott

tiónak, illemnek és kényességnek fittyet hányó egyénisége, életmódja és költői modora akadályozta általánosabb elismertetését, s nyerte meg számára szűkebb körök méltánylását. A szegénység és othontalanság életformáját, mint neki magától értetődő tartozékát, fitogtatás és szépítés nélkül viszi át költészetébe; lázongásai sem hatnak szokványos izgatásként; tiszteletlensége mint a gyermeké. Nem tartja számon költő voltát; nem látszik tudni, hogy közönsége van, vagy lehet; nem törődik versei minőségével: terem, mint a bokor. Amit a Kosztolányi-típusú költők a rím segítségével érnek el, ő logikátlan spontaneitással talál meglepő, furcsa associációkat. Fantasztikus lelemények, rendezetlen impressziók, kedves sutaságok, friss érzékletek, zilált morálú viselkedés után és közben váratlan gyöngédségek, kibékítő gyermekes szólások: valami ősi, primitív, fegyelmetlen költői tehetséget éreztetnek, szervetlennek látszó, nem is mindig világos gondolatmenetében. Bizonyára tudta és szerette maga is e primitívesség ízét, de még csak látszani sem akart tudatos, vagy tudós költőnek. »Mesterszonett«-je, mely 14 megelőző szonett első soraiból van összerakva, mint művészkedő játék, kivételes az ő darabjai közt, de annak a mesterkedése is nem-logikus, mégis szuggesztív gondolatmozaik létesítését célozza. Rímtornára csak tréfából vagy gúnyból ha vállalkozik.” *L. Magyar versek könyve* [339] 754–755. – *A Kortársak* [108] gyűjteményben ez a szöveg nem található.

¹ *Bán* [20] 68. Tudomásom szerint Eckhardt Zolnai Bélának ajánlotta kiadásra a Villon-fordításokat (1. Vál. lev. [10] 171.). 1928–30-ban ugyanis a Népszavában, A Tollban, utóbb a Korunkban és a Szép Szóban vagy kisebb baloldali lapokban jelentek meg József Attila műfordításai. Egyik sem olyan orgánus, ahova az akkor konzervatív Eckhardt közvetíthette volna.

van művén, a filozófus Pauler Ákos. József Attila esztétikai, kritikai írásain már régebben kimutatták Pauler Ákos fogalmi rendszerének hatását.¹ József Attila Paulernak főleg korábbi műveit olvasta, és indexe bizonyítja, hogy a második félévben egyetemi előadását és szemináriumát is hallgatta.²

Az első félévet tehát még komolyan vette, kollokviumai ezt bizonyítják, és Jolán is úgy emlékezik, hogy „Attila közben szorgalmasan tanult, látogatta az egyetemi előadásokat. Tanári vizsgát mégsem tett, mert »Horger Antal fenyegetésére gondolva« azt hitte, úgysem kapna állást.»³ Bár a Horger- eset élete végéig kínzó traumája maradt, a tanári vizsgák elmaradása talán elsősorban mégsem ennek az élménynek tulajdonítható. Véleményem szerint ekkor már nem is akart középiskolai tanár lenni; talán a vizsgáktól is tartott, mindenesetre a szerkesztő-költő életforma vonzotta. Ehhez pedig elég volt akkor a bölcsészkar elvégzését igazoló abszolutórium – a „szabadbölcsészek” közé tartozhatott volna József Attila is. A második félévben nagyrészt ugyanazokat az előadásokat vette fel, mint az előzőben, de Carrère és Sauvageot már nem szerepel indexében. A félévközi és -záró aláírásokat, az egész tandíjmentességet igazoló pecsétet, a félévzáró dékáni aláírást is megszerezte, de csak egy kollokviumot tett le (Pauler Ákosnál Az ókori philosophia történetéből), tanári vizsgára pedig nem jelentkezett.

Egyetemi – vagy egyetemen kívüli – filológiai-nyelvészeti érdeklődéséről sok – közvetett vagy közvetlen – adat tanúskodik. Olvasta, forgatta, jegyzetelte – és felhasználta – a Magyar Nyelv, az Ethnographia számait; a Magyar Nyelv 1927. májusi számában jelent meg Moravcsik Gyula tanulmánya (*Muagerisz Ki-*

¹ Már szól róla Forgács László is. (*Forgács* [57] 42., 77., 525., 527.) – Igen részletesen elemzi a Pauler-hatást Tverdota; megállapításaira más összefüggésben visszatérünk. (*Tverdota* [201])

² „Nem emlékszem rá, hogy valaha is láttam volna József Attilát ezeknek az előadásoknak bármelyikén is, nyilván nem volt szorgalmas óralátogató” – írja Mátrai László (*Mátrai* [343]). Tény azonban, hogy jelesen vizsgázott Paulernál.

³ *József J.* [99] 299.

rály), amelyből a Napkelethez beküldött pályázat jeligéjét merítette.¹ Más cikkek, értekezések hatását is nyomon lehet követni. A fiatalember – szakvizsga nélkül is – képzett filológussá vált.

Baráti körben

Mivel töltötte hát napjait, kikkel találkozott; kikből állt 1927 őszén, 1928 elején baráti köre; kik lehettek a Jolán említette, a Lovag utcába járó fiatalemberek?

A bécsi és párizsi évek előtről szerzett kapcsolatok közül megmaradt a Gyenes Gittához, Wallesz Lucához fűződő barátság, sőt ekkor udvarolt igazán Lucának; a Walleszéknál összegyűlő baráti társaság is lényegében változatlan maradt.

Ez időben ismerkedett meg a Párizsból hazatért Illyés Gyulával. Hadd idézzük Illyést magát:

„Írásból már ismertük egymást. Mindketten dolgoztunk Rubin László akkor indult – s nem sok időt élt – havi folyóiratába, a Láthatárba. Rubin megmutatta az egyik hozzá írt levelét; ebben az én verseimről is ejtett szót, nem kedvezőtlent.

Már első személyes találkozásunkkor tökéletes volt köztünk a bizalom, a nyílt beszéd. Ez közvetlenül azután történt, hogy ő megjött Párizsból. Onnan tudom, mert tőlem tudakozódott a hazai viszonyok, illetve a távolléte alatt történt változások felől. Este volt; a Szimplon kávéházban ültünk egy asztalhoz.

Vidám volt, bőbeszédű, huszon-egynéhány éves. A gátlástanóságig magabiztos. Rögtön az elején meghökkentett egy mondatával:

– Hol lehet itt mecénást szerezni?

A meghökkenést nyomban föloldta egy gyermekien tiszta mosoly. Úgy mondta azt a néhány szót, hogy a gyermek idegenben is enni kér, vagy azon nyomban belenyúl az asztalra tett süteményes tálba. Pazar fényben úszó hatalmas kávéházi teremben ültünk – körülöttünk az asztaloknál pompázatos nők, ítéletünk

¹ Bokor [35], Tverdota [206] 384.

szerint csupa dúsgazdag, vacsoraképes polgár, köztük aranycsilagos egyenruhások is, főleg rendőrtisztek. A mi zsebünkben alig több, mint egy kávé ára.

De bennünket tordai hasadék választott el ettől a karunkat érintő polgári világtól. Mélységesen megvetettük őket a maguk rendje és szembeszökően rendezett életük miatt. Nem mint bohémek tartottuk más világbelieknek őket; mint forradalmárok. Kérni tőlük valamit? Majd ők fognak kérni tőlünk, sokkal hamarabb, mint gondolnák.

De József Attila sorsa úgy alakult, hogy anyja elvesztése óta ki volt szolgáltatva e társadalom kegyének. A tandíjmentesség, az ingyen internátus után, melyhez rendkívüli elméleti képessége révén jutott, szinte észrevétlenül került abba a helyzetbe, hogy írói tehetségének korán jelentkező jegyei révén magánosok támogatásából tartotta fenn magát, ha leginkább a nyomor fokán is.

Hogy mindennek elébe vágjak, ebben látom szenvedésének, összeroppanásának egyik fő okát.

Akik támogatták, megbecsülésből tették. De néha – gyakran inkább – nagyon megalázták, szándéktalanul is. Jóakarói közé sorozhatta Lesznai Annát is. Lesznai Anna másokat is támogattott; nem egy fiatal íróat hívott meg hosszabb-rövidebb tartózkodásra körtvélyesi birtokára.

Megismerkedésünk kezdetén József Attila azzal a tervvel foglalkozott, hogy Pesten fejezi be a szegedi eltanácsolással megszakadt egyetemi tanulmányait. A terveit mindig tüzetes utánjárással, a részletek pontos számbavevésével készítette. Papírra rótt költségvetése volt, mennyit kell összeszereznie havonként albérleti szobára, kosztra, közlekedésre, dohányra. Elment a rektori hivatalba, megtudakolta, mit kell szánnia a beiratkozás költségeire. Erről fillérre menő jegyzéket készített. Egy másolatát aztán elküldte Lesznai Annának, mellékleteként a levélnek, amelyben föltárta: új fordulatot akar adni sorsának. Kikerekítve nyolcvan pengőt kért tőle.

Nem volt titkolódzó természet. A testét, lelkét érintő történések közül fölfedte gyermeki közvetlenséggel azokat is, amelyeket más csak körülményesen említett volna.

Sűrűn pillogtatott, megnedvesülő szemmel mondta el nekem – mint nyilván másoknak is – mit kapott a kérésre.

Negyven pengőt hozott neki a posta.

Nem volt kis összeg; ennyit adni első kérésre még az igen gazdagok részéről is szép teljesítmény volt.

Mi rángatta mégis a sírás görcseit a fiatal kérelmező szája köré?

Hogy nem hittek a szavának. Hogy levelét afféle – ügyesebben megfogalmazott – pumpoló fogásnak tartották. Hogy verseinek még olyan megbecsülője is, mint Lesznai Anna, nem vette ember-számba: nem becsülte annyira, mint környezetének felnőtt tag-jait.

Gyermeknek tekintették, túl sokáig. Ismétlem, áradt róla a játékosság, a gyermeki könnyedség, a benső csilloghatnék, hogy már pusztá megjelenésével mosolyt keltsen. Hamarosan nem József Attila lett a neve, hanem csak Attila; rövidesen azok körében is, akik nem voltak beszélő viszonyban vele, akik csak hírből ismerték.

*

Nem sokkal a megismerkedésünk után (1927-ben) elsétáltunk hozzánk, nem bírván abbahagyni a fiatalok szokásos gondolat-cserélését. Ez a séta nem volt kis távolság: a Népszínház utcától ki Angyalföldre, túl a Lehel úti kaszárnyákon.

Konyha és alkóvos szoba, a Lehel út 26. számú hatalmas bérkaszárnya harmadik emeletén, ennyi volt anyám lakása, amikor Párizsból hazajöttem. A lakásban nem volt semmi komfort, de abban a kültelki proletár környezetben is a hajdani pusztai főgépészné igényét, szinte túlzott rend- és tisztaságszeretetét sugározta. Anyám magányos volt; nemcsak apámtól vált el, hanem mondhatni az egész családtól; fehérneművarrásból tartotta fenn magát, támogatást, tartásdíjat, valami vagyonrészt is elutasítva. Ritka látogatóit a vidéki vendéglátás szokásaival fogadta, kötelezőnek érezvén, hogy étellel s pihenőhellyel is megkínálja őket. Szerény, de kellemes és szép beszédű társalgó volt; kellemes, sőt szép és finom külsejű is, innen még az ötvenen.

Berda Józseftől tudom, aki újpesti útjain szintén föl-fölkereste,

hogy a nagy bögre kávé s a vastag vajás kenyér kijárt neki, távollétemkor is.

József Attilát bizonyosan nem a bögre kávék és vajás kenyerek vonzották. Hisz a kivillamosozás árából azt bent a városban bármelyik kávéházban megkaphatta volna.

Mit kaphatott hát abban a külvárosi proletárlakásban? A saját gyermekkorát? A saját anyjának a fölvidését? Ez a valószínű. De ezzel az emlékgoblennek csak egy fonalát tartanánk a kezünkben. Megtörtént, hogy csak pihenni jött. Elbeszélgetett egy darabig, aztán engedélyt kért, hogy amíg anyám a konyhában dolgozik, aludhassék egyet a szobában a díványon. De ezekről nekem alig tett említést.”¹

Törzshelyei ekkoriban: a Simplon kávéház a József körút és a Népszínház utca sarkán, ahol Kassák köre tanyázott; a Magyar Korona kávéház, Osvát Ernő törzshelye; az Oktogonon az Abbazia kávéház, barátai találkozóhelye; a Népszava szerkesztősége a Conti utcában és egyre inkább a Japán. És eljár Szegi Pál műteremlakásába a Köröndön; ott népdalokat énekelnek, elsősorban Bartók és Kodály gyűjtéséből; a fiatal Ascher Oszkár verseket szaval; Illyés felolvassa műveit, József Attila is az övét. Egy másik „szalonra” ugyancsak Illyés Gyula emlékezik: „Polányiékra a Széna téren. Egy bájos orosz diáklány múltú nagymama gyűjtögette maga köré a radikális polgárság fiatal szellemiségét, mintha valamennyi közgazdász lett volna. A múlt századbéli lakásból ma is a jókedv melegsége süt az arcomba, József Attila jókedvének, ragyogásának melege. Becézték, várták a jómondásait, a szép sorait, csak Attila volt itt is még a fiatalabbaknak is. Föloldottan élvezték szelleme játékosságát. Ezt várták, mondhatni várták el tőle.”² Polányi Cecil szalonjáról Déry így ír: „A háromszobás kis Krisztina körüti lakásban száz ember zsúfolódott a háziasszony és néhány tál olcsó szendvics és hamisított egyiptomi cigaretták köré, többnyire baloldali értelmiségiek, né-

¹ Illyés [298] 6–7.

² I. m. – L. még *Illyés Gyuláné* [80] 114. (Az ott idézett naplórészlete.)

hány jelentős ember és sznob tenyészetük...”¹ A „Szegő-iroda”; a gépirással foglalkozó két Szegő testvér Jókai téri lakása is otthona volt – írók diktáltak itt, többek között Déry Tibor és Németh Andor (aki utóbb el is vette Szegő Júliát). Itt vitatta meg József Attila és Németh Andor a *Medáliákat* – majd együtt távoztak a szomszédba, a Japán kávéházba.²

Németh Andor ismertette meg, még korábban, Kosztolányival és a Hadik kávéházban Karinthyval. Babitsot pedig, úgy látszik, korábban ismerhette már; Illyés Gyula arról ír, hogy őt Babitshoz elsőnek éppen József Attila vitte el.³ A későbbi fejlemények, a Babits–József Attila-vita és másrésről a Babits–Illyés-kapcsolat szinte fiúi viszonyná válása fényében ez a kezdet sajátosnak látszik. Helycsere történt.

Ugyanezekből a hónapokból származik meg-megszakadó ismeretsége Déry Tiborral is. „1927-ben először találkoztam vele Osvát Ernő kávéházi asztalánál a Vilmos császár úti [...] Seemann kávéházban.”⁴ És közvetlenül József Attila halála után írja: „Amikor én tíz éve Pesten megismertem, nevető fiatalságának már a végén járt. Huszonkét éves volt ekkor. Humorának még voltak szertelen kitörései, kamaszos gögje olykor még fortyogott, de az élet nagyjából már letompította szögleteit, s a világgal szemben kialakult ellenállása mind kerekesebb lett, és mind beljebb húzódott szívébe. Nagy nyomorban élt... Attila lelke gyorsan alakult, öregedett.”⁵

Már 1926-ból ismerte József Attila Komlós Aladárt, az akkor fiatal tanárt és kritikust, a Pestre nemrég felkerült Zelkovits Zoltánt és talán az ugyancsak nemrég Dél-Amerikából Pestre érke-

¹ Déry [250] 352.

² Németh Andorné: Emlékkönyv [87]

³ Illyés [297] 467.

⁴ Déry [250] 463.

⁵ Déry az emlékezést közvetlenül a halál után írja, a megismerkedés ideje tehát 1927 késő ősze. Az emlékezés először a Szép Szó József Attila-emlékszámban jelent meg, majd más kötetekben is. (Déry: J. A. emlékének [86])

zett Remenyik Zsigmondot,¹ Komor Andrást, akit egy Sándor Imrének küldött levélben említ,² és Róna Imrét, akinél szintén nagyobb társaság gyűlt össze: Ligeti Pál, Ignotus Pál, Varró István.³ Természetesen fenntartotta kapcsolatait szegedi, felvidéki és talán bécsi barátaival. Már 1927. október 12-én Juhász Gyulának írt levelezőlapot, 1928 tavaszán a felvidéki Sándor Imrének, a szegedi Eidus Bentiánnak – mint ahogy Kolozsvárra küldött verseket Kuncz Aladárnak az *Ellenzék* számára.⁴ Ismerete Tamás Sári költőnöt, aki 1927. december 22-én verseskötetét dedikálta neki.⁵

Verseket pedig e hónapokban főleg a *Népszava* közölte tőle Bresztovszky Ede jóvoltából. Mint más baloldaliak, ezt a lapot tartotta ekkor ő is igazi otthonának.⁶ Emellett két erdélyi orgánus, a *Pásztortűz* és az *Ellenzék* is közölte tőle verseket, egyet pedig a budapesti *Együtt*. De 1928 elején a *Napkelet* verspályázata is beküld néhány verset – pénzt is szeretne szerezni, és azért ott is szerepelni akar. Egyébként sikertelenül – elsősorban a bíráló Németh László ellenérzése miatt.⁷ A Nyugatban ekkor még nem jelentek meg versei.⁸

¹ Bár konkrét adatok kettejük barátságáról csak 1931-re vonatkozólag vannak. (L. *Tasi* [181] 146.)

² Vál. lev. [10] 175.

³ L. *Komlós Aladár* [95] 37.

⁴ Vál. lev. [10] 171, 173, 174, 175.

⁵ Tamás Sári: *Bőpalástos napok*. Bp. 1927. (A példány Polner Zoltán birtokában.)

⁶ A *Népszavában* ez időben barátjának, Németh Andornak novellái is megjelentek. Verseket a fiatalabbak közül L. Tihanyi Ernő, Ember Ervin, Simon Andor, Havas Imre, Kováts József közölte. Az idősebb „házi költők” Gyagyovszki Emil, Farkas Antal, Brichta Cézár, Sebes Árpád, Tuba Károly, Mankó József, Várnai Zseni, Szakasits Árpád, Hegyi Ernő, s ekkor még ritkábban Kassák Lajos is megjelenik. Jegyezzük meg még meg, hogy a *Népszava* állandóan közli ekkoriban Nagy Lajos novelláit.

⁷ *Bokor* [35]

⁸ Erről lásd kérkedő szabadkozását a Zolnai Bélához írt levélben. (Vál. lev. [10] 171.). „A Nyugat tíz-tizenkét pengőt fizet és Osvát hajlandó is lett volna közölni őket [a Villon-fordításokat], de az időbe került volna amit én... bajosan tudnék kívánni.”

És asszonyok? Szerelmek? Költészetében e hónapokban, tehát 1927 szeptemberétől 1928 kora tavaszáig csak Luca neve szerepel, neki dedikál, neki és róla ír verset.¹

A reális „biológiai létben” bizonyára voltak „nőügyei”. Egy Márta-levél céloz is erre, udvarolgatott is, és talán mélyebb kapcsolatai is lehettek, de a költői életrajz csak Lucát tartotta meg. Változatlanul a Mexikói úti lakásba járogatott a festőnő anyához, a „topogó” lányhoz, talán inkább megszokásból, szánakozásból, mint valaminő égő szerelemből. „Walleszéknál, ahol föl szabadult és jól érzi magát az enyhén erotikus Bohémiában, szeszélyesen játékos, szeretetreméltó.”²

Egy másik kapcsolatról tanúskodik az a néhány sor – prózai vallomás és négysoros vers –, amelyet egy utóbb Vágó Mártának ajándékozott *Nem én kiáltok* kötet példányába írt, 1927. nov. keltezéssel.³ Egy keresztnév szerepel a versben: „Kis mellét most mossa meg Éva” – lehet, bár nem biztos, hogy itt Révay Éváról, párizsi kapcsolatáról van szó. A prózai szöveg mintha egy elhúzó-dó, megszűnőben lévő, tisztázatlan viszonyra utalna. „*Nincs benned köszönet. Abban sem segítesz, hogy elveszítselek, amint nem segítettél, hogy megtaláljalak. Ezek azonban csak szavak. Azt hittem, tisztázódik a dolog, ha magammal beszélgetek...*”

¹ 1927 karácsonyán neki dedikálja az *Áldalak búval, vigalommal* szövegét. Talán valamivel későbből való a Luca ciklus, a *Kirakom röggel* (amelyben ugyancsak Luca neve fordul elő), a *Lucához* (1. ÖV 2. [14] 539–540.). Magam mindezeket a verseket valamivel korábbra, 1928 elejére kelteztem. Wallesz Lucáról és köréről 1. *Szabolcsi M.* [162] és *Sándor* [154].

² *Rónay* [151] 249.

³ ÖV 2. [14] 503. – Először közölte *Fehér* [52].

Anyagi helyzete

Életét ekkor is, mint már évek óta, pénztelenül, filléres gondokkal küzdötte végig. Állandó jövedelme nem volt. Nyilván még Makaitól, Jolántól kapott egyre csökkenő mértékben támogatást. Vágó Mártának említette megismerkedésük alkalmából, hogy „sokat másol sógora irodájában, hogy egy kis zsebpénzhez jusson”.¹

Ha kapott valahol honoráriumot, az igazán nem lehetett számottevő, hiszen ez időben kevés írása jelent meg, és a legtöbbet fizető Nyugat is 10-12 pengőt adott egy versért. Összehasonlításképpen: 1 kiló kenyér 60 fillér, egy pár cipő 24 pengő volt ez év őszén, egy ruha 100 pengőbe került.² Anyagi helyzetéről mellbevágó tanúságot tesz az említett kérvény az Országos Magyar Diáknomorennyhító Akcióhoz,³ amelyben tanulmányai folytatásához 101 pengő segélyt kér, és amelyben anyagi helyzetéről, keresetéről keserű iróniával ír. „Keresetemről számot adni nem tudok.” Arra a kérdésre: „Milyen jövedelem áll rendelkezésére a folyó félévben?” – így felel: „Semmilyen. Ami gépirási, gyorsírási és egyéb (bármilyen) alkalmi munkából kerül.” Arra pedig, hogy „milyen körülmények készítették e kölcsön kérésére? – így válaszol: „*Furcsa kérdés.* 14 fillérem van mindössze, alapvizsga előtt állok, tanulnom kell, ki kell fizetnem »lakásomat«, sőt, ezenfölül élnem is kell, bár ez talán nem annyira kötelező erejű, mint a belőle folyó szükségletek és emberi, társadalmi kötelességek és kötelezettségek vállalása és tisztességes teljesítése, vagy teljesíteni akarása. Ez a felelet talán szokatlan, azonban másfél hónapig nem volt lakásom, s kb. ugyanennyi idő óta (vagy régebben) csak szalonnán és kenyéren élek.”

Bár ebben a válaszban vannak akart-játékosan kihívó, a kérvény kérdéseit szenvedélyes-dühösen megválaszolók, kissé túlzó, legalábbis túlélezett megfogalmazások, anyagi helyzetét lényegében hűen tükrözik.⁴

¹ Vágó [215] 20.

² L. Pesti Napló, 1927. szept. 7.

³ ÖM 4. [9] 19–20., kelt 1928. ápr. 11-én.

⁴ L. Lengyel: Költők és korunk [111] 237–238. L. az 1928. elejei, a Társadalmi Lexikon számára írt önéletrajzát is. ÖM 4. [9] 19.

„Derűs vagyok és hallgatóg”

Mégis, az idézett kortársi vallomások, az ez időből ránk maradt fényképek, de voltaképpen versei alapján is még vidám és bizakodó, lendületes és nagyon szeretetreméltó, sorsát, hányattatását még fegyelmезetten egységbe foglaló fiatalember képe bontakozik ki. Azon a néhány újonnan előkerült képen,¹ amelyeket Eta őrzött meg, és amelyek bizonyára 1927. ősziék, a már komolyabb és markánsabb vonású, de még kislú és mosolygós arcú, kinótt ruhában, jellegzetes tartásával álló fiatalember tekint ránk. És ekkor még életének eseményeit önmaga is kalandként éli meg. „Voltam: házitanító, rikkancs, hajósinas, kövező inas, könyvelő, bankhivatalnok, könyvügynök, újságkihordó, gyors- és gépiró, kukoricacsósz, költő, műfordító, kritikus, kifutó, kávéházi kenyeresfú, zsákhordó, földmunkás, alkalmi munkás, keresetemről számot adni nem tudok” – írja említett kérvényében.

Egészségileg, pszichikailag pedig még így látja magát, válaszul a kérvény „egészségi állapot”-ot tudakoló kérdésére: „a nélkülözésektől lélekben kicsit ideges, testben kicsit gyöngö. Ám mégis egészséges, mert szívós”. Egyébként az 1927–28-i tél hófúvásos hideg hetekkel nehezíti az életét.

„Derűs vagyok és hallgatóg” – dalolja a tavasszal:

...
Bútoraim: árnyak.
Barátaim nincsenek.

...
élek mindörökké
gazdátlan és ostobán.

(Nemzett József Áron)

„Gazdátlan”-nak már nem sokáig fogja magát tudni – Mártában gazdára fog találni.

Az 1927. őszi és 1928. eleji hónapok országosan viszonylag

¹ Reményi [147]

nyugodtabban teltek, mint az előzők. A bethleni konszolidáció, a kölcsönökkel megtámogatott magyar gazdaság ez években még látszólag szilárd. Sőt, a liberálisabb erők a kormányon belül is erősödnek. Igaz, ezt az aránylagos nyugalmat novemberben bányászsztrájk szakítja meg, márciusban pedig az úgynevezett szentgotthárdi eset, egy félhivatalos fegyvercsempészet leleplezése. És végig, a tanévben állandó antiszemita diáktüntetések az egyetemeken. Ezek annál hevesebbek, mert ez idő tájt felvetődött a numerus clausus enyhítésének lehetősége, taktika vagy gesztus a zsidó polgárság felé Bethlenék részéről. De a magyarországinál sokkal vadabb, brutálisabb tüntetések zajlanak Romániában ugyancsak zsidó- és hozzá magyarelles élel, verésekkel, halottakkal, zsinagógarombolással, legerősebben 1927 őszén Nagyváradon.

Ez időben jönnek haza az emigrációból Garami Ernő, Farkas Antal, a szocialista költő és Hatvany Lajos. Utóbbi december 9-én érkezett, jelentkezett a büntető törvényszéken, másnap letartóztatták, elsősorban a bécsi Jövőbe írt cikkei miatt. Februárban a hírhedt Töreký-tanács hétévi fegyházra, 15 000 pengő pénzbüntetésre és 500 000 pengő vagyoni elégtételre ítélte öntrendbeli nemzetgyalázás miatt. És bár Hatvany a tárgyaláson beismerte, hogy súlyosan hibázott, sőt bocsánatot is kért, személyében az októberizmust bélyegezték meg.¹ Fellebbezések és tárgyalások hosszú sora következik egészen 1928 elejéig. Hatvany Lajost József Attila Bécsből már jól ismerte; ott kezdett kialakulni apai-fiúi s egyúttal pártfogolti viszonyuk. Amikor Hatvany 1927 novemberében hazatér, József Attila változatlanul felkeresi. „Amikor hazatértem és lecsuktak, ...írókollégáimon kívül alig egy-egy jelentkezett hűgumnál és feleségemnél. Csak Attila volt sűrű vendégünk. A tárgyalásaimra, ahol rajta kívül Zsolt Béla és Karinthy jelentek meg, még látom kinyújtott, hosszú nyakát, s ahogy az utolsó sorokból felém lesett az aggódó, szürke tekintete.”²

Az irodalmi Nobel-díjat ebben az évben Henri Bergson kapja.

¹ Pesti Napló, 1928. febr. 2.

² Kovács [109] 12.

II.

A VÁGÓ MÁRTA-SZERELEM

Megismerkedés

1928 késő tele nagy esemény, életalakító szerelem kezdete. József Attila megismerkedik Vágó Mártával.

„Egy vasárnap délután vendégek jöttek hozzánk, és Komor Bandi Attilát is bejelentette telefonon, aki időközben hazajött Párizsból. Emlékszem, hogy magas, kissé marcona, fekete, markáns ifjúnak képzeltem, és kissé félttem is tőle. Már a legtöbb vendég ott volt, teáztunk, amikor a csengő újra szólt. – Biztosan Attila – mondta Komor Bandi –, pontosan elmagyaráltam neki, hogy talál ide a Lánchídtól. Lehetetlen őt rávenni arra, hogy egy pontos időt betartson, nem tudtam magammal hozni. –

A szobalány teát szolgált fel, kimentem ajtót nyitni. A marcona, markáns, magas fekete ifjú helyett Attilka sápadt arca, leszegett feje, szöghaja, vékony, kopott ruhás figurája, furcsa, oldalgó mozdulattal fordult az ajtónyílás felé. Roppant komolyan, mély hangon, tagoltan mondta a nevét: József Attila vagyok. Azt hiszem, ő is csalódott az én külsőmben, mást várt, mondta is később, hogy azt hitte, szőke vagyok. Kezet nyújtottam, nagyon megnéztem őzbarna szemét, finom, gyűrött arcát. A durva metszésű, kissé groteszk orr, a túlméretezett nagy száj akkor még nem tűntek fel nekem, inkább elmosódottnak, fakónak láttam az arcát, a »markáns fekete« helyett, amit vártam. Kissé biccentettünk, amikor kezet fogtunk, és mind a ketten megrezzentünk. Csudálkozva tudomásul is vettük ezt – tekintetén látszott a hökkenés és a regisztrálás is.

Attila sokkal később elmondta, hogy kissé szorongva jött hozzánk, nyugtalanította, »hogyan fogjuk fogadni«, nővére rábeszélése kellett, hogy muszáj emberek között mozogni stb. – De aztán megnyugodtam, már az előszobában – mondta. – Mi nyugtatott meg? – kérdeztem. – A tekinteted – felelte.

Bementünk a teázók közé. Komor Bandi Luca iránt érdeklődött Attilánál. Megtudtam, hogy reménytelen szerelmét hívják így. Attila sokallta az ennivalót, – el kellene osztani egész télre – mondta bizonytalan, nyugtalan, egyszerre támadó és visszavonuló mosollyal. Később Szabolcsi Bence zongorázott, nem sokat beszélgettünk. – Márti, megfoghatnád Attilát apródodnak – mondta Komor Bandi, miután Attila panaszkodott, hogy sokat másol sógora irodájában, hogy egy kis zsebpénzhez jusson.”¹

Mikor történhetett ez a látogatás? Az Emlékiratok nem említnek dátumot, de abból, hogy 1928 húsvétján, április 8-án már dedikál, pontosabban átdedikálja korábban Lucának szánt kötetét Mártának,² arra lehet következtetni, hogy ekkor már egy ideje ismerték egymást. A *Nem én kiáltok* című kötetébe írt dedikáció szép szövege és bizalmasabb névhasználata is erre vall: „*Vágó Mártinak*, mert ez a könyv kedves nekem, vigasztalt sokszor – és most, hogy adhatok valamit, örülök is néki.” Mivel pedig Márta emlékirata szerint következő találkozásuk néhány hét múlva esett,³ arra gondolhatunk, hogy az első ismerkedés, a látogatás 1928. február végén, sőt talán még korábban történt.⁴ A helyszín pedig Vágóék lakása a Vár oldalában, a Víziváros felé eső oldalon, a Donáti utca 14–16. számú házban.

¹ *Vágó* [215] 19–20. – A leírásban említett személyek: Komor András (1898–1944) novella- és regényíró, ekkoriban hagyja abba a szabad versek írását; Szabolcsi Bence (1899–1973) zene-történész, zene-tudós.

² *Fehér* [52] 1. *József Attila kéziratjai* [92] 388.

³ *Vágó* [215] 20.

⁴ Márta egy levelében „télén”-t említ. (*Vágó* [215] 368.) Ha ez a megállapításom igaz, némiképpen változtatni kell a legújabb kritikai kiadás datálásain is.

Márta könyve

A Márta-kapcsolatnak, utóbb szerelemnek, majd elválásnak történetére vonatkozólag az utókornak fontos, szép és igaz írásmű áll rendelkezésére, Vágó Márta emlékirata. Nem kétséges, Flóra emlékezéseivel együtt ez az egész József Attila-irodalom legszebb és legigazabb darabja, a költőre vonatkozó emlékezéseknek talán a leghitelesebbje; a kutatás eddig voltaképpen nagyon kevés adatát volt kénytelen helyesbiteni.¹

Nem véletlen: nemcsak a szerelmes nő, hanem egy kivételesen művelt és érzékeny ember empátiás készsége jellemzi Mártát. Egy akkor korszerű pszichológiai olvasottsággal és képzettséggel bíró fiatalasszony figyel meg és írja le szerelmét, aki önmagát is ugyanilyen kívülről tudja látni és megfigyelni, annál is inkább, mert ő is pszichotikus, ő is távol van a „normálistól”.

1942-ben írta meg emlékeit Márta.² Már ő is súlyos betegen. Túl volt már első házasságán. Túl a József Attilával való második kapcsolatán, túl édesanyja halálán, egy világháború közepén. „1942-ben másképpen is írtam, mint ahogyan ma lehetne. Abban az atmoszférában egy ilyen írásban külső szempontok nem szerepelhettek. A hős rajza csak a belső, kényszerítő emlékvíziót követte. A röpké időben elsuhanó alakot igyekezett rögzíteni és életének egy kis darabját...”³ Emlékezéseinek kéziratát Márta megőrizte a háború alatt, és az ötvenes évek elején újabb előszót írt hozzá.

Az olvasó számára egy kérdés vetődik fel: lehetséges-e, hogy valaki 14 év után hibátlanul, hitelesen fel tudjon idézni nemcsak helyzeteket, de beszélgetéseket, vitákat is? Hiszen ismert, hogy az emlékezet pontosabban őriz meg látványt, személyek külsejét, helyzetek lényegét, mint éppen a szóban elhangzottat. Elképzelhe-

¹ Az emlékiratokról érdemleges értékelő elemzést adott Gyertyán Ervin, Péter László, aki a kiadás néhány apróbb hibáját is helyreigazította, valamint Dér Zoltán. (*Gyertyán* [66] 110–168., *Péter* [140], *Dér* [44])

² *Vágó* [215] 7.

³ I. m. 7.

tő, hogy Márta kivételes intelligenciával és emlékezőtehetséggel megőrizte ezt is, de még valószínűbb, hogy naplót vezetett, legalábbis feljegyzéseket írt, és ezek szolgáltak emlékiratai megírásának alapjául. Erről a naplóról, sajnos, nem tudunk.

Ezen aggály ellenére magam forrásértékűnek tartom az emlékiratokban felidézett jeleneteket, beszélgetéseket – József Attila ekkor írt levelei is hitelesítik őket.

Vágó Márta emlékiratának létezése ismert volt barátai, ismerősei körében, így valószínűleg Németh Andor maga kért tőle levélrészleteket a Csillagba, majd később 1954 körül én kerestem meg előbb levélben, majd személyesen Fejér György utcai lakásán a már beteg asszonyt. És ő készséggel bocsátotta rendelkezésemre a kéziratát. Ebből válogattam egyrészt a József Attila Emlékönyvbe, és ebből közöltem az addig ismeretlen verseket és verskéziratokat József Attila Összes Művei kritikai kiadásának második kiadásában, majd bocsátottam az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent válogatás rendelkezésére.¹

A teljes szöveg kiadására utóbb a Szépirodalmi Kiadó vállalkozott, Márta 1967-ben készült el a régítől alig különböző új változattal.² 1975-ben jelent meg ez a könyv, Fehér Erzsébet rendezte sajtó alá, azóta olvassuk, használjuk széles körben.

¹ Vágó [215] – L. Fehér Erzsébet jegyzetét (i. m. 441.) és Péter [140].

² Márta 1967. évi előszavában azt említi: „A második részt annyira kellett átdolgozni különféle – nem irodalmi és nem emberi – szempontokból, hogy végül elkéseredésemben az eredetit eltéptem.” – Valójában aránylag keveset változtatott előző szövegén. A korábbi változat ugyanis – állításával ellentétben – megmaradt hagyatékában – Csűrös Miklós szívességéből átnézhettem. Ezt a változatot Vágó Márta saját kezű, ceruzával írott jegyzetekkel látta el. A megjelent szövegtől kevéssé különbözik; néhány fejezetet megcserélt, egynéhány mondatot javított. A fontosabb elhagyott részekre alább utalok. A gépirat korábbi voltát bizonyítja, hogy a fent idézett zárójeles megjegyzés hiányzik belőle. Fehér Erzsébet kiadásában az emlékiratok szövegét az utólagos feljegyzésekkel, fogalmazványváltozatokkal tette teljesebbé, és kiegészítette Vágó Mártának József Attilához írt valamennyi levelével. Képes Géza (J. A. ismeretlen levele [90]) tehát tévesen állítja, hogy Vágó Márta a Magvető felkérésére 1955-ben (!) írta meg emlékiratait, és hogy Révai József „pornográfának és kiadhatatlannak” minősítette, hogy ezért semmisítette meg és írta újra V. M. a könyvet.

A Vágó család

Azon a délutánon a 23 éves József Attila egy általa addig nem ismert társadalmi kör vonzásába, ahogy később írta, „társadalmi felekezet” légkörébe került. Vágó József ugyanis a magyarországi radikális szabadkőműves értelmiség elitjéhez tartozott. Egy széles nemzetközi ismeretségekkel bíró, korszerűen tájékozott, művelt, nagyrészt (de nem kizárólag) zsidó származású körhöz. Igaz, Espersit János vagy Makai Ödön és köre is baloldali szabadkőműves volt, de az előbbi mégiscsak egy vidéki kisváros csöndjében alkotott szigetet, az utóbbi pedig fiatalsága óta elszürkült, elkomorodott, bezárkózott. Még leginkább Hatvany Lajos és környezete közelítette meg ezt a kulturális szintet. „Máli”, Lesznai Anna Vágóék körében is ismert volt, de még Hatvany is zsurnalisztikusabb, a Vágó-körhöz képest felületesebb, „irodalmibb” műveltségű.

A családfő, Vágó József (1877. január 21.–1948. szeptember 9.) ekkor a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara egyik vezető titkára és a Pester Lloyd közgazdasági rovatának vezetője. Mindkét munkahely az említett értelmiség védvára. A Kereskedelmi és Iparkamara titkárai Tonelli Sándortól Székely Artúrig általában kimagasló szakemberek, szakírók, esszéisták voltak, a Pester Lloyd a maga napi két kiadásával Vészi József főszerkesztésében ekkor politikai és főleg gazdasági nagyhatalom, közép-európai kisugárzású tekintélyes lap. Vágó Józsefnek jelentős számú kamara- és vámpolitikai dolgozata, több kisebb könyve is jelent meg (Szociális bérpolitika, 1912; Drágaság, infláció, kivitel, 1923), és a magyar gazdaság helyzetéről szóló, német nyelvű évi beszámolóit külföldön is fontos információs forrásnak számítottak. Tagja volt a magyar szabadkőművesség legradikálisabb (a Galilei Kör és a Társadalomtudományi Társaság tagjait tömörítő) páholyának, a Martinovitsnak. Hatalmas könyvtárának képét ma egynéhány fénykép őrzi, és lánya tulajdonában megmaradt néhány mű.¹ Ekkori fényképein az 50 év körüli férfi kissé elhízott, már

¹ Vágó József élete végén, 1940–46 között a Mezőgazdasági Kutató Intézet ügyvezető igazgatója volt. L. róla *Németh A.* [129] 433. – L. az 1938-as Vágó Józsefről Keresztury Dezső előszavát. *Bauer* [241] 5.

fehér bajszos képe tekint le ránk. Vágó, a budapesti értelmiségi társaság jól ismert tagja, lényegében a maga körében szintén „első generációs”. Az emlékiratokból tudjuk, hogy „szülei rabbinak akarták nevelni”, „de ő nagyon unatkozott abban az iskolában”¹ – tehát mint annyian, ő is jesivában kezdte. Abbahagyta az iskolát, felvételi vizsgát tett a Ferencz József gimnáziumban. Gyalog járt Óbudáról a Várba. Utóbb sokat lógott az iskolából, már akkor a közgazdaságtan érdekelte. Márta tiszteli és szereti apját, aki általában derűs kedélyű, kiegyensúlyozott ember. Olykor azonban hirtelen haragra gerjed, és nem tud uralkodni magán.

Vágó Márta családjában az apa a középpont, a támasz, az erős ember. Az édesanya, Schermann Vilma (1875. 11. 24.–?) ugyancsak neves, magát alulról felküzdött értelmiségi családból származott. Édesapja Budapest tisztii főorvosa volt.² 1902-ben kötött házasságot, tanúii Vészi József és Keményffy Gyula. 1903-ban született egyetlen gyermekük, Márta. Az anya azonban, minden kortárs így tudja, súlyosan beteg, mégpedig pszichikusan az. Hosszú hónapokat, éveket tölt kórházban, elméje utóbb teljesen elborul. Már a szerelem idején is rossz állapotban van, Márta emlékiratai alig tesznek róla említést, ha igen, elnézéssel, szeretettel szemléli anyját.³

Márta

Kettejük gyermeke, Vágó Márta 1903. július 6-án született, történetünk idején tehát 25 éves, két évvel idősebb Attilánál. „Magántanuló”, az emlékiratban szó van egyik házitanítójáról, Erdős Lajos matematikusról.⁴ Márta „magánvizsgára” készül, mert a családi betegség, úgy látszik, benne is korán jelentkezik,

¹ Vágó [215] 96–97.

² Péter [140]

³ Vágó [215] 33–34. – L. még i. m. 118. „Nagyon sajnált anyám miatt, aki lelkileg is irtózatoss állapotban volt... anyám annyira kínozott és kínlódott szegény.”

⁴ Erdős Lajos (1879–1942) Erdős Pál matematikus apja.

időszakos depresszió és ideggyengeség formájában. Életének későbbi traumái, ütései majd ismét előidéztek mély válságperiódusait. A szerelem, a későbbi együttlét, esetleg házasság távlatait a család és barátai Márta idegállapotának figyelembevételével is ítélték meg. Emlékiratainak korábbi, említett gépiratában szerepel egy utóbb kihagyott rész („Spinozát olvasva...” kezdettel), amely kétségtelenül egy súlyos kényszerneuroziszra utaló víziót ír le – egyébként plasztikus élességgel és világossággal. De 1928-ban még féltve óvott, életét nagy reménnyel kezdő lány. Ekkori arcképein csinos, megnyerő mosolyú, a kor divatja szerint ondolált hajú lány tekint ránk, 65 év távlatából is vonzó.

Márta művelt, tájékozott, széles érdeklődési körű lány volt. A Vágó család műveltségére, olvasmányaira, ha nagyon közvetett úton is, de valamennyire következtethetünk abból a néhány könyvből, amely Márta halála után lakásában maradt.¹ Igaz, egy részük az apáé lehetett; van, amelyik később került Mártához, de a tájékozódás irányát ez a néhány könyv is mutatja. Márta könyvei között ott találhatók író barátainak, Illyés Gyulának és József Attilának dedikált könyvein és a modern magyar polgárcsaládoknál kötelezően előforduló német klasszikusokon kívül szociológiai, filozófiai és pszichológiai, pontosabban pszichoanalitikus művek. Ott volt a Freud-Gesamtausgabe 10 kötete Márta jegyzeteivel, ott volt Karl Mannheim több könyve, közte természetesen az *Ideology and Utopy* 1936-i angol kiadása,² Kolnai Aurél (1902–1973) ismert *Psychoanalysis and Sociology*-ja,³ Marianne Weber Max Weberről írott portréja,⁴ egy Kierkegaardról szóló mű Márta ex librisével, ugyancsak az övével Bergson *L'Évolution Créatrice*-a és Pascal *Gondolatai*, végül egy ekkor közismert Martin Buber-könyv.⁵ Márta élete végéig megőrizte könyvtárának

¹ Kovács Ferencné (Vágó Márta gondozója betegsége idején) szívességéből láthattam ezeket a könyveket; az anyag 1988 óta a Petőfi Irodalmi Múzeumban van. A lakásról l. *Kamocsay* [100].

² *Mannheim* [340]

³ *Kolnai* [318], 1. róla *Erős* [254] 68–69., *Harmat* [283] 150. skk. – Későbbi pályájáról l. *Fejtő* [264] 198.

⁴ *Weber* [400]

⁵ *Buber* [245]

néhány darabját, Ady *Összes verseit*, a *Vér és arany* és a *Halottak élen* köteteket, Benedek Marcell neki dedikált *Ady-breviáriumát*, Romain Rolland *Colas Breugnonját*, Strindberg műveit, A. France és M. Gorkij¹ egy-egy könyvét, Jacobsen *Frau Maria Grabbját*. Mindezekén Vágó József aláírása van. Flaubert és Dante is ott volt Márta könyvespolcán. Ismétlem, mindez csak töredéke és kis maradványa a Vágó család könyvtárának, de jelzi Márta olvasottságát, érdeklődésének irányát is. Ezt a műveltséget a Nyugat, elsősorban Ady, a legmodernebb pszichoanalitikai és szociológiai művek, Freud, Bergson és Kierkegaard, tehát az európai baloldali értelmiség, a „kritikai értelmiség” legkiválóbb képviselői alapozták meg.

Vágóék baráti köre

Vágó Józsefék baráti köre ugyancsak a magyar baloldali, szabadkőműves radikális értelmiség elitjéből került ki, túlnyomó többségben zsidó származású értelmiségiekből. Az emlékiratokból is rekonstruálhatjuk a baráti kört, a levelezés és Márta néhány hátrahagyott irata teljesebbé teszi ezt a névsort. Legközelebbi baráti körükhöz tartozott Vámbéry Rusztem, a radikális ügyvéd,² valamint a Gönczi család, ez a sokféle szerteágazó értelmiségi família. Vágó József jó barátja volt Gönczi Jenő közgazdász, volt államtitkár.³ A baráti körhöz számított az 1918-as polgári forradalom vezető gárdájának egy része, az akkor emigrációban élő Rónai Zoltán, Szende Pál, Kunfi Zsigmond. Ugyancsak külföldön élt a család közeli barátja, sőt rokona, Mannheim Károly, ekkor már Heidelbergben egyetemi tanár; felesége, Láng Juliska és Lederer Emil, ugyancsak Németországban élő szociológus. A magyar szabadkőművesek közül természetesen a nagymester Benedek Marcell, akkor különféle kiadóknál dolgozó irodalom-

¹ Gorkij [277]

² Róla l. Szabolcsi M. [162] 31–33.

³ L. Fehér Erzsébet jegyzetét. Vál. lev. [10] 443.; Bauer [216] 77.

történész. Az ő révén szoros volt a kapcsolat a Századunkkal és ennek másik szerkesztőjével, Varró Istvánnal. A Századunk akkor frissen indult és mindenki számára nyilvánvalóan a magyar szabadkőművesek legális orgánumának számított. Ugyancsak az ismeretségi körbe tartozott a Polacsek-Polányi család, Polacsek Károly és „Cecil mama”, a fiúk közül Polányi Károly és a később világhírűvé vált pszichoanalitikus-etnográfus Róheim Géza meg Tordai-Schilling Oszkár festőművész és felesége, Bauer Hilda, Balázs Béla húga. A fiatalabb nemzedékből a „Kecskék”, a két Kecskeméti testvér, Pál és György, egyébként József Attilának már Makóról ismerősei. Lehet, hogy ő hozta őket ebbe a körbe. Kecskeméti György különben a Pester Lloyd belső munkatársa volt.¹ Felesége, „Goti”, Keller Ágota és testvére, Kecskeméti Pál, valamint Ignótus Pál, Illyés Gyula, Komlós Aladár, Komor András és még többen az akkori értelmiségi fiatalok közül eljártak Mártához. Vágóék és Márta baráti köréhez tartozott még Márfy Ödön és felesége, Boncza Berta, azaz Csinszka; Somogyi Loli, utóbb Hatvany Lajosné. Felbukkan Vágó körében két fiatal közgazdász, Balogh Tamás és Káldor Miklós.

A *Nincsen apám se anyám* kötetnek egy – nyilván Vágóék baráti körében körözött – előfizetési ívén² a fentiekén kívül még az alábbi ismertebb nevek szerepelnek: Gerő Ödön, dr. Hajdu Miklós, Vészi József, Pásztor Árpád, Lengyel Géza, Szép Ernő, Kemény Simon, Kosztolányi Dezső, Szini Gyula, Rózsa Miklós, Márkus Miksa, Goda Géza, Gergely Rezső. Bizonyos: Márta sűrű, izgatott szellemi légkörben nőtt fel, egy, a legmagasabb intellektuális igény és naprakész értesültség jellemezte, elveiben, meggyőződésében kialakult, ahhoz ragaszkodó októbriista közegben, olyan emberek között, akik 1918 forradalmának eszméit és programját akarták tovább folytatni; akik széles európai horizonttal bírtak. Sokszoros baráti, családi, foglalkozásbeli szállal összefűzött gárda volt ez. A történelem egyik tragédiája, hogy

¹ L. Fehér Erzsébet jegyzetét. Vál. lev. [10] 442. – Vö. Péter László: Makói Kis tükkör. Bp. 1985. 94–96. (A Kecskeméti fiúk c. fejezet)

² PIM. – J. A. 154.

sohasem jutottak el odáig, hogy elképzeléseiket valóra váltsák. Ezért már ekkor, a húszas évek végén némi kétely és melankólia is jellemezte őket. Kunfi Zsigmond öngyilkossága szinte szimbolikusan tett pontot az októbrizmus végére. Ez a kör ugyanakkor távol állott minden „népi” jellegű törekvéstől, minden ilyesmiben ellenforradalmat szimatolt, élesen elhatárolta magát a bolsevizmustól is, sőt a szociáldemokratákkal is kevésbé tartott kapcsolatot.

Gazdagok voltak-e Vágóék? A baráti kör egy része, a fiatalok így hitték; Illyés így nyilatkozik Mártáról: „maga művelt, szép és gazdag”.¹ Az utólag emlékezők is erről szóltak. Márta így ír erről: „Igen jól éltünk abban az időben, vagyonunk sosem volt, elment a pénz lakásra, utazásra, képekre, könyvekre, erre-arra. Anyám szerette a szép holmit, nagyon gondosan, ízléssel, kényesen költött.”² Bizonyos, hogy Vágóék – ha nem is volt nagy tartalékolt vagyonuk – igen magas szinten éltek, jóval magasabban, mint Makaiék. József Attilának az egyetlen, akkor még sokszoros milliomos Hatvány Lajost kivéve eddig még nem volt módja ilyen jómódú családot megismerni.

A szerelem kezdete

Vágó Márta és József Attila szerelmének története világosan, őszintén kirajzolódik az emlékiratokból. Az első találkozást néhány hét múlva követte a második, a harmadik. A külső megfigyelők már észreveszik, hogy a két fiatal nem közömbös egymás számára, már ugratják is őket egymással. Vágó József korán figyelmezteti lányát, hogy a szegény fiú beleszeretett. Az emlékiratok szerint különben tulajdonképpen Illyés „engedte át a terepet Attilának”.³

A környezet számára tehát már nyilvánvaló, hogy valami tör-

¹ Vágó [215] 26.

² I. m. 33.

³ I. m. 26–27.

ténni fog, és valóban, a következő együttlét alkalmából Attila megcsókolja Mártát. „Egyszerre csak egy mondat közepén áthajolt hozzám, és hirtelen átölelt. Ez teljesen váratlanul ért, felugrottam, hátráltam, de ő iszonyú erővel fogott, kapaszkodott, húzott, szinte könyörgött a karjával. Se durva, se erőszakos nem volt, egy kétségbeesett, vízbe fúló gyerek magával ragadása volt ez – és egyszerre csak szájon csókolt, tapogató nagy szájával szinte elnyelt. Ilyet még sohasem tapasztaltam, ennyi forró, szenvedélyes kényszerítő akaratot, szenvedést és könyörgést egy csókban és végül is – hagytam. Később közölte velem, hogy szándékosan nem borotválkozott – »hogya ne legyen olyan borzasztó, ha nem lesz semmi!« – Ilyen gyerek volt még.”¹ Márta emlékezései szerint röviddel ezután, „másnap” Attila már lakására hívja, az Andrássy út 6. szám alatti albérletbe. Az elbeszélésből világos, Attila a maga módján, játékosan és magát sajnáltatva, szexuális kapcsolatba akart lépni a lánnyal. Márta páratlan őszinteséggel és a néhány év után szerzett tapasztalat birtokában így vall az esetről: „De ő csókolni kezdett, és megindult a védekezés, odaadás, visszariadás és végül az ő kérdése, gyöngéden, biztatón, kedvesen és némi humoros bosszankodással: – mért nem akarod te azt? – Zavarba jöttem. Mire is hivatkozhattam volna? Gyerekkori elképzelésekre házasságról, nászútról, gyerekszoba-berendezésről – ragaszkodásra ezekhez az elképzelésekhez? Éreztem ezeknek szégyenteljesen kicsinyes, földhözragadt voltát az ő szenvedélyéhez képest, de az enyém mégis kushadt a félelem szintén ősi erejű korbácssuhogásai alatt. Hozzájárult ehhez az ő előző megjegyzése, hogy társadalmi emelkedést jelent neki, hogy fölmentem hozzá. Aztán be is csapott, hogy beteg. Ezek mögött a kóválygó, óvatosságra intő képzetek mögött szűkült a rémület az ismeretlentől. – Félted a szüzességedet – állapította meg Attila, és hiába hazudtam, hogy nem, ez hülyeség, csak félek – és löktem el –, érezhette, hogy így van. A nagy feszültség félelem és vágy között! – hiszen közben szerettem volna megcsókolni a nyakát, de nem mertem, csak ő csókolta az enyémet – vagy mi volt az, ami sírásra

¹ I. m. 35.

fakasztott? [...] Talán csak sajnáltam magamat, hogy nem tudok engedni. Csudálkozva elengedett. Ültem az ágy közepén, és kezem fejével törülgettem ömlő könnyeimet.

– Kisgyerek vagy még, na gyere ide – mondta megjuhászodva, gyöngéden, de ahogy karjába vett vigasztalni, és vállára hajtottam a fejemet, hogy megnyugodjak, újra kezdődött az egész. Újra és újra megpróbálkozott velem, mindenféle módon, ölelkezve, csókolózva, de nem hagytam lehúzni magamról a ruhát. Dulakodni kezdtünk, végül is bevágta a fejemet a rézágy korlátjába. Ettől ő maga is megijedt, megadta magát. Felült, összeszedte magát, és komolyan felém fordult megint. Fojtott hangon, de őszinte, meleg érdeklődéssel kérdezte, kíváncsian: – Mondd meg nekem, miért jöttél akkor ide? – Azt írtad, hogy beteg vagy – nyögtem, és megmutattam az aszpirint. – Nyelt egyet, fölhúzta vállait és szemöldökét: Törbe csaltalak volna? – kérdezte töprenkedve, de félmosollyal. – De hiszen ez szokás – morfondírozott – egy kicsit becsapni a másikat úgy, hogy azért az is tudja, hogy másról van szó, mint amit mond az ember. Mintha egy csésze teára hívják az embert, tudja mind a kettő, hogy nem a csésze teáról van szó, legalábbis nemcsak arról...”¹

A kísérlet még egyszer, durvábban és konvencionálisabban megismétlődik. Attila elkéri Kecskeméti György albérlését „arra a célra”, de Márta itt sem áll kötélnek.

„Attila kinyújtotta a karját, és aránytalanul széles, nagy kezével, mint egy legyezővel, fantasztikus mozgékonyssággal, hevesen integetett, hívott, szinte odaszívott. – Gyere, gyere ide! – nyújtott, mély, fojtott és mégis parancsolóan sürgető hangon. Könyörgésre fogta a dolgot, keservesen, panaszosan, bűgva [...] Megpróbált elkapni, csókolni. Védekeztem. Egyszerre elfordult, elnyúlt, leborult a díványra. – Hát nem akarod. Csavargó maradok egész életemre. Az vagyok hozzátok képest. – Kik azok a »hozzátok«? – kérdeztem. – A szüleid és te – felelte. – Főlemelkedett, és kissé lecsillapulva, de könnyes szemekkel, fáradtan kérdezett most már meghitt, gyöngéd hangon: – A szüleid sohasem beszéltek neked

¹ I. m. 39–40.

vagy előtted szerelemről, ilyenekről? – Zavarba jöttem, a fejemet ingattam. Nem emlékeztem ilyesmire –, de kusza rendetlenség volt a fejemben. Borzasztó volt az arca, borostás és dúlt. A csavargó szó igazán illett rá ebben a percben. Az, hogy a szüleimet említette, nagyon rossz hatással volt rám. Lehunyta a szemét, és a kedves, hű csillogású világosbarna szem nélkül, csapzott haja, finom sápadt homloka, durván érzéki nagy szája elijesztettek a kiütköző szakállal. Pedig imádtam [...]. Attila vadsága, társadalmon kívülsége dermesztő hatással volt rám. Letörten éreztem, félig-tudatosan, hogy idegenkedésem minden örömet, meleget, életet elfog és elfojt bennem.”¹

Ez a „kudarc”, ez a hiányérzet, a be nem teljesülésnek ez a feszültsége jellemzi ettől fogva egész kapcsolatukat. És Attila Márta-verseit is. Márta a maga módján valóban szerelmes volt Attilába, de ahogyan írja, *azt* nem adta meg neki (a kor leányaiba belenevelt erkölcsi norma szerint). Attila pedig nemcsak korábbi tapasztalatai és néhány kalandja után gondolta úgy, hogy a szerelmes és szép, „szabad” lány odaadja magát neki, hanem nyilván önmagának is meg akarta mutatni, hogy képes tartós szexuális kapcsolatra; hogy ki tud elégíteni egy ilyen lányt; hogy el tudja venni és el tudja tartani. Voltaképpen már ez az első kudarc is mély sebet vágott rajta.

Márta gyakran említ még a szexuális érintkezéssel kapcsolatos más epizódokat. „Most egy hölgy nézte végig Attilát lenéző pillantással, és hitetlenkedve bámult rám. Az emberek szokták így figyelni, mérlegelni egymást a közlekedési eszközökön. – Lángol a szemed, ha rám nézel, és mégsem akarsz feljönni hozzám, nem értem ezt – mondta nyugtalankodva Attila.

A budai parton, az Erzsébet-híd közelében kiszálltunk. A rakodóparton sétálva, Attila egyre hevesebben követelte, hogy menjek fel hozzá. Mindenféle érvet hozott fel. – És ha gyerekem lesz? – kérdeztem. – Erre sok mód van – mondta zavartan, sőt szűkülve –, de csak egy egészen biztos mód, jaj – folytatta majdnem sírva –, te akkor azt fogod hinni, hogy ez az egész, ez

¹ I. m. 82–83.

minden... nem, nem tudom, mit csináljunk. – Egyszerre kemény hangon felkiáltott: – Miért ne fogadhatnának be a szüleid? Lenne nekik még egy gyerekük! –”¹

Együttléteiknek sokszor volt, mint különben minden egészséges fiatalnál, szexuális kihívás-, játékjellege. „Minden kis beszögellő falmélyedésbe, kissé rejtőztető utcaszögletbe behúzott csókolózni, benyúlt a blúzkivágásomba, megfogta a mellemet. Izgatottan és hevesen, férfias lángolással és egy csecsemő mohóságával”.² Utóbb, a nyáron egy levelében Márta meg is fogalmazza: „csak mikor már mindinkább az elcsábítás felé kezdtek tendálni Nálad a dolgok és mindinkább csak az vált fontossá neked...”³ És a Márta-korszak versei, „medáliái” is tele vannak nyílt és rejtett szexuális utalásokkal.

A szerelem sodrában

A világ előtt és önmaguk előtt is már „együtt jártak”, hosszú várbeli sétákon beszélgettek és csókolóztak, együtt kirándultak. Attila szinte már családtagnak számított, feljárt a lakásukra, részt vett a család kedvelt ürmehgyi kirándulásain, mindezt abban a reményben, hogy csak megtörténik a kívánt beteljesülés. Szinte naponta találkoztak. „Amikor nem ebédelt nálunk, akkor Szent István szobra előtt találkoztunk naponta.”⁴ Attila elkísérte Mártát házitanítóihoz, járkáltak a Várban, hajókáztak a Dunán, majd Pestre is átmentek, Attila ismerősebb terepére, sőt Jolán és Ödön távollétében Etával is összeismerkedtek. Együtt jártak strandra, ahogyan Márta Ignótus Pál rosszmájú megjegyzését idézi: „hát Márta már ott tart, hogy fűrösztetni viszi Attilát?”⁵

¹ I. m. 53.

² I. m. 41., 1. még 60.

³ L. 1928. júl. I. m. 335.

⁴ I. m. 42.

⁵ I. m. 90.

Szerelem volt-e ez? Márta részéről nem utólagos szépítés, igazolás-e, ha azt állítja: „imádtam” – és Attila számára nem pusztán a más „társadalmi felekezet” iránti kíváncsiság vagy a nő meghódításának vágya látszott-e szerelemnek? Márta emlékezéseinek, leveleinek és József Attila verseinek és leveleinek tanúsága szerint kétségtelenül nagy, igazi szerelem volt. Igaz: Mártában a kíváncsiság, a szájalom, az előtte ismeretlen társadalmi közeg megismerésének vágya is ott munkált, ő bizonyos nevelő szándékkal, múzsai szereppel is játszott – nem véletlen, hogy Csinszkával beszélt, és ő biztatta a házasságra, mintegy megismételve az ő saját korábbi gesztusát: „Másnap meglátogattam Csinszkát, akihez azelőtt sűrűn jártam. Árnyas helyet keresve a kertben, Csinszka félrehajtott egy ágat, és egyszerre csak megfordult. Mögöttem visszahajlott az ág, és így majdnem elzárva a külvilágtól, szembe fordult velem: – Te, Márti – mondta kissé fátyolozott, mély hangján, ahogy csak ritka, komoly, őszinte perceiben beszélt –, azt hallom, hogy az a kis költő, akitől Ignotus azt a gyönyörű kis verset hozta a Nyugatban, az a kis József Attila, sokat van veled együtt újabban. Te, az az egyetlen igazi tehetség ma, azt hiszem, talán ha kézbefognád, ha fognád, ha megfognád... – ujjaival összefogta a láthatatlan valamit vagy valakit saját csuklóján... – Lehajtottam a fejemet. Rosszul bírtam, ha szavakkal hozzányúltak ehhez a dologhoz, mintha sebhez nyúlnának, és: nem, nem – éreztem –, nem szabad őt *megfogni*, nem szabad őt lefogni, nem szabad lenyesegetni ezeket a szárnyakat. Ha ezt kívánom, az is baj, ha viszont... Áldozatot kellene neki hoznia ahhoz, hogy ez a házasság létrejöhessen, valami szabadságról, kötetlenségről le kellene mondania... és azt aztán nem bocsátaná meg nekem... vagy mégsem mondana le semmiről, és akkor én rettenetesen szenvednék... Persze, megint minden nő kellett volna neki majd...”¹

Néhány, az emlékiratban megejtő szépséggel leírt, József Attila módján játékos jelenet is az igazi szerelemre utal. „Kiderült, hogy

¹ I. m. 60–61.

folyton figyeli a lépéseimet séta közben. – Most egyszerre egészen más a járásod – mondta hirtelen. – Folyton más és más – hadarta –, folyton változik. Másokat meg lehet ismerni a járásukról, téged nem. Ha boldog vagy, majdnem repülsz, ha olyat mondok, aminek örülsz, ami tetszik neked, ha nem is szólsz egy szót sem, fel se nézek, nem is látom, hogy mosolyogsz, akkor is tudom. Egyszerre egészen lebegő lesz a járásod, a termeted is kinyúlik. Mögötted megyek (keskeny kis úton mentünk), mégis tudom, hogy boldog vagy, örülsz. De ha valami gonddal vagy, elbúsítottalak, azt is tudom – mellém került –, hiába nem szólsz egy szót sem, csak elhallgatsz, lehorgasztod a fejedet, de rád se kell néznem. – Itt megállt, megrázta a fejét (folyton hevesen gesztikulált). – Egyszerre olyan nehéz lesz a járásod, mint egy férfié, mint egy paraszté. (Hihetetlenül élénk arcjátékkal is magyarázott.) – Most megint úgy topogsz, mint egy gyerek. Így olyankor lépsz, ha zavarban vagy, vagy jó akarsz lenni, vagy buzgón igyekszel valamire, vagy kényeztetetni akarod magad. – Nevetett – »hh« –, örült, ha ilyesmit megállapított. Ennek valami nyoma is maradt a »Pöttyös« című versében, amit néhány héttel később Ūrömön írt: – »Hopsza! fű leszek... amelyben / új kedved is topoghatod!«¹

A közelálló kortársak, barátok is így látták. Csak a közeli barát, Németh Andor, igaz, jóval későbbi mondatát idézzük: „halálosan egymásba szerettek”.²

Igaz, Márta ekkor tele van többirányú félelemmel, aggállal. Nemcsak azért, mert alkata eleve ilyen, hanem mert valóban vergődik illem, konvenció, egy polgári házasság társasági és anyagi lehetőségei és egy nagy kapcsolat között. Igaz lehet, hogy Attilában sok volt a pusztá kíváncsiság; a férfi kivagyiság is ott munkált benne, és benne a szerelmet mindig nagyobbra szította föl a magány és kivetettség leküzdésének vágya. A Makai család-

¹ I. m. 45.

² Németh A. [129] 433.

tól való szabadulás is hajtotta, jóvátételt keresett az elmúlt szenvedésekért, nemcsak egyszerű szexuális kalandot, nemcsak azt, hogy elbűszkélkedhessen vele, hanem igazi embert, partnert, esetleg életre szóló társat keresett Mártában, de játszótársat és pajtást is. Mindez együtt mégiscsak az, amit szerelemnek nevezünk.

Házasság?

Ha nem jöhet létre szexuális kapcsolat a partnerek között, akkor a másik lehetőség: udvarlás, együttjárás után szabályos házasság. És Márta „minden gondolatának alján” valóban az volt, hogy miként alakulhat majd házassága Attilával, milyen lehetőségei és akadályai vannak, és Attila, ha talán nem is olyan komolyan, ugyancsak gondolt erre; ezt tervezgették, ezt festegették maguk elé, talán ez a remény ellensúlyozta Attilában a szexuális be nem teljesülés okozta kudarcot. Bár ő tulajdonképpen ódzkodott a házasságtól, inkább tartós szerelmi viszonyt képzelt volna el. Erre utal Mártának egy már Londonból küldött leveléből az alábbi részlet: „Emlékezz, magad mondtad, nem tudod magad férjnek elképzelni, és hogy ijesztettél legbizóbb perceimben, hogy ha a feleséged leszek, akkor már Te leszel fontosabb nekem, mint én Neked, mert ez már így van az életben.”¹ Bár az is lehet, hogy Márta ekkori, támadva védekező álláspontjáról egyoldalúan emel itt ki egy régi beszélgetést. Egy másik alkalommal Attila vidáman vállalja a „benősülést”, igaz, evvel az indoklással: „– Mért ne? Ha másképp nem megy!”²

De éppen ez, kettejük házassága vagy akár tartós viszonya volt az, amitől a barátok és főleg a család a legjobban félt. Az emlékezésekben állandóan visszatérő motívum: előbb ugratás, hitetlenkedés, csúfolódás a kezdődő szerelem láttán, majd egyre többször figyelmeztetés: aggodalom, óvás. Már a kezdet kezdetén Márta unokatestvére, Keményffy János és apja is figyelmeztetik: „Kell

¹ Vágó [215] 425.

² I. m. 54.

ez neked? Szükséged van ilyen sikerekre, mikor egy L... szerelmes beléd?”¹

Ugyancsak szinte a szerelem kibontakozásának kezdetén Komor Andrástól kap Márta komoly figyelmeztetést. „Egyike azon keveseknek, akik megértő szimpátiával mosolyogtak csupán, volt Komor Bandi, aki a Veres Pálné utcai iskola közelében, a Franklinnál dolgozott. Megbeszéltük, hogy az utolsó vizsga, a szóbeli érettségi után, átmegyek hozzá. Átmentem, és közöltem vele a tiszta jelest. – Na, most boldog vagy – mondta kedvesen, kissé elnyújtott, éneklő hangján [...] Ül le. – Leültem. – És Tilinkó? – (Ő így hívta Attilát.) – Kérdőn, kérőn néztem rá. – Te is szereted őt? Ne mondd! Ő bevallotta nekem, hogy szeret téged, hogy el is szeretne venni, ha volna rá mód.

Szívdobogást kaptam, hallgattam, néztem rá. – Márti, nem szabad, ő beteg! – mondta ő most nyomatékosan. Halálra rémültem. – Beteg? Csak nem úgy, mint Ady? – nyögtem ki. A jelentőségteljes hang hozott erre a gondolatra. – Nem úgy, mint Ady – felelte lassan, meggondoltan –, szeretőnek jó. Arra jó, hogy elkezd vele, ha ezt akarod – mondta –, de házasságra nem, ezzel nem szabad Jóska bácsit megterhelni! – Mosolyogva fűzte hozzá: – Ha elkezdenéd Attilával, mind következhetnénk utána, mert ő úgyis hamar elhagyna. – Ezt oly borzalmas izléstelenségnek éreztem, hogy azonnal felálltam és elmentem.”²

De kap ilyen óvást Gotitól (Kecskeméti Györgynek akkor még menyasszonyától) is. „A megbeszélt napon, mind a négyen a Várban találkoztunk, a Ruszwurmban. A fiúk fenomenológiai vitába bonyolódtak, és Goti különvont engemet: – Arról beszélünk Gyurival, mielőtt idejöttünk, hogy vállalhatjuk-e a felelősséget a szüleiddel szemben azért, hogy fedezzük ezt a kilátástalan szerelmet az Attilával – mondta hevesen gesztikulálva –, lehetetlen dolog! – Azt hiszem, semmit sem feleltem. De mikor bealkonyodott, már két külön padon ültünk az Elipsz-sétányon, és mint

¹ I. m. 28. – Fehér Erzsébet jegyzete szerint Lederer Emil közgazdászról, szociológusról van szó, aki majdnem 20 évvel volt idősebb Mártánál (445.).

² I. m. 47–48.

a többi párok, csókolóztunk. Később lementünk a Lánchíd kávéházba, és ott nagy vita folyt szabadságról és megkötöttségről. Gyuri ingerülten, fölényesen vitatkozott, meddőnek érezte, hogy Attila vég nélkül ütögetett, fúrt, rágott egy-egy problémát a legkevesbé járt úton. Mikor elváltunk, Goti invitálta Attilát, látogassa meg egyszer. Gyuri nekem megint megint fejcsóválva mondta: – Lehetetlen fráter ez az Attila!”¹

Polányi Misi az egyik örömhegyi kirándulás után „valakinek mondta, hogy nem érti, apám hogy hagyhat »azzal az ágrólszakadt, éhenkórász József Attilával lógni.«”² „Nagyon tehetséges fiú, de hát nem férjnek való, költő, mit akarsz stb.” – idézi Márta Gönczi Jenő szavait.³

Mert az emlékiratokból is nyilvánvaló, a kortársak is úgy tudták: Attila igenis feleségül akarta venni Mártát. Bár Márta nem említ formális leánykérést, beszélgetéseiből nyilvánvaló a szándék: „Mondd, hogy lesz az, ha a feleségem leszel? Akkor is el fogsz jönni a kávéházba, és ott fogsz ülni az asztalnál, mikor én a fiúkkal vitatkozom? Jó lesz az Neked?”⁴ – idézi fel Márta a beszélgetést. Németh Andor is úgy tudja: „Pár hetes ismeretség után megkéri a kezét.”⁵ És ami úgy látszik, Attila részéről a szándék komolyságára vall: Márta szerint Attila szakított akkori kapcsolatával, egy „huszonhat éves” „elvált asszonnyal” – sőt: „Később, veszekedések során, mindig panaszkolta, hogy kidobta azokat az asszonyokat és lányokat, akiket nagy nehezen »összeterborzott« volt – mint mondta – az én kedvemért, aki így meg úgy, nem és nem és nem.”⁶ Nem ismerjük a „huszonhat éves, tartásdíjból élő, elvált” asszony nevét. Lucán kívül más akkori asszonyt vagy lányt sem; talán nem is léteztek... A műveiben bizonyosan nem. De az, hogy Mártát el akarta venni, biztos.

Később visszatérünk rá, miért volt ilyen nagy az ellenállás a

¹ I. m. 85.

² I. m. 99.

³ I. m. 105.

⁴ I. m. 86.

⁵ Németh A. [129] 433.

⁶ Vágó [215] 104.

barátok, a családtagok részéről. Szegénysége, pénztelensége, bizonytalan egzisztenciája, máshonnan jöttsege, fiatalsága mellett idegállapota is meggondolásra inthetett...

Márta és Attila személyisége. Képük egymásról

„Az egyik ember metafizikai lényege szereti a másik ember metafizikai lényegét”¹ – foglalja egyszer össze Attila, arra keresve a választ, mit szeret Mártában. És valóban két Én, két személyiség ismerhette meg magát, magában a másikat kereshette, a másokban meg önmagát.

Márta élete, sorsa, egyénisége lassanként bontakozik ki kapcsolatuk folyamán. Az idősebb, biztos körülmények között élő, szép lány éppen szerelmük kezdetén nagy pszichikai nyomás alatt áll: magántanulóként készül az érettségire, hat hónap alatt három osztály anyagát kell megtanulnia. A tanácsköztársaság alatti viselkedése a gimnáziumban és/vagy általános pszichikai állapota okozta-e a késést? Mindenesetre 1928 tavaszán sikerül letennie házitánitók segítségével a vizsgát. Már a második találkozásukkor: „biztosan meg fogok bukni – mondtam búsan. [...] Az óriási tananyag valóban szorongatott akkor, és különben is, mi sem volt könnyebb, mint amúgy is labilis önérzetemet teljesen felborítani”.² A vizsgákra matematikatanára, Erdős Lajos, geometriából meg egy „tanárasszony” készítette fel.³ Az érettségi előtt „kértem Attilát, hogy a vizsgáig ne találkozzunk. Már csak tíz napom volt. Belement, különben hagyott magolni. Vagy két héten át mindennap vizsgáztam, írásban vagy szóban.”⁴ De végül a szóbeli vizsgán is tiszta jeles lett, Attila gratulációja virág helyett *Virág* című verse lett.⁵

¹ *Vágó* [215] 58.

² I. m. 24.

³ I. m. 41.

⁴ I. m. 47.

⁵ I. m. 49.

Márta gyakran utal saját kedélyhullámzásaira, depressziójára, kiegyensúlyozatlanságára. Emlékek gyötrik. Egy ízben említést tesz korábbi vőlegényéről, más nem sikerült kapcsolatokra is céloz, és ismételten kibukkan az őszirózsás forradalom diadalmas emléke, majd az 1919. őszi megtorlás szörnyűsége. A fiatal nő idegeiben, mint minden októbristáéban, ez a történelmi kudarc is tovább vibrál. Nyíltan vall róla, mennyit kísérletezett önmagával, milyen korszakai voltak: „én pedig sok-sok kísérletezés, kérdezés, próbálgatás után, már nagyon vágyva valamely végleges biztos formára, melyen belül most már egészségesebben és termékenyebben építhetném tovább külső-belső életemet. [...] Te nem is tudod, drágám, hány fázisán mentem én már át a szellemnek, hányfelé tapogatództam, kérdeztem és »szélesedtem és csendesedtem« is koronként egy világfelfogás tavában, mint vallásos korszakom pl. vagy még előbb a materialista atmoszféra, melyet bár még félig öntudatlanul, de azért teljes hatásában és jelentésében éltem tizenöt-tizenhat éves koromig, míg el nem kezdtem gondolkozni a magam fejével. Egészen a legutolsó évig (múlt nyár Heidelbergben) egyebet nem csináltam, mint hogy végigpróbáltam minden módját, útját, oldalát annak, hogy irracionális, intuitív, romantikus módon nyerjek magyarázatokat, értelmet, megnyugvást, biztosságot, hitet, életformát. Aztán megcsömöröltem. Tények, tények, konkrét tartalmak tudására kezdtem vágyani, ezért kezdtem el rendszeresen tanulni, amikor Te megismertél, már benne voltam ebben a tanulásban, mely – bevallhatom Neked – gyakran igen nehezen ment, szörnyen nehezemre esett, összefogni, koncentrálni magam, bizonyos aszkézissel végigcsinálni azt, amit elkezdtem, nem elrohanni-szaladgálni közben ide-oda, nem szabad folyást engedni impulzív természetemnek, pillanatnyi kedveknek és ötleteknek, intuitív megfogalmazásaival megelégedni pillanatnyilag belülről adódó magyarázatoknak, kérdéseknek stb. ...”¹

Általában amikor távol van József Attilától, akkor bukkan elő nagy erővel, vallomásos kényszerrel Márta önvizsgálata, elége-

¹ I. m. 407–408.

detlensége önmagával, sajátosan váltakozva a József Attilát intő, oktató sorokkal. „Mint egy őszi falevél imbolygok, minden kis szellő ide-oda csapdoshat, meztelen, kiszolgáltatott vagyok minden kis impresszióknak. És nem tudok rájönni, miért, mi forgatott így ki lelkem szokott korlátaiból; hogy hányféle életet, egzisztenciát, atmoszférát éltem már át, hányféle emberi kapcsolatot, életformát építettem és romboltam már, és mindig annyi fájdalom, érzésen, annyi erőm, melegen, vérem árán, és mindez semmivé foszlik újra és újra?”¹ Majd ugyanabban a levélben: „Én tudom, hogy nem szabad átengednem magam ennek a koncentrálni nem tudó, szétfoszló, szétforgácsoló tendenciának magamban magamat! Tényleg elsodorhat minden, és nem magam kormányozom életemet, és még abban sem vagyok biztos, hogy ez tényleg baj-e.”²

Sajátos gyengeségét, vezetésre szorulását többször is megfogalmazza: „nekem erős vezető kézre volna szükségem életszomjúságom és nagy kíváncsiságom, agyvelőm számára, melynek nem szabad elrohadni, hogy hisztériában gőzölögjön el, aztán majd undorító bomlási folyamatban, mint annyi más nőnél, és csak nincs türelmem várni, bevárni a sorsomat”.³

Az önmagát keresés, a belső gyengeség érzése részint megnyugtató is, vigasz is Attilának. Nem csak ő keres, nem csak ő labilis. De ennél persze többet is jelent. A mély alkati, sőt a betegesbe forduló bizonytalanság jellemvonása Mártának, és életének későbbi, szinte tragikus eseményei igazolják öndiagnózisát. Talán hozzátehetjük, egyéni, alkati sajátságokon, a történelem ütésein túl itt talán biológiai-generációs kérdés is rejlik, a feltörekvő és nagy erőfeszítéssel csúcsra ért zsidó intellektuális középosztály harmadik generációjának oly sokszor tapasztalható, oly gyakran leírt fáradtsága, kiegyensúlyozatlansága.

Önmaga keresése, ugyanakkor érzékenysége és persze a szerelem ugyanakkor képessé teszik Mártát a Másik mély vizsgálatára,

¹ I. m. 392.

² I. m. 394.

³ I. m. 402.

megértésére, és bár tudjuk, hogy az emlékiratokba az 1936–37-es József Attila képe meg a halála utáni érzések is belejátszanak, mégis azt kell megállapítanunk, az *egész* József Attila-irodalomban nem akad mű, mely József Attilának egy adott időpontban hívebb, teljesebb és érzékenyebb jellemzését adná, mint Márta emlékiratai.

A kevesek egyike Márta, aki József Attila külsejéről eleven, pontos, hiteles képet fest. Már idéztük a megismerkedéskor adott leírást. Egy másik: „A világ legtermészetesebb dolgának éreztem, amikor belémkarolt. Alulról fogta a karomat, és a tenyerére vette a kezemet. Nézte, aztán hirtelen elkedvetlenedve kapta félre hosszú nyakát. – Nekem milyen kapanyélre való kezem van még a tied mellett – mondta. – A te hüvelykujjad sokkal jobban eláll, mint az enyém, ez a lényeges! – mondtam művelten és tapintatosan. Keskeny, vékony karjáról széles szögben vált el a nagy tenyér és arról a hüvelyk. Az energia, a mozgékonyosság, amit ezzel a kézzel ki tudott fejteni, egészen bámulatos volt. Hevesen mozgatta beszéd, magyarázkodás közben is, és ahogy most ujjaimat izenként szétszedegette, hintáztatta a tenyerében, roppant különös volt. Semmi tolakodó vagy mohó nem volt mozdulataiban. Kísérletező tanulmányozás, heves és csudálkozó ismerkedés volt ez csak egy idegen világgal.”¹ Több helyütt említi jellegzetes külső megnyilvánulásait: „Folyton hevesen gesztikulált.”; „Hihetetlenül élénk arcjátékkal magyarázott.” Testéről szólva – az óbudai strandra mentek – a kérkedő-játszó Attilát idézi: „Meg fogod látni, hogy sovány vagyok, de acélszalagok feszülnek izmaid között!”²

Könnyedségéről, sajátos bájáról, nagy nevetéseiről szól, és ugyanakkor azt is érzékeli, hogy, mint mondtuk már, volt benne valami „csavargós, utcagyerekes”. Strandra menetelükkor: „Mikor kinyitotta kis bugyellárisát a pénztárnál, Attila begörbített ujjai hegyével belekapott a félig nyitott erszénybe huncut, inceselkedő mosollyal. Előző napon nálunk ebédelt, és ebéd után egy-

¹ I. m. 29.

² I. m. 88.

más mellé ültünk. Akkor ugyanezzel a mosollyal, ugyanilyen begömbített ujjakkal mímelte, hogy bekap a szoknyám alá, mint egy utcagyerek. Ilyenekkel mindig halálra rémített, nagy idegenkedést váltott ki belőlem. De ő oly könnyedén, sőt bájosan nevette el magát azután, hogy önkéntelenül én is elnevettem magamat...¹

A mélyrétegek

Mindez még csak a külső; ami a mélyebb rétegeket, a belső jellemvonásokat illeti, Márta emlékirataiból ellentétek sora bontakozik ki. Az egyik aspektus fájdalmas-élesen az „árváé”, a „szegény fiúé”. Megismerkedésüktől végig, minden alkalommal kibukik Attilából az apátlanság, a szegénység panasza, emléke.

„Amit Attila ebben az időben életéről elmondott nekem, az kevés, hiányos, töredékes volt. – Lelenc voltam – kezdte egyszer például dühösen és panaszosan, fújt az izgalomtól, látszott, hogy az emlékek megrohanták, fojtogatják. Rám nézett és félbeszakította magát: – Minek mondjak el neked olyat, ami csak megijesztene? – Nagy nehezen elmondta mégis, hogy ötéves korában, télvíz idején, kora hajnalban kelt. Még alig pitymallott, már vizet kellett hordania a kútról, fát vágni. Utána keserű cikóriát kapott egy darab ragacsos fekete kenyérrel. Megakadt, abbahagyta. Inkább elkezdett csókolni, ha magunk voltunk, ha pedig társaságban, például Ürömön, akkor előrement pár lépést, vagy hátramaradt, félreacsavart fejével révedt maga elé. Mikor újra csatlakozott, már tréfált megint, közönyös dolgokról beszélt, verseit mondta vagy énekelt...

Egyszer a hallban ültünk ebéd után. Apám egy barátjával együtt búcsúzkodott, ment el. – Szervusz! – intettem utána. Magunkban maradtunk. Attila hallgatagon, búsan nézett maga elé. – Mire gondolsz? – kérdeztem. – Csak arra... már másoknál is észrevettem... és most nálad, hogy szervuszozod apádat. – Ettől lettél ilyen szomorú? – Igen – keservesen vonaglott a szája, meg-

¹ I. m. 89.

rándult a válla, nevetett egyet – ez hiányzik a embernek! Vagy kisgyerek korodban is így köszöntél már apádnak? Anyádnak is? Most is? – Mindezt oly aprólékos gondnal, behatóan kérdezte, mint akinek végtelenül fontos valamit megtudni, sőt kifürkészni. Keveset beszélt szüleiről, apjáról. Kérdeztem, gondolja-e, hogy tőle örökölte tehetségét. Az, ahogy hirtelen felkerekedett, és otthagya őket, otthonát, arra vall, hogy mozgott benne valami rendkívüli ... – Nem, a tehetség anyámtól van – mondta nagyon határozottan. – Folyton füzetes regényeket olvasott. Este kiült a lépcsőházba, és ott a gázlámpa fényénél olvasott, olvasott... Egy rokonom mesélte, hogy egy időben együtt dolgozott apámmal falun, és ő sírva fakadt, érted? sírva fakadt, hogy ő az egyetlen ember, akinek a felesége szombaton nem hoz tiszta ruhát! Így elmerült anyám néha az olvasásban.”¹

Márta lassanként kezdi megérteni, mi a „szegény fiú”. Amikor második látogatásakor Attila öltönyének válltömege felfeslett, az egyedülálló fiú számára külön szenzáció volt, hogy azt meg lehet egyáltalán varrni.² Máskor hívják Attilát Márta érettségijét ünnepelni a Zöld Hordóba; „Nincs pénzem – mondta, és kissé oktató, kedveskedő, de ellentmondást nem tűrő élesedő hangon tette hozzá –: és nem akarom, hogy más fizessen értem”.³ Ha nincs pénze, és kettesben vannak, akkor hagyja, hogy Márta kifizesse a pohár tejét, de ha valami kevés pénzhez jut, akkor ragaszkodik hozzá, hogy ő fizessen. „– Hát nem érted? nekem ez öröm!”⁴

Újabb sérelmek, bántások is szóba kerülnek. „Elmondta, hogy nehezen viseli el sógora és gyámja támogatását, ha most meg is változott vele szemben. Régen sok megaláztatás érte házában, el is költözött onnan. Valamikor mint egy kisinas a konyhán aludt ott, saját nővére házában...”⁵ És mint mély sérelem, ebben a beszélgetésben is visszatér Lesznai Máli (Illyéstől is említett) megalázó levele.

¹ I. m. 51.

² I. m. 21.

³ I. m. 50.

⁴ I. m. 46–47.

⁵ I. m. 33.

Minduntalan feltolulnak, talán mivel erővel is folytonosan felidézi őket, életének, sorsának nehéz emlékei. „Legalább nem voltam hiába hórukkember Bécsben... Te a kisasszonyoddal figyelted, én hajósinas voltam, és most itt vagy!”¹

Az összehasonlítás még élesebb, még fájóbb egy ürmehgyi kiránduláson. Mindennapos helyzet keletkezik – s ezt csak egy ennyire sebzett ember tudja kiélezni. „Amikor kiszálltunk a kisvasútból, mielőtt nekiindultunk, fölmerült a hátizsákkérdés: ki vigye? Attila száján kirebbent valami – felém, külön persze –, hogy most ki fog derülni, hogy ő itt is, köztünk is – tróger lesz! – Kialudatlan és sápadt volt, mint majdnem mindig. Apám biztosan természetesnek tartotta volna, hogy mint legfiatalabb, ő vigye a nagy ruháságunkat. Göncziék, Benedekék, Schillingék és Nemesék is vittek kisebb háti vagy más táskákat. Többnyire a férfi vitte a hátit, a kézbevalót föl váltva cipelték. Olyan könnyű volt a levegő, hogy semminek látszott az egész. – Ki viszi? – hangzott a kérdés. – Én, én! – kiáltottam. – Remek lesz hátegyenesítőnek a sok tanulás után. – És már föl is kaptam.”²

Az árvaság, a szegénység, a hontalanság bélyege van rajta legláthatóbban a fiatal költőn, és mindez egy igazi család körében, ha nem is gazdag, de jómódú, gondtalan emberek között még nyilvánvalóbbá, még láthatóbbá, még sebzőbbé válik.

József Attila a vitákban

Ugyanakkor: ez az árva csavargó ragyogóan tehetséges és okos, különleges intellektusú és érzékeny. Mindent élesen megfigyel, szinte kísérleti alannak tekint mindenkit. „Kísérletező tanulmányozás, heves és csudálkozó ismerkedés volt ez egy idegen világgal –”³ jegyzi fel egy alkalommal Márta. Éles eszű, állandóan vitatkozni kész, a fogalmakat szinte szétvágó, kitarító elem-

¹ I. m. 39.

² I. m. 94–95.

³ I. m. 30.

ző volt József Attila; ismeretségük, együttjárásuk egész idejét ez a tudni vágyás, megérteni vágyás, elemző hajlam jellemzi. Márta emlékiratainak csúcspontja e szempontból az a hosszú beszélgetés- és vitasorozat-leírás, amelyet Attila a „Kecskékkel” folytat, elsősorban a husserli fenomenológia kérdéseiről.¹ Nemcsak éles eszű, hanem számunkra természetesen, Márta számára meglepően művelt, olvasott is. Jaspersről, Heideggerről, Shaw-ról és elsősorban Bergsonról vitatkozik, és persze főleg költőkről, Ady-tól Horatiusig, Baudelaire-től Juhász Gyuláig idéznek egymással versenyt.

És mégis: ezen a ponton kérdőjelet kell tennünk. Márta emlékirataiból az is világos: e vitákban elsősorban a „legdörzsöltebb” partnerekkel, tehát például Mannheim Károllyal szemben József Attilát valami kisebbségi érzés fogja el, és a „Kecskékkel” való vitában sem biztos, hogy ő a meggyőzőbb. Okos és érvelő, de filozófiai és szociológiai műveltségének hiányai is vannak. Sokszor inkább intuitíve beleérez a szövegekbe, nem pontosan olvasa el őket. Márta megdöbben, amikor megtudja, hogy a párizsi év alatt Attila egyszer sem volt a Louvre-ban. „Kellemtlen lett volna nekem – mondta vállvonogatva –, ha mindenki tudja, hogy na, most megyek először a Louvre-ba”.² Márta így fogalmaz: „félművelt befolyásokat, gyöngé emberi atmoszférát, a kávéházat éreztem a háttérben”.³ Bizonyos: Attila nem volt „szociológus”. Márta utóbb leveleiben fejére is olvassa, hogy bár Bergson hívének vallotta magát, *A teremő fejlődést* még akkor nem is olvasta...

Ha racionális érvelésben, szociológiai módszerben elmarad is Márta körének legkiemelkedőbb tagjaitól, vizionárius ereje, beleélő képessége viszont kiemeli közülük. Amit a „Kecskékkel” való vitában fogalmi tisztázásban veszít, hallatlan intuícióval pótolja.

„Attila is kissé búsan csüggesztette alá a fejét, és egy kis ideig kételkedően ingatta. – Mégis elkerülhetetlen a forradalom – mond-

¹ I. m. 62. skk.

² I. m. 94.

³ I. m. 94.

ta aztán ő is komoran –, érdekharcot nem lehet pszichológiai kúrákkal vagy filozófiai vitákkal megoldani.

– De képzeteink tisztázása nélkül megint ugyanoda fogunk jutni, ahová eddig is, minden forradalom után jutottunk – mondta Pali –, legfőljebb ideiglenes megoldásokhoz.

Attila rosszkedvűen morogta: – De mi az a képzet? Eidola! Hm – egy kis mosoly suhant át az arcán, és fölszagolt a görög szó után, mintha a speciális régi kultúra illata csapta volna meg vele. – Egy idol? Fétis? Ha az tiszta, minden rendben van? Vagy a szavakkal való tisztázás? Ha mi itt – kezével az asztal közepére ütött – fogalmakat tisztázunk –, attól ott kint... azok – kimutatott: Segítség az? – Egy percig kihívóan, szigorúan, szemrehányóan és számonkérően nézett. [...] Pali felcacagott – és a primitívek: Fétis! – fölemelte a karját és a mutatóujját. – Most mit látsz? – fordult Attila felé, aki kissé hüledezve vonogatta a vállát, és félig röhögve, félig hideglelősen mondta: – Egy kis fafétist látok egy indián kezében, egy tölgyfaerdő szélén áll egy öreg tölgyfa alatt, fején színes tolldísz, és – dadogva: tomahawk. Erre én is ráismerem. [...]

Attila most jóindulatúan, megenyhülve nézett Palira, lenyomta a fejét (vagy a nyakát húzta be), megszelídült arckifejezéssel, de majdnem nyögve mondta: – Elismerem, kell, jobb előre tisztázni. De hogy hasson is?! – Most önmaga ellen fordította fegyverét, a gúnnyal mérgezett nyilat: hogy vajon képes lesz-e úgy hatni, ahogy kell, ahogy akar, és az éles, ironikus hangot enyhítve, lassan mondta maga elé: – Mi az, hogy tisztázott? A képzet lehet lapos, lehet plasztikus, lehet sematikus, lehet alkotó, lehet redukált vagy redukáló, hogy mondtad? – nevetve ropogtatta: – »bracketed«, lehet szimbolikus, mint egy képrejtvény, ha eidetikus – itt most játékosan belenevetett tölcserformájúra hajlított tenyerébe, és egy kis enyelgő rémüldözést mímelt a görög szóhasználat tiszteletére, nyögdicsélve ejtve a szót, mint egy kényeskedő kisasszony vagy úrfi.”¹

Költőként látja a világot, embereket, természeti jelenségeket.

¹ I. m. 68–69.

Családi és baráti körben egyenesen ez erősíti meg a betegségével, abnormalitásával kapcsolatban kialakult nézeteket. Erre vonatkozik Márta emlékiratainak novellisztikusan megírt tömör, szép részlete a *Sok gondom közt* kezdetű vers kapcsán.

„Amikor ennek a versnek az első sorait felolvasta, Irma néni megjegyezte, hogy *bóbiskós szántón* milyen tömör, jó kép. Tényleg olyan meleg van lent a mélyedésben, a szántóföldeken, hogy elbóbiskolhat az ember – mondta. – Én nem úgy gondoltam – felelte Attila csodálkozva és kicsit nevetett –, hanem mikor mentem itt lefelé a bevetett árokban, szemben, az emelkedő lejtő mezsgyéit bóbiskoló parasztoknak láttam, az egyik behúzza a nyakát, a kalapja az orráig csúszott előre, és pipa lógott a szájából... – *Látta, Attila?* – kérdezte Irma néni, és kissé megcsuklott a hangja. – Azért tudtam, hogy szántóföldek – nevetett Attila vigasztalóan, és hízelegve kuporodott Irma néni lábaihoz. – Nagy bajnak tartja ezt, Irma néném? – kérdezte kissé aggodalmas hangon. – Költőnél nem nagyon nagy baj – mondta Irma néni –, de azért én a maga helyében beszélnek erről orvossal, beszélt már? – Attila most a hátán hevert, és egy fűszálat csavargatott az ujjai között. – Azt mondják, ha meg tudja írni az ember, ha fel tudja használni, nem is baj – dünnyögte.”¹

Ez a beleélés, a mindennapi szituációknak ez a teljes átélése a búcsúzás, az elválás pillanataiban tetőzik majd.

„És most aztán, utolsó percben, kitört belőle a váratlan ijedtség, mint egy kisgyerekből, hogy elhagyja az anyja. – Nem merek holnap kimenni a pályaudvarra búcsúzni tőletek – mondta. – Miért? De mért? – kérdeztem rémülten. – Kényszerképzeteim vannak – nyögte –, attól félek, hogy a mozdony elé vetem magam! (Az ismétlési kényszer, a halálöszton gonosz kölyke működhetett benne, felidézve azt a bizonyára traumás élményt, amikor anyja hároméves korában Öcsödön hagyta, elutazott nélküle.)

– De Attilkám, hiszen hamar visszajövök, és addig is írunk egymásnak mindennap! Ígérd meg, hogy mindennap írni fogsz! – sürgettem. – Szomorú mosollyal, szorongva nézett rám. – Jó,

¹ I. m. 109.

jó, hát megígérem, de nem bírom ki egy évig, nem, nem. – Hát már a karácsonyi szünetre hazajövök, és akkor nem megyek vissza nélküled, valamit kitalálunk addig, hogy a szüleimet is meggyőzzük. – Igen, – suttogta –, de ez már többször volt, hogy attól félttem, hogy meg fogok bolondulni, vagy a mozdony elé fekszem. Olvastad az Anna Kareninát? – Igen. – Emlékszel az utolsó jelenetre? Pontosan? És a Karamazovban a kisfiúra, aki a vonat alá fekszik? És emlékszel, hogy elmondtam neked, hogy egyszer én is a sínek közé feküdtem?”¹

Bizonyos, hogy ezek a viselkedésformák már ekkor a pszichózis határán vannak, bár úgy is felfoghatók, mint egy jelentős költő látomásai a mindennapokban. Ráció, érvelés és vízió, beleélés önmagán tapasztalt kettősségét József Attila a következő években elméletileg is próbálja tudatosítani, de ez a kettősség végig ott van költészetében mint feszítő és mint építő erő. Ha tetszik, az „elme” és az „ösztönök” harca, és még általánosabban mint képesség a világ ellentétekben való látására. Márta érzékeli jellemében, viselkedésében ezeket a feszítő ellentéteket. „Mindig mindent bevaltott bárki előtt bárkinek, soha semmit sem leplezett. Furcsa keveréke volt ez a bátorságnak és a gyöngeségnek, a gyermekes magatartásnak és valami olyan »férfias kiállásnak« is, amiben benne volt az, hogy neki mindent szabad, semmit sem kell titkolnia, mindent vállal magában úgy, ahogy van.”²

Ellentét és végletekig feszített túlzás, vizionárius azonosulás a másikkal, a költészetéből is jól ismert sajátság:

*nyitott szemmel érzem,
hogy testként folytatódok
s külső világban –
nem a fűben, a fában,
hanem az egészben.*

(Alkalmi vers a szocializmus állásáról)

¹ I. m. 122–123.

² I. m. 108.

„Anyám a következő napokban megbetegedett. [...] Nagyon sajnált anyám miatt, aki lelkileg is irtózatossá állapottban volt. Ahogy arcát az enyémhez szorította, ebben olyan azonosítás volt kínjaimmal, amelyet soha elképzelni se tudtam. Hiszen ez is szerelmeskedésbe torkolt nála, de minden érzékiség nélkül. Inkább lelki vérátömlesztésnek vagy átlényegülésnek nevezném a vigasztalásnak ezt a fokát, amit adott. Ez a szenvedélyes odaadás, szinte megsemmisülni akarás, a másikká válás korlátlan törekvése, talán ijesztő is volt, amellet, hogy oly boldogító volt. *Országos volt a pusztulásban* ebben az értelemben is. Ez az ijesztő túlság legbájosabb játékosságába is behúzódott. A végén élelem térdelt, így próbált vigasztalni.”¹

Ennek a túlzásra való hajlamnak egy másfajta megnyilvánulása az a vonása, amelyet Márta olykor önhittségnek érez: „Ugyanis gyakran szidtam, hogy önhitt. Szerette a társalgást fennhéjázó megjegyzésekkel fűszerezni: – Mit szólsz, mily zseniális vagyok? – kérdezte néha nevetve bár, de nagyon kevés iróniával.”² Ugyanakkor Márta is jól látja, hogy a látszatönbizalom mögött szeretetre vágyás, árvaság lappang: „odavolt, boldog és hálás minden kis elismerésért”.³

Mindezt, legalábbis még ekkor, humor, irónia és önirónia ellenpontozza nála. Szeretett viccelni, szóvicceket faragni, önmagát és a világot ekkor még vidám iróniával is tudta szemlélni.⁴

¹ I. m. 118.

² I. m. 87.

³ I. m. 88.

⁴ Vö. Dér Zoltán jellemzésével: József Attilában „határtalan és folyton ajzott szellemi hancúrozókedv. Az őszinteségnek ezt a mámoros természetességét szinte lelke egyéniségének föltételeként tornáztatta a fiatal József Attila.” *Dér* [44] 1399. „Egy idő után terhéssé vált ez a folytonos exhibíció. A kedvteli szellemi hancúrozás hiú szereplési szenvedély benyomását keltette. A józanság mindennapi eszménye ezen a ponton is összeütközött a nem mindennapi tehetség természetével”.

És ebből vonja le Dér Zoltán Attila és Márta viszonyára vonatkozó – a magamétől némileg eltérő – véleményét:

„Márta szinte kezdettől ezt a kedves emberkölyköt szerette: a szeszélyesen patakzó tehetség és a meleg emberség, a villámló intelligencia és a kölyökkutyahűség, játékosság páratlan egységét. [...] Márta tehát a környezetében egyre sorvadozó vagy mélyebbre húzódozó elemi természetességet szerette a költőben. De ebből

ta aztán ő is komoran –, érdekharcot nem lehet pszichológiai kúrákkal vagy filozófiai vitákkal megoldani.

– De képzeink tisztázása nélkül megint ugyanoda fogunk jutni, ahová eddig is, minden forradalom után jutottunk – mondta Pali –, legföljebb ideiglenes megoldásokhoz.

Attila rosszkedvűen morogta: – De mi az a képzet? Eidola! Hm – egy kis mosoly suhant át az arcán, és fölszagolt a görög szó után, mintha a speciális régi kultúra illata csapta volna meg vele. – Egy idol? Fétis? Ha az tiszta, minden rendben van? Vagy a szavakkal való tisztázás? Ha mi itt – kezével az asztal közepére ütött – fogalmakat tisztázunk –, attól ott kint... azok – kimutatott: Segítség az? – Egy percig kihívóan, szigorúan, szemrehányóan és számonkérően nézett. [...] Pali felkacagott – és a primitívek: Fétis! – fölemelte a karját és a mutatóujját. – Most mit látsz? – fordult Attila felé, aki kissé hűledezve vonogatta a vállát, és félig röhögve, félig hideglelősen mondta: – Egy kis fafétist látok egy indián kezében, egy tölgyfaerdő szélén áll egy öreg tölgyfa alatt, fején színes tolldísz, és – dadogva: tomahawk. Erre én is ráismerem. [...]

Attila most jóindulatúan, megenyhülve nézett Palira, lenyomta a fejét (vagy a nyakát húzta be), megszelídült arckifejezéssel, de majdnem nyögve mondta: – Elismerem, kell, jobb előre tisztázni. De hogy hasson is?! – Most önmaga ellen fordította fegyverét, a gúnyal mérgezett nyilat: hogy vajon képes lesz-e úgy hatni, ahogy kell, ahogy akar, és az éles, ironikus hangot enyhítve, lassan mondta maga elé: – Mi az, hogy tisztázott? A képzet lehet lapos, lehet plasztikus, lehet sematikus, lehet alkotó, lehet redukált vagy redukáló, hogy mondtad? – nevetve ropogtatta: – »bracketed«, lehet szimbolikus, mint egy képrejtvény, ha eidetikus – itt most játékosan belenevetett tölcsérformájúra hajlított tenyerébe, és egy kis enyelgő rémüldözést mímelt a görög szóhasználat tiszteletére, nyögdicsélve ejtve a szót, mint egy kényeskedő kisasszony vagy úrfi.”¹

Költőként látja a világot, embereket, természeti jelenségeket.

¹ I. m. 68–69.

Családi és baráti körben egyenesen ez erősíti meg a betegségével, abnormalitásával kapcsolatban kialakult nézeteket. Erre vonatkozik Márta emlékiratainak novellisztikusan megírt tömör, szép részlete a *Sok gondom közt* kezdetű vers kapcsán.

„Amikor ennek a versnek az első sorait felolvasta, Irma néni megjegyezte, hogy *bóbiskós szántón* milyen tömör, jó kép. Tényleg olyan meleg van lent a mélyedésben, a szántóföldeken, hogy elbóbiskolhat az ember – mondta. – Én nem úgy gondoltam – felelte Attila csodálkozva és kicsit nevetett –, hanem mikor mentem itt lefelé a bevetett árokban, szemben, az emelkedő lejtő mezsgyéit bóbiskoló parasztoknak láttam, az egyik behúzta a nyakát, a kalapja az orráig csúszott előre, és pipa lógott a szájából... – *Látta, Attila?* – kérdezte Irma néni, és kissé megcsuklott a hangja. – Azért tudtam, hogy szántóföldek – nevetett Attila vigasztalóan, és hízelegve kuporodott Irma néni lábaihoz. – Nagy bajnak tartja ezt, Irma néném? – kérdezte kissé aggodalmas hangon. – Költőnél nem nagyon nagy baj – mondta Irma néni –, de azért én a maga helyében beszélnék erről orvossal, beszélt már? – Attila most a hátán hevert, és egy fűszálat csavargatott az ujjai között. – Azt mondják, ha meg tudja írni az ember, ha fel tudja használni, nem is baj – dünnyögte.”¹

Ez a beleélés, a mindennapi szituációknak ez a teljes átélése a búcsúzás, az elválás pillanataiban tetőzik majd.

„És most aztán, utolsó percben, kitört belőle a váratlan ijedség, mint egy kisgyerekből, hogy elhagyja az anyja. – Nem merek holnap kimenni a pályaudvarra búcsúzni tőletek – mondta. – Miért? De mért? – kérdeztem rémülten. – Kényszerképzeteim vannak – nyögte –, attól félek, hogy a mozdony elé vetem magam! (Az ismétlési kényszer, a halálöszton gonosz kölyke működhetett benne, felidézve azt a bizonyára traumás élményt, amikor anyja hároméves korában Öcsödön hagyta, elutazott nélküle.)

– De Attilkám, hiszen hamar visszajövök, és addig is írunk egymásnak mindennap! Ígérd meg, hogy mindennap írni fogsz! – sürgettem. – Szomorú mosollyal, szorongva nézett rám. – Jó,

¹ I. m. 109.

jó, hát megígérem, de nem bírom ki egy évig, nem, nem. – Hát már a karácsonyi szünidőre hazajövök, és akkor nem megyek vissza nélküled, valamit kitalálunk addig, hogy a szüleimet is meggyőzzük. – Igen, – suttogta –, de ez már többször volt, hogy attól féltem, hogy meg fogok bolondulni, vagy a mozdony elé fekszem. Olvastad az Anna Kareninát? – Igen. – Emlékszel az utolsó jelenetre? Pontosan? És a Karamazovban a kisfiúra, aki a vonat alá fekszik? És emlékszel, hogy elmondtam neked, hogy egyszer én is a sínek közé feküdtem?”¹

Bizonyos, hogy ezek a viselkedésformák már ekkor a pszichózis határán vannak, bár úgy is felfoghatók, mint egy jelentős költő látomásai a mindennapokban. Ráció, érvelés és vízió, beleélés önmagán tapasztalt kettősségét József Attila a következő években elméletileg is próbálja tudatosítani, de ez a kettősség végig ott van költészetében mint feszítő és mint építő erő. Ha tetszik, az „elme” és az „öszönök” harca, és még általánosabban mint képesség a világ ellentétekben való látására. Márta érzékeli jellemében, viselkedésében ezeket a feszítő ellentéteket. „Mindig mindent bevaltott bárki előtt bárkinek, soha semmit sem leplezett. Furcsa keveréke volt ez a bátorságnak és a gyöngeségnek, a gyermekes magát-kiszolgáltatásnak és valami olyan »férfias kiállásnak« is, amiben benne volt az, hogy neki mindent szabad, semmit sem kell titkolnia, mindent vállal magában úgy, ahogy van.”²

Ellentét és végletekig feszített túlzás, vizionárius azonosulás a másikkal, a költészetéből is jól ismert sajátság:

*nyitott szemmel érzem,
hogy testként folytatódom
s külső világban –
nem a fűben, a fáknban,
hanem az egészben.*

(Alkalmi vers a szocializmus állásáról)

¹ I. m. 122–123.

² I. m. 108.

„Anyám a következő napokban megbetegedett. [...] Nagyon sajnált anyám miatt, aki lelkileg is irtózatossá lett. Ahogy arcát az enyémhez szorította, ebben olyan azonosítás volt kínjaimmal, amelyet soha elképzelni se tudtam. Hiszen ez is szerelmeskedésbe torkollt nála, de minden érzékiség nélkül. Inkább lelki vérátömlesztésnek vagy átlényegülésnek nevezném a vigasztalásnak ezt a fokát, amit adott. Ez a szenvedélyes odaadás, szinte megsemmisülni akarás, a másikká válás korlátlan törekvése, talán ijesztő is volt, amellet, hogy oly boldogító volt. *Országos volt a pusztulásban* ebben az értelemben is. Ez az ijesztő túlság legbájosabb játékosságába is behúzódott. A végén elém térdelt, így próbált vigasztalni.”¹

Ennek a túlzásra való hajlamnak egy másfajta megnyilvánulása az a vonása, amelyet Márta olykor önhittségnek érez: „Ugyanis gyakran szidtam, hogy önhitt. Szerette a társalgást fennhéjázó megjegyzésekkel fűszerezni: – Mit szólsz, mily zseniális vagyok? – kérdezte néha nevetve bár, de nagyon kevés iróniával.”² Ugyanakkor Márta is jól látja, hogy a látszatönbizalom mögött szeretetre vágyás, árvaság lappang: „odavolt, boldog és hálás minden kis elismerésért”.³

Mindezt, legalábbis még ekkor, humor, irónia és önirónia ellenpontozza nála. Szeretett viccelni, szóvicceket faragni, önmagát és a világot ekkor még vidám iróniával is tudta szemlélni.⁴

¹ I. m. 118.

² I. m. 87.

³ I. m. 88.

⁴ Vö. Dér Zoltán jellemzésével: József Attilában „határtalan és folyton ajzott szellemi hancúrozókedv. Az őszinteségnek ezt a mámoros természetességét szinte lelke egyéniségének föltételeként tornáztatta a fiatal József Attila.” *Dér* [44] 1399. „Egy idő után terhessé vált ez a folytonos exhibíció. A kedvteli szellemi hancúrozás hiú szereplési szenvedély benyomását keltette. A józanság mindennapi eszménye ezen a ponton is összeütközött a nem mindennapi tehetség természetével”.

És ebből vonja le Dér Zoltán Attila és Márta viszonyára vonatkozó – a magamétól némileg eltérő – véleményét:

„Márta szinte kezdettől ezt a kedves emberkölyköt szerette: a szeszélyesen patakzó tehetség és a meleg emberség, a villámló intelligencia és a kölyökkutyahűség, játékosság páratlan egységét. [...] Márta tehát a környezetében egyre sorvadozó vagy mélyebbre húzódozó elemi természetességet szerette a költőben. De ebből

Márta emlékirataiból tehát hiteles és valószerű jellemkép bontakozik ki. Persze Márta is elsősorban a költőről szól, aki már a második találkozásukkor versét olvassa fel, a „*Tedd a kezed-et egy ceruzával összefirkált céduláról*”,¹ aki ekkor és később is versekről beszél, verseket eleméz, magyaráz; aki verssel udvarol, verset ad virág helyett, és akinek a valóság minden eleméről vers jut eszébe; aki számára más verse, a táj, beszélgetés, sóhaj, hangulat maga is azonnal verssé válik. Márta igen sok ilyen esetre emlékezik, sok ilyet jegyzett fel, és mindez fontos adalékokat szolgáltat József Attila költészetének elemzéséhez és még általánosabban: vers és élmény, vers és valóságanyag viszonyának kérdéséhez.

Érdekes, hogy József Attila politikai nézeteiről, véleményeiről aránylag keveset ír Márta – talán a bevezetésben felidézett 1942-es atmoszféra, és később az 1954-es év atmoszférája is óvatosságra intette. Eleinte, írja, „Attila anarchistának vallotta magát”,² és ez összevág ismert párizsi álláspontjával; a Kecskemétiékkal való vitában a forradalmat, a „kúrát” tartja szükségesnek.

Ezzel kapcsolatban jegyzem meg, hogy kettőjük levelezésében utóbb egyszer kerül elő a politika: „Tükröm, szívem, mennyezeitem, a napi politika aljas, sőt minden politika, az viszi csödbe minduntalan az emberiséget, amire pedig Te vállalkoztál, az annak a kölyke. És más nem is segít, csak a makulátlan idealista filozófia–metafizika a szellemiekben és a tiszta erkölcsiség a lelki-ekben.”³ És még ha ez a megjegyzés Márta ekkori radikális-szociális jellegű álláspontját bírálja, és a fiatal költő szokása szerint szándékkal túlélezett is – mégis jellemző. Az „idealista filozófia mellett – már némileg változott formában – tesz hitet egy ekkori önvallomásában is.

---

főleg a gyermeki esendőséget észlelte.” „A felelősség, a gyöngédség, a részvét, tehát a szeretet anyás vagy testvéries tartalmaj kezdettől erősebbek, mint a férfi erkölcsi-szellemi erejének hatalma, vagy a férfi iránti szerelmi szenvedély”. *Dér* [44] 1395.

¹ *Vágó* [215] 22.

² I. m. 25.

³ Vál. lev. [10] 219. (1928. okt. 10.)

József Attila és Márta szerelme – mint mondtuk – előbb Buda, majd Pest utcáin, terein hosszú viták és beszélgetések során bontakozik ki. E színhelyekhez járult 1928 késő tavaszától a vasárnapi kirándulások színtere: az Ürömhegy. Márta három kirándulás útvonalát írja le, egyszer a Nagykevélyre mentek fel Csobánkán és Margit-ligeten keresztül, máskor a csikóváraljai menedékházban aludtak, többször pedig az ürömhegyi házhoz tartottak. (Ürömhegyen Irma néniéknek, azaz Polacsek Károly ügyvédnek és feleségének volt háza.)¹ A társaság tagjai Göncziék, Benedékék, Schillingék, Nemes Emilék és Ürömhegyen mások is, mint Vedres Márk, a szobrász, Polacsekné unokatestvére, Polányi Mihály is megjelentek.²

Az Ürömhegy, melyet ma Péter-hegynek neveznek, akkor még elég messze esett a várostól, kopár fennsík volt, az egyik oldalról Üröm, a másiktól Csillaghegy határában, lejárattal az akkori bécsi országútra (ma a 11. sz. esztergomi főút). Erről a helyről akkor (és még az én fiatalkoromban is) gyönyörű kilátás nyílt a Kevélyekre, a másik oldalon a Csúcshegyre, egészen a Zsíroshegyig, a köztük elterülő solymári árokban a bécsi út völgyére, az „illatos mezőkkel”. Kicsit feljebb, a fennsíkon Újpest, Káposztásmegyer irányába nézve a Duna és a pesti síkság nyílt ki.

József Attilát mindig is mélyen érintette a táj, mélyen beleépült emlékezetébe, behatolt versei szövetébe. És ez a Pilis alji vonzó és izgalmas domb- és hegyvidék a maga „bóbiskós szántóival”, erdőivel, széles távlatával is mélyen beleivódott. Az észak-budai hegyvidék látványa és távlatai utóbb is felbukkannak költészetében a *Téli éjszakától* egészen a „*Költőnk és Korá*”-ig.

Ezekon a kirándulásokon is hosszú, bizalmas beszélgetések folytak, tréfák és évődések, játékok és ugratások, éneklések és versmondások. És aki volt valaha ilyen esti túrán, vagy ébredt hajnalban menedékházban vagy a hegytetőn, a ház eresze alatt,

¹ L. Fehér Erzsébet jegyzetét. *Vágó* [215] 452.

² I. m. 99.

tudja, hogy itt megnyílik a lélek, közelebb kerülnek egymáshoz az emberek. Több fénykép maradt ránk ilyen kirándulásokról.¹ Az egyik² a társaság sziklás hegygerincen, valószínűleg a Kevélyre menet állt meg, Vágó József kihajtott ingben, kövéren és derüsen, mellette felesége kissé idegesen oldalt tekintve, lábánál ül a két fiatal: megnyerő mosollyal a képen is csinos Márta, mellette nyakkendővel és bakancsban a jóképű fiatalember, József Attila. Még két házaspár van a képen, az egyik valószínűleg Göncziék. Teljes a családi idill... Ezeken a kirándulásokon Attila közelebb került a családhoz. Egyszer kijelentette: „Szeretnék mindig Ürömmön élni... Itt elmosódnak a különbségek.”³ És meg is kéri félig-meddig komolyan Irma nénit, próbálja beszerezni Ürömhegyre erdőkerülőnek...

Konfliktusok a szerelmesek között

A harmonikus, teljes egybeolvadás, a családhoz való tartozás idilli pillanatai azonban ritkulnak, a hétköznapok mégsem Ürömhegyen játszódnak. Márta és Attila szerelmét kezdettől fogva, mint említettük, konfliktusok kísérték, megoldatlan problémák feszítették. És nem csak a külső szemlélők aggodalmaskodása és bizalmatlansága... Beszélgetéseik, vitáik egy része egyre inkább

¹ Négyszemközt... [126] 48–51. 23–26. sz. képek.

² Birtokban. (A Négyszemközt...-ben nem szerepel.)

³ Vágó [215] 103. – A PIM művészeti tárbán őrzött két ürömhegyi csoportképen a következő személyek azonosíthatók (P. Macht Ilona, a Négyszemközt... összeállítója szerint): Az egyiken Gönczi Jenő és Jenőné, Schilling Oszkárné, Polányi Eszter, Polányi Vera, Schilling Oszkár, Benedek Marcell és természetesen Vágó József, Vágó Márta és József Attila. – A másikon Rényi Artúr, Polacsek Károlyné, Benedek Marcell, Holló Gyuláné, Polányi Eszter, Polányi Vera, Nemes Emil, Holló Gyula, Schilling Oszkárné, Gönczi Jenő, Gönczi Jenőné, Vedres Márk (?) és Vágó József, ülve József Attila. – Egy-egy Ürömhegyen készült fényképen Polányi Vera, ill. Vágó Márta látható ülve – József Attila mellett. Mindkettőn jellegzetes tartással – többször említett hosszú nyakával és vidám, kislíus arckifejezéssel látható a költő, ingujiban, fehér hosszúnadrágban.

akörül forog, mi legyen József Attilából. Az emlékiratokból kiolvashatni, Márta aggódott érte, sürgette, válasszon foglalkozást.

„Azután nagyon komolyan így szólt: – Mondd meg nekem, hogy mit akarsz: csak költő legyek-e, és akkor politizáljak-e, vagy csak a tiszta költészetre szorítkozzak, vagy legyek tanár vagy újságíró is? Mondd meg, mit akarsz te, mi legyen belőlem.

Úgy éreztem, roppant nehéz feladat elé állít, hogy amit mondanék, komoly felelősségvállalást jelentene. Végül is az jutott eszembe, amit egyszer apám felelt barátok kérdésére, hogy mit szeretne, milyen pályát válasszak, hogy éljek? Hogy ő csak egyet kíván tőlem. Hogy boldog legyek. [...]

Egyszerre csak bosszús nevetéssel megrázta a fejét, megfordult a padon, és a támlájára könyökölt. Dühösen mondta: – Kisiklasz mint egy ángolna! – A fogain át bosszús hangot lökött ki: – hhh! – Boldog! – kiáltott fel megint. – Boldog úgy lehetnék, ha te enyém lennél. Most már beletörődtem, hogy ennek föltételei vannak... – Föltételei! – kiáltottam fel megbotránkozva. – Igenis, föltételei vannak – folytatta keményen –, és én tudomásul is vettem, és most megkérdezlek, hogy mit akarsz, költő legyek vagy tanár vagy újságíró, és nem tudsz egy becsületes konkrét választ adni, hanem *ezt* mondog! – Hát legyél újságíró – mondtam –, Ady is azzal keresett pénzt. – Adyt Hatvány és Léda támogatták.”¹

Ma már látjuk, József Attila maga is bizonytalan volt. A polgári foglalkozást vállalni nem akarás alkati, pszichológiai, de nem kevésbé politikai okokból már ekkor jellemző volt rá. Márta aggódó sürgetésében nemcsak a szerelméért való gond munkált, hanem környezete, családja szokás- és értékrendszere is.

Mert a kezdettől fogva meglévő másik probléma: Attila és a Vágó család viszonya. Világosan nyomon lehet követni: szerelmük kezdetén, amikor Attilát tehetséges, érdekes, de segítségre, gyámolításra szoruló, kissé ágrólszakadt anarchista fiatalnak tartották, „annyira társadalmon kívülnek”, hogy először vacsorára is alig merte meghívatni Ignótus Pál,² akkor a családra jellemző

¹ *Vágó* [215] 58–59.

² I. m. 21.

nagyvonalúsággal, liberalizmussal és kedvességgel befogadták, felkarolták, „etették”. „Nem tudom miért, de nagyon szeretem ezt a fiút” – idézi Márta anyja ekkori szavait.¹ De amikor a szerelem tartósnak bizonyult, és különösen mikor a házasság lehetősége is felmerül, nő az ellenézés, sőt konfliktusok is adódnak. Előbb még csak kettejük beszélgetésében merülnek fel ezek a problémák: ha mégis odaadja magát Márta, és gyerekük lesz?

„Elszomorodtam. Úgy éreztem, igaza van, de talán mégsem egészen... Önzőnek és merevnek éreztem ahhoz szüleimet, hogy ilyesmit felajánljanak. És hogy én kiharcolhassak valamit, ilyesmi nem is jutott eszembe. Eleve kilátástalan volt minden próbálkozás anyám indulatos, bénító akaraterejével szemben, aki naivan hitte, hogy lehetséges igaz barátság férfi és nő között. Esze ágában sem volt, hogy ennél több is lehet Attila közt és köztem. Különben is félig gyereknek látta Attilát... És Attila, igazán akarhatja ezt? »Benőszülni«, alkalmazkodni... Erre könnyebb volt gondolni, hivatkozni is: – Te igazán el tudod képzelni, hogy megházasodjál, pláne ilyen fiatalon? – Hitetlenkedve néztem rá. – Mért ne? Ha másképp nem megy! – mondta őszintén és nevetett.”²

Akarva, nem akarva szembetűntek, kiéleződtek az életmódbeli és anyagi különbségek. 1928. július 15. körül Márta nyaralni megy. „Engem Gotival, Kecskeméti Gyuri menyasszonyával... a Dolomitokba küldtek. [...] Hívtuk Attilát is, de ő visszautasította; nincs semmi pénze, legfeljebb a Balatonra mehetne, menjünk oda...”³

Elképzelhető, mennyire fájhatott ez Attilának, mennyire sértette; tegyük hozzá, Márta gyakran írt neki e néhány hetes nyaralás alatt Bécsből, a Dolomitokból, és ezeknek a leveleknek a hangja már csaknem előlegezi a későbbi londoni levelekét.

¹ I. m. 41.

² I. m. 53–54.

³ I. m. 93.

A londoni út terve

Annál is inkább, mert ekkorra már eldőlt: elkészítik az „egy-éves tervet”: Márta Londonba megy, „social worker”-nek tanul, Attila pedig közgazdasági képzettséget szerez, Vágó József ilyen állást szerez neki.¹ Márta emlékirataiban erről írva nem utal pontos időpontra. Leveleiből azonban kiderül, hogy ez a megbeszélés, megállapodás már a nyaralás előtt, tehát kb. június elején születhetett.² Az „egyéves terv” logikusnak, racionálisnak látszik; gondosan elő is van készítve. „Hilda magyarázta, hogy a szociális munka mennyire megfelel neki, mennyi érdekes körülményt, emberi problémát ismer meg általa. [...] Engem is rábeszélte, hogy erre a pályára menjek.”³ Vágó József pedig beszélt Dréhr Imre népjóléti államtitkárral, aki Magyarországon gyári népjóléti intézményeket készül megszervezni. „Beszélt apával és eldőlt, hogy Londonba küldenek, ezt a szakmát kitanulni a fábiánus-Webbék által alapított »London School of Economics«-ba.”⁴

Attilától pedig Vágó megkérdezi: „Te szereted a lányomat? – És te? – kérdeztem – mit mondtál? – Mondtam hogy igen, és ő elmondta, hogy Irma néni szólt neki, ő pedig azon gondolkodott, hogy a magyar költő sorsa attól függ, hogy milyen az ország gazdasági helyzete. Tehát csak azt tanácsolhatja, hogy ne maradjak közönyös gazdasági problémák iránt, és ha akarom, ő segíteni fog nekem valamilyen gazdasági pályán elhelyezkedni. Ahhoz nem elég gazdag, hogy csak úgy eltartson, biztosítsa jövőnket stb.”⁵ A konklúzió pedig: „Egy év múlva mind a kettőnknek lesz állásunk, ha kitartunk addig, ám házasodjunk össze.”⁶

Nem kétséges, Vágó József jóindulatú, valóban segíteni akart, Mártában pedig vállalkozó készség, ereje kipróbálásának szándé-

¹ Vágó [215] 115.

² Vö. a levelek utalásait: i. m. 331. (1928. júl. 18-án) és 340. (júl. 29-én).

³ I. m. 115–116.

⁴ I. m. 117.

⁵ I. m. 116.

⁶ I. m. 117.

ka munkált. Próbaidőnek szánták-e ezt az egy évet a szülők? Lehetséges, de alapjában a dráma *minden* szereplője tudta, hogy itt – időleges vagy végleges – eltávolításról van szó, a szoros viszony megszakításáról, Márta elküldésével. Az eltávolítás (vagy enyhébben próbaidő) fő oka pedig – véleményem szerint – aggodalom amiatt, hogy két labilis idegállapotú, csaknem manifeszten beteg fiatal akarta sorsát egymáshoz kötni. Vágó Márta anyjának betegsége, önmaga idegállapota, letörései, depressziós időszakai és Attila ugyancsak ingatag idegrendszere, szemmel is látható kiegyensúlyozatlansága nyomós ok az aggodalomra, Márta féltésére. Ehhez járult természetesen a vagyoni, társadalmi, társasági különbség. Az, hogy Attila mégiscsak outsider volt.

Vágóék körében ritka volt a nem zsidó családtag, és minden nagyvonalúságuk, liberalizmusuk ellenére nem ilyen, tehát foglalkozás nélküli, labilis idegállapotú, voltaképpen társadalmon kívüli, ráadásul keresztény férjet képzeltek el lányuknak. És költőnek lenni – ez sem volt elfogadott, bevett „foglalkozás” a polgári világban; tisztelték, csodálták is, de vőnek nem kívánták.

Emlékiratában jól ítél Márta: apjának Attilára vonatkozó terve csak a felszínen volt jóságos és racionális. „Apám aztán mások előtt mondta nekem – közben a többiek felé fordulva –, hogy nem az első szegény fiú, akinek a hóna alá nyúlna. Fölülteti egy lóra, ezután tőle függ már, hogy tud-e rajta lovagolni... Nem látta vagy nem akarta látni, hogy a másik ember lelkének az övétől idegen törvényei voltak, szigorúbb, magasabb, nehezebb törvényei, és hogy törékenyebb, engedelmességre kényszerűbb ezekkel szemben, semmint ő azt elképzelni tudná.”¹

„Mikor először merült fel a londoni terv, és közöltem Attilával, ő egy darabig hallgatott, azután fölemelte a fejét, és nyugodt, józan hangon, sőt egy kis fojtott lelkesedéssel a hangjában azt mondta: – Nem kívánhatom, hogy az én kedvemért lemondj arról, amit ez jelenthet neked. Mélyebb betekintést nyerhetsz az élet műhelyébe – tette hozzá tagoltan, komolyan. Akkor még úgy gondoltam, hogy talán nem is ragaszkodik hozzám olyan nagyon,

¹ I. m. 116–117.

ha ily könnyen belenyugszik, és az »élet műhelye« kifejezés foglalkoztatott még, mint naivitásának egyik olyan megnyilvánulása, amilyenhez hasonló gyakran megütött nála. Majdnem mindig kiderült, hogy olyasmit is lát, amit más észre se vesz, csak látszólagos a naivítás, illetve termékeny, legalább annyira, mint az okossága.”¹

És Attila híres mondata a *Végül* 1929 körül átdolgozott változatában?

*Egy jómódu leányt szerettem,
osztálya elragadta tőlem.*

Tömör és nagyszerű megfogalmazás, de persze igazságtalanul általánosít, és a „barthás” meg az illegális párthoz közeledő költő sommás ítéletét is hordozza.

Nyári távollét

Június végén, július elején dolgozták ki tehát a tervet; július második felében Márta nyaral. Leveleiben, mint mondtuk, már ott van a következő hónapok minden motívuma. A szerelem hangoztatása, a rendes életre, vizsgák letételére való biztatása, önmaga útjának magyarázata, a távolság tudata. És már ott van ekkor az elkerülhetetlen eltávolodás és szakítás tudata, sőt előre való igazolása. „Nem ismerlek egészen, sok-sok mindent nem látok tisztán Benned, ma már lelked előkelősége felől sem vagyok oly biztos, mint alig pár hete voltam, bár igazán azt sem tudom megítélni, hogy dolgok, amik engem bántottak, tényleg közönséges és alacsony fajta impulzusokból erednek-e, oly idegenek nekem.”²

A néhány megmaradt levélből, amelyeket Márta főleg 1928 júliusában, olaszországi nyaralásából írt Attilának, látszik, hogy az idősebb Márta akkor különösen aggodott József Attiláért.

¹ I. m. 122.

² I. m. 337.

Féltette, szinte anyáskodott fölötte. A költő csavargó életvitele, pénztelensége olykor arra készteti, hogy szerelemmel és megértéssel, de oktassa, szinte kitanítsa: „én azt akarom mindenekelőtt, hogy rendbe jöjjön az életed. Ha Te mégis inkább a csavargást választod, jobban megfelel a természetednek, kevesebb energiába kerül, mint kiverekedni valami rendszert és formát az életednek – ha nem akarsz ezt, inkább beleszórod energiáidat a szélbe, akkor még, drágám, talán túl fiatal is vagy még arra, hogy koncentrálni akard magad, és vígabb, boldogabb leszel egy fegyelmetlen véletlenekre bízott életben” – írja neki 1928. július 18-án.¹ Kevéssel utóbb pedig: „Csak tudnám, hogy igazán a csavargó élet Neked való-e, nem csak egy keserű faut de mieux-e, fáradság nekimenni és mindenáron legyőzni minden nehézséget, hogy rendbe szedd a sátorfádat; órákért, ösztöndíjért, állásért emberek nyakára járni, kitartani és megfeszülni nem érdemes, de érdemes-e gőgösnek lenni és átengedni magad a véletlennek, ami talán kegyetlenül eltapos Benned mindent, ami drága, jó és emberi...”²

„Letenni a vizsgát” (azaz a hiányzó egyetemi szigorlatot) és „kihozni a könyvet” meg pénzt keresni, tanítványt szerezni, erre sürgeti Attilát. „Attilkám, édesem, nem igaz, tudom, Neked sokkal, de sokkal nehezebb, és éhesen nem lehet dolgozni, ha a nagyapám és más kukacoktól rágott öreg zsidók annak idején meg is tudták csinálni. De drágám, ha annyi szegény, az egyetemről kinézett zsidófiú tud magának tanítványt szerezni, mért ne tudnál Te is, ha igazán utánajárnál és akarnál. És annyian lesznek boldogok, ha segítségedre lehetnek kicsit, ha hagyod és elfogadod, h. kicsit törődjenek Veled, és megkönnyítsék dolgaidat. Annyian szeretnek Téged, igazán nem szabadna panaszkodnod, annyian vannak, akiknek még sokkal de sokkal rosszabb és szomorúbb életük van. És ne gondold folyton tehetségedre és fejlődésedre, sok sokkal érdekesebb dolog is van a világon, hidd el, és csak árt, ha folyton erre gondolsz, csöppet sem leszel érdekes a végén, ha mindig csak önmagaddal foglalkoztatod az embere-

¹ I. m. 331.

² I. m. 337. (1928. júl. 23.)

ket.”¹ Kapcsolatuknak már hanyatló szakaszában, egy Londonból keltezett levélben meg így fogalmaz: „...Te még abban a periódusban vagy, amikor az erecskéknek még szerteszt kell futni, teljes szabadsággal, előírt irány nélkül a világban. Neked is vezetésre talán volna szükséged, bár nem oly mértékig, mint nekem, mert ebben a stádiumban talán még ez is túl nagy megköltése a szellem szabad kirándulásának, kísérletezési kedvének. Lelkileg és fizikailag Te is még igen gyermeteg vagy, és támaszra szorulsz.”²

Évődő-ugrató, de rejtett feszültségekkel teli az a levél is, amelyet Attila július 21-én ír Mártának Olaszországba:

„Igen furcsállom levelednek következő kitételét: könnyen lehet, hogy többet nem látlak és hogy talán már bennem is kezdesz elmosódni, ha én elmosódtam benned.

Az érzéseivel igazán tisztában kell legyen az ember – qualitative fel kell tudja mérni, ha már mennyiségét illetően tanácstalanul is áll. Nem szólván arról, hogy az érzés – különösen az, amelyről szó van – nem viszonzási és kölcsönösségi alap nélkül is elvégzi napi munkáját.

Úgy érzem, mintha az Isten, vagy ha úgy akarod, az egész aljas világ sípolna csontjaimon, ha portrémat látom, portréját egy extenzíve örömmel való, intenzíve keserű fiatalembernek, aki gennyesen dagadt lábbal szeretője hajában sétál. Mert lábam egyúttal szimbóluma életemnek is, melyet hol balról, hol jobbról tör sebekké a kinőtt világ, ám mindezt elárulni csak akkor szabad, ha már segítség után kell üvölni, kétségtelen, hogy meghozza gyümölcsét – sokrétűvé, vagy legalább többértűvé teszi az ember stílusát, amint azt jelen bekezdés első mondatában is szemlélheted. Azonban az is kétségtelen, hogy beteg kéz nem tud egészséges vonalat húzni, beteg láb nem tud egészséges földön sem megállni. És ebből az következik, hogy annak idején több önfeláldozással kellene mellém kötözni magadat, mint amennyi a történeti zsidóságban valaha is volt. Igaz ugyan, hogy az »annak idején« azt

¹ I. m. 341–342.

² I. m. 409. (1928. nov. 1.)

jelenti, hogy addigra minden megváltozott, és legalább belsőleg meglelte hazai tájait.

Drága bogaram, én nem irányodban változtam meg, csupán a körülmények irányában, mert szeretni ma sem szeretlek kevésbé. De jellemzőm ma már a passzivitás, azaz hogy mint minden érzés, úgy szerelmem is teljes akció, azonban kissé transzcendens és nem egy mozdulatodat, csókotat vagy dűnnyögő dédelgetéseidet, hanem azt keresi, ami ezeknek benned való egyetemessége, tehát elvon, abstrahál. Nincs nekem Mártim, mert nem akarja sem ő, sem a világ, ám van szerelmi absztraktumom, gyönyörű gyümölcsfaerdőm egy beföttes üvegben.”¹

Elképzelhetni, milyen volt az augusztus a két szerelmes számára, hiszen voltaképpen minden eldőlt már. Márta visszatért a nyaralásból – valószínűleg folytatódtak a kirándulások, hosszú beszélgetések, de a hangulat már feszültebb lehetett. Márta egy kínos, augusztus 20-i jelenetet idéz fel emlékezéseiben, először téve említést róla, hogy apja sértett és dühös is volt, és éppen a „szegénység körül tört ki a veszekedés”. Márta kérdésére, „kiváncsi vagyok, fog-e apa barátkozni velem, ha szegény leszek?” – fogja el a dühroham apját. Hamar lecsillapodik ugyan, de Attila kesernyésen jegyezheti meg: „neki úgy látszik már az a sorsa, hogy minden családban veszekedések legyenek miatta”.²

Búcsú

És elkövetkezik 1928. szeptember elején a búcsú ideje. Az említett „botrány” után még egy nehéz délutánja van Mártának, anyja még egyszer lebeszéli Attiláról: „Attilából sosem lesz támasz, gyöngye kis ember stb. ...”³ Márta emlékei szerint Attila eleinte nyugodtan fogadta a londoni tervet, de amint az elválás

¹ J. A. ismeretlen levele [90]. – A levél Képes Géza jóvoltából nemrég került elő.

² *Vágó* [215] 119., 120.

³ I. m. 120.

pillanata közeledik, egyre zaklatottabb, izgatottabb. „És most ezután az utolsó percben kitört belőle a váratlan ijedség, mint egy kisgyerekből, hogy elhagyja az anyja.”¹ Ekkor még Márta megígéri, hogy a karácsonyi szünetre hazajön, meggyőzi szüleit. Attila öngyilkossággal fenyegetőzik. „Csak ne hagyj el. Minden nap fogunk írni! – fogadkozott most már ő maga.”²

A József Attila életében és költészetében oly nagy szerepet játszó vonat szeptember első napjaiban vitte el Mártát.

József Attila életvitele 1928 szeptemberéig

Az 1928 márciusától szeptember elejéig tartó időszakban József Attila életét a Márta-szerelem töltötte be, költészetét is ez formálta. De mindennapi élete szinte változatlan maradt. Továbbra sincs állása, állandó pénzkeresete; Márta utal rá, hogy Makai Ödön ügyvédi irodájában olykor ügyvédbojtári munkát végzett, főleg gépirónőket helyettesített, és ezért kapott valami fizetséget.³ Névleg még továbbra is egyetemi hallgató, de a félév végén nem tesz vizsgát, Márta levelei tele vannak sürgetéssel, biztatással, tanuljon, járjon könyvtárakba, vizsgálzzék – tudjuk, hiába.

Az Andrássy út 6. szám alatti albérletet valamikor a nyár elején feladta, és visszaköltözött sógorához a Vilmos császár útra.⁴ Ott viszont már teljesen felbomlóban találta a Makai családot. Jolán és Ödön már gyakorlatilag nem élnek együtt, Eta – kénytelen-kelletlen elhagyván igazi nagy szerelmét – ekkor már valószínűleg Ödön barátnője; erről beszél is József Attila Mártának, amikor Etával összeismerteti.⁵

Attila másik nagy terve, a soha le nem-tett szakvizsgán kívül,

¹ I. m. 122.

² I. m. 123.

³ I. m. 46.

⁴ I. m. 88.

⁵ I. m. 92. Az eseményeket l: *Szántó Judit* [168] 163–164. Szerinte Eta nagy szerelme Deutsch Pista, festő volt. Eta egyébként névházasságot kötött Sztranyovszki Ernővel – már az Ödön-kapcsolat idején.

következő kötetének sajtó alá rendezése. Már áprilisban leveleket ír Makóra Galamb Ödönnek, Szegedre Eidus Bentiánnak előfizetők gyűjtését kérve.¹ Márta is folyvást érdeklődik leveleiben a kötet felől, a Literatura júliusban már bejelenti a *Nincsen apám se anyám* megjelenését.

A nyáron Attila (mintegy a Dolomitok helyett) Szabadszállásra látogat,² valószínűleg ez időből valók a családdal együtt készült ismert felvételek.³ Innen vagy már Budapestről ír hosszú levelet Mártának.⁴ Espersit János szerint e nyáron Makón is tölt két hetet.⁵

Egyébként akkoriban is sokat jár kávéházba, beszélget, vitatkozik barátaival, Németh Andorral, Szegi Pállal, Ignotus Pállal...

Jelen van mint érdekes, bár még nem igazán jelentősnek tartott fiatal költő az irodalmi életben; verse jelenik meg a Népszavában (április 27. *Lucához*), a Nyugat májusi számában is hozza egy versét (*Szeretők lázadása*) meg Terescsényi Györgyről szóló kritikáját, június 16-i számában pedig a Brichta Cézárról írott fontos írását, augusztusban két újabb versét (*Áldalak búval, vigalommal, Gyöngy*), Nagy Lajos Együttjében is megjelenik verse (*Nemzett József Áron*), és persze a Makói Friss Újságban. Ami feltűnő e rövid időszakban: aránylag sok cikk, riport, beszámoló jelenik meg róla; igaz, elsősorban „furcsa életéről”, például A Hét májusi számában (*Új magyar költő, akinek élete Jack Londonéval vetekszik* címmel), mellette az *Istenem* című verset közlik. A Literaturában 1928 júniusában jelenik meg róla cikk, majd nagyobb terjedelemben Németh Andor (*Írók furcsa élete*) foglalkozik vele. Visszatérünk majd még arra, milyen kép rajzolódik ki ezekből az írásokból, most csak József Attila jelenlétére akarunk utalni. Szerepelt a magyar fiatalok május 19–20-án tartott Ady-ünnepségén is.⁶

¹ Vál. lev. [10] 175. L. ÖV 1. [13] 509–510.

² Vágó Márta júl. 18-án, ill. júl. 23-án kelt leveleiben tesz erre utalást. (*Vágó* [215] 331., 338.)

³ A J. A.- fototéka 1928 szeptemberére keltezi a képeket. (Négyszemközt... [126])

⁴ J. A. ismeretlen levele [90]

⁵ Péter [135] 70.

⁶ Tasi [390]

A József Attila–Vágó Márta-levelezés

Útja legelső állomásáról, Bécsből már ír Márta Attilának. Ő szeptember 12-én válaszol, és ettől fogva szeptemberben, októberben szinte mindennap írnak egymásnak. Majd ritkulnak a levelek, Attila utolsó ismert szakító és beszámoló levele december 15-éről való, Márta utolsó levele pedig 1929. március 8-án kelt.

Az újkori magyar irodalom egyik legszebb levelezése, mint a Mártához írt versek sora, önmagában is gyönyörű ívet ír le, a forró szerelemtől a kételkedésen át a szakításig. De mindjárt felvetődik a kérdés: ha már június végén, július elején döntöttek a Londonba menetelről, ha Mártának júliusban a Dolomitokban írt levelei már tele vannak kétellyel, az elválás és eltávolodás érzetével, valóban olyan megrázó felismerés, esemény volt-e kettejük számára szerelmük megszűnése? Valóban ekkor, azaz 1928 őszén távolodtak-e el fokozatosan egymástól? Vajon nem tudták-e már korábban azt, ami bekövetkezett? Úgy gondolom: a József Attila–Vágó Márta-levelezést, főleg a József Attiláét, elsősorban műnek kell felfognunk, egyszeri műalkotásnak. A legkülsőbb rétegből indulva, József Attila a levelekben olyan különleges, sajátos írásmódot, beszédmodot fejleszt ki, amely eltér a magánlevelek szokványos stílusától, díszével, fordulataival költészetéhez áll közel, és amelyet elsősorban műnek, az utókornak szánt. Márta talán nem ennyire irodalmi igényvel, nem a véglegesség szándékával levelez. Viszont művelt polgár számára a levelezésnek megvoltak a maga kötelező szabályai. Aki adott magára valamit, annak illett magánleveleiben is szépen, művelten fogalmaznia – önmagáról így megfelelő képet adva. Márta levelei ebbe a törekvésbe illeszkednek.

Levelezésük két ember kitárulkozása, kibeszélése, önelemzése, egymás megítélése és nevelése. És természetesen egy szerelem megszűnésének regénye. Bár mindketten sejtették, hogy vége kapcsolatuknak, hogy a távolság elsorvasztja mindazt, ami kibontakozott, hogy a szinte mesebeli egy évet nem fogják kibírni, azért még reménykedtek. Kora ősszel, közvetlenül Márta elutazása előtt megint forróbb lett a szerelem, és főleg József Attilában is

kínzóbb a társtalanság és magány érzése, Mártában pedig erősödött a kétely, helyesen cselekedett-e. Indokolt tehát az ekkori levelek szenvedélyes, felforrósodott hangja. A levelezés bizonyos szempontból műalkotás tehát, s így szerepjátszás is, de ugyanakkor valódi érzelmi dráma, amely különben mindkettőjüket mélyen megrázta, és mindkettőjüket közvetlenül pszichózisba kergette.

Kettejük vitája, mint utaltunk rá, már 1928 júliusában megkezdődik, pontosabban Mártának a nyaralásból írt leveleiben is megfogalmazódnak a későbbi hónapok főbb vitapontjai. Már ekkor világossá válnak ellentéteik. Márta önmagával küzd, önmagát akarja kipróbálni, önmagával akar tisztába jönni: „De én még ki nem próbáltam magam, nem szoktattam magam igénytelenségre, azaz nem edződtem meg egy szűkre szabott életben[...], és főleg, amíg nincs munkám és akármilyen minimális keresetem, én addig nem vállalkozhatom semmiféle bátor lépésre ...”¹

Viszont: „Te meg nagy intelligenciád ellenére, csak egészen gojos felületességgel tanulgatsz és foglalkozol dolgokkal, sohse olvassz eredeti komoly forrásmunkákat stb. egyáltalán semmit nem ismersz a világból alaposan, annyira csak a magad fejlődése foglalkoztat” – idézi Márta levelében Kecskeméti György véleményét.²

Bár fenntartással is fogadja ezeket a megállapításokat, nagyképszerűséget is érez bennük, ő is szeretné Attilát valahogy Mannheim-szerűbbé tenni. Ezt az intellektuális, racionális tudósídeált párosítaná Márta saját családjának szívós és eredményes felfelé törekvésével, munkamoráljával. Félti József Attilát az elkallódástól, a degradálódástól, pontosabban önmagát félti ettől, és ezt vetíti rá Attilára is. Bizonytalan szerelmük mélységében és tartóságában: „könnyen lehet, hogy többet nem látlak, és hogy talán már bennem is kezdesz Te elmosódni, ha én elmosódtam benned”.³

„Nem tudni vállalni őt, és mégis azonosítani magam vele érzel-

¹ Vágó [215] 331.

² I. m. 344., Vál. lev. [10] 183. (1928. júl. 29.)

³ Vágó [215] 337.

mileg akarva akaratlan...”¹ – összegezi majd Márta a londoni utat 1937-ben – 1942-es megfogalmazása szerint.

Bécsből 1928. szeptember első napjaiban ír először Márta Attilának. Levelei szinte naplószerű pontossággal, elevenen számolnak be élményeiről. Bécsben, Zürichben barátaival, a polgári radikálisok legjobbjaival, Hock Jánossal, a fiát gyászoló Vámbéry Ruzstemmel, Fényes Lászlóval, majd természetesen Mannheimékkal és Ledererékkal, Halasiékkal találkozik, későbbi leveleiben Londonba érkezéséről, tanulásáról, elhelyezkedéséről, költözéséről, magányáról és kínlásáról ír. Mint ahogy József Attila, ha nem is ilyen közvetlen naplószerűséggel de szól leveleiben elfoglaltságairól, kötete megjelenésének ügyéről, látogatásairól a Vágó családnál, az állásügyről, és egyre fájdalmasabban, bár voltaképpen fegyelmezetten, saját családjának egyre nyíltabbá váló válságáról. Kevesebbet, olykor azonban lényegeset barátairól, versekről, irodalomról. Legtöbbet azonban mindketten persze a másikról és önmagukról írnak, ezért is bontakozik ki a levelek olvastakor még egyszer szerelmük drámája. Márta legelső leveleiben változatlan szerelméről ír: „Én se tudom sehogyse elképzelni, hogy hogy fogom kibírni nélküled! te csacsi, hát nem tudod, hogy folyton Rád gondolok? Mit gondolsz, talán idővel apa mégiscsak meg fog enyhülni, és hazamehetek karácsonyra? Vagy azt nem is szeretnéd, ha csak így 10–14 napra mennék haza? Mi? – azt mondd, írjak magamról, de mit? Nem vagyok egyéb, mint egy nagy vágyódás és reménykedés, hogy minden szép és jó lesz. Félek az idegentől és magamtól, hogy lusta leszek vagy legalábbis energiátlan, lesz-e erőm, kitartásom a munkához? De muszáj, muszáj, muszáj! Tisztességesnek kell lenni, hiába, semmi más nem segít az emberen.” És természetesen ott az „írdál!” – könyörgő szava. „És drágám, írdál! Írdál! Írdál! De mindenről! A legnagyobb marhaság is érdekel, és ha nem kapok levelet, egészen letörök és kétségbeesem! Drágám, édes egyetlen aranyos kiskölyköm, ne búsulj, mert akkor én is bögök, és egyikünk sem

¹ I. m. 270.

² I. m. 355. (1928. szept. 14.)

tud rendesen dolgozni, és hiábavaló lesz ez az egész hosszú próbá-
év!”¹

József Attila legelső (fennmaradt), 1928. szeptember 12-i levelé-
ben is fájdalmasan erős még a szerelem: „...csókolgatni szeretné-
lek, nagyon messze vagy, és én szomorú vagyok”.² A másnap,
szeptember 13-án írt levél az (alább elemzendő) sajátos képes,
romantikus, végletekig metaforizált stílusban magányos, jeges
szomorúságot áraszt. Ennek tökéletes érzékeltetése a levélhez
mellékelte *Óh szív! nyugodj!* című verse is. Mint Márta későbbi
emlékeiből tudjuk, a vers egy már Márta nélküli üremhegyi ki-
rándulás emléke.³

Márta szeptember 15-i levele azután már ismét tanító hangú:
szó van benne József Attila egocentrizmusáról és kedves gyerme-
kes dicsekvéssel valamiről, ami Attilát különösen bántani fogja:
arról, hogy Lederer Emil, a régi udvarló ismét felbukkan: „Foly-
ton elegánsan, szellemességre készen kell élnie ezer ember szeme
előtt. Ez borzasztó lehet egy ilyen igazán tiszta lelkű, jó embernek,
mint ő pláne. Szegény oly szerelmes belém, úgy sajnálom, min-
denki észreveszi rajta, pirul, mint egy kamasz, és reszket a hangja,
ha kezd beszélni hozzám. A felesége majd megőrült az idegesség-
től, míg táncoltunk, többször odaszólt neki, hogy haza kellene
már mennünk...”⁴ Attilát sebző módon számol be Mannheim
Károly zürichi nagy sikereiről is. Megjelent tehát a féltékenység,
a féltékennyé tevés motívuma kettejük levelezésében, és ez aztán
végig is fogja kíséreni.

Attila szeptember 16-án kezdett, 18-án folytatott válaszlevele
metaforákban és direkt kijelentésekben még a szerelmet hangsú-
lyozza: „kicsim ne haragudj, csak azért nem szeretlek most még
jobban, mert nem lehet már ennél jobban szeretni valakit...”⁵
A levél jelzi: Attila szinte összeomlóban van, ezúttal a Makai-Jó-

¹ I. m. 357.

² Vál. lev. [10] 184.

³ *Vágó* [215] 281.

⁴ I. m. 359., 360.

⁵ Vál. lev. [10] 188.

zsef család ügyei miatt. De már szeptember 21-én választ fogalmaz, amelyből látható, hogy mennyire sértette Mannheim sikereinek emlegetése. „Hogy a Mannheimnak oly nagy sikere volt? Hát, Istenem, az Atya úristennek még nagyobb volt, mikor összehozott engem veled, és úgy hozzád ragasztott, mint a tapétát a falhoz.”¹ Félreteszi, és csak egy hét múlva, 28-án veszi elő ezt a félbemaradt levelet, a „néhány ronda és igazságtalan sort”, és sértődöttségét is szerelmével magyarázza, indulatait tisztaságvágyával, erkölcsével. Mindezt éppen a szerelmes hívja elő belőle. „Eszem azt diktálja most is, hogy nem szabadna ennyire, érzéseidben bízón, védtelenül kiállni eléd, hiszen a szerető egyúttal ellenség is. Mégis kell, hogy az Istenhez legközelebb fénylő erkölcsiség legyen a fegyverem ebben a harcban, ha ez harc, nékem felülről kell győznöm rajtad. Ha a szerelem és az erkölcs társadalmában bíró lehetsz, akkor kell, hogy én lehessenek ott a törvény[...]

Ez a kettősség is szerelem: fáj, hogy fáradt vagyok, és örülsz, hogy miattad nem pihenek. És én is így vagyok, talán csak nagyobb méretekben: fáj, hogy vagy, hogy *nélküled gondolkozni is boldogtalan*, és örülök, hogy veled boldog lehetek. Fáj, hogy *muszáj* szeretnem téged, ha akarom, ha nem, és örülök, hogy *téged szerethetlek*: ich muss dich, aber kann dich, vagy franciául szebb: je te dois, mais je te sais et je te peux (a savoir itt nem jelenti sem a wissent, sem a pouvoirt).”²

Erős tehát még a szerelem, de már nem feltétlen, olykor az az érzésünk, hogy szinte csak ürügy az önkitárulkozásra. Mártának a fenti levél kézhez érkezése előtt – szeptember 20-án Londonban – kelt levele ugyancsak kissé irodalmias felhanggal vallja meg szerelmét: „Hát mondd, drágám, igazán jó vagy és leszel, és szeretsz és fogsz szeretni? Valószínűtlen a te korodban és sőt körülményeidben is, de én nagyon-nagyon szeretlek, és már a biblia is ismételten kifejtette, hogy az ilyesmi csodákra képes; a hit hegyeket tud elmozdítani, de szeretet nélkül nem ér semmit, ezt azt hiszem János apostol mondta, és François Mauriac meg

¹ I. m. 192.

² I. m. 192–193.

azt mondja, hogy a szeretet nélküli élvezet (amit ki lehet tágítani életre) olyan, mint a napfény nélküli tájék, és aki szeretet vagy szerelem nélkül él vagy élvez, úgy ismeri meg az élet örömeit, mintha valaki felhőktől takart tájékon átutazva elképzeli, milyen lehet az napfényben. De már alig bírom nyitva tartani a szemem. Gyere ide drágám, úgy szeretnék látni és megfogni. Nem tudok örülni semminek, de milyen nagyszerű volna együtt bumlizni most ezeken a félőrültre kivilágított, sorbarefektoros utcákon.”¹

József Attila egy másik híradására meg így reagál akkor Márta: „Mikor télen fölényes vidámsággal mondtad, h.[ogy] »az a kedves dolog« történt, h.[ogy] gyámod egyik nénédéről áttér a másikra, én már titokban éreztem, hogy ez azért mégsem lehet olyan egészen egyszerű és természetesen lefolyó kis ügy, Attilkám, úgy szeretnék elhozni abból a rengeteg bajból, rendetlenségből, összevisszaságból és ideges fülledtségből és betenni egy rendes gyerekszobába – járóiskolába, nem, bölcsőbe, nem, megint csak oda lyukadok ki: ölbe venni és megszoptatni, elringatni és megsimogatni. Sajnos, ma már attól félek, nem lehet téged elvinni a bajokból; magaddal vinnéd őket mindenhova, és ami a testvéreid-del történik, az mindig most már a Te életteddel is történik.”²

Ugyanakkor Márta levele tele van új környezetének élményeivel, londoni kalandjaival, társainak, tanfelügyelőjének, tanulmányainak leírásával, mint ahogy a következő, szeptember 28-án érkezett levelében is erről ír és arról: ki kell hogy próbálja önmagát, saját „gyávaságával” kell szembeszállnia.³

József Attila szeptember 30-án kelt válasza kettejük szerelméről csak keveset és akkor is konvencionálisan szól, mégis pályájának egyik legmélyebb önvallomása. „Kicsikém, úgy nézek ki, mint az épülő ház, amelyet faállványok fognak körbe; kívül hordom már bordáimat, nagyon bánkódom utánad.”⁴ Ez a mondat sajátosan vág egybe egy, általában későbbinek tartott töredékével:

¹ Vágó [215] 365.

² I. m. 368.

³ I. m. 371.

⁴ Vál. lev. [10] 196.

*Bordáimat kiálló lécként hordom
és kócmadzagként lóg bennem a bél.*¹

„Ám lehet – folytatódik a levél –, hogy csupán én érzem így, mert éppen amaz úr, aki kijelenté, hogy nincsen fantáziám, egyben igen melegen biztosított, hogy külsőm egészségileg elragadó: »Rop-pant jól néz ki, kérem.«² Majd – egy hosszú, a Nyugatra vonatkozó panasz és több „Ringelnatz Morgenstern”-paródia után – visszatér a „kívül lenni” érzésére: „Márti, voltál-e már kívül a világon? Láttad-e már úgy kívülről, mint most én, és anélkül, hogy mosolyogtál volna rajta? Olvastál-e síró szatírát? Ezt kér-dezni volna jogom bárkitől, de csak néked szabad a kérdés élet kikerülnöd – csak tőled kérdezhetem úgy, hogy tudom, választ nem adsz, de szólsz, és az nékem is megnyugtató. Mert választ adni erre nem lehet más számára, mert aki volt így, az a gondola-tára is elerőtlenedik, de letagadni nem meri, aki meg nem volt így, az azt hiszi, ez divatos ma (hiszen ma zavarják föl a lélek legsöté-tebb madarait), s ha bevallja, hogy nem volt így, akkor nem modern, ha pedig igent hazudik, akkor a további kérdésekre már csak hebeg – és ezt előre látja, ha megérti magát az első kér-dést.”³ Korai megfogalmazása ez annak az életérzésnek, amely előbb a *Medáliákban*, majd később a *Reménytelenülben* tér majd vissza:

A semmi ágán ül szivem.

Október elsejei levele újabb metaforával gyarapítja az önképek sorát: „kis agyonkalapált patkóember”-nek nevezi magát, „akit az örökkévalóság csattogtat és rugdal vele a kövezeten”. És egy aláhúzott állítás: „*Én nem bírnám életem nélküled, de ha elhagy-*

¹ A töredéket a legújabb szövegkritikai kiadás (ÖV 2. [14] 440.) későbbi időre keltezi (a 30-as évek elejére), és kétségbe vonja Németh Andor, az első kiadó eljárásának jogosultságát, aki ismeretlen szövegforrás alapján az *Arany* című vers utolsó szakaszaként közölte. A fenti összefüggés mégis arra vall, hogy e töredék valószínűleg még 1928–29-ből való.

² Vál. lev. [10] 196.

³ I. m. 200.

nál, nem tudnék utánad menni, megmerevednék.”¹ A megmerevedés, meredtség vissza-visszatérő obszessziója (egészen a „megdermedt dolgok halmazá”-ig).²

Következő napi, október 2-i levele Márta szeptember 28-i beszámolójára válaszol, ezúttal az ő részéről kioktató, feddő érvek egész sorával és csavaros okfejtéssel bizonyítva be a londoni tartózkodás értelmetlenségét, az öncsalást, az önmagát kipróbálni akaró Márta érveinek hiábavalóságát. Attila szerint érzéseit otthon is próbára teheti, jöjjön haza, és ama Vágó József által ígért külkereskedelmi intézményben dolgozzon mellette, ő francia, Márta angol levelezőként. Október 5–6-i levelében visszatér a kérdésre:

„Legutolsó leveledben (amelyre én azonnal válaszoltam), ha némileg titkolni is igyekszel (énelöttem), arról teszel tanúságot, hogy mindabban mélységesen csalatkoztál, amit londoni tanulmányutadtól, átélendő feladatodtól (amelyet különben saját fejed szerint választottál, szerelmes-hiszékeny főmet megtévesztvén), vártál. Minden sorából a titkos rémület röhög, a rémület, hogy most olyan és szörnyű összegű váltóért kell fizetned, amelyre tiszta lélekkel derülvén csak autogramként írtad nevedet. És a valóságot nem csupán lelevedből olvasom ki, hanem lelkiállapotodat nem-írásod domborítja ki előttem kétségbeejtően, az, hogy olyan körülmények közé sodródtál, amelyekkel állandóan viaskodol, amelyeknek elintézése, avagy csak a felületről való teljes eltüntetése nélkül, úgy hiszed, tiszta szavakkal hozzám szólani nem bírsz.”³

Az október 3-án kelt levél külön kis remekmű. Versszerűen arányos és ritmikus szerkesztésű, szinte Mikes Kelemen törökországi leveleinek prózaritmusa érzik mögötte, a néhány sor a szenvedélyek és érzelmek, tények és képzelődések sorát foglalja szilárd szerkezetbe, a költő medáliákat kovácsoló tehetségének szép példajaként. A folytatás epikusabb, egyúttal meseszerűbb,

¹ I. m. 203.

² Ennek az élménynek a továbbélését l. Pilinszky János költészetében.

³ I. m. 208.

szürrealisztikusabb; már nem Mikest, hanem a század eleji magyar prózát, Karinthyt és Kosztolányit idézi:

„Édes szívem,

mind rosszabb nélküled. Családunk drámája is már egészen lejátszódott, nyugodni mégsem tudok – azt hiszem, hogy elveszítelek. Nem tudom, kikkel beszélsz, milyen férfikkal találkozol, és hogy hatnak-e rád –, minden bizonyosságom csak az, hogy mindannak megvan a lehetősége, ami eltávolít éntőlem, ami gondolataidat a kerek világra viszi az én kis szögletes szobámból, csak arra nincs lehetőség, hogy melléd üljek, hogy ne is érintselek, csak nevessek reád, vagy hogy zaklatott fejemet megnyugtassam a válladon. Milyen jó is volt ezelőtt, akkor is, amidőn még nem ismertelek –, lányok játszottak velem és én játszottam velük, nem bántottuk egymást jobban, mint az állatok, az öröm apró volt, de vég nélkül való, a fájdalom nem volt nagy, mert nem is volt igazi. Azután amikor karjaidba terelt az Isten, igazi örömek és igazi bánatok jöttek, egyszerre és egészben, mint ahogy nem részletekben zöldül a mező –, most pedig csak a bánatok maradtak. Mikor újságot árultam hófúvásban a Rathauskeller bejáratánál, kiskabátomban fagyoskodván, úgy vártam, hogy jöjjön valaki, aki behív magával, le az étterembe vacsorázni – most már nem is emberi csodát, hanem valami mennyei igazságot várok –, ami nekem ítéljen téged, de minden pillanatomra, hogy ha behunyom szemem, és karomat kinyújtom, mindig mindenütt téged érintselek, téged fogjalak kezemmel.”¹

Visszatér e levélben a „világon kívül levés” érzete, szinte karkai metaforával: „Vannak iszonyú szobák, ahol tapéta volt és most rongyokban lóg a falról. Ilyen tapéta lettem én is a világon, és lehet, hogy a szemétre kerülök.” A befejezés már csavart-szokványosabb: „De akkor sem veheti el tőlem semmi, de semmi, hogy a szobád falára álmodtam magam.” Ezt „mozartosabb” kérdésekből álló rész követi: „Lesz-e szobád, ahol én is ott leszek? Lesz-e poharad, amelyből én is ihatom, ha kedvem tartja? Lesz-e kalapod, amelyet fejemre húzhatok, hogy neves, és kipirult arc-

¹ I. m. 206.

cal megcsókolj még? Csak ez a három kis fényképecském van, amelyet elnézhetek, de egyikén sem haragszol azért, hogy búsan nézem a mosolyodat.” Fél: „Úgy látom, hogy máris felejtes lassan-lassan.” A záró hasonlat is komor előrejelzés: „A legfehérebb hullámok taraja véres” – ez *A kékszakállú herceg vára* szava: it idézi: „legszebbik koronád véres”. Dalos a levélzárás is: „Édesem, kis mesém, dalocskám mindig téged mesél, tégedet dudorász Attila.”¹

Vajon ez a fajta stílusjáték nem változtatja-e múlttá, nem távolítja-e el máris a szerelmet?

Távolodás

József Attila október 5–6-i már idézett levele ismét értekező hangú, rábeszélő, kioktató tónusú. Mély beleérzéssel állapítja meg: „és tudatalatti... erőktől félrevezetve, mindaddig csinálni akarod azt, ami legtisztább szíved ellenére való, míg le nem terít ez az iszonyú és szörnyű viaskodás, hogy mindenki látja: nagy a baj, ez a szegény lélek szépet akart, és összeesett a Nagy-Bajt-Okozó ütései alatt.”²

Ettől fogva mindkét levélíró – eleinte szerelemmel, beleérzéssel, segítő szándékkal – egyre inkább egymás magatartását, jellemét, viselkedését boncolja, és a hang lassanként egyre hidegebbé válik. Még egy levél indul útjára október 6-án, választ sürgetve, aggódva, panaszkodva a meg nem írt levelek miatt: „Nem hiszem, hogy nem szeretsz, nem hiszem, hogy »ki akarsz józanítani«, nem hiszem, hogy lassan, megfontoltan gyötörsz halálra. De hát akkor miféle szörnyűségek között élsz most?”³

Márta október 4-i levele, amely valószínűleg keresztezi Attiláét, ha lehet, még szemrehányóbb, kioktatóbb, mint a költőé:

„Hogy mégis visszatérjek express leveled első felére, talán jó is,

¹ I. m. 207–208.

² I. m. 210.

³ I. m. 211.

hogy kirobbantak belőled egyszer ilyen féltudatos keserőségek, félszagségi és tehetetlenségi elnyomott érzések, én láttam benned már valami ilyesmit, mikor elindult a vonatunk, hogy valami félszeg, tehetetlen elnyomó históriák mozdulnak meg Benned. Azt hiszem, drágám, nagyon jó lesz már, ha lesz rendszeres elfoglaltságod, munkád, napi beosztásod és fizetésed. Rémes, hogy azt írod, oly rossz bőrben vagy, Te, ne görhessedj el nekem! Nem kezdenél el megint tornászni (ha van utána mit enned, amit mégiscsak remélem, valahogy megkapsz?!), de akkor igazán komolyan mindennap! – Nagyon türelmetlenül várom már a híreket, mi van állásoddal stb. [...]

A legfurcsább nekem az, hogy hiányzik valahogy lekednek, tehetségednek, emberségednek *kontinuitása*, hogy ki-kihagy, mégpedig nem olyan módon, mint ahogy az természetes volna, hogy bevallottan fáradt vagy, kimerülsz, és erre valami ösztönös módon keresnél pihenést, gyűjtenél új erőt, hanem valami ideges megállni nem tudással tovább játszol vagy beszélsz minden további belső lendület, tartalom vagy feszültség, minden lelki prezencia nélkül. Jaj de hiszen nem akarok én prédikálni a világért sem! – Csak még annyit ebben a nemben, kölköcském, hogy a külső rosszakra való reagálásodat sem érzem természetesnek: hogy mint mondod, csak úgy lehetett kibírni, hogy mesterségesen kitermelted magadban azt a bizonyos sokat fölhánytorgatott öncsodálatot. Nekem az az érzésem, hogy ehelyett egészségesebb volna és lett volna teljes őszinteséggel megpróbálkozni a külső világgal és magaddal szemben is. [...] Ha harcba akar szállni az ember a külső rosszakkal, meg kell hogy előbb vesse valahol a lábát, le kell hogy mérje az erejét, kitapasztalja a határait, mérlegelje a lehetőségeket, az utakat-módokat, és nem szabad, hogy a hiúsága befolyásolja ebben a kínos-keserves munkában, mert különben mindennek vége, nem találsz meg az igazságot, és elvesztél; (nincs igazam drágám?) Te pedig belemerültél, valószínűleg azért, mert minden ütést elsősorban a hiúságodon éreztél fájónak érzékenyen, belemerültél egy ilyen csúnya önző attitűdbe, és még hozzá egy ilyen szimplába! Drágám, próbálj őszinte és igaz lenni, és lehántani a hiúságot, ezt a csúnya ragadós hálót, ami rátapad

mindenre, és elburkol mindent, ha az ember hagyja, az életeredről.”¹

Majd válaszolva József Attila október 3-i levelére és várva a késlekedő válasz megérkezését, több levelet indít útjára. Október 6-i keltezéssel kettőt is, október 8-i megjelöléssel ugyancsak kettőt. Mind a négy levél részletes beszámoló önmagáról. Ekkor költözik át a Settlementbe, egy eddignél kényelmetlenebb és piszkosabb, zajosabb helyre („Attilkám, hát ne haragudj, drágám, hogy olyan nagy ügyet csinálók kis tetemem ellátásából, de hát még sohasem laktam piszkosan és úgy, hogy a ruháimnak nem volt helyük egy rendes szekrényben...”).²

Közben változatlanul igyekszik igazolni elhatározását, még két hónapot hagyva önmagának. Nem tudja titkolni persze, hogy a slum, a szegénynegyed, a környezet milyen elrettentő, deprimáló hatással van rá. Mindennapjainak részletes leírása csak kiemeli elhagyatottságát és rossz érzését. „Na, aztán le kellett menni a dinnerhez, azt hitték náthás vagyok, helybenhagytam, persze egy falatot se tudtam legyűrni, mondtam: bocsánatot kérek, náthás fejfájás, úgy hiszem, legokosabb lesz, ha fölmegyek szobámba (különben csak a legöregebb nők voltak itthon). Itt fent aztán a legvadabb terveket kezdtem kovácsolni, hogy szabadulhatnék, hogy kaphatnám vissza pénzemet (karácsonyig előre kellett kifizetnem koszt-kvártélyomat), közben folyton újra bőgtem, kint kavargó por és zsvajgás, sikítások, vasárnap este, sok-sok füstlőgő kémény (ez a szüntelen vonatrobogás csak később kezdődött), eztán az egyik öreg nő hozott föl meleg limonádét, aztán megint bőgtem, törtem a fejemet.”³

Kettejük viszonya is ebben a kontextusban vetődik fel ismét, kérdésesen és fájdalmasan. „...menjek haza? De ez a rengeteg pénz, az útiköltség, semmi se jöjjön ki belőle, teljesen debacle? – Lassankint egészen túlfeszültem, és már csak összefüggéstelen gondolatfoszlányokban fordultam Istenhez a borzasztó különb-

¹ Vágó [215] 372–374.

² I. m. 380.

³ I. m. 383.

ségek miatt életek között is. Aztán egyszerre eszembe jutott: Tedd kezed homlokomra... és végigmondtam magamban, erre rém boldog lettem. – Attilkám, miből élsz?”¹

Végre megérkeznek, késve, Attila levelei. 8-án „este” jelzett levelében Mártából kitör: „Te vagy az egyetlen a világon, aki tényleg szeretsz és ismersz, és lebeszélte előre a Settlementben lakásról, és milyen igazad volt. Csak előbb ért volna ide a leveled, most nem ülnék itt ebben a pácban!

Angyalom, hogy vehetnék ölbe? Hogy bírjam ezt ki, hogy egyedül vagy otthon és szenvedsz?”

Egész éjszaka fenn van, rója sorait, és a Settlement magányában ekkor egyre jobban hiányzik neki Attila. „– Kincsem, te vajon alszol? És úgy látszik nem kapod rendesen Te se kézhez leveleimet, nem tudom, hogy csináljam ezt a pénzküldéssel?! Írd meg! – Attilkám, miért oly rém nehéz Neked, és nekem, mindig megvolt ami kellett? [...] itt kéne maradnom, hogy ne legyen jobb dolgom, mint Neked van, de nem lenne jó azért, ha tönkremennék Neked, és Te drága, Te ellenezted egyedül határozottan idejöttömet ... [...] Te angyal! Amint látod, egészséges ösztöneim már úgylis igyekeznek győzedelmeskedni, Te kedves emberkölyök meleg drága jó és újra kell mondanom: ember, mert ez a legnagyobb különbség közted és a vén nők közt, hogy Te az vagy. Köszönöm, köszönöm édes Istenem az Attilkát!”²

Október 9-én, mivel nem kapott levelet, Márta ismét megsürgönyzi címét, erre válaszol Attila október 10-i keltezéssel, ebben újra metaforasorozattal deklarálja szerelmét: „Így hát csak ma délelőtt drótozhattam meg szerelmünket, nem mintha csorba lenne, vagy megpattogott, hanem mert a szegény drótos örömeleli abban is, ha kedvesének, gyönyörűségének fazekait, köcsögeit bőréből kibúvó szakértelemmel körülmunkálhatja vadonatújan is. Aztán meg olyan nehéz volt a szívem, mint a bakáknak fővő paszulyos kondér – hát így egy kicsit és ravaszul kilötyyintettem

¹ I. m. 384.

² I. m. 385–387.

belőle –, hiszen a mellem is úgy dagadt, mint a kelő kenyér, amit te szakajtottál olyan jóvá.”¹

A (talán csonkán ránk maradt) levél a „Nyüzsög a boldogság bennem...” kezdetű verssel folytatódik („csak egy olyan firkan-tás, de az első négy sora igen tetszik”).² Majd egy szerelmet dekl-aráló hasonlat után hosszú fejtegetés következik a spirituális értékekről, az amerikanizmus és a kapitalizmus problémájáról és a „forradalmár”-lét ellen is: „Hiába mondd azt, hogy ennek meg kell gyökeresen változnia, ennek a kizsákmányolásnak, amely nem azért kizsákmányolás, mert a tömegek éheznek stb., hanem azért, mert vannak tömegek, mert tömegekké tette az embereket az, hogy vagy lemondottak, vagy lemondatták őket szellemiségükéről részben jobb fizikai előnyökért, részben kényszerítették őket, – tehát hiába hívod a gyökeres változást azzal, hogy most egyelőre mégis segíteni kell: mert így tetteid bekapcsolódnak az üzembe, tehát hozzájárulnak, még ha gondolatod tagadja is a hozzájárulást. Ne érts félre, nem azt akarom, hogy »forradalmár« légy a szó politikai és történelmi értelmében, mert a kettő egykutyta. Mindkét esetben megölöd belső látásodat külső káprázat kedvéért, tehát tulajdonképpen nemhogy hozzásegítenéd az embereket örökkévalóságukhoz, tehát az igazsághoz, testvériséghez, egyenlőséghez és szabadsághoz, hanem föladván a magadét, mindezt hátráltatod. Én nem hiszek a pszichológiában és a hasonló tudományokban – az egész csak olyan, mint az a munka, amit te választottál volt: segedelemmel kecsegtet az értéktelenségben és agyondevalválja annak az értékét is, aki csinálja. Reformizmus és revolucionizmus csak abban különböznek egymástól, hogy az egyik aszpirint etet a holdkórossal, a másik pedig keserűvizet itat vele. Közben pedig szegény levágódik az Úristen házatetejéről.”³

¹ Vál. lev. [10] 218.

² I. m. 219. – Az előző levélben utalt egy korábbi levelére, melyhez öt verset mellékelte. Ez azonban, úgy látszik, elveszett. Ugyanerre a (számunkra elveszett) levélre utal Vágó Márta okt. 13-i levelének kezdetén is.

³ I. m. 220.

Ez a hosszú filozófiai kitérő – játék-e vagy valamifajta pótléka-e az igazi szerelmes levélnek? Erre a hosszú levélre és a verset tartalmazó „kissé ingerült” levélre Márta október 13-i keltezéssel válaszol; filozofikus, megértő bölcsességgel. „Oly furcsa nekem, drágám, Téged most ugyanabban a stádiumban – minden történeti, anyagi dolgokban lefolyó élettől elvonatkozó és elvonatkozni akaró stádiumban – látni, amelyben éveikig én is voltam. A világért se akarlak semmiféle irányban befolyásolni, processzusokat siettetni, csak féltelek, hogy nagyon rosszul fog esni ebben az állapotban a munka majd hivatalodban. Én ezek alatt az éveim alatt még olvasni se nagyon tudtam, a »részletek« nem érdekelték, az újságolvasásról is ebben a korszakomban szoktam le oly gyökeresen, hogy még most se nagyon tudom újra megszokni, és tényleg az »abszolútum«, a »lényeg« és így tovább állandó pozitív átélésében töltöttem napjaimat. Lehet, Nálad egészségesebb formákat fog ölteni a dolog ...”¹

A levél egyúttal az őszinte szerelem hangján szól: „sokat kellene tanulnom, de sajnós szerelmes vagyok Beléd, és ezért nagyon lassan megy a dolog...”, és megismétli az Attilát annyira bántó vallomást: „el vagyok kényeztetve, és nem bírom, úgy látszik, a szegénységet...”.²

Ugyanerre a filozofikus hangú József Attila-levélre egy másik Márta-levél is válaszol, amelyet írója 1928. október közepére datál emlékirataiban, de láthatólag nem küldött el.³ Ez az el nem küldött levél ugyanis Márta egyik legmélyebb önvallomása életéről, problémáiról, magatartásáról, arról, mennyire fogva tartja egzisztenciája, mennyire szeretne kiszabadulni önmaga világából. Vallomás „ingatagságáról”, kiszolgáltatottságáról, idegállapotáról: „Mint egy őszi falevél, imbolygok, minden kis szellő

¹ *Vágó* [215] 389.

² I. m. 389–390.

³ L. i. m. 390–395. – A datálást segíti, hogy ugyanazokról a konkrét eseményekről (Fenyő György látogatásáról) van szó benne, mint a fenti, elküldött levélben. Márta október 15-én kelt levelében „Tegnapi összekuszált állapotban írt levelem”-ként említi (i. m. 395.). Ezek szerint ez a fontos szöveg okt. 14-én született.

ide-oda csapdoshat, meztelen, kiszolgáltatott vagyok minden kis impresszióknak.”¹

Ady istenes verseit idézi, és ugyanakkor megpróbál racionális is lenni, azaz kételkedni és megérteni: „Mannheim ezt próbálja csinálni a szociológiában: nem dönteni soha, a problémákat elvisselni és legalább pontosan meghatározni, felállítani: kifejteni: mindenekelőtt ne csaljuk magunkat, próbáljunk racionálisak lenni, amíg lehet.” És így azonosítja magát a híres „szabadon lebegő” („freischwebend”) intelligenciával, saját nemzedéke kettőségerzetével: „nem vagyok azonos magammal soha teljesen? Mindig bizonytalan vagyok, mit is akarok tulajdonképpen?”² Ebből a helyzetből igazolja újabb érvekkel londoni tartózkodását. „Kell, szükségem van valami pozitívumra, valami produkcióra, valami teljesítményre. Kell valamit csinálni, valamit legyőzni, valami mellett kitartani, valamit dolgozni, valakinek lenni, a magam határait megismerni. Hát talán itt vannak: a Settlement, a nyomor az nem megy, bizonyos nívó, ez, úgy látszik, szükséges ahhoz hogy élni tudjak.” Levelének végén pedig leírja a mondatot, amely Attilának – az ő szempontjából teljesen jogos – felháborodását, fájdalmas válaszát hívja majd ki: „És még hozzá meg kellett tudnom magamról ezt a szégyent: hogy nem bírom a szegénységet.”³ Hiába zárja a szép mondattal levelét: „Bocsáss meg Mártidnak”, Attila sértetten válaszol. Két levelet is ír október 11-i és 12-i dátummal.⁴

Mindkettőben tovább bölcsekedik, és közben kettejük és a család bonyolult viszonyairól szól. Kéri Mártát, ne küldjön neki pénzt: „mert először is néked nagyobb szükséged van rá, másrészt az álszemérem is tiltja”. És amellet a Vágó szülők megtudják, és ez rossz fényt vetne rá. Úgy tünne, mintha egész életében nők tartották volna ki. Bonyolult a levél gondolatmenete, összeku-

¹ I. m. 392.

² I. m. 393–394.

³ I. m. 394–395.

⁴ Az okt. 11-i levél kezdete ugyancsak Mikes Kelemen-parafrázis: „remélem jó egészségben örvendezel nékiük, jó egészségben bévül is, magad kicsinyég összedevén”.

szált, diszharmonikus viszonyára utal a Vágó családdal. De azért így fejezi be levelének ezt a részét: „amíg van bélyegre pénzem, addig van egy liter tejre és 10 szimfóniára is – ez utóbbi cigarettát jelent. Majd akkor küldj, ha kérek”.¹ A levél Márta bajairól is szól, kétszer is eljátszik a gondolattal, hogy elveszi-e feleségül, de a játékos hang alig fedi el a költő mély szorongását.

A másnapi József Attila-levél válasz Márta 9-én este kelt írására; rosszkedvűen, letörtten írja: „valami szörnyű tompaság von be tetőtől talpig”. Rosszkedvének egyik oka ismét a Vágó családdal való viszonya. „Hogy apáék nem törődnek velem? Hát hogy gondolod ezt? Miképpen törődhetnének? Először is mindegyiküknek megvan a maga baja és munkája, másodszor pedig, ha önerőből nem is tudnék magamon segíteni, akkor sem panaszkodnék nekik. Ha pedig mindehhez még hozzáfűzöm, hogy nagyon kedvesen és komolyan rám erőszakoltak egy fekete ruhát, télire valót, akkor azt kell mondanom, hogy saját intencióim ellenére törődnek velem.”²

Akaratukon kívül, de Vágóék a fekete öltönnyel voltaképpen megsértették, sőt megalázták Attilát. Nem vették észre, milyen sértő ez a jótékonykodás. Egyre nő a távolság a család és közte. A szerelem szó elő-előfordul a levélben, de mint az előzőben, metaforákba burkolva, és ezért nem hat olyan közvetlenül és őszintén. Erre a két levélre Márta október 15-i keltezéssel válaszol, visszatér a pénzügyre is: mégis küld neki. És igyekszik elsimítani a szüleivel támadt nézeteltéréseket is. „Légy egészen őszinte, nehogy szájuk íze szerint próbálj velük beszélni, mert azt mindjárt észreveszik! Azt hiszem, zavarosságod kissé lehűtőleg hat apára.”³ „Zavarosságod” – ez a korábban is használt kifejezés kiütözik a levélből. Mannheimék és Kecskemétiék racionális világosságú gondolkodása szemszögéből Attila megnyilvánulásaiban tényleg lehetett néha „zavarosság”. (Utólag Márta erről már másképp vélekedik. Ráébred, hogy amit „zavarosságnak”

¹ Vál. lev. [10] 221–222.

² I. m. 224.

³ Vágó [215] 396.

tartott, az voltaképpen József Attilának a szokásostól eltérő gondolkodásmódja, a problémák sajátos, eredeti megközelítése, olykor bizarrnak tűnő formákban kifejeződő költői lényeglátás.) Egyébként kiderül, hogy Mártának a Settlementből mégis sikerül visszaköltöznie a penzióba, melynek árairól (Lucie használatára) részletesen szól. Másnap még egy levél megy Pestre, zaklatottabb és aggodóbb, gondoskodóbb és kioktató.

Márta fontos közlendője – utóbb konfliktus forrása kettejük között –, hogy Mannheim Pestre megy. „Szeretném, ha beszélne velem...” – kéri.¹

Attila következő, október 20-i levele teljesen metaforizált. Szinte tobzódik a játékos-groteszk hatású stílusfordulatokban, és ezen a hangon válaszol Márta panaszára a szegénységről. Egy igazi szegény szól itt a szegénységet csak ideiglenesen vállalóról, fojtott szenvedéllyel: „Ablakocskám, legutóbb elfelejtettem válaszolni arra, hogy nem bírod a szegénységet. No, ezért ugyan nem kell hogy lelkedet szúrja a szalmazsák, ha már a derekad nem bírja ki. Mert ki bírja a szegénységet? Volt-e valaha valaki, aki nem pusztult bele, vagy nem menekült ki belőle, ha nem volt muszáj olajos papírok közt árnyakkal vacsorázni? A te eseted ugyan különbözik, mert míg az, akinek fejére zsúptető szakad, márványoszlopok helyett, az igyekszik onnan megszabadulni, élteti a remény, hogy bütykös, koszos lábai alatt parkett fog recsegni még – míg te nem szabadulni akartál tőle, hiszen nem is éltél száraz kenyéren, hanem bele akartál jutni, penésszel hímezni keszkenődet, mintha ezáltal a munkások vörös mosogatórongya templomi zászlóvá kékülne, pirosulna. Ady mintha erre is mondaná: »Kicsit talán jámbor volt az eszköz, de szép, jó volt a cél.« Látom, hogy már én is kell ily bölcs, mindenre citálható verseket írjak, mert téged nem elégít ki a tiszta költészet gyönyörűsége. Hány verssel tartozom eddig?»²

A levél félig groteszk, félig komoly, ironikus és ugyanakkor önironikus vallomás a továbbiakban is hétköznapijairól, életéről,

¹ I. m. 399.

² Vál. lev. [10] 226–227.

megaláztatásairól; a fekete nadrágról meg új szekrényről; olvasmányairól (ezúttal Valéry *Eupalinos*áról); arról, hogy testsúlya ruhástól 56 kg. És még egy, talán általános érdekű, önmagáról tett megállapítás: „Mily sok gazdagságot kaptál is a világtól, hogy annyira szereted, annyira hálás vagy neki, mindig őt nézed, a gyereket a kutyával, a mókust a fán, a kis vitorlás hajócskákat a gyeppedencében. Látod, nékem mindig magamba kell nyúlnom, hogy néked olyan amilyen tájakat mutathassak. Az örömtől és a szépet én csak lélekben élem át, míg te a valóságban. Te tapinthatóan, én meg csak mesélhetően. Te voltál eddig minden jóm és szépem, amit bőrömmel is megérintettem, akit nem én gondoltam ki a magam számára, hanem az Isten, a Legszebbet és a Legjobbát Másoknak Jó Elképzelni Tudó.”¹

Introvertáltak tartja tehát magát, sőt még tovább, látnoknak és vizionáriusnak. Ugyanakkor úgy érzi, hogy a köznapi világ és közte mintha fal emelkedne, mintegy kívül áll ezen a világon.² Vajon helyes-e ekkori önmeghatározása? Annyiban bizonyosan, hogy – mint költészete is bizonyítja – a külvilágot önmagán szűri át, a tárgyak és tájak benne lesznek teljessé, de azért a külső indítás, az élmény élessége mindvégig megmarad.

A levélben minduntalan vissza-visszatér szerelmére, ugyancsak metaforák és képek szövedékén át. Talán itt ismét kissé erősebb a szenvedély, mint a korábbi levélben. „Nagyon tévedsz, ha azt hiszed, hogy nénéimtől nem bírok elszakadni. Egyikőjünkkel sem vagyok szíami iker. Sőt ha hosszú távollét után látjuk viszont egymást, akkor örülünk legjobban. De akkor is, tudod, minden csoda három napig tart. Egyetlen pillantásod jobban kitölti minden időmet, mint velük való múltam, jelenem és jövőm. Hát hogyan is haragudnék rád, és mit is bocsátanék meg néked, kicsikém?”³ A zárásban ismét a régi magyar irodalom hangján, ritmikus lejtésű szépprózában beszél.

¹ I. m. 228.

² Vö. az 1928. okt. 22-i levelében kifejtett gondolatokkal. I. m. 230.

³ I. m. 227–228.

Október 23-án Márta csak táviratot ad fel: „levél megy”, de Attila még aznap válaszol.¹ Ez a levél néhány otthoni esemény rövid közlésén kívül (úgy hallotta, hogy Mannheim megjött, „fent voltam Erdőséknél, elbeszélgettem a diákok tüntetéséről”,² családi bajok említése) voltaképpen az eltávolodás, a lemondás, az „önmagáról való lebeszélés” kezdete. A metaforák, a stílusfordulatok itt is burjánzanak, de a hang már hűvösebb.

A hangütés: „Szörnyűség, hogy ily messze kerültél tőlem. [...] Nagyon szereted a világot és a világ is szeret téged és elvon tőlem. [...] ... a világ örömei és bánatai, *másokéi* [kiemelés tőlem – Sz. M.], *mókusokéi*, *gyerekeké* és a *Settlement lakóié* az enyém elől minden világosságot eltakarnak. Mit is próbálunk mi most ki? Azt, hogy mennyire szenvedünk egymás nélkül? Vagy hogy meddig bírjuk ezt a szenvedést? Hogy tudunk-e majd még örülni egymásnak ennyire megalázottan? [...] Kicsi bogaram, az a hosszú, múlt vasárnapi leveled még mindig nem hagy nyugodni. Fáj a fejem, ha olvasom és azt olvasom mindig. De az ne bántson téged, nagyon szeretnék mindent tisztán látni, úgy, mintha áttetsző vizeskorsó volna a világ. De ez a levél iszonyú a maga bizonytalanságával. Kicsikém, nehogy rám való tekintettel tiszta érzéseidet befolyásold. Nehogy elhited magaddal, hogy szeretsz, ha nem szeretsz igazán. Azzal mindkettőnk életét tönkretennéd – az őszinteséggel pedig legalább azét megkímélnéd, akit én nagyon szeretek: a magadét. S ha nem hazudsz magadnak, és nem szeretsz, bevallod, azt vagy elviselem, vagy nem. De ha mindkettőnköt félrevezetsz, az elviselhetetlen. Oh, milyen jó is volna, ha nem hazudnál magadnak, még bizonytalan se volnál, csak szeretnél, mint téged én. Vagy így is van? Édesem.”³

A lezáró nyugodt mondatok: „Én nem is írok ezentúl, csak külön leveleidre válaszolván. [...] Isten áldjon meg, szívem. Min-

¹ Vágó Márta emlékiratában (*Vágó* [215] 173.) hibás a levél dátumozása: „1928. okt. 22. (?) kedd”. Az október 23-i sürgönyre nem reagálhatott József Attila 22-én. Péter László figyelmeztetett rá, hogy 1928-ban október 23-án volt kedd. (*Péter* [140] 639.) A hibát átveszi a Vál. lev. [10] is (230.).

² Vál. lev. [10] 233.

³ I. m. 230–231.

dent mindenben úgy fogok tenni, míg csak nem találkozunk, ahogyan kívánod, mert ez talán megnyugtat engem is”¹ – már a szakítást sejtetik, készítik elő. Számot vet azzal, hogy Márta elhidegülése tőle elkerülhetetlen. A hang és érvelés a távolodást alapozza meg, és ha egy-egy levélben még szól is a szerelem hangja, az már az ív lefelé hajló ága nála is, az érzés csökkenő intenzitásával.

Márta október 26-i dátummal válaszol „két levélre” (valószínűleg az október 23-ira és talán az október 20-ira). Ez a levél is nagy, áradó önvallomás, folyamatos magánbeszéd, de a tartalma, indulata, iránya ennek is a távolodásé. A két levél egymás mellett: két egymástól távolodó ember írása.

Márta többszörös szemrehányással kezdi, megint Attila „zavarosságait” emlegeti: „Te mindig megelégszel pillanatnyi állapotodnak megfelelő *fogalmazásokkal* és nem is magyarázatokkal.”² Azért is érzi ezt ilyen fájdalmas-élesen, mert önmaga is bizonytalan mind érzéseiben és gondolkodásában, mind pedig életvitelében, életcéljának, hivatásának megtalálásában. Ezért keresi a biztonságot: „Tavaly, mikor elkezdtem készülni a tavasszal lerakott vizsgálóimra, úgy gondoltam, hogy ismeretelméletet, történelmet és szociológiát fogok majd tanulni, mert úgy éreztem, ebből a háromból majd együtt kivirágzik valami felelet, valami erőfele, valami, ami ha nem is biztonság, de egy rendszerezett, iskolázott, több oldalról megbízhatóan kontrollálható gondolkozási képesség. Közben ezerszer éreztem, hogy a művészet, akár zene, akár más, vagy mondjuk csak a szépség és spontánul érkező örömezők ezerszer különb igenek az életre, mintha átrágom magam minden lehetséges tudásokon. És aztán jöttél Te, kincsecském, és erre elkezdted centrálissá válni, és egyáltalán nem is gondolkoztam máson hosszú ideig, mint rajtad és rajtunk. [...] De drága kis fiam, én szeretlek Téged. Tudod, hogy hányszor bántott Benned mindenféle, emlékszel, de mindig elnyomtam magamban az ilyen ellenérzéseket, azt gondolva, hogy mindez nevetséges

¹ I. m. 231.

² *Vágó* [215] 401.

apróság ahhoz az igazsághoz képest, hogy tényleg szeretjük egymást. De nem látlak Téged se, nem ismerlek Téged se egészen, egészen tisztán, nincs olyan titok a világon, ami egészen megismerhető lenne, és csupa titok van.”¹ Majd hirtelen átvált a levél az elmúlt napok eseményeinek elmesélésébe. Egy Tong nevű kínai fiú udvarol neki; a Fabian Society ülésein vesz részt; sőt arról is szó esik, hogyan táncol Lederer Emillel egy klubban.

Másnap még egy levelet küld el Márta. Zaklatott, ideges, bizonytalan levél ez, de a kiindulópont itt is: „Attilkám, oly elégedetlen vagyok magammal, és félek, el fogsz hagyni...”²

A fennmaradt levelezés ezután hiányos. Márta Attila 25-i, pénteki levelére hivatkozik 28-án kelt utóiratában, november 1-jei levelében pedig egy másikra: „megkaptam leveledet Gyurkáékkal egyetemben”.³ Ezek a József Attila-levelek lappanganak. Az október 28-i Márta-levélben van egy megjegyzés a pénzügyekkel kapcsolatban: „Drágám, Te oly édes vagy, én nagyon szeretlek: csak félek, kicsit jellemtelen vagy, nem? Írd meg!”⁴

Márta november 1-jei levele szinte az előző megismétlése; újabb vallomása arról, hogyan próbálja összefogni magát; hogy vágyik „valamely végleges biztos formára”. Tényeket keres; megint hangsúlyozza, hogy „rendszeres, racionális, pozitív munkára van szükségem, és ehhez jó volna valamely végleges külső életformát találnom. [...] Neked is vezetésre talán volna szükséged, bár még nem oly mértékben, mint nekem, mert ebben a stádiumban talán még ez is túl nagy megkötése a szellem szabad kirándulásainak, kísérletezési kedvének. Lelkileg és fizikailag Te is még igen gyermek vagy, és támaszra szorulnál. Szóval ily aspektusból

¹ I. m. 401–402.

² I. m. 404.

³ I. m. 406.

⁴ Uo. – A pénzügy: a Századunk 40 pengőt ajánlott fel a félíg kész Pintér-cikkért. Márta úgy tudja, hogy ezt visszautasította, és fél, hogy ezért aztán kiderül: ő küld neki pénzt. Attila nov. 1-jén majd azt írja Vágónénak, hogy a szerkesztő, Varró István „40 pengő előleget nyújtott át”; tehát felvette a pénzt. (Vál. lev. [10] 235.)

szemlélve a dolgot nem egészítik ki egymást oly tökéletesen melódia és kíséret, mint Te gondolád.”¹

Mindebből ismét csak az a következtetés adódik, hogy nem lehet harmonikus jövődő házaseletük. „Hogy e processzusok mily harmonikusan egészítenék ki egymást egy házaseletben, azt nem tudom, drágám. Emlékszel, egyszer, mikor nagyon fáradt voltam, írtam Neked, mennyire megijedtem, mi lesz velem, ha hozzád megyek, sokat kell majd dolgoznom, gyakran ilyen fáradt leszek, és nem tudlak majd úgy elkényeztetni, ahogy szeretnék, hanem én szorulnék szintén kényeztetésre. Neked ritkábban van kedved apáskodni, dédelgetni (kevésbé is értesz hozzá), mint nekem anyáskodni. Ez már nem tiszta harmónia, mit gondolsz?”²

Két idegzet, két temperamentum, amely nem illeszkedik harmonikusan egymáshoz, vagy még pontosabban: két neurózis, mely egymást erősíti – így érzi ekkor Márta.

A november 1-jei Márta-levéltre József Attila november 5-én válaszol. Ez egyik legszebb, legpontosabban fogalmazott, szeretetteljes levele; vallomás arról, mennyire szeretett volna „anyáskodni”, hogyan szerette volna dédelgetni Mártát, ajándékokat venni számára. „Mint a vademberek, úgy ácsorogtam sok kis gyönyörű vacakok előtt, pedig tudtam, hogy lényegében ostobaság az egész, és benned halovány árnyát sem keltenék annak, amit én szeretnék. És általában sokkal inkább a világ hívságaira gondoltam, mint arra, hogy verset írjak neked. És néked szerettem volna én ezeket a hívságokat, hogy miért, azt elemezd ki, hiszen magam úgyszólván, ha meg nem vetném őket, legalábbis közömbösek voltak előttem, és tudtam azt is, hogy te sem rajongsz értük, csak megköveteled őket –, nincs különösebb örömed bennük, de nagyon természetesnek vennéd, ha autóval vártalak volna matematikai tanárasszonyod előtt a Városmajornál. Csak erről van szó, kicsikém, hogy nem hiányoznak-e majd *nagyon* ezek az eddigi természetes dolgok?”³

¹ Vágó [215] 409.

² I. m. 410.

³ Vál. lev. [10] 238.

Játékos, de a szakadék felett táncoló okoskodás következik a halálról, a halhatatlanságról, reagálva Márta november 1-jei, valóban kissé patetikus, halálról szóló fejtegetésére.¹ „Már mindent el tudok képzelni, végigálmodni és átélni, csak azt nem, hogy halott vagyok.” A halállal korábban és később is kacérkodott a fiatal költő. Majd magányáról, depressziós lelkiállapotáról számol be. Egyedül van, nem találkozik a „fiúkkal”. „Tompa szobámban élek egyedül. Fiatalságom eltűnt, és nem bánt, hogy nem kaptam cserébe semmit.”² Az akkori versek ráfelelnek e szavakra. A *Medáliák* „tompa tóra hull”-ja, a „derűs vagyok és hallgatag” magatartása ez, a „jóról és rosszról nem gondolkodom” lelkiállapota.

Márta november 4-én kelt levele ismét visszatér az „össze nem illés” témájára. A család, a barátok ellenzése is egyre erősebb: „... apáék szörnyen kétségbe vannak esve, aggódnak jövőm miatt, veled ezt a világért sem akarják éreztetni, nem akarják elveszteni bizalmadat és szeretetedet, de nem tudják elképzelni, hogy ebből az ügyből házasság, méghozzá jó házasság lehessen.” Márta bizonytalansága egyre erősebb: „De nem tagadhatom le előtted, hogy voltak kétségeim az iránt, hogy összeillünk-e, ezt soha nem is tagadtam le előtted, és mindig felajánlottam Neked szabadságodat: menekülj, ha tudsz. Nem tudom, nem teszem-e tönkre életedet, nem tudom, nem teszed-e tönkre életemet!”³ A levél vége pedig rapszodikusán ellentétes érzelmek közt hánykolódó, kétségbeesett töprengés, de a legerősebb motívum kétségtelenül benne: „visszaadom a szabadságodat”. „Én nem tudok már semmit, egészen beteg vagyok, nem tudok már semminek örülni. Szeretném, ha boldog volnál, szeretlek, de én, én jellemtelen vagyok. Attilkám, Isten áldjon meg, és legyen mindig Veled.”⁴

¹ Vágó [215] 407.

² Vál. lev. [10] 239.

³ Vágó [215] 412.

⁴ I. m. 413.

Erre a november 4-i levélre november 9-i kelettel érkezik József Attila szenvedélyes, kétségbeesett és vádoló válasza, ugyancsak a szakítás egyik közvetlen előkészítője. Egy barátjaival eltöltött délután és egy nehéz éjszaka után érkezett meg hozzá Márta levele: „A könny kibuggyant a szememből, de már nem zokogtam.”¹ Ismét érzékenyen és felháborodottan reagál a „lebeszélő” barátok, Lederer és a Kecskeméti fiúk ellene irányuló akcióira: „De mégis iszonyú, hogy egy ember, aki nem szereti a feleségét, mert más nő előtt pirul és dadog, aki mégis hű a feleségéhez, akkor egy idegen, általa nem is látott emberről így ítélkezzék.” Kibukik belőle az indulatos, általa is aláhúzott, kiemelt megállapítás: „Akartam-e én valaha menekülni tőled? Mikor elutaztad előtt Ürömről hazafelé mentünk, akkor is csak az elkeseredés beszélt belőlem, hogy te, úgy látszik, csak nyári játéknak tekinted az egészet, amelyet most, minthogy ősz van, illik abbahagyni. *A szádba rágom, érted? hogy te akarsz szabadulni tőlem.* De akkor nem tisztességesebb-e ezt nyíltan kijelenteni, legalább énelőttem vállalni romlásomat, mint még ezt is az én nyakamba rakni, aki miattad már úgylis a föld férgei között érzem magamat.”² És a levél vége, a megőrzött tisztaságáról szóló híres, sokszor idézett vallomása (tele máshol meg nem írt, számunkra fontos önéletrajzi elemekkel) annak bizonyításául, hogy ezt a tisztaságot őrzi meg majd házasságában is:

„Nem voltál-e eddig utólagos igazolása annak, hogy borzalmas életemet vállalnom mégiscsak érdemes volt, hogy ami érték van bennem, azt megőriznem mégis magasztos volt, mert van, akinek mégiscsak kincseskamrája lehetek, ha tán még nem lettem számára azzá. Hogy óvtam, féltettem magam, testben, lélekben erős, egészséges és tiszta legyek, jaj, nehogy valami mocsok legyen rajtam és bennem, hiszen én csak olyant szerethetek majd, aki az egész tisztaságot szereti bennem és annak nagyon-nagyon kell

¹ Vál. lev. [10] 240.

² I. m. 241.

szeretnie! Tudod, mi az, hogy rikkancs, azon kívül, hogy újságot árul? Nem az, aki egyetemi hallgató korában csinálja, hanem aki mint kölyök kerül oda? De nemcsak magamat óvtam, hanem mást is. Jött az elegáns homoszekszuális bácsi, és cukorral vitte a gyereket a kapu alá, és én odamentem és azt mondtam, bácsi, hagyja ezt a gyereket, nekünk most fát kell hordanunk, és a gyerekeknek, aki idősebb volt nálam, odaigértem acélgolyómat, hogy jöjjön, pedig nem is kellett fát hordani. És mikor Újpestre menvén a gyárba, hónom alatt az egész napi kenyérral és nem tudom mivel, az egészszet odaadtam egy öregasszonynak, akit a többiek kifeszített spárgával elbuktattak. Hogy sírt, fájt és átkozódott, azok meg röhögtek, én meg, hiszen mást nem tehettem, fölsegítettem, és azt mondtam együgyűen: ne sírjon, néni, itt van az egész kenyérem. Ami nagyon megható história, hiszen most ebben a pillanatban is elbögtem rá magamat, de nem von le semmit abból, hogy most, amikor a kurvák, stricik és a söpredék világtól annyira tisztán megőrződtem, ne azon gondolkozzam állandóan, hogy miképpen csálhatom meg majd minél furfangosabban a feleségemet, és ne azzal töltssem nagy jóllakások utáni emésztési pihenőmet, hogy miképpen ne legyen támasza neki.”¹

A megmaradt zárómondat ugyancsak verslejtésű: „Fázom, borzongok, de ne félj, folytatom még.” Valóban folytatta-e, nem tudjuk.

Márta következő, november 12-i és 13-i levelei (írásukkor nyilván még nem ismerte József Attila fenti levelét) még fokozzák az ellentéteket; zaklatott, önmagát kérdező, ellentétes érzések között hanyódó levelek ezek, de nem titkolja, hogy ki mindenki beszél le Attiláról: Ferenczy Izsó, Lederer Emil és Mannheim Károly („...azt mondta, filozófiád lehetetlen, tipikus autodidakta filozófálgatás, amellyel mindig újra felfedezik Amerikát”).² Újabb vetélytárs is felbukkan: „Érkezett most ide egy minden hájjal megkent, élelmes kis pesti zsidófiú, Káldor Miklós... Azt mondja,

¹ I. m. 242.

² Vágó [215] 414.

Illyés nevét sosem hallotta. Téged látott egyszer Vámbéryéknél, de sehogy sem tudja azok után elhinni, hogy tehetséges vagy...¹

A következő, 13-án kelt levél végén is intés, számonkérés, buzdítás: „Tessék összeszedni magad és dolgozni. Figyelmeztetek, hogy »Istenke csavargójának« lenni nagyon szép, de akkor *csak ezt* szabad és százpercentig vállalni! [...] Attilka szeretlek, de ennek az irracionális váagnak szépség, öröm, jóság, boldogság után meg kell halni, ha nem kap reális helyet az életben!”²

Attila válasza erre november 16-án kelt. Sajátos, többretegű, többstílusú mű ez. Az eleje voltaképpen a számon kért ügyekről való tételes elszámolás (Koroknaynak nem tartozik; adott egy órát Szmekál Évának; Mannheimet felhívta), majd a „mit dolgozni”-ra válaszolva kiderül, hogy a Vágó József ígérte kamarai állásra készülve a Kereskedelmi és Iparkamara által kiadott Magyarország kereskedelme és ipara című kézikönyvet olvassa... Ezután rögtön átcsap a levél versbe. A „Fürtöm szőlőkhöz volt hasonló” kezdetű, utóbb a kötetébe némi változtatással *Zuzmara* címmel fölvetett vers első változatát írja le. A levél szövegének erős, ekkori verseire is jellemző stilizáltsága, önmitizálásai, játékossága és ugyanakkor a leírtakból akaratlanul is érződő szomorúság, magány, elhagyatottság – egyúttal a szerelem kétségtelen elmúlását is pontosan jelzik. A levél ezután folytatja a választ a kifogásokra. „Hogy passzívan sodortatni hagyom magam a dolgoktól? Miképp is mondhatsz ilyet...?” És hogy zavaros lenne? „Miért suhogtatsz most nádat fölöttem, amikor kezemben papír és ceruza: jegyzetekkel olvasok és tanulok talán először komolyan?”³ A beszámoló itt átfordul stilizált metaforazuhataggá, tréfává oldani próbálva a konfliktust. „És minden csámpa ellenére is szépen lépegetett a lábam, úgyhogy mégis szeretném megvergetni vállacskámat, de nem merem, mivel azonnal dühöngénél.” A hetyke-metaforás hang („te szivarszipka, amelyben keservvel

¹ Uo. – Az itt említett Káldor Miklós évtizedek múltával „Lord Káldor”, neves angol közgazdász, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja lett.

² I. m. 416.

³ Vál. lev. [10] 246.

hamvadok én...”) átvált keserűen-leíró tárgyilagossá, amint egyik éjszakáját ecseteli: „reggel hatig tanultam hideg szobában és enyhe bűzben, mert régi cigarettavégeimet szívtam, ablakot nem nyithattam, mert amúgy is vacogtam, hatkor lefeküdtem, és délben 12 órakor még mindig nem aludtam, minden tagom úgy sajgott, mintha húsz éven át szünet nélkül botoztak volna”.¹ Majd ismét vers következik, a *Piros hold körül*, amely bár ugyancsak a búcsú és magány verse, mintha nem illeszkednék olyan pontosan ennek a levélnek a hangulatához, mint az előző, talán valamivel korábbi is. A levelet panasszal zárja: pontosan és tárgyilagosan sorolja fel mindazt, amit Márta szüleinek viselkedésében megalázónak és távolítónak érez. Tíz ebédjegyet küldtek neki azzal az üzenettel, hogy „a támogatás nem jelent családi kapcsolatot...”² A zárás pedig: „Édes kicsim, nagyon szeretlek. Egyszerűen: hiányzol mindenemből.” De ez a szép sor az előzők ismeretében inkább levélzáró formula, mint a valódi érzések jelzése. Az ellentétek már áthidalhatatlanok.

A levelezés innen hiányosan maradt ránk; vagy talán Attila ezután valóban alig írt Londonba. Fennmaradt Márta november 16-i és 24-i levele, meg november 28-i sürgönye is, „attilkám író”³ segélykiáltással. A levelek főleg olvasmányairól, elfoglaltságairól, az angol társadalmi szerkezetről szólnak, és ezzel kapcsolatban utal rá, hogy nem fog tudni ő sem levizsgázni; hogy még egy évet Németországban szeretne majd tanulni, és azután kapna állást otthon. Kettőjük viszonyára csak bizonytalankodó, szkeptikus megjegyzéseket tesz. („Attila, félek, nem szeretsz már, ha pedig nem szeretsz, akkor gyűlölsz, és ellenségemnek érzed magad, tudom!”)⁴ A Vágó szülők ellenállása egyre nagyobb: „én rettenetes leveleket kapok tőlük, egészen elvonnék kedvemet az élettől, ha hagynám”.⁵

¹ I. m. 246–247.

² I. m. 248.

³ *Vágó* [215] 421.

⁴ I. m. 416.

⁵ I. m. 418.

Úgy látszik, december elején írhatott még egy elveszett („gyűlölködő hangú”) levelet József Attila, amelyre Márta december 11-i keltezéssel válaszol. Ez a levél is a végleges szakítás egyik dokumentuma; egyébként megrázóan szép, őszinte, magát nem kímélő, öntépő vallomás. Szövegéből következtetni lehet arra, mit vetett szemére elveszett leveleiben József Attila. Azt, hogy érte lemondást követelt; ahelyett, hogy követte volna, „társadalmi felekezeteiből” nézte őt. Attila élesen (Márta szerint „hallatlan intoleráns, gyűlölködő hangon”) ¹ írhatott e levélben barátairól, főleg Mannheim Károlyról, akinek – Márta szerint – félreérti Ringelnatzcal és Jaspersszel kapcsolatos viccét; Márta azt is kifogásolja, hogy Attila lebecsüli a nők szellemi teljesítményét. Következtetni lehet arra, hogy Attila valószínűleg szemére vetette Mártának: túlértékeli a műveltségét, azt hiszi, hogy az pótol mindent. Szó lehetett a levélben a pénz problémájáról és arról is, hogy Márta inkább magával törődik, mintsem vele.

Márta válaszul kifakad: „Nem tudom, mi az oka, hogy ők mind, akik Zürichben a legnagyobb megértéssel voltak a dolog iránt, azután hogy otthon találkoztak Veled, mindjárt a legnagyobb eréllyel kezdtek ellenkező álláspontokat a lehető legerősebb intenzitással értésemre adni. Apa hazaérve és először találkozva Veled, mindjárt egy szörnyű, kétségbeesett és könyörgő levelet írt nekem, ne tegyem tönkre életemet, érzi biztosan, Te támaszom nekem sose lehetsz, ő tudja, én nem vagyok elég erős, hogy én lehessek Neked támaszod, tönkreteszem mindkettőnk életét, ha ezt a szerencsétlenséget magamra vállalom, kér, könyörgő, én vagyok életének egyetlen értelme, egyetlen barátja, akivel őszintén beszélhet néha, egyetlen reménysége; ideáljai, céljai, barátai, házassága, minden, ahol mindig jó, önzetlen, emberi és aktív volt, csak csalódást hozott, most már mindent csak tőlem vár, az egyetlen, amit neki az élet adhat, ha az én életem sikerül, én nem tudom elképzelni, milyen nagy és erős érzés a szülői szeretet, mit jelent mindez, és most összetett kézzel nézze stb.” ²

¹ I. m. 423.

² I. m. 422.

Majd elmondja a „lebeszélések” történetét. Ebből következtetve valóban a „barátok” befolyásolhatták Vágó József véleményét a költőt illetően, valószínű, hogy nemcsak társadalmi, hanem pszichológiai érvekkel is: „Ő mindent megtesz érted, ami csak tőle telik, és egyszerűen úgy érzi, bele kell pusztulnia abba, hogy látja tisztán és határozottan, hogy szerencsétlen leszek, ha hozzád megyek, de ha megakadályozza házasságunkat, akkor is boldogtalanná tesz engem, és így tovább.”¹ Márta próbálja megmagyarázni Mannheim és a saját álláspontját; és közben szinte megható erőfeszítéssel egy racionális elméletet fabrikál társadalomról, pénzről, életről, műveltségről, hogy szembeszegezze József Attila elméleteivel. Megkísérli a maga módján annak a racionalista-radikális szellemi körnek koncepcióját képviselni, amelyhez tartozik és amelyben felnőtt. Úgy érzékeli: egy kíváncsi, a változó valóságot követni kívánó, a külvilág iránt állandóan érdeklődő, elsősorban a tanult dolgokra támaszkodó látásmód és műveltség áll szemben József Attilának mindenekelőtt a saját mélységeiből merítő, a „saját ötleteibe zárkózó” műveltségével.² A valóságban – és erre utóbb Márta ráébredt – József Attila műveltsége a maga módján kiterjedt, széles és mély volt.

Ami kettejük viszonyát illeti, ott sem érzi magát hibásnak. „Én csak azt nem értem, hogy vádolhatsz azzal, hogy én nem Teveled törődtem, hanem magammal, és nem érzem a felelősséget érted, mikor eleitől fogva az alatt roskadok. Első perctől kezdve az volt az érzésem Veled szemben, hogy szívemhez kell szorítsalak, dédelgesselek és vigasztaljalak, és egy más, jobb világot adjak Neked ahelyett, amelyik rosszul bánt veled, és ha nem volna itt ez a világ, ez a reális világ, hanem valahol egy metafizikai síkon élnénk, magamban adhattam is volna Neked egy önzetlen és szép és csak szeretetből és boldogságban dúskáló, fehér habokból álló világot, de én is csak egy része vagyok ennek a reális világnak, hatalomtalan, gyöngé és ingatag kis része.”³

¹ I. m. 422–423.

² Vö. Vál. lev. [10] 254.

³ Vágó [215] 424–425.

A megrendült, őszinte, szinte lírai tanulság: „lehet, nagyon hibáztam, és most elér méltó büntetésem, itt maradok egyedül és szegényen, kincset találtam, de nem tudtam eladni érte mindene-
met, hogy hasonlóvá váljon a mennyeknek országához, gyöngé
vagyok és te már nem szeretsz engem, már nem lehet ezen segíteni,
gyűlölj, Attilkám, ha ez könnyít rajtad, de hidd el, hogy nagyon-
nagyon, végtelenül szerettelek, és nem tudom, hogy jutottak ide
a dolgok. Bocsáss meg nekem, ha tudsz. Én nem tudom, miért
kellott hogy bántsalak, én szeretni akartalak. Bocsáss meg, hidd
el, alázatos vagyok.”¹

Elvégeztetett. Attila utolsó, erős hangú levele Mártához decem-
ber 15-i kelettel csak ráteszi a pontot az i-re. Ez a levél már nem
játszik sem metaforákkal, sem stílusimitációkkal nem kápráztat
el; tárgyyszerű és pontos, hideg. Hihetetlen akaraterő, intellektuá-
lis fegyelem kellett megfogalmazásához – a lefojtott indulat, a
szenvedésen felülemelkedni tudó egyéniség jellemzi. Érett, felelős
írás – a „kölyökkutya” evvel a levéllel férfivá nőtt. Sorra veszi
Márta előző leveleinek állításait, és pontról pontra cáfolja. Egyút-
tal és éppen ezért, József Attila ekkori, tehát 1928 végi vélemé-
nyeinek, álláspontjainak, érzületének pontos összefoglalása. Fő
motívuma az már, amit utóbb a *Végül* sokszor idézett sora foglal
össze: Márta szellemi-családi környezete taszította őt el, annak
normáihoz, szokásaihoz nem tud alkalmazkodni, másrésről:
Márta nem tudta, nem akarta őt mindenestül vállalni.

Már a levél elején világosan leszögezi saját különb voltát a
baráti körrel szemben: „Továbbá kívántad »zavarosságaimról«
való lemondásomat, holott zavarosságaim csupán a jelzett társa-
dalmi felekezet szellemiségétől való eltérések, és nem zavarossá-
gok. Te a svádát összetéveszted a szellemi tisztasággal, a svádát-
lanságot pedig a zavarossággal, noha a szellemi tisztaság nem is
jelentkezhet ignotusi svádában, mert éppen mivel rendszeresség
az egzisztenciában, az egész egzisztencia minden fogához és fokához
kapcsolódik, tehát nem könnyed és nem káprázatos: nem eklekti-
kus, holott csodálatosképpen az eklektikus a zavaros. Azt kíván-

¹ I. m. 425–426.

tad tehát, hogy hasonló legyek olyan emberekhez, akiktől lényegileg különbözöm, szerinted hátrányomra, szerintem előnyömre, de mindenesetre minőségileg.

Hogy soha eszedbe nem jutott engem valahová is követned, ez tény. A »valahován« pedig nem muszáj szükségképpen »sógorom házáat« avagy apád »ellenszenvvel nyújtott támogatása kereteit« érteni. *Kétségtelen, hogy házasságunkat nem képzelted el másként, mint hogy abban is a mainak megfelelő társadalmi pozíciód legyen, mindjárt kezdetben.*¹

A vitatott „társadalmi felekezet” kifejezésnek és a társadalmi osztály fogalmának a viszonyát külön tisztázza: „Hogy pedig nem tartozol semmiféle társadalmi osztályba? Én társadalmi felekezetet mondtam, ami olyan embercsoportot jelent, amely a világgal, valósággal, társadalommal, szellemiségekkel és egyebekkel szemben való hitével és hitetlenségével egyívású. De ha már osztályt említettél, úgy osztályhoz is tartozol, mert amint tudod, az ember osztályhelyzetét társadalmi-gazdasági helyzete szabja meg. Hogy pedig melyik társadalmi felekezethez tartozol? Ahhoz, amely ellenem irányuló hadjáratként oly sikeresen hatott rád. Ha nem tartoznál hozzájuk, úgy nem hathattak volna rád, hiszen érveiknek semmi komoly igazságalapjuk nincs. Nyugodj meg tehát, van talaj a lábod alatt, társadalmi talaj, annyira, hogy amint a tapasztalat mutatja, oly erősen hat, hogy elhagyni és megtagadni nincs is erőd. Annyira van, hogy ellenem véded őket, és nem engem öellenük.”²

A műveltség vitatott kérdéséről viszont így ír: „Amit a műveltségről írtam, azt félreérted. De nemcsak azt, hanem magát a műveltséget is. Én nem képelem azt, hogy az emberek azt hiszik, hogy a műveltség pótol mindent. Én a már említett társadalmi felekezetről beszéltem, amely szívesebben veszi, ha az ember tanult dolgokat ad elő. A műveltség pedig nem érdeklődést jelent, hanem könnyen kezelhető már megszerzett adathalmazt, amelyet lehet hogy érdeklődés előzött meg. Azt írod: »Csak különcc, érték-

¹ Vál. lev. [10] 252.

² I. m. 253.

telen, tragikomikus lehet az a szellemi élet, amelyik nem érdeklődik az iránt, mások mit tettek, gondoltak és küszködtek.« Tévedsz. Ez nem külön, nem értéktelen és nem tragikomikus szellemi élet, mert ilyen szellemi élet nincs és elképzelhetetlen.”¹

Mindez együttesen világossá teszi az ellentéteket: egyrésztől Vágóék köre egyre bizalmatlanabban szemlélte kapcsolatukat, és mindent megtett, hogy házasságukat megakadályozza; Attila viszont érezvén ezt az ellenszenvet, a lenézést is, elhatárolja magát tőlük. Felbonthatatlanul keveredik itt ekkor a fiatalabb, mélyebből jött, más élményekkel bíró fiatalember kisebbségi érzése, politikai, szociális indulata, sőt némileg idegen lehetett számára az övétől sok tekintetben különböző mentalitás, neveltetés, gondolkodásmód, hiszen a Márta-kör tagjai valóban „gyors beszédű”, gyorsan gondolkozó, racionalista intellektuelek voltak, jól értesültek és felkészültek s nagyrészt zsidók – Attila ehhez képest kiforrottabb, vizionáriusabb, líraibb volt. Ez az ellentét szinte feloldhatatlannak látszik az önmaguk okosságában szinte gyönyörködő, olykor fölényes és a másik iránt kevés megértést tanúsító, Márta körüli fiatalok és az önmagával küzdő, furcsa, zseniális felvillanásaival is olykor idegesítő fiatal költő között. Ami pedig a háttérben lévő okokat: Márta (és Márta anyja) meg Attila idegállapotát illeti, arról már egyik fél sem beszél...

A levél visszatér az „egyes emberek véleményére”, a róla alkotott „népszavazásra”. Gúnyral emlegeti Mannheimet és Ferenczi Izsót, s egyedül Márta apja iránt tanúsít megértést és szeretetet. Emlékiratainak korábbi gépiratán Vágó Márta Attila e mondatához: „Ha te törődésnek nevezed azt, hogy leveleztél Ferenczi Izsóval és nem tudom kikkel...” – ezt a ceruzával írt megjegyzést fűzi: „Se Ferenczinek, se Mannheimnek nem válaszoltam leveleikre.” (Gépirat, 182.)

József Attila leszögezi, hogy hajlandó elfogadni azt a bizonyos állást havi 400 P. fizetéssel, Márta viszont már most Németországba akar menni, és így elhalasztani a házasságot még másfél

¹ I. m. 254.

évvel. Általában is úgy érzi: „Ám jó, törödtél velem, igaz, de magad sem vonhatod kétségbe, hogy többet törödtél a rólam szóló és körülöttem rajzó, úgy látszik, sikeres véleményekkel.”¹

Márta megállapítására („Tudtuk mi első perctől fogva, hogy halálra van ítélve a mi szerelmünk, hogy gyöngék vagyunk az egész világgal szemben, ami nem akarja”) így felel: – „Látod kicsi, még önmagaddal szemben sem vagy őszinte. Nagyon jól tudod, hogy nem vagyunk gyöngék, ha erősen szeretsz, ha igazán szeretsz, amint azt mondtad, hiszen ha nincs benned az a hagyományos női ingatagság, ha arra a pergőtűzre csupán a válladat vonogatod, akkor már rendben van minden. Nagyon jól tudod, hogy nem az ellenző világon, hanem rajtad fordult meg minden, annál is inkább, mert ez az ellenző világ nem parancsolt rád, hanem csupán folyamodott hozzád, és a döntést mégiscsak rád bízta. Én csupán veled szemben voltam gyöngé, ami természetes: ketten pedig csak olyan fokig voltunk gyöngék, amennyire te gyöngé voltál. Ne feledd Márti, hogy rajtad fordul meg és ma is tőled függ minden. Még »gyűlölködő« levellem hangja is, Németország is, szerelmünk is, házasságunk is.”²

Attila még megmagyarázza álláspontját a házasság és a szerelem kérdésében („a házasságban is szerelmes ember maradok”), és egy lehajló zárású kódával fejezi be ezt a levelet: „Tudom, hogy most már nem szeretsz, írod is, hogy nagyon-nagyon, végtelenül szerettél – így mondd, múlt időben. Én nagyon szeretlek most is, minden ingadozásod és mindenek ellenére. Félre sem vonulok, nem is lépek elő, vagyok és leszek, ahol, ahogyan hagysz. Csókot sem fogok kérni én most már soha, de ha szólsz, megölelek. Történni fogok csupán úgy és ahogyan akarod.

Ölel, Attila”³

Attilának erre a levelére válaszol, 1928. december 22-i kelettel Márta – majd még néhány levelet küld, egyre nagyobb időközökben, egészen 1929 márciusáig. De mindezek már szakítás utáni

¹ I. m. 255.

² Uo.

³ I. m. 256.

levelek. Márta szükségesnek érzi Attila és önmaga előtt is, hogy mintegy igazolja magát, hogy ismét és ismét visszatérjen arra, miért nem tudja elképzelni házasságukat; hogy tovább védje – nemcsak Mannheimékat, hanem általában a szociológián és a pszichológián alapuló gondolkodásmódot is, sőt hogy olvasmányokat küldjön.

„Mert ha tényleg arról volna szó, amit bosszúságodra mindig annyit emlegettem, hogy adoptáljalak, megszoptassalak és kéneztessélek csupán, ez mind nem volna baj, de testi-lelki támaszomnak sehogy se tudlak elképzelni. Ettől eltekintve azonban nagyon-nagyon szeretlek, és csöppet se tartom bajnak, ha valaki 23 éves korában még műveletlen és ügyetlen gondolkozású. Csak nagyképű, apodiktikus, felfújt és megcsontosodottan skolasztikus ne légy az istenért! Tényleg ismerd meg a különböző irányokat, teóriákat, áramlatokat és ne mindenekelőtt kritizálj, ez oly antipatikus! A pszichológia pedig nagyon jó volna, ha hozzá tudna segíteni bennünket ahhoz, hogy megtaláljuk igazi proporcióit a testi és szellemi hatásoknak életünkben, az igazi határokat legalább körülbelül.”¹

Önmaga sorsáról is szól, betegségéről, kiegyensúlyozatlanságáról, sőt hazamenetelre, huzamosabb hivatali munkára való képtelenségéről is vall: „Te nem tudod, milyen rosszak az idegeim, milyen érzékenyen reagál a fizikumom mindenre, milyen sokat nyavalyogtam itt egész télen. Most sem vagyok még egészen egészséges és csak a legnagyobb lelkiismeretlenséggel vállalhatnék egy olyan életet, amelyet csak messze erőimen felüli energiával tudnék olyanná formálni, hogy az mind a kettőnk számára szép, jó, kielégítő legyen.”²

¹ Vágó [215] 429.

² I. m. 436.

Valóban szerette Attila még ekkor Mártát? Márta szerint Kecskeméti Pál látta Attilát, amint „...vidáman ült a kávéházban egy más nővel, egy Judit nevű nővel, és kisebb gondja is nagyobb annál, hogy hű legyen hozzám...”. Márta így látja visszatekintve: „megtalálta a kielégítő magyarázatot, hogy osztályom ragadott el tőle, és teljesen elfojtotta, félretolta a Judit-ügyet, az igazi okot, mintha csak engem szeretett volna, holott világos, hogy akkor már őt szerette, és mellette elég hosszú ideig ki is tartott”.¹

Márta későbbi sorsa viszontagságos, élete nagyon nehéz volt. Még Londonban, 1928 telén hat hétig betegeskedett: lumbágó, erős zsába és vesemedence-gyulladás kínozta. – Szenvedett munkája nehéz körülményei miatt is. Hazatért, majd Németországban tanult tovább. Férjhez ment, ez a házassága hamar tönkrement. Utóbb ismét férjhez ment Mitnitzky Márkushoz 1932. november 25-én. Haláláig a Mitnitzkyné Vágó Márta nevet viselte. Mitnitzky különben Odesszában született 1899-ben, 1919-ben került Berlinbe, közgazdász, gazdaságtudós volt. 1935-ben Hitler elől Pestre jöttek. Ám ez a házasság is szerencsétlen volt, és csakhamar válságba került. Elváltak, Márta magányosan élt. Mint emlékirataiban őszintén vall róla, 1936–37-ben ismét összekerült József Attilával, és az ekkor már nagyon beteg két ember között szexuális kapcsolat is létrejött. Márta utóbb, egyre gyengébb egészségi állapotban éli végig a háborút, az ostrom éveit, olykor hónapokig idegklinikán tartózkodva, 1976. április 22-én bekövetkezett haláláig. A rákoskeresztúri zsidó temetőben apja sírjába temették.

József Attila sorsáról nem kell szólnunk, a két egykori szerelmes útja lényegében sokban hasonló módon sötét tragikumba torkollott.

*

¹ Vágó [215] 195–196. – Szerintem Attila és Judit ekkor még nem álltak szoros kapcsolatban. A sors iróniája, hogy Attila meg egy férfira gyanakodott, mint az későbbi találkozásukkor szóba kerül. (I. m. 318.) – Komolynak tartja viszont a Judit-epizódot Dér Zoltán (*Dér* [44]).

Ha lehet ilyen hideg-tudósian mérleget venni: mit adott József Attila számára ez a szerelem? Talán először életében olyan szerelmet kapott a sorstól, amely több volt kamaszos udvarlásnál, több alkalmi szexuális kapcsolatnál, olyan szerelmet, amely egyszerre volt szellemi és testi vonzódás, s az első, amelytől tartós kapcsolatot, sőt életre szóló kötést, házasságot is remélt. És ez a nagy szerelem egyúttal tovább alakította egyéniségét és, bármennyire tiltakozott is ellene, műveltségét. Márta és barátai felkészültsége, műveltsége kihívás is volt számára. Ellenkezett és tiltakozott, de voltaképpen magába szívott sok mindent, amitől eddig elzárkózott. Csaknem bizonyos például, hogy a két évvel utóbbi pszichanalízis felé fordulása is ennek a kapcsolatnak a következménye. Ugyanakkor összeütközések, csalódások és kínok is kísérték ezt az évet; az otthon-nem-lét a Vágó család körében, a viták, az izgatott, felkészült, sokszor fölényes fiatalokkal és főleg a be nem teljesült, kínzó szerelmi vágy. Mint József Attila egész életében, a Márta-szerelemben is ellentétek feszültek egymásnak, amelyek rombolták és építették is egyéniségét, és (kegyetlenül hozzá kell tennünk) új színekkel, új feszültségekkel gazdagították költészetét.¹

Élete 1928 őszén

Tévednénk, ha azt hinnénk, hogy József Attilát 1928 őszén is csak a szerelem foglalta el, csak Mártával levelezett. Leveleiből is kitetszenek mindennapjai, konfliktusai. Mindenekelőtt a saját családjával, hiszen a Makai család szétbomlása viharos körülmények között folytatódik. Szeptember 18-án közli Mártával: „Közben pedig Lucie (idősebb néném) megjött Bécsből, agyon

¹ Vö. Beney, aki a „zsidó polgári családi élet” modelljének tartja Vágó Márta körét, „amelynek összetartó szálait [József A.] közelről figyelheti, zártságát, egyes tagjainak kollektív védelmét, az idegen iránti bizalmatlanságot, a próbára tevés kötelezettségét saját bőrén érezheti – de ahol ... bonyolultabb, verbalizáltabb érintkezési formát, a családi összetartozás és az elidegenedtség egyszerre-létének elfedett, formalizált, mégis szilárd kulturális közeget biztosító megjelenését közelről először tapasztalhatja.” *Beney* [27] 63.

akarta magát löni – én tökéletesen megértem, olyan borzalmak történtek, folytak le szemem előtt. Hála józanságomnak, sikerült legalább némileg mindent rendbe hozni. Közben kedves gyámom hotelbe költözött, majd visszajött...”¹

Szeptember 28-án írja, hogy Lucie-vel szüretre megy Szabadszállásra, bár semmi kedve sincs hozzá.²

Szeptember 30-án meg a következő fázisról tudósít: „Ödönt meg, a Doktor Urat, k. gyámomat közös elhatározással kirúgtuk. 1-jén utazik el Hódmezővásárhelyre, véglegesen. Válnak, és ha tudnád, hogy azt kívánta, hogy a bíróilag megítélendő tartásdíj felének fizetésére (amit neki kell fizetni havi 1500 pengőből) én előre, közjegyzőileg kötelezzem magam, akkor nem címeznél úgy, hogy Dr. Makai ügyvéd úr leveleivel.”³

Hogy itt József Attila pontosan mit fed el, csak gyaníthatjuk: Etus ekkor már Makaihoz tartozott, az ő gyermekével volt terhes. Mindenesetre 1928. október 1-jén a család háromfelé bomlik; József Attila visszaköltözik az Andrássy út 6. III. emelet 12. számú albérletbe: „ahányan vagyunk, annyifelé mentünk: Etus Szabadszállásra, Lucie az Esplanade szállóba, én vissza régi palotámba... Lucie és a Doktor Úr válnak, Etel nem megy k. gyámomhoz, így én is családfővé nőttem ki magam.”⁴

Utóbb Etus is leköltözött Hódmezővásárhelyre, Attila meg Budapesten egyedül maradt. „Családunk drámája is már egészen lejátszódott...” – összegezi a történeteket,⁵ bár utóbb rájön: „négyünk közül (Makai, Etus, Lucie és én) csupán én voltam egyedül őszinte...”⁶ Még arról is értesülünk, hogy Lucie-től kapott „egy szép barna szekrényt, amelyet a házmesterrel saját gyenge tagjaimmal szállítottam a harmadik emeletre fel, harmadik emeletről le...”⁷

¹ Vál. lev. [10] 188.

² I. m. 193.

³ I. m. 200.

⁴ I. m. 202.

⁵ I. m. 206. (okt. 3.)

⁶ I. m. 232.

⁷ I. m. 227. (okt. 20.)

A másik családhoz, Vágóékhoz el-eljárt ebédelni meg beszélgetni, bár a leveleiben inkább csak biztatja magát, hogy fel kellene már menni hozzájuk. Leginkább állása ügyében keresi őket. Ez az ügy hosszan húzódik: „Ma telefonon többször kerestem Apát és Anyát, míg végül ráakadtam Apára a Lloydnál. Azt mondta – miután szívélyesen üdvözölt –, hogy nincs semmi újság”;¹ „Apa azt mondta, hogy az állás kitolódhat decemberig”;² „Hivatalom még mindig csak a láthatáron van”.³ Közben „jó fiúként” azért feljár Vágóékhoz: „Vasárnap anyáéknál ebédeltem”⁴ – írta, bár mint erre utaltam, bizonyos megaláztatásokban van része. Egyszer későn kapja meg a meghívást (lásd október 10-i levelét), máskor meg a tíz ebédjegy elküldése bántja, különösen a mellékelt üzenet, bár azért udvarias-kedvesen megköszöni „Vilma néném”-nek a küldött csomagot. Bizonyos: felnőttbbnek akarta magát érezni, mint írta; bántotta, hogy ő legyen a Vágó családban a szegény fiú. Két család, és egyikben sincs otthon.

Ez év őszén is járt kávéházakba, találkozott régi barátaival, Szegi Pállal és körével, Ignotus Pállal meg Illyéssel és másokkal. A Mártával való levelezésben természetesen főleg az ő körét említi: „Kecskével beszéltem, most mindjárt elrohanok hozzájuk – nagyon szeretem őket, ha ők nem is tudják és csak keveset is sejtenek belőle.”⁵ Ez Gotira és Kecskeméti Palira vonatkozik, de szerepel Gönczi Irma, Mannheim Juliska és többnyire a „fiúk”: „az este Anya javaslatára visszamentem a fiúk közé, fönt voltam Rónáéknál. Korán eljöttem Palival, Aladárral és Fenyővel”,⁶ azaz Róna Imre, Ignotus Pál, Komlós Aladár és Fenyő László is társasága ekkor. Ezekről a körökről, ezekről az időkről beszél Komlós Aladár:

„Ezekben az években, körülbelül 1930-ig általában sokat vol-

¹ I. m. 207.

² I. m. 221. (okt. 11.)

³ I. m. 239. (nov. 5.)

⁴ Uo.

⁵ I. m. 221.

⁶ I. m. 240. (nov. 9.)

tunk együtt, különböző társaságokban. Attilát – néhányan Tilinkó néven becézték – ezekben nemcsak mint költőt becsülték, hanem mint embert is szerették. Szerették mindig eredeti, érdekes észjárásáért, magától értetődően tiszta és nyílt lényéért, melyből teljesen hiányzott minden hamisság és rosszindulat, szeretetre szomjazó, behízsgáló kedvességéért s mulatságos kis egyéni vonásaiért: a gondolkozás közben összeráncolt homlokáért, a magyarázóan felemelt kisujjáért, a mélyhangú, szép versmondásáért, mindazért, ami együtt az egyéniségét adta, még a néha bosszantóan szörszálhasogató és végeérhetetlen vitatkozásaiért is. Együtt jártunk minden csütörtök este a Hold utcába Róna Imre hírlapíró barátunkhoz és feleségéhez, Kármán Erzsébet mozgásművészeti tanárnőhöz, akiknél ilyenkor mindig nagy társaság verődött össze, fiatal írók és leányok. Attila, Ignó Pál, Komor András és én (megegyezésszerűen mindig krumplipaprikásból álló) vacsorára voltunk hivatalosak, a többi vendég később érkezett. Odajárt Molnár Ákos, a méltatlanul elfeledett novellista, Ligeti Pál, az éles eszű műépítész, egy igen rendszeres, de igen mechanikus történetfilozófiai könyv szerzője; néha megjelent Berény Róbert is, e nagy műveltségű, finom ember és kitűnő festő; idősebb vendég csak egy járt rendszeresen: Varró István, a Századunk szerkesztője. A hét egyik napján Attilával és Komor Andrással Balla Siegfriedéknél voltunk ebéden, a Kereskedelmi Csarnok íróbarát titkáránál, aki azáltal mecénáskodott Attilával, hogy buzgón terjesztette verseskönyve példányait. Fel-feljártunk olykor hétfő este Dormándi Lászlóékhoz, a Pantheon könyvkiadó írogató tulajdonosához, akinek lakása ilyenkor nyitva volt a fiatalok előtt. Fényes Samu Bécsben élő magyar tanárnő leánya, Piroska Attilával és Németh Andorral hármásban hívott meg olykor bennünket, mint akik bécsi tartózkodásunk alatt kapcsolatban voltunk a harcos öreg monistával. Attila itt olvasta fel nekünk Babits ellen írt hírhedt pamfletjét. Utána meg beültünk hármásban egy Rákóczi úti kávéházba, s Németh Andorral megpróbáltuk Attilát lebeszélni az igaztalan pamflet közzétételéről – hasztalanul. 1926–1927-ben sokat üldögtünk az Andrássy úti Magyar Korona kávéházban, ahol Osvát Ernő a Nyugatot

szerkesztette, s amelynek asztalait délelőttönként ellepték az itt feketefogyasztásra sem köteles állástalan fiatal írók, s amelynek Osvát elfoglalta páholyában gyakran megjelent Móricz Zsigmond és Kosztolányi is. S ezzel még nem is soroltam fel minden családot és kávéházat, ahová eljártunk, csak azokat, amelyek a bennük mozgó Attilával még elevenen élnek emlékezetemben. Társaságunkban mindenki többé-kevésbé baloldali volt, azaz élesen szemben állt a fennálló rendszerrel, mindenki (talán Ligeti Pált kivéve) rokonszenvezett a marxizmussal is, de senki sem foglalkozott vele komolyabban, emlékezetem szerint ekkor még Attila sem. Miről beszéltünk? A folyó politikai és irodalmi események és a személyes ügyek szenvedélyes megvitatása mellett többé-kevésbé állandó téma volt 1. Földi Mihály szidása, 2. a rejtély feszegetése, hogy milyen tulajdonság hódítja meg Osvát Ernőt, 3. és főképp a lapalapítás.¹

Márta köréből még hozzájuk sorolhatjuk Erdős Lajos tanár urat, Márta házitanítóját és természetesen ott van az örök elmaradhatatlan barát, Németh Andor is.

József Attila leveleiből kitűnik, hogy változatlanul izgatja a megjelenés – köteté is és a folyóiratokban is. Elsősorban a Nyugatban szeretne jelen lenni. Ítéletére s önértékelésére is jellemzők 1928. szeptember 30-i levelének sorai: „Illyéssel beszéltem, gyönyörű négy részből álló verse jöttek a Nyugatban, bátyja halálára »Búcsúztató«-nak. Úgy vélem többet ér minden eddigi versénél, tehát nagyon jó. De jött kivülről lótól-öszvértől-szamártól [...] Ha csak Illyéstől jöttek volna, úgy azt hittem volna, hogy az enyéim biztosan nagyon gyöngék, rosszak, nincs önkritikám, mert hiszen ért hozzájuk Osvát. Mikor megláttam a Nyugatot egy kirakatban, elsáppadtam, ködgomolyag-halványan néztem a címlapját félórán keresztül. Most már röhögnék, mert Osváttól ez igazán paralizis, vagy szellemi, vagy erkölcsi, utóbbi esetben tehát gyalázatosság, – de legbelül igen fáj.”²

¹ *Komlós*: Emlékkönyv [87] 209–210. – Az 1926–27-es dátum az említett eseményekre vonatkozólag tévedés, nyilván 1927–29 értendő.

² Vál. lev. [10] 196–197.

Ez év őszén leginkább verseskötetének megjelenése foglalkoztatta.¹ Már 1927 kora őszén, Párizsból való hazajövele után készült új kötet kiadására, sőt eredetileg már 1927 karácsonyára szerette volna megjelentetni. Akkor, nyilván anyagi okokból, nem sikerült a terv, 1928 tavaszán merül fel újból, s ekkor előfizetési íveket is bocsát ki a költő. A megmaradt előfizetési ívekről kiderül, hogy Makai Ödön és Vágó József baráti körére számított, korábban pedig makói és szegedi barátait, Eidus Bentiánt, Galamb Ödönt kérte meg előfizetések gyűjtésére. 1928 ősze a Koroknayval való tárgyalással telik el; a levelekből kiderül, hogy nyomdaköltségekre kb. 300 pengőt kellett fizetnie.² A kötet végül csak 1929 februárjában jelent meg; így az 1928 novemberében írt, a Márta-szerelemtől búcsúzó versek, mint a *Piros hold körül* is még bekerülhettek a kötetbe.

A Századunk körében

Az 1928. őszi levelekben új helyszín is felbukkan: „Professzorroddal együtt voltam péntek este a Századunknál. Ott volt Jenő bá is”.³ És ismét: „Erdősre ne adj, ő nagyon szórakozott ember. Most is a Századunk asztalánál felejtette fekete esernyőjét.”⁴ A Századunk asztaláról az egyik résztvevő, Benedek Marcell így ír: „Találkozni szoktunk a Századunk asztalánál is, a budai Ilona kávéházban. Vámbéry sziporkázó szellemessége magában is elég lenne arra, hogy odacsábítsa az embert. Ott van szerkesztőtársa, Varró István, rendszeren eljár Gönczi Jenő is, Csécsy Imre és még vagy tíz munkatárs.”⁵

¹ A kötet megjelenésének részletes történetét l. ÖV 1. [13] 509–511.

² L. ÖV 1. [13] 510., az okt. 14-i és nov. 5-i leveleket idézve.

³ Vál. lev. [10] 188. (szept. 16.) Az említett két személy Erdős Lajos és Gönczi Jenő.

⁴ I. m. 229. (okt. 20.)

⁵ *Benedek*: Emlékkönyv [87] 205–206. – Ugyanerről a kávéházról l. *Vágó* [215] 54–57.

Egy alkalommal – emlékezik Benedek Marcell is, Vágó Márta is – költői versenyben készült kettejük között a *Kerek asztal*:

*Óh kerek világ kerek asztala,
éhesen ültem én melletted mindig.*

A Századunk, melynek körébe most József Attila bekerült, a magyar októbristáknak ekkor legnevezetesebb folyóirata volt, a magyar baloldali liberalizmus szellemi elitjének otthona. 1926 januárjában indult, Jászi Oszkár közvetlen sugallatára és végig az ő szellemi vonzásában. 1928-ban, amikor József Attila a „kerekasztalhoz” került, Vámbéry Rusztem és Varró István szerkesztette. „Szerzői gárdája jórészt Jászi legközvetlenebb köréhez tartozott... a Világ megszűnése, illetve a Magyar Hírlap átvétele után leginkább a Századunk fejezte ki az októbrista polgári radikális gondolatokat, mégpedig magas szellemű szakmai színvonalon.”¹ A folyóirat háttérében a szabadkőművesség is állott; a Századunk szerkesztői egyúttal a Magyar Fabiánus Szövetség vezetői is voltak, és ez, mint a Cobden Szövetség is, lényegében szabadkőműves irányítás alatt állt.

A Századunk elsősorban társadalomtudományi szakfolyóiratnak tartotta magát, tudatosan és címével vallva magát a Huszadik Század utódjának. Második évfolyamának borítóján így összegezi céljait:

„A SZÁZADUNK társadalomtudományi szemle. De nemcsak szorosan vett elméleti szociológiával foglalkozik, hanem kiterjeszkedik mindarra, ami a társadalom egészének kérdéseire tartozik. Tehát társadalomgazdasági, társadalomtörténeti (gazdaságtörténeti, kultúrtörténeti), társadalmi jogi, társadalomfilozófiai stb. kérdésekre. Érdeklik revüinket irodalmi művészeti kérdések is, amennyiben társadalmi vonatkozásaik vannak.

Aktuálisak vagyunk, de nem egy nap számára írunk, és nem keveredünk bele semminemű napi politikai torzsalkodásba.

¹ L. Nagy [350] 80.

Vezérelvünk a tudományos haladás és a gondolatszabadság. Semminemű irányzat vagy érdekeltség mellé kötve nem vagyunk.”¹

A folyóirat ezekben az években hosszabb lélegzetű, általában alapos, tudományos, lábjegyzetelt tanulmányokat közölt a fent említett szakterületekről. Európai kérdésekkel törődik, a magyar eseményeket is európai távlatban kívánja szemlélni. Politikai ideálja a demokrácia – akkor még a jelző nélküli demokrácia –, élesen elutasítja mind az olasz fasizmust, mind a bolsevizmust. Támadja-csipkedti, gúnyolja a magyar konzervatív uralkodó rendet, a „neonacionalizmust”, a bethleni látszatliberalizmust. 1927 végétől a folyóirat változatosabbá, színesebbé válik, időszzerű kérdésekhez hozzászóló glosszák, riposztok jelennek meg benne. Ez a folyamat 1929 után tovább folytatódik. Szerzői között ott vannak Vágó Márta körének József Attilától jól ismert tagjai: mindenekelőtt Vámbéry Rusztem, azután Gönczi Jenő, Benedek Marcell, Róna Imre, Kecskeméti Pál. Kívülük sokat szerepel 1928–29-ben Bíró Pál, Braun Róbert, Kolnai Aurél, Rubin László, Szimonidesz Lajos, olykor Szende Pál. A gyakori *Hal* szignó nyilván Hatvany Lajost rejti; a nevelés kérdéseiről Kemény Gábor ír, művészetéről Náday Pál. József Attila közelebbi baráti

¹ L. még a folyóirat aktualitásáról kiobbant kisebb vitát az 1929. novemberi számában, Rubin László *Az új magyar publicisztika* c. tanulmányához csatlakozva. „A Századunk magát társadalomtudományi szemlének nevezi, tradíciókat vett át, amelyek kötelezik és amelyre büszke. De programjában, amelyet sokszor hangoztatott ... folyton aláhúzza, hogy nemcsak szociológiával (annál kevésbé politikai tudománnyal) foglalkozik.

Ezt a fényűzést kis országunkban – nem lévén könnyű kezű, de más mecénásunk sem – nem engedhetjük meg magunknak, mert akkor legfeljebb csak ujjainkon megszámlálható szaktudósi körhöz szólánk. Szemlénk kiterjeszkedik az összes társadalomtudományokra, mindarra, ami a társadalom egészének kérdéseire vonatkozik, tehát társadalomgazdasági, társadalomtörténeti stb. kérdésekre is.

Ezért közlünk nem szorosan vett társadalomtudományi cikkeket is. Azonkívül ne feledjük »speciális hazai viszonyainkat«, amelyeknél fogva nálunk a tudományt megfelelő állami és egyéb támogatással a tudományos testületek és folyóiratok látják és tartják el. S ha mégis akad néhány szabad tudós, akinek nincs kedve kotóriához tartozni, aki utálja a papírforma szerinti szaktudomány céhdohosságát, parasztgőgjét: az magyar nyelven sehol se szólalhasson meg?» (Szerkesztői jegyzet Rubin László cikkéhez. Századunk, 1929. nov. – 572.)

köréből pedig Komlós Aladár, egy-egy írással Ignotus Pál jelenik meg a folyóiratban. A neves írók közül állandó munkatársa Nagy Lajos, és mielőtt saját folyóirata megindult volna, ide is írja kritikáit és művészeti írásait Kassák Lajos. Ha hozzátesszük, hogy ekkor közöl a folyóiratban a még itthon élő Róheim Géza; hogy talán egyik első nyomtatott írásával itt jelentkezik a tiszántúli földmunkás, Veres Péter; hogy a távolból Jászi Oszkár is megszólal; akkor nyilvánvaló, hogy a Századunk ez években a progresszív baloldali értelmiség legmagasabb színvonalát képviselte. Igaz, egy folyóiratot a politikai szellemi élet teljes hálójában, mezejében kell látnunk, és így a liberális, radikális baloldalt képviselő Századunkat, a Literaturát, utóbb A Tollt a kormánypárt, a korszerű konzervativizmus igen színvonalas folyóiratával, a Magyar Szemlével együtt kell szemlélnünk. És ha így tekintjük, kiütözköznek a Századunk bizonyos hiányosságai is: nehezkesebb szerkesztés, a szociológiai szaknyelv túltengése, bizonyos távolság a magyar kérdésektől. Igaz, színvonalas cikket közölnek Makai Miklós tollából a kelet-közép-európai államrendszer problémáiról, azaz a kisebbségek kérdéséről, de az aktuális időpont magyar kérdései helyett inkább a múlt ideáljait emlegetik. 1928 októbere, az őszirózsás forradalom tizedik évfordulója Jászinak és másoknak is alkalmat ad emlékezésre, az azóta eltelt évtized mérlegének elkészítésére.

Mit kaphatott József Attila a Századunk körétől? Bizonyos, hogy sok kérdésben korszerű, naprakész tájékozottságot, racionalista, humanista gondolkodásmódot, és megismerkedhetett azazal az erősen szociológiai, közgazdasági ízű műveltséggel, amely őt mindig vonzotta, de taszította is. A pszichoanalízist is megismerhette már ekkor Ferenczi Sándor révén. A freudizmus vezető hazai teoretikusától is közöltek tanulmányokat; viták is zajlottak a pszichoanalízis körül (például Nagy Lajosé). De bizonyos, hogy a Századunk sajátos hangvétele, ironikus-főlényes támadó hangja, a műveltséganyagot célzásokba rejtő írásmódja, amely leképezi a kerekasztal-beszélgetéseik stílusát is, József Attilát befolyásolta. Egyetlen példa: Vámbéry Ruzstem egy vezető tanulmányát így kezdi: „Néhány hétig külföldön jártam – Párizsban, London-

ban és Berlinben –, melynek szépítő messzeségében eltűnnek a magyar glóbusz apró szemölcsei, ahol az emberek mit sem tudnak arról, hogy Bud úr közgazdasági miniszter, hogy Nagykanizsán képviselőválasztás volt, hogy a kisgazdacsoporthoz mi a véleménye a királykérdésben. Odakünn a Blick aufs Ganze nyomul homloktérbe, ott Magyarország nemzetközi viszonylatban szerepel, már amennyiben szerepel, és azt a néhány politikust, akinek egyáltalán van valamelyes fogalma rólunk, legfeljebb az érdekli, hogy esetleg minő bonyodalmak veszélyeztetik az ide befektetett külföldi tőkét. Egyébként azonban a sajtó, a parlament és a közönség a magyar problémának alig szentel több figyelmet, mint Lettországnak vagy a georgiai köztársaságnak.

Ebbe a hűvös elszigeteltségbe nem jut el a magyar autointoxikáció sem, amelynek bódultságában közönségünk ringatózik. Itt nem látják a kacsalábon forgó légvárakat, amelyeket politikusok egy kis népszerűségért emelnek, s amelyeket lapjaink napi 16 fillérért bocsátanak olvasóik rendelkezésére, hogy bennök a bizonytalan jelenből szövhessék egy szebb jövő kecsegtető álmait.”¹

Mit írt József Attila a Századunkba? A „mi destruktívnak keresztelt progresszív gondolkodók”,² „kitagadott, elárvult, botorul hívő magyar progresszió”³ lapjába? Aránylag későn és aránylag keveset. Az 1928-i évfolyamban csak egy jelzett kis recenziója található: *A Bartha Miklós Társaság Értesítőjéhez*⁴ – ez is az 1928. novemberi szám végén. De ez sem több, mint néhány idézet egymás mellé sorakoztatása, hogy az „az ifjúság lelkiismeretét” hangsúlyozza, az ifjúságét, „amelyen semmiféle varázslat hosszú füleket nem növeszt” (jellemző a cinkos célzás a *Szentiván-éji álomra*). A kis ismertetés a folyóirat, illetve a költő részéről a polgári radikális progresszió és a formálódó népies jellegű ifjúsági mozgalom közeledési szándékának is tekinthető.

¹ Vámbéry [396] 457.

² I. m. 463.

³ Így aposztrofálja önmagukat g. j. (azaz Gönczi Jenő) Baracs Károly nekrológjában. Századunk, 1929. júl.–aug. – 373.

⁴ ÖM 3. [8] 11–12.

Igaz, nagyobb feladatot is kapott. Pintér Jenő *Magyar irodalomtörténetéről* kellett volna komoly bírálatot írni a Századunkba.¹ Enyhe dicsekvéssel Márta édesanyjának is említi: „Vámbérynek Pintérről szóló félig kész cikkem annyira tetszett, hogy fölolvasta a Századunk véneinek. Pista bácsi pedig 40 pengő előleget nyújtott át.”² A Századunk 1928. novemberi számában azonban mégsem az ő cikke jelent meg, hanem *halé*, azaz Hatvany Lajosé. Világos, a tekintélyes és a folyóiratot minden biztonnal pénzzel is támogató Hatvany bírálatának közlése elől nem lehetett kitérni; a fiatal és akkor még kevésbé ismert költő háttérbe szorult. Viszont az ő „P. szedetét” is közlik Hatvany cikke után lábjegyzetben, de név nélkül.³ A „P. szedet” szellemesen, csípősen, maró gúnnyal és nagy tájékozottsággal szedi sorba Pintér évszámtevésztéseit, felületességeit, mulasztásait. A filosz, az adatokra gondosan, aggályosan ügyelő és ugyanakkor üdítően tiszteletlen József Attila műve. Az egész bírálat, valószínűleg változatlanul, csaknem egy év múlva, 1929. október 26-tól jelent meg az „ellenkező oldalon”, Bajcsy-Zsilinszky Endre Előőrsében.

Ezenkívül, már 1929 márciusában, amikor voltaképpen már kifelé tartott a polgári radikálisok köréből, ugyancsak kisebb bírálata jelent meg Tolnai Vilmos *Magyarító Szótáráról*.⁴

Tiltakozott és védekezett ellene, de az októbrista szellem, műveltség mégis formálta, hatott rá. Mint láttuk, Márta könyvtárában is megtalálhatók voltak e műveltség alapkönyvei. Ezeket kellett József Attilának is ismernie, ezekről vitatkoztak, beszélgettek. És valószínűleg persze a kor eseményeiről. Ez az időszak 1928

¹ 1928. okt. 20-án említi először Mártának írt levelében. Az alábbiakra l. ÖM 3. [8] 287–288.

² Vál. lev. [10] 235.

³ Közölve ÖM 3. [8] 288. – A kötet sajtó alá rendezésekor még nem tudtam a *hal* szignót feloldani. – Gellért Oszkár állítása (*Gellért* [274] 110.), amely szerint József Attila a cikket egy készülő Nyugat-ellenes folyóiratnak szánta volna, nem valószínű. Ugyancsak túlzottnak tartom Bokor László feltételezését, hogy a nem közlés mögött már a polgári radikálisokkal való szakítás húzódik meg. (*Bokor* [33] 340.)

⁴ ÖM 3. [8] 14.

nyarától 29 elejéig még a bethleni konszolidáció utolsó éve, és Európában is az illúziók, a békeillúziók, a „nagy reménység” ideje. Az előbbi jeleként a Gömbös-féle Fajvédő Párt 1928 szeptemberében beolvad az Egységes Pártba, az utóbbi jele pedig a Kellogg-paktum aláírása. 1928 novemberében megbukik Poincaré kormánya és Romániában a liberális Brătianu miniszterelnök is, Ausztria új elnöke pedig Miklas lesz. Az 1928. májusi német választásokon még a baloldal győz, a szociáldemokrata párt egymaga 9 millió szavazatot kap, Hitlerék még kis töredékpárt-nak tűnnek. „Európa balra tart” – hirdeti a Népszava 1928. március 18-i belső vezércikkének címe. Májusban pedig „fordulat balra” – állapítják meg a német választások kapcsán. A technika diadalaként ünneplik a Zeppelin útját; a haladás áldozata Nobile, nyoma vész az Északi-sarkon.

A hazai események közül az évenként szabályosan ismétlődő diáktüntetések, zsidóellenes verekedések foglalkoztatják a lapokat. Állandó téma a revízió külföldi támogatóinak látogatása, a Lord Rothermere-kultusz ekkor éri el a csúcspontját. Borzolja az idegeket Kun Béla bécsi letartóztatásának és kiutasításának híre. 1928 vége felé, 29 elején némileg különben is nő a társadalmi feszültség; ezt a pilisvörösvári bányászok sztrájkja és Pest felé vonulása, télen pedig kisebb-nagyobb tüntetések jelzik. Az év „társadalmi” szenzációja, az átlagembert foglalkoztató csemegéje Erdélyi Béla hosszan elhúzódó gyilkossági pöre. Simon Böske Miss Európa lesz; ezt meg általános magyar diadalnak érzik, a polgárság még külön is, hiszen soraikból való lett Európa Szépe.

A levelezés mint mű

1928 második felében, említettem már, József Attila egyik legnevezetesebb alkotása levelezése. Elemezhetnénk tehát műként, szinte költeményként. Azt is említettem: bármilyen őszinte és kitarulkozó József Attila, levelezését műként az utókornak is szánta; remélte, hogy leveleit Márta meg fogja őrizni. Az ilyen családoknak – vélhette – van történelmi emlékezetük. Utaltam

arra is, volt e levelezésnek mint műnek több formai mintája. Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* lejtése, hullámozása, szókincse és fordulatai ott élnek benne. Ám a levelek szövegének vizsgálata az ekkori József Attila prózastílusán át is megjelenő költői sajátosságait is elárulja. Feltűnő ugyanis a levelek díszítettsége, metaforikussága és nagy részük „stilizáltsága”. Még pontosabban: legalább két-háromféle hangon, modorban szólnak: legtöbbször egy kedveskedő, hasonlat- és metaforadús stilizált nyelven, néha drámai, dühösen támadó, fegyelmezett hangon, és olykor bonyolult filozófiai-didaktikus nyelven.

Már korábbi elemzők, mindenekelőtt Gyertyán Ervin utaltak a levelezésben gyakran található „tárgyi perszifikációkra” („Narancs, Fehér városom, Versem”, „Szívem, Édesem és Tündértavam és benne piócáim”, „darabos szántóim, aranyos boronám”, „Tükröm, szívem, mennyezetem”, „bögrém”, „szivarszipkám”). Ezek Gyertyán szerint Tóth Árpád *Aucassin és Nicolette*-fordításaiban előforduló „kis csészém, borlevesem”-szerű szerkezetek hatását tükrözik. Ugyanő „stiláris átlényegülésről” ír, amely „a költői érestről tanúskodva, a biedermeier magakelletést valami szabad – minnesängeres eszményítéssé, rajongássá változtatja át”.¹

Úgy vélem, a levelek formai, nyelvi megformálásában különféle törekvések érvényesülnek, többfajta stílus, hang él bennük egymás mellett. Mint ekkori verseiben is. Utaltam már rá, hogy a levelek milyen rafinált módon vannak szerkesztve. Hogy bennük tényleírás, tréfa, harag, kedveskedés, szenvedés, ellágyulás milyen arányos pontossággal követik egymást. A prózastílus kisebb egységeiben a következő típusokat tudnám megkülönböztetni:

a) az arányos mondattagokból szerkesztett, versbe hajló, lírai hangú dikciót: „Ehelyett inkább rólad, lelkem fürdőjéről szeretnék hallani. Igaz, hogy ez sem igaz, mert csókolgatni szeretnék – nagyon messze vagy, és én szomorú vagyok. Szomorú vagyok és fáradt, tengék lengek és botladozom, új felöltömnek sem örülök. Nem vagyok tisztában semmivel, sok oktalan dolgot cselek-

¹ Gyertyán: J. A. útjain [96] 103.

szem. Most hogy pénzhez jutottam, virágokat vettem, aztán elke-
sередvén innen a harmadik emeletről kidobtam az utcára”;¹ „Hát
csak nyugodj, csöndesen és fehéren, legyen mindent feledtetően
jó és erős a tej, ha már a fekete savanyú, gyöngé”;² „Kicsikém,
jaj, nehogy bántásnak vedd az én nagy szerelmemet. Hiszen csak
azt akarom, hogy tested-lelked ép maradjon, jó maradjon és bizó,
hogy az enyém is az lehessen”;³ „Kicsim, látod megeredtek bennem
az ég csatornái. Ugye, nem vagy szikes aranyos földem. Hát csak
élj szépen én gyönyörűm.”⁴

b) Ennél feltűnőbb az a stílusváltozat, amelyet metafora vagy
metaforák sora jellemez. Ezek rendszerint antropomorf képek,
azaz tárgyak, természeti jelenségek megszemélyesítései vagy vala-
milyen pszichikai állapotnak természeti jelenséggel való összekap-
csolása vagy a személy tárgyiasítását, elidegenítését kifejező ké-
pek. Általában valami erősen stilizált, játékos, olykor kimódolt
vonás jellemzi őket; távolságuk nagy a köznyelvi szinttől.

Egyetlen, jellemző példát idézek szeptember 13-i leveléből:
„Igaz ugyan, hogy ígért versem még nincsen meg, azonban a vers
is csak kőtábla szárnyakon repül most, amikor minden hang a
magányos zümmögésé, a darázsé, amelyet orv szelek tengerek fölé
sodortak. Ez a tenger ritmustalan, nehéz és taraja elhullt, pedig
tengerek taraját illene hajadhoz illeszteni.”⁵ A szinte egymásból
sarjadzó barokkos, többemeletes képek a következő bekezdésben
tovább osztódnak képbokorra: „Sokat tűnődöm és olcsón, nincs
a világon semmi drágaság, a gyöngy csak annyi gyöngy, ahány
fogam zománca lepattan érte. Halfejű órákat fognak a halászok
és mindig többet ejtenek vissza, mindig több víz csöpög arcuk
ráncain, hálóik szövedékén. Én az eltévedt darazsat hallgatom és
elgondollak a tenger tarajaival, mert egészen valószínűtlennek
tűnsz föl: mint felhőkön által a sarkcsillag.” A stilizálás itt már

¹ Vál. lev. [10] 184.

² I. m. 203.

³ I. m. 209.

⁴ I. m. 220.

⁵ I. m. 186.

szinte mitikus dimenziót hordoz, új mitológiát teremt. Másutt ez a technika a játékos, groteszk ábrázolás irányába visz: „te gyönyörű barna kenyér, napos fenyves és szénaszag. Látod szavaimat, ezeket a bepisilő kis angyalokat, amint Istent játszanak?”¹

Az önábrázolás sajátos formáját találjuk ebben a képsorban: „Erre már csak olyasmiket írok, hogy az éjjel azt álmodtam, sakktábla vagyok, és te vagy a 32 figura, azaz hogy te vagy a sakktábla és én a figura. Már nem tudom kik, milyen hatalmak játszottak velem, de oly erélyesen csapkodtak hozzád, hogy nekem is fájt. Állandóan valami fontos figuraelememet ütötték ki, mindig fogytam, fogytam, de végül a világos figurák megmattolták a sötéteket. Aztán ama bizonyos hatalmak összeszedtek, kiűtött részeimet és a győzteseket meg a legyőzötteket egyként, komplett 32 figuraként aztán visszaraktak beléd. Aztán téged összecsucskáltak és – katt – bekattintottak.”² Itt az *Ülni, állni, ölni, halni* pszichotikus aláfestésű képtechnikájának prózai párjával van dolgunk.

Ugyancsak tovább-burjánzó metaforákat találunk az alábbi levélrészletben: „Te vagy az uszony a halon, de a szigony is, amelyet beledöftek. A legfehérebb hullámok taraja véres”; a személy elidegenítése kibontott metaforával: „Vannak iszonyú szobák, ahol tapéta volt és most rongyokban lóg le a falról. Ilyen tapéta lettem én is a világon, és lehet, hogy a szemétre kerülök. De akkor sem veheti el tőlem semmi, de semmi, hogy a szobád falára álmodtam magam.”³

Versmotívumok sejlenek fel ebben is: „Kicsim, Márti, darabos szántóimon aranyos boronám. Engedd, orvosod legyek, hogy meggyógyuljak. Engedd, hogy napos völgybe vettessem, hogy bő, tékozló termésed legyek. Engedd, hogy jó légy, hogy erős legyek.”⁴

¹ I. m. 187.

² I. m. 194.

³ I. m. 207.

⁴ I. m. 212.

A szegénységről már idézett sorok¹ pedig a realitás és absztrakció közti villódzással, a realitás apró tényeinek állandó jelenlétével a harmincas évek verseit (pl. a *Mondd, mit érlelt*) előlegezik.

Nyelvi és képi játék olykor áthajlik groteszkbe: „De tisztán áll előttem az is, hogy belső, fejlődésbeli eddigi tevékenységem mennyiben volt abajgás és mennyiben értékesebbülés. – És minden csámpa ellenére is szépen lépegetett a lábam, úgyhogy mégis szeretném megveregetni vállacskaomat, de nem merem, mivel azonnal dühöngénél.”²

c) Példa a drámai, támadó, ám higgadt, fegyelmezett hangra: „Hogy pedig melyik társadalmi felekezethez tartozol? Ahhoz, amely ellenem irányuló hadjáratként oly sikeresen hatott rád. Ha nem tartoznál hozzájuk, úgy nem hatottak volna rád, hiszen érveiknek semmi komoly igazságalapjuk nincs. Nyugodj meg tehát, van talaj a lábad alatt, társadalmi talaj... oly erősen hat, hogy elhagyni és megtagadni nincs is erőd. Annyira van, hogy ellenem véded őket, és nem engem öellenük.”³

d) Egy további stílusváltozat az absztrakt-logikai fejtegetésé; metaforaszegényebb, pontosan kapcsolódó alárendelésekkel, olykor túlbonyolított mondatokkal. Idéztük már szeptember 28-i, német és francia példákkal támogatott fejtegetését a szerelemről. Egy hosszabb példa ugyanerre a logikai szerkezetre: „Gondolkozz a gondolatért, s szeress a szeretetért, költs a költészetért – és egy emberérettel közelebb van a jóság és a szolidaritás teljessége, mindenki számára. Mindaddig balgaság az önfeláldozás, amíg az ember saját maga Istennél kisebb szempontok szerint irányítja, tehát olyan szempontok szerint, amelyek *lehet*, hogy az igazság hordozói, de ha kétségkívül azok, akkor – gyakorlatról lévén szó – csak a történeti igazságra vonatkoznak...”⁴

e) Végül a levelezés bizonyos pontjain a költő-levelező társalgóközlő, konvencionális nyelven szól: „Ezt az utóbbit prózában is

¹ I. m. 226–227.

² I. m. 246.

³ I. m. 253.

⁴ I. m. 219.

ismételhetném, hogy komolyabb súlya legyen. Rémesen kényes és kínos számomra az, hogy szüleid, akik, mint látszik, veled kapcsolatban hallani sem akarnak rólam, annak idején csomagot küldvén (aminek akkor örültem is) most folytatták azzal, hogy a Schück-féle étteremben 10 db ebédjegyet vettek számomra. Ezt még hétfőn elküldte Vilma néni, de mindmáig nem válaszoltam a küldeményre, mert nem bírtam még semmiféle formáját találni annak a kérésnek, hogy ezt máskor ne tegyék. Dehogy is bántanám meg őket! De én családot akarok már és legalább a te családjában ne legyek »egy szegény fiú«, ha már az enyémben az voltam. De a szüleid éppen ezt nem akarják, és Vilma néni Goti–Gyurka útján tudtomra adta azt, hogy a »támogatás nem jelent családi kapcsolatokat«. És szörnyűség, hogy ezek után mégis elküldték ezt az ebédjegyet...”¹

¹ I. m. 247–248.

III.

KÖLTÉSZETE 1927 ŐSZÉTŐL 1928 VÉGÉIG

József Attila 1927 ősztől 1929 elejéig eddigi tudomásunk szerint kb. 50 verset írhatott, közülük 42 bekerült a *Nincsen apám se anyám* című kötetébe, de még a *Medvetáncba* is 16-ot iktatott be, azaz az év termését maga is gazdagnak és maradandónak ítélte. Lényegében egyetlen év terméséről van szó, hiszen 1927 őszeről nem sok versszöveget ismerünk.

A Párizsból való hazajövetel természetesen nem jelent éles határt, éppen a párizsi években kidolgozott poétikai eszközök és formák alakulnak, fejlődnek tovább költészetében. Néhány régebbi versmodell tovább él (mint a szavalókórusvers), de ezt az egész időszakot bizvást nevezhetnénk a medáliák és dalok időszakának.

Medáliák és dalok

Ezt a szakaszt önmagában is különféle poétikai formálási törekvések jellemzik. Időben a legkorábbi a „medália” jelleg. Mint arról már korábban szóltam,¹ medáliákat már Párizsban is írt, majd Cagnes-ban és Budapesten is utóbb. Mi a medáliák-csoport általános jellemzője? „Lehiggadt szürrealizmus”, írtam már évtizedekkel ezelőtt, és stílustörténetileg ez valószínűleg áll is; alkalom lesz erre visszatérni.

¹ L. Szabolcsi M. [162] 707–711.

Medáliák – maga József Attila adta a címet e csoport legkiemelkedőbb versfüzérének. A „medália” szó eleve kettős értelmű, jelent katonai érdemérmét és jelent olyan aranyból készült tokot, amelyben arany vagy más értékes anyagból készült emléktárgy van; voltaképpen változata a „medaillon”-ból lett „medalion”-nak, amely ugyancsak jelent nyakba vagy óraláncra akasztható ovális alakú, emléktárgyat rejtő képecskét és érmet. A „medály – medálka – medál” egyébként már 1597 óta használatos szó.¹ József Attilánál tehát az elnevezés többfelé utal: az éremre, kis térre sűrített alkotásra, vésett és gondosan megmunkált műre, díszre és mesterremekre, és ebben célzás rejlik a Parnasse-ra, Gautier *Émaux et Camées*-jára, Leconte de Lisle és Hérédia komprimált versére meg Juhász Gyula vésett érmeire, gemmáira és ékköveire. De az érem, a medalion József Attilánál magyaros, népies színezéssel jelenik meg, stilizált vásári medáliák formájában. Egyszerre utal az éremre és a harcok érdemrendjére, mellen függő kitüntetésre. Ha a szoba falán függ, emlék is, életjelkép.

Az ezzel a címmel jelzett költői forma tartalmi-tematikai oldalról arcképként, pontosabban arcélként és önarcképként is meghatározható. József Attila korábbi hajlamát is erősítve, bonyolult, sokrétű és hosszan tartó folyamatok összefoglalása, tömör összegezése jellemzi.

A négysoros szakasz rendszerint laza félrímekkel (x–a–x–a) él, általában nyolcszótagú, lazán jambizált sorokkal. Megvalósult változatai olykor 9 vagy 10 sorosak. Ez a látszólag laza, sok variációs lehetőséget adó forma a végletes tömörítés eszköze lehet. Keletkezésében, kialakulásában része van Juhász Gyula és Kosztolányi lírai impresszionizmusának, Apollinaire lírájának, Villon formai fegyelmének, a késő szimbolizmus varázslásának, a francia sanzonnak és persze a szürrealizmusnak. Itt kell visszatérnem a „lehiggadt szürrealizmus” terminusra. A medáliák lazán-szoros versszakáiban a művész szabad asszociációinak sora feszeng, tömörül; gyermekkort, tudatelőttit, álmokat és kollektív

¹ L. Ért. Sz. [338] IV. 973.; A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Bp. 1970. 2. 870.

tudattalant felszínre hozó asszociációk ezek, mégis lineáris rendbe, szinte epikus terv szerint szerveződnek. A forma fegyelme mindig erősebb, mint a feltoluló asszociációk. A szürrealista képtechnikát ugyanakkor erős értelmi kontroll ellensúlyozza, a képek olykor szinte dekorációs díszítőelemként hatnak.

Mindebből az is következik, hogy a kialakított medáliaforma alkalmas volt a József Attilát állandóan foglalkoztató, nyugtalanító élménykör: a gyermekkor, család, korai emlékek felszínre hozására, megfogalmazására és rendszerezésére.

Kortársai, barátai közül kétségtelenül Németh Andor ismerte fel legkorábban a medáliák értékét, és ő elemezte legérzékenyebben e verseket, annál is inkább, mert sokban maga inspirálta őket. Már a *Nincsen apám se anyám* kötetről írt szép bírálatában meghatározza a műfajt: „József Attila ebben a könyvben háromféle formával kísérletezik...és azzal a japán haikai-ra emlékeztető négy- vagy nyolcsoros verssel, amelyet ő némi magyarkodással medáliának nevez.” A *Baráttal*... kezdetű medáliával kapcsolatosan még egyszer így jellemzi e műveket: „Minden szó magát jelenti, szó szerint s erkölcsileg egyenlő értékű, mint minden dolgok szívelése, igazi *concordia*; másodsor minden szó poétikus, vagyis belevonja asszociációs körébe a hozzá tartozó konkrétumokat, s konkrét jelenetté tömörít egyébként csak reflexióval vagy pátozzsal megrögzíthető lelki folyamatokat. S így tér vissza fokozottan a költő kedves bogarassága, amint mindenáron villogóvá, sűrűfonatúvá, mindent magábfoglalóvá kovácsolná négy-sorait s ezt a képek sokszor értelemkivető pergetésével cselekszi. Az érzésről, amely e finoman konstruált verseket fűti, nem kell már újat mondanunk. A tartózkodás és a szemérmertlenség furcsa öntvényei ezek. (*C'est un simple doublé d'un raffiné.*) Egészen közel visznek családi körülményeihez, apró ügyeihez, és mégis, mintha mindezt üveglap mögött mutatnák fel emailzománc alatt »borostyánkőbe fagyva«, mint a költő mondaná. A visszaemlékezésben azonban ez a dermedtség feloldódik, s a vers, az egységben tartott sokszerűség – az elefánt, a légy, a kova, a bolha, a cincér – mozogni kezd. Az sem véletlen, hogy ez az állattal-növényvel összebújó közösség, a szívnek és intellektusnak ez az

ázsiai melegsége éppen a japán vers technikájához jutott el. Szavainak ritkásán gyengéd özek lépkednek, hímzett, tarka háttal, s barna szemük lágy pillantását nem lehet elfelejteni.”¹

A Toll 1938. február 20-i számában megjelenik a *Medáliák* című híres elemzése, amely nemcsak a *Két vázlat* egyikének részletes megfejtését nyújtja, hanem a medáliamodell keletkezésére is fontos adalék: „Egyelőre azonban 1927-ben vagyunk, a *Medáliák*-nál. Ez az év az abszolút költészet éve József Attilánál, minden mellékcél és mellékgondolat nélkül. Ideálja, mint ebben az időben mindannyiunké, a varázsigé, a szavakba boszorkányozott bűverő és sajátosan a népdal ártatlan, együgyű bája. Ezt a két eseményt forrasztotta össze *Medáliái*-ban. Lejtésük, fesztelenségük a népdalé. Elvarázsolt tartalmuk a varázsigéké. Formájukban japán versekre emlékeztetnek, látszólag éppen olyan egyszerűek. Technikájuk viszont a kubista festményeké, mert nem üres ábrázolások, hanem a valóság visszfényei[...] Valóság van mögöttük habár elbűvölten s a be nem avatott számára felismerhetetlenül. Egyik-másik *Medáliá*-ja már azzal is utal arra, amit művészetté szublimált s ezzel megsemmisített vagy legalábbis eltakart, hogy mint a kubista festők, szándékosan bennehagy a verseiben egy-egy megszüretlen valóságelemet. Ha mást nem, egy nevet.”²

A későbbi kutatók közül főleg Bori Imre és Török Gábor foglalkoztak a *Medáliák* meghatározásával és részletes elemzésével.³

A *Medáliák* formálási elve elválaszthatatlan a szinte egy időben jelentkező másik törekvéstől, a dalszerűségtől. A dal formában és érzületben már korábban is ott van költészetében, több változatban is: a népdal és annak feldolgozott változata, Petőfi dalai és Heinéi, a mozgalmi dal, a késő szimbolista bájoló-bűvölő dal, a francia sanzon – mind gazdagították eszköztárát. De ami most,

¹ Éhségek hetyke poétája. *Literatura* 1929. ápr. – *Németh A.*: *Kortársak* [108] 132–135.

² *Németh A.* [129] 297–298. – *Kortársak* [108] 1080.

³ *Bori* [39], *Török* [194] 113–227. – A *Medáliák* ciklus részletes elemzését kötetünkben l. 246–275.

1927–28-ban kialakul, az a dalnak az eddiginél kifinomultabb, légiesebb, tisztább formája. Igaz, megmaradnak régebbi változatok is, de az új forma lesz uralkodó, és szinte minden szöveget áthat. A világot, az életet eldalolni, eltáncolni akarja. Sajátos életérzést fejeznek ki ezek a dalszerű versek. Mozartos-csokonais derűvel lebeg mélységek és szenvedések felett. Ez az élmény ugyanakkor nem öntudatlan álomszerűséggel, hanem a megformálás szigorú fegyelmével, arányérzékkel párosul. Formailag a dal is rövid, 3-4 szótagos, erősen ritmizált, jambikus vagy trochaeikus lejtésű sorokból áll, feszes rímképletekkel, rendszerint keresztrímekkel. A forma külön érdekessége, hogy sokszor felelgető, párbeszédes jellegű, két személy, két szempont, két világ felel egymásnak bennük. Mint a medáliaformában, a dalokban is bonyolult lelki, gondolati helyzetek, tartalmak feszülnek látszólag egyszerű formában.

Az első medáliák – Két vázlat

1927. novemberi medáliaszerű képződmény az a rögtönzés, amelyet nemrég ismerhettünk meg:

*Ha szíu volnék, tervelhetnék
hajamba most egy színes tollat
kis mellét most mossa meg Éva
és a butorok halkán kopnak –¹*

Kiteljesedett medália a *Két vázlat*: Simon Jolán és Németh Andor arcképe medáliaformában.

Simon Jolán

*Egyszer, ha nem veszi észre,
nézzetek arcába hosszan,
magános férfiak gondolták ki,
amikor én még futballoztam.*

¹ ÖV 2. [14] 503. Legelső közlése: *Fehér* [52].

*Élete: peng a levegőben,
borítsátok be nagykabáttal,
sosem szavalt még verset tőlem,
surol, szalad egy könyvállvánnyal.*

*Ha volna kollektív iparosfa,
téli cipőjét megteremné,
ha volna igazszívű kecske,
az ő dicséretét mekegné.*

Németh Andor

*Egy nagyon tiszta vízcseppet
dörgöljétek a szemire –
harminchat éve várja már
térden a kékpupu teve.*

*Lidi, főzz neki huslevest,
rabbi, mondj neki kabbalát,
vegyetek békákat neki,
hogy legyen népe legalább.*

*Vad ágyuszóval vágatott
gyöngyház-korán a tenger át,
két fürtjén őrzi a leölt
halacskák szürke sóhaját.*

Simon Jolán (1885–1938)¹ Kassák élettársa, majd felesége, ekkor szavalónő, előadóművésznő, a magyar és külföldi avantgárd hivatott tolmácsolója és közkedvelt, érdekes szereplője a kor irodalmi életének.

Mindkét arckép szerkezete hasonló. Az első versszakok 1–2. sora feltételezett hallgatóságot, baráti kört szólít meg, szembenézésre, kapcsolatfelvételre buzdít: „nézzetek arcába hosszan,”; „dörgöljétek a szemire –”. A 3–4. sorok pedig időbeli távlatot

¹ L. róla Csaplár [249] és részletesen, több helyütt veje, Vas István emlékezéseiben (*Vas* [398] és *Vas* [399]). – A vers keltezésére vonatkozólag (1927 novembere) l. ÖV 2. [14] 539., de első változatának keltezése: *Budapest 1927 szeptember 22.* L. ÖV 1. [13] 488.

adnak a képnek („amikor én még futballoztam.”; harminchat éve várja már...”). A második versszakokban ismét cselekvésre buzdít („borítsátok be nagykabáttal”, „főzz neki”), és ezek a buzdítások az ábrázolt személlyel való azonosulást sugallják, és egyúttal segítséget követelnek a számukra. A záró harmadik szakaszok pedig távlatok megidézésével lecsengően zárják a verset.

A nyolcas jambusok, a félrímek alkotta keretben jelek sorakoznak, ezek az ábrázolt személlyel kapcsolatos jellemző, megtörtént vagy kívánt (de csak a költőtől és modelljétől ismert) események sűrítései; Simon Jolán arcképében a „nagykabát”, a „könyvvállvány” meg a „téli cipő” a Pesten berendezkedő család mindennapi szükségleteire, gondjaira utalhat. Ugyanígy a „súrolás”; a „kollektív iparosfa” meg a kassági kollektivizmus szeretetteljes paródiája. A „magános férfiak gondolták ki” Simon Jolán erotikus vonzására utal; a „sosem szavalt még verset tőlem” mintegy kiszól a versből: a költő enyhe szemrehányása az ábrázolt modellhez. Hogy az „Élete: peng a levegőben” több-e beszédes metaforánál? Talán az eredetileg felvázolt „élete penge levegőben” változatra logikusabban felelt volna a szakasz 2. sora, a végső forma viszont sejtelmesen szép.

A *Németh Andor* vonatkozásait maga a modell fejtette fel.¹ Legelőször talán varázsmondásnak, ráolvasásnak készült, erről tanúskodik a Makainé József Etelka tulajdonában lévő kézirat:²

*főzz neki lüszli huslevest
fogd meg ügyetlen karjait
mig hátranézel eltűnik
és rózsaszinné változik
egy felhőn alszik délután
huzd összébb jól a sáladat*

¹ *Németh A.* [129] 298–300.

² ÖV 1. [13] 489.

Ez a változat lejtésében még „teljesen párizsi”, az utolsó két sor az *Ó Európa* hangját idézi, úgy is hat, mint egy Lucy-lüszinek írott levélrészlet...

Újabb motívumokat tartalmaz a szöveg másik, korábbi változata:

*Egy nagyon tiszta vizcseppet
dörgöljetek a szemire
36 éve várja már
térden a kétpupu teve*

*ne hagyjátok el asszonyok
mert zöld füstben a vízre száll –
két fürtje gyöngyházás gyerek-
késére gondol vissza már.¹*

A varázsszójelleg itt az első két sorra szűkül. A „nagyon tiszta vizcsepp” adja vissza a látást, erősít meg. A mesehang folytatódik a „kétpupu teve”-ről, amely új világokba viheti. Mind a *Nincsen apám se anyám*, mind a *Medvetánc* szövegében „kékpupu” a teve; Németh Andor azonban – a korábbi kézirat birtokában – következetesen „kétpupu”-t ír elemzéseiben. A „kékpupu” meseibb, mitikusabb – ezért is lett a végleges jelző. És ez a mesei-mágikus hang voltaképpen a Németh Andoré, az ő verseiben felidézett mesevilág is. Az „asszonyok” a két József testvér; „két fürtje gyöngyházás gyerek-késére” a Déry Tibor által is említett, Németh Andor szemébe hulló, korán megöszült fürtje,² a „vízre szállás” és a „kés” az eltűnés, a megsemmisülés (talán az öngyilkosság) motívumai.

E két korábbi változat szinte egyesül, a költőtől véglegesnek ítélt, mert a *Medvetáncba* iktatott formában.³

Németh Andor így fejt fel a célzásokat:

„Mikor József Attilával megismerkedtem, mindketten végtelenül elhagyottak voltunk. Én voltam az idősebb, ő volt a bizako-

¹ L. ÖM 1. [6] 452; ÖV 1. [13] 488.

² Németh A. [129] 9. – Déry Tibor bevezetése.

³ ÖV 1. [13] 487–488.

dóbb. Ismerkedésünk első percétől kezdve ösztökélt, unszolt, mindenáron fel akart rázni csüggedtségemből, apátiámból. Valójában mindvégig ez maradt a viszonyunk. Találkozásunk évében még mélységesen rámnehezedett a Fekete kolostorban töltött évek melankóliája. Az Atlanti-óceán partközeli szigetein egy középkori klostrom, majd egy III. Napóleon korabeli erődítmény magányában borongtam végig a világháborút, magamba süppedve és végképpen feladva magamat. Mindez hangosan kiabált magatartásomból és minek-jeimből. Ezt summázzák szépséggé a következő sorok:

*Vad ágyuszóval vágtatott
gyöngyház-korán a tenger át,
két fürtjén őrzi a leölt
halacskák szürke sóhaját.*

Nem tudtam beszélni soha ezekről az évekről, ma sem tudok. Valami dermedt közömbösség fagyott rám, valami életuntság, amit érzéketlenségnek is lehet, ha tetszik, minősíteni. A gyöngyház vastag, áttörhetetlen kéregként rakódott a kedélyem köré. Egyszer kuriózumként megemlítettem Attilának, hogy nem tudok sírni. » – Az a te bajod – csóválta a fejét. – Így már értem, hogy csak két fürtöd érezte a világháborút. Ne aludj! Ébredj fel!« – rázott fel olykor. De nem tudtam kiszakadni mélabúmból, bár-hogy ösztökélt. Ezért vár ma is még, s nyilván hiába, a kétpupu[!] teve, bármily szolgálatkészen térdel is előttem... Ő vinne, bizonynyal vinne. De valami visszatart attól, hogy elhelyezkedjem púpjai között... Talán ez is azért van, mert nem tudok sírni. Innen az első két sor, a mindennél fontosabb: *Egy nagyon tiszta vízceszpet dörgöljete a szemire.*

Kik? Erről is gondoskodott. Amikor Pestre kerültünk (erőszakkal szállított haza), minden hozzátartozóját, barátját és ismerősét rám uszította, hogy rázzanak fel közönyösségemből, gyógyítsanak meg. Csodálatos, hogy ez a magányosságra ítélt lélek, aki valójában összehasonlíthatatlanul magányosabb volt, mint én, milyen szörnyű állapotnak tartotta a magányosságot. Egyszer

azt mondta, hogy kívül-belül békához hasonlítok. Pár nap múlva a városligeti tó környékén sétáltunk, nyár volt, a békák brekegettek. »– Szólongatnak a barátaid« – bökött meg tréfásan. Innen, magányosságomat fájlalva, a felszólítás: *Vegyetek békákat neki, hogy legyen népe legalább.* Felvitt a nénjéhez és a sógorához, s lelkükre kötötte, hogy megkülönböztetetten jól bánjanak velem. *Lidi* (ez a nővére) *főzz húslevest, rabbi* (ez a sógora) *mondj neki kabbalát.* Minden szava, minden átfutó gondolata résztvevő barátság és segíteni akarás.”¹

A befejező szakasz félelmetes-nagyívű képsorát részletesen elemzi Hankiss Elemér:

„Az első, már tökéletesen megszerkesztett komplex kép egy 1927 végén megfogalmazott, majd 1929-ben, a *Nem én kiáltok* című kötetben végleges formáját elnyert versben található. A Németh Andorhoz írt vers harmadik strófájában:

*Vad ágyuszóval vágatott
gyöngyház-korán a tenger át,
két fürtjén őrzi a leölt
halaeskák szürke sóhaját.*

Két komplex kép van itt tulajdonképpen egybeszöve. Az első két sorban található kép a következő fontosabb stiláris mozzanatokból épül föl:

1. A kiinduló mozzanat egy metafora, vagy pontosabban egy metaforikus jelző: »gyöngyház-korán...át« – ami helyett állhat itt, hogy »gyerekkorán«, »ifjúkorán« át, s az összekötő kapocs a kép és a jelentés közt valószínűleg az, hogy a gyerekkor – a költő s az olvasó képzeletében – éppolyan érzékeny, sebezhető, éppoly gyöngyösen fénylő, mint a kagyló.

2. E metaforikus jelzőtől egy újabb metafora függ, a »tenger«, mely úgy veszi körül, s úgy rejti magában a gyöngyházkagylót, mint az élet, a világ, a társadalom, a korszak a növekvő gyermeket.

¹ Németh A. [129] 299–300.

3. Illetve ez a tenger, ahelyett hogy rejtette, óvta, táplálta volna a kagylót, »átvágatott« rajta – s ez egy újabb metaforával kombinált megszemélyesítés, mert a tenger, élettelen tárgy lévén, önmagában nem, csak megszemélyesítve, és mondjuk: egy paripához, méneshez, csordához hasonlítva »vágathat át« valamin. S nem vágathat, legfeljebb csak metaforikusan és megszemélyesítve, a tenger-metafora másik tagja: a korszak, a világ, a társadalom sem.

4. S metafora az is, hogy »vad ágyúszóval« vágatott a tenger, s a helyett áll itt, mondjuk, hogy: dübörögve. De míg eddig mindig a tengerről volt szó, itt hirtelen a metafora másik tagja, a »korszak«, az »élet«, a „társadalom” kerül az előtérbe, mert ezek már nem metaforikusan, de a szó szoros értelmében átvágathattak »ágyúszóval« a gyerek ifjú évein. Ebben az esetben a »vad ágyúszóval«.

5. Metonímia, mert a résszel vagy az okozattal utal az egészre, illetve az okra, vagyis az ágyúszóval a háborúra, mely átdübörgött a vers hősének ifjúkorán.

E két első sorban tehát több metaforából, megszemélyesítésből és metonímiából épül föl az a komplex kép, mely azután beleszővődik a következő két sor komplex képébe, ahol is mindenekelőtt

1. egy megszemélyesítést találunk, azt, hogy: »két fürtjén őrzi a ...halacskák ...sóhaját«,

2. ami metaforikus kifejezése annak, hogy a haja megöszült.

3. Metafora az is, hogy »leölt halacskák«, a háborúban elesett katonáknak az előző két sor tenger-kagyló képéhez kapcsolódó metaforája.

4. A következő hatásmozzanat szinesztézia, vagyis különböző érzékelési síkok keveredése (»szürke sóhaja«), mert egy vizuális jelzőt kapcsol össze egy akusztikai fogalommal, illetve egy konkrét, egyébként tárgyakhoz tapadó jelzőt egy nem tárgyi jelenséggel.

5. De a »szürke« egyben metaforikus jelző is, mert arra is utalhat, hogy a sóhaj olyan élettelen, elhaló, tompa, bágyadt volt, mint a szürke szín.

6. Közrejátszik itt egy jobb szó híján metatézisnek, áttételnek

nevezendő stiláris mozzanat is (a klasszikus stilsztika »enallagé«-nak nevezte), amelyen azt a József Attila verseiben gyakran előforduló jelenséget értjük, hogy egy-egy szót kiszakít saját környezetéből, s a mondat egy másik tagjával kapcsol össze. Azt írja például itt, hogy a »halacskák szürke sóhaját«, ahelyett hogy: a »szürke halacskák sóhaját«, s a halacskákat annál is inkább megilleti itt a szürke jelző, mert tulajdonképpen a szürke munda-ros, s a halálban szürkére sápadó katonák metaforái. Hogy valóban tudatos költői aktusról van e metatézisben szó, azt néhány hasonló példával könnyen illusztrálhatjuk József Attila költészetéből.”¹

Ehhez csak annyit fűzök hozzá, hogy az utolsó versszak első két sorának képe – belső bonyolultsága és villódzása mellett – egyike József Attila nagy, összefoglaló, történetidéző metaforáinak.

Dalok

Áldalak búval, vigalommal

A *medáliák* mellett, még ugyancsak 1927 nyarán vagy kora őszén, megjelennek ismét a *dalok* is.² Igaz, hitelesen csak az *Áldalak búval, vigalommal* datálható, amelyet 1927 karácsonján írt be Wallesz Lucának egy *Nem én kiáltok*-példányba (akkor még végig kisbetűvel, a versszakok végén gondolatjellel):³

*Áldalak búval, vigalommal,
féltelek szeretnivalómmal,
örizlek kérő tenyerekkel:
búzaföldekkkel, fellegekkel.*

¹ Hankiss [68] 13–15.

² A *Két vázlat* egyes korai változatai, de talán végleges szövegük is, lehetnek már 1927. nyáriak, sőt esetleg 1927. tavasziak is.

³ ÖV I. [13] 491.

*Topogásod muzsikás romlás,
falam ellened örök omlás,
düledék-árnyán ringatózom,
leheletedbe burkolózom.*

*Mindegy, szeretsz-e, nem szeretsz-e,
szívemhez szívvel keveredsz-e,
látlak, hallak és énekellek,
Istennek tégedet felellek.*

*Hajnalban nyújtózik az erdő,
ezer ölelő karja megnő,
az égről a fényt leszakítja,
szerelmes szívére borítja.*

A versről tudomásom szerint először Ignotus írt a Szép Szóban.¹ „Istennek tégedet felellek: ebben Csokonaitól Adyig benne van minden, ahova magyar közlés eljutott, de még ezen felül és ennél tovább és messzebb az a József Attila...” A vers kapcsán is emlegeti, mint József Attila hozományát, az *intellektualizált népdalt*. Később Bóka László a „dalszerűség” szempontjából vizsgálta a verset: „Ez sem dal még, csak van benne valami dalszerű. A képzetkapcsolás érzelmi jellege, a felfokozott érzelmek torlása, de még túl sok a kép, túl sok a szemléletesség; nem eléggé egyszerű és zenei, nem eléggé örömteli, hanem még bizonykodó.”²

Valóban: az *Áldalak búval, vigalommal* mindkét változatában, tehát mind a *Luca* ciklus részeként („*Ha kerülsz...*” befejezéssel),³ mind önállóan az 1927. karácsonyi szövegben („*Hajnalban nyújtózik...*” zárószakasszal)⁴ népdalelemekből építkezik, népi és régi magyar költészeti eszközöket vegyítő dalhatású pseudodal, sajátos József Attila-i alkotás. Népdalszerű a versmondat-építkezés; egy verssor = egy mondat. A régi magyar irodalomra utalnak a játékosan határozott ragrímek az első szakaszban, a szinte

¹ Ignotus [78] 188. és Kortársak [108] 1112.

² Bóka [32] 334–335.

³ ÖV 2. [14] 10.

⁴ ÖV 1. [13] 490.

önrímszerűek a 7–8. és 9–10. sorban; általában a rímekkel való ravasz játék.

„A ragpoliszémia játéka már a rímpárok *előtt* megkezdődik, az első két kiemelt ragú alak az *áldalak* állapot- (vagy mód-)határozója; a *szeretnivalómmal* a *féltelek*-nek *nem* eszköz-, hanem társ-határozója: minden szeretnivalómmal együtt! Az *őrizlek* igének viszont három módhatározói árnyalatú eszközhatározója van” – írja Török Gábor.¹ Ugyanő figyelmeztet a magas és mély hangrendű rímek szabályos váltakozására.²

Népdalszerű tehát, régi magyar irodalmi színezettel – ugyanakkor tudatosan dúsitja mitikus és a jelen helyzetre utaló elemekkel is. Mindezt keretbe foglalja a játékos-rafinált versritmus és metrum. Általában kilences jambusként fogható fel,³ de ütemezhető magyaros verselésűnek is,⁴ voltaképpen a két metrumrendszer egységében olvasható igazán. De ezen túl is, az első szakasz trochaikusabb jellegű: ˘˘ „Áldalak”-tól a zárásig; a második ˘˘˘ anapesztikus lejtésű, a harmadik inkább trochaikus.⁵ A negyedik pedig a B) változatban („Ha kerülsz...” zárószakasszal) magyaros ütemezésű, és így visszafelé erősíti a magyaros ízt. Az A) változatban tudósabb, szabályosan jambikus: „szerelmes szívére borítja...”

A versmagatartás az *oránsé*, az imádkozóé és az áldásosztóé. A keret tehát: ima, a hang ezért is emelkedett és himnikus. Áldásosztó szóval kezdődik, és az oráns „kérő tenyerekkel” mozdulata fogja be a földet és eget: „búzaföldekkel, fellegekkel”.⁶ Ennek a himnikus hangnak folytatása a 12–13. sor:

¹ Török [196] 271.

² Török [193] 24–27.

³ Szilágyi [176] 277.

⁴ I. m. 290.

⁵ Bár Gáldi a jambikus kilences „népies... olykor régies ízzel és hajlékonysággal” való használatként említi. (Gáldi [272] 169.)

⁶ Török a 3–4. sor közti kettőspontot így értelmezi: „Ennek a dálnak hangütése: szubjektum és táj azonosulása, hogy együtt sugározhassák az áldó, féltő, őrző szerelmet a kedves felé... Az *azonosító magyarázat* kettőspontja ez az első és a neki mellérendelt második-harmadik eszközhatározó között... a lírai hős megsokszorozódik a természetben, hogy tenyerébe zárhassa szerelmesét.” (Török [196] 289.)

*látlak, hallak és énekellek
Istennek tégedet felellek.*

ahol a sok *e* a másfél sorban a himnikus mély hangok után meg a négy ige a két sorban aláhúzza ezt a vallási-magasztaló jelleget, és egyúttal mintegy az emelkedést, az Isten felé való törekvést jelzi. Ez az áldó-himnikus jelleg teljeseedik ki az A) változat már mitikussá, vizionáriussá növvő képében, amely a József Attila-i természet-antropomorfizálás egyik legszebb példája. Egyúttal, a *Tiszta szívvel* negyedik szakaszához hasonlóan, külön kis ballada, mitikus történet zárja az állóképet.

Ezen a kereten belül a második versszakban jelenik meg maga Luca: „Topogásod muzsikás romlás” – Lucának barátaitól is megfigyelt (és általam idős korában is még észlelt) sajátosságára, apró, bizonytalan lépteire, kissé tétova járására utal. A motívum különben Lucáról szóló sok más versben is visszatér. (A *Luca* 2.-ben: „csak topogj, derítő Lucám!”)¹ Itt a „topogás” megszépül, megnemesül. Ebben a versszakban az áldó, magasztaló, himnikus hang helyett a „kis dolgok” bájos József Attila-i világa jelenik meg. A szerelem, a vonzódás, az udvarlás kétsoros képbe sűrűsödik, amely önmagában is kettős-hármas rétegű, a „fal / omlás / fal árnya” hármasság felett ringatózik, lebeg a költő. A bravúros-játékos kép mintha azt is sugallná, hogy inkább évődésről, ugratásról van szó; mindenesetre a szakasz éles ellentétet alkot a kezdet és a vég nagyívű himnikus szárnyalásával. Egy harmadik elem: a 9–10. sor bizonytalansága, játékos kételye, a két sor „mekegés”-e pedig a kissé csúfondáros jelleget húzza alá. Tegyük hozzá: az sem ritka, hogy az ember éppen valamilyen kis hibába, szabálytalanságba szeret bele.

A harmadik versszak vége megint himnikus magaslatokba emelkedik – folytatva az első versszak nagyívű kezdetét. A 9–10. sor *e*-dominanciáját most előbb egy mély hangú akkord (*á-a*,

¹ L. Török [196] 132–133., 134–135. – Török az *Áldalak búval, vigalommal* 5. sorát *Ionicus a minoré*nak ütemezi.

a-a) szakítja meg, hogy ismét visszatérjen az *e* hangra. Népi és régi tónus együttesen alakítja a 11–12. sor kódáját.

A vers le volna zárva; a negyedik szakasz, mint említettem, új történetet kezd. Mitikus-mesei távlatú képpel toldja meg a történetet. Más időpontot jelez („Hajnalban...”), új természeti elem, az erdő lép be a versbe és elevenedik meg. Nem vele és általa üzen a lírai én, mint az első szakaszban, önmaga lép elő szereplővé, és egyúttal talán a szerelmes költő képévé is. Szép a szakasz, de mintha csak lazán volna hozzáfűggesztve a szerelmes énekhez.

A vers három síkja: a himnikus, az évődő, a csúfondáros-kétkedő – tulajdonképpen feszült ellentétet alkot, és ez az ellentét, mint a legtöbb nagy József Attila-versben, a mikroelemekben is ott feszül, az első sor „búval, vigalommal”-jától a „szeretsz-e, nem szeretsz-e” ellentétéig, a mély és magas hangok váltakozásáig.

Valóban, az *Áldalak búval, vigalommal* kísérletezés és játék; kísérletezés avval, mit bír el a forma, a látszólag egyszerű hogyan lehet belülről végtelenül bonyolult.

A Luca ciklus

Az *Áldalak búval, vigalommal* része a Luca elnevezésű ciklusnak is, amelyet az ÖV (mivel „gépiratos szövege központosított”) 1928 tavaszára keltez.¹ Kérdés: vajon az *Áldalak búval, vigalommal* ebből vált-e ki, vagy a költő később iktatta-e be a ciklusba? Magam alkotáslélektani szempontból is úgy látom, hogy a Luca címmel leírt szövegek nem egyszerre keletkeztek, hanem 1927 ősze és 1928 februárja között (de semmi esetre sem 1928 tavaszán), a költő egyetlen címmel látta el a Lucához és Lucáról írott verseit. Utóbb elejtette az egység, a ciklus gondolatát, és az egyes darabokat külön-külön fejlesztette tovább. Ez a hipotézis inkább az 1927. őszi keletkezést támasztja alá.

¹ ÖV 2. [14] 539.

Mindenesetre az 1. számúnak, az „Áldalak búval, vigalommal” kezdetűnek itt más a vége:

*Ha kerülsz, ne kerülj el messze,
köteynkéd lennék, ne tépj össze,
dalocskád lennék, ne hallgass el,
kenyérkéd lennék, ne taposs el.*

Ez a teljesen népdalos lejtésű szakasz valószínűbb dal, mint a vers egésze, egyúttal éppen ezért „mellékdal” jellegű, sőt az *Óda* mellékdalának metrikailag is közvetlen előzménye (hangsúlyos-jambikus kilencese), még oda is beiktatható lenne. Egyúttal a búcsúzás, a távolodás verse, az első sor teljesen a „kedves” elhatározása, a többi félig a költő, félig a kedves feltételezett cselekedetei. Bájos, dalszerű mivoltában is távolságot, a szerelem befejezését sugallja már.

Mint ahogy voltaképpen a *Luca* címmel összefűzött darabok egy búcsúzó szerelem, egy véget érő kapcsolat játékos-évődő tanúi. A ciklus egy „szelíd szerelem” ívét rajzolja ki. Az 1. az udvarlás, a kezdet, már a távolodás sejtelmével. A 2. (a későbbi *Pöttyös* előzménye) a szerelem kezdete, a megjelenő kedves alakjával; a 3. (a *Tószunnyadó* előzménye) kettős portré, anyáé és lányáé; a 4. a meghíúsult kapcsolat verse („Menyasszony-múlásban...”); az 5. pedig már visszatekintve, múltként szól a Luca-szerelemről. Az egész ciklus különben játékos és kihívó stíluspróba is, készülődés a tiszta dal megszólaltatására, amely majd a *Ringatóban* fog igazán sikerülni. Mindez ismét alátámasztja véleményemet: 1927. késő őszi, de legkésőbbben 1928. januári lehet a ciklus. Az utóbbira akkor gondolhatunk, ha feltételezzük: a karácsonyi *Áldalak búval, vigalommal* volt az eredeti – a B) változata későbbi. De az is előfordulhat, hogy már megvolt a B) változat, és más befejezéssel írta le Lucának...

A *Luca* ciklus 2. darabja eredeti formájában kis életkép:

*Imhol őzike-lépésekben,
kis rüggyel szájában a lány.
Szivembe vágó mértékekben
csak topogj, derítő Lucám!*

*Ifjui kinokban szenvednek
mind mind a vénülő füvek.
Holott éreztek s még éreznek
szellőcske-járásu szüzet.*

*Csak volna fű én emberlelkem,
óhajtozván a harmatot!
Ujuló, tűrő fű, amelyben
uj kedved is topoghatod!*

*Mert vész az én lelkem bánatban,
anélkül hogy sirnál velem,
nem ujul – nem hisz az Ur abban,
kit öl emberi szerelem.*

Játék az életképpel: megjelenik a színen, egy kertben „kis rüggyel szájában a lány”, és Lucát ismét a „topogás” jeleníti meg, ezúttal „Szivembe vágó mértékekben”.¹ Hogy ez versmértéket jelent-e, tehát Luca korijambust táncol vagy topog (mint Török Gábor tartja), vagy egyszerűen a mennyiség egyenértékese a „mérték”? Vitatott lehet. A költő különben utóbb megváltoztatta e sorokat.

A második–harmadik szakasz egyetlen metafora. A kertben füre lép a lány, és az enyhén erotikus aláfestésű metaforasorban a költő „emberlelke” változik át fűvé. „Ujuló, tűrő fű”-vé. A befejező versszak a *Luca* 2.-ben nem folytatja a metaforát, inkább általános szentenciát mond ki, üresen is hat. 3. sora is megoldatlan. Az első három szakasz ü-ö hangú örvendezése, sikoltása itt mély hangú kicsengésűvé válik.

Továbbalakítással keletkezett a *Pöttyös* szövege:

*Imhol őzike-lépésekben
kis rüggyel szájában a lány.
Bűvös fogam koppanva ejti
megszolgált, kesere pipám.*

¹ Vö. Török [196] 131–132., 135.

*Ifjúi kinokban szenvednek
mind-mind a vénülő füvek.
Emlékeznek: mikor is láttak
szellőcske járásu szüzet.*

*Hopsza! fű leszek én ma este,
görnyesztnek bíbor harmatok,
ropogós, tűrő fű, amelyben
új kedved is topoghatod!*

*De pöttyös ruhádban, lobogván,
ahogy látsz, itt hágysz engemet,
s meg kell öntőznöm hús csöbörrel
a kigyulladó füveket.*

Ebből már kitörölt a költő minden Luca-vonatkozást; ezért valószínű, hogy ez a szöveg a Márta-időszakból való.¹ Ugyanakkor személyesebbé és erotikusabbá tette. Az első versszakban a pipa – József Attila egyik akkori jele. A negyedik szakasz pedig egyértelmű szimbolikával utal a forró nemi vágyra. Így a második szakasz „vénülő” füvei vágyakozásának folytatása a negyedik szakasz „kigyulladó” füvei. A *Pöttyös* általában is különleges jelzőivel lep meg: „bűvös fogam”, „kesere pipám”, „szellőcske járású szüzet”, „hús csöbörrel”, „bíbor harmatok”, „ropogós, tűrő fű”: a szinesztézia és antropomorfizálás példái. Jellegzetes, hogy az új változat két ponton is áttöri a szabályos versmondatot, két enyhe áthajlással a 3–4. és a 15–16. sor között. Az új negyedik versszak különben zaklatottabb, bonyolultabb nyelvtani versmondati struktúráját („lobogván, / ahogy látsz, itt hágysz engemet”) nem oldja föl a végső sor. A *Pöttyös* így átmeneti vers lett; a Luca-vers játékos évődésű stilizált világába a Márta-szerelem tragikusabb, konfliktusosabb ízei vegyülnek.

¹ Vö. ÖV 2. [14] 36., 540.

Tószunnyadó

A fenti verssel szemben a *Luca 3.*-ból lett *Tószunnyadó* egységes, tiszta szöveggé vált. A *Luca 3.* szövege:

*Aki balszívemet adta,
rajta kezét megnyugtatta,
óvja már hűs békességgel,
elülő végtelenséggel.*

*Bajocskáimat felejttem,
rejtvényeimet nem fejttem –
mégy, mégy kiáltó virággal,
és ő jön, jön csendes ággal.*

*Szavad: nem értem, de sürgés.
Szava: nem értem, de zengés.
Nagyon szerethet már engem,
megtűr téged is szívemben.*

Már ez a szöveg is a ciklusnak az 1. rész mellett a legegységesebb, legjobban megmunkált, bonyolultan rétegzett darabja volt. Három szereplője van: a lírai Én, azaz a Szerelmes Költő, a Te (értelmezésem szerint: Luca) és Ő (az Anya, azaz Gyenes Gitta).¹ E három szereplő viszonyrendszerét dalos formába szorítani: külön bravúr. Az első szakasz talán az Anyát idézi, a múltbeli szerelmet és a megnyugtató feloldást; az első hat sor így lecsillapodó, megnyugvó költői önvallomás. A versmondatok a hosszan elnyúló, lassú sorvégekkel („megnyugtatta”, „békességgel”, „végtelenséggel”, „felejttem”, „fejttem”) is ezt sugallják.

Jambusos-trochaikus, váltakozó ringatással indul a vers (az 1. és 4. sor jambikus lejtésű, a 2–3. trochaikus). A két jelző-jelzett szó, a maga távlatával („hűs békességgel” „elülő végtelenséggel”) éles ellentéte a rákövetkező – József Attilára jellemző – kicsinyítésnek: („Bajocskáimat...”). Ám az 5. sor gondolatjele változást jelez: mozgást, új szereplőt – Te (Luca) „kiáltó virággal” távozik,

¹ Életrajzi háttéréről l. Szabolcsi M. [162] 47–49.

és Ő „csöndes ággal” jön. A sor eleji igeismétlések a *Medáliák II.*-ben tér majd vissza („Totyog, totyog...”). Sajátos keresztszerkezet, jelképchiazmus keletkezik így:

Te – „kiáltó” Te – „sürgés”
Ő – „csöndes” Ő – „zengés”

Bizonyos; Ő az erősebb, a hangosabb, a jelentősebb, s a végső lezáró két sor bonyolult lelki helyzetében is Ő győz. Ambivalens, sokértelmű, sajátos helyzet, egy eltökélten egyszerű-régies formában. Csupa ragrím, sugallván így némi archaizmust, népiességet is; egyszerű versmondatok, sőt általában egyszerű köznyelvi szókinccs (talán a Luca „topogás”-ával párhuzamos „sürgés” az egyedüli egyéni szóhasználat; itt gyors, halk beszédet jelent.)

A *Tószunnyadó*, kiszakadva a ciklusból és talán 1928 első hónapjaiból,¹ megtartja a hármas viszonyrendszert, de a helyzetet egy árnyalattal inkább a múltba tolja vissza, és így egyértelművé teszi:

*Tószunnyadó békességgel,
elülő végtelenséggel
óvja szerelmem, ki adta
s tenyerével megnyugtatta.*

*Bajocskáimat felejem,
karddá nőtt bicskám elejtem –
sáppadsz, kiáltó virággal,
és ő dereng, csendes ággal.*

*Szavad: nem értem, de sürgés.
Szava: nem értem, de zengés.
Nagyon szerethet már engem,
megtűr téged is szivemben.*

¹ Terminus post quem: április 25. Ekkor küldte el József Attila Kuncz Aladár-nak az *Ellenzék* számára (I. ÖV 2. [14] 540.) – ettől azonban lehet jóval korábbi is.

A változtatott sorokkal a vers lejtése is trochaikusabb lett, a kezdet erős nyomatékú „Tó” első szótaga is ilyen ütemezést sugall – ugyanakkor a hangsúlyos tagolást is világosabbá teszi ez a változtatás.¹

Teljesen megváltozott a hangütés: az „Aki...” régies-filoszos kezdet helyett a 3. sor „békességgel” szava kerül előre. Előbb így:

Alvó tavú békességgel,

majd még távlatosabb, lassítottabb módon:

Tószunnyadó békességgel,

ahol a 4/3 szótagos tagolású sorban a négy hosszú magánhangzó az *s*-ek susogásával teremti meg a békehangulatot.

A korábbi 4. sor kerül ide új 2. sornak. A „végtelenséggel” öt szótagja, az „elülő” jelző három szótagja és *e-ü-ö* magánhangzói kontrasztot alkotnak az előző sor 4+4 hosszú szótagjaival és hangfekvésével.

A korábbi változatot megfordítva és egyúttal logikus szerkezetet alkotva, az *Ő* szerepe ebben a változatban a 3. sorban kezdődik:

ővja szerelmem, ki adta

A 4. sor a korábbi kettőből ugyancsak még nyugodtabb, kiegyensúlyozottabb képletet hoz létre. Előbb:

rajta kezét megnyugtatta,

majd:

s tenyerével megnyugtatta.

Még nyugodtabb, még „elülőbb”, még békességesebb lesz így az első szakasz.

¹ Szilágyi trochaikusnak tartja a verset. (Szilágyi [176] 153–157., 171., 305.)

A második versszakban két jelentős változást hajtott végre: a korábbi 2. sor helyébe sokértelmű jelkép kerül:

karddá nőtt bicskám elejtem –

Ez fenyegetőbbé, komolyabbá színezi a verset, és a József Attila-i életmű ismeretében a sokjelentésű „kés” feltűnése (agresszivitás, kétségbeesés okozta támadó kedv) még személyesebbé is teszi. A két szereplő mozgása helyett csak sejtelmes, homályos látványuk jelenik meg: „sáppadsz”, „ő dereng”, és ez távolibbá teszi a két szerelmezt, egyúttal háttérbe szorítja a *Te*-t, múlttá teszi, *Ő* pedig változatlan fényben, de állóképben jelenik meg. A „csöndes” → „csendes” változtatás pedig talán a 4. sor *e*-dominanciáját erősíti. Az utolsó versszak változatlan maradt, de az előző szakaszok alakításával az is távolabbi, sejtelmesebb lett.

A *Tószunnyadó* olyan dal, amelyben végtelen békességgel szinte emberentúli harmóniába simulnak az én konfliktusai, az emberek közötti ellentétek is feloldódnak. Az egész dalból valami ringató, bensőséges zengés árad. Az év nagy versei közé emelkedett, a *Ringató* és a *Kláriskok* mellé.

A *Luca* 4. és 5. darabja jóval kevésbé kiérlelt, nem is fejlesztette tovább őket. Talán verstani játéknak is szánta; a 4. mindenesetre népi mondóka, varázsszertartás, ráolvasó rigmus, bizonyosan hallott, énekelt vagy olvasott népi szöveg továbbköltése. Ez is mellékdallal végződik, az utolsó négy sor más ritmusban, más hangon szól.¹

Feltűnő, hogy a maga népies ritmusában, varázsigeszerűségében mennyire előlegezi az életmű egyik legtragikusabb, legkomorabb, legönfeltépőbb versét, a *Nagyon fáj*t.

¹ Kodály Zoltán egy kötetre írt jegyzetében ez áll: „...6.7 6.7: – fordított dall. van ilyen? 4 × 13 de nem 4 4 5.” Kodály ezt is hozzáfűzi: „M. költő még nem írt olyan m. ritmusú verset, melyben a versszakok pontosan követnék az első nagyságrendjét.” (*Tasi* [185] 45.)

Az 5., a legrövidebb záró-búcsúzó darab is kiszakadt a ciklusból, Kuncz Aladárnak már teljesebb formáját küldte el.¹ A *Csüngője voltam* groteszk, furcsa képpel indít, amely már érzékelteti a tréfás távoltagest, és ugyanakkor talán erotikus célzás is. Mint ahogy az egész vers a Luca-szerelem elmúltával annak szelíd voltát, kicsiségét, átlagosságát sugallja a „nem jutott nekem jobb” önsajnáló sorával. A vers arra is utal, hogy a költő a búcsú után készen áll egy újabb, nagyobb szerelem befogadására. József Attila életében gyakori léthelyzet ez.

Jellemzők a versre a kicsinyítések:² „tejecskén”, „kis csorba bögre”.

A vers legszebb, legtömörebb sorai az én-képek:

*Megpattant, hüvös tüzhelyemhez,
tejecskén nevelt életemhez*

Az én-kép rejtett vonásai között feltűnik a „kis csorba bögre”, amely lehet, hogy Lucáé volt, de mi tudjuk, hogy később a mama kezében fog feltűnni:

A bögrét két kezébe fogta

(Anyám)

A vers „szelíden” végződik, a közömbössé lett lány iránti szenvedély lassan hamvad el.³

¹ Stoll Béla besorolásával szemben úgy hiszem, ez a teljesebb forma sem lehet későbbi 1928 februárjánál. (ÖV 2. [14] 540.)

² L. *Török* [196] 91. is.

³ Verstani érdekessége: Kodály Zoltán jegyzetei szerint a 7. és 14. sort meg kellett volna kettőzni, és akkor „Bob-strófa” állt volna elő. Kodály a 9-8 szótagos jambussorból álló strófát Martos Ferenc–Huszka Jenő *Bob hercegének* belépőjéről nevezi így. *Tasi* [185] 30, 31–2, 33.

Még egy verset szokás Luca-versnek tekinteni, a *Lucához* címűt. Itt azonban az első sor („Lucám, hiába válok tőled”) szinte csak időjelző,¹ csak utalás a távolodásra. Maga a vers a *Magyar Alföld* típusú „parasztversek” közé sorolható, és ott is elemezzük.

A Luca-versek utolsója már nem is Luca-vers, hanem minden szerelem nagy verse, a dal tiszta formája: a *Ringató*.

A Luca-szerelem végére történik még utalás egy bemutatkozó, beköszöntő versben, a *Nemzett József Áronban*.

Bemutatkozó versek

A Budapestre való visszatérés bemutatkozó verse volt a *József Attila*.² Ennek a bemutatkozó, önéletrajzi vonulatnak a folytatása a *Nemzett József Áron*, valószínűleg 1928 első hónapjaiból – a benne lévő két tárgyi utalás: a Luca-szerelem elmúltja és a lakástalanság erre az időre látszik utalni.

*Nemzett József Áron,
szappanfőző, aki már
a Nagy Óceánon
szagos füveket kaszál.*

*Megszült Pöcze Borcsa,
kit megettek a fenék,
gyomrát, hasát sorba,
százláb súroló kefék.*

¹ Valószínűleg nem 1928. április végét jelzi, mely az első megjelenés dátuma. Ez is korábbi lehet. Az ÖV 2. [14] kötetében az ide sorolt *Kirakom röggel* c. vers még ebben a változatában is korábbi. Magam korábban kifejtett besorolásomat és elemzésemet tartom fenn. (*Szabolcsi M.* [162] 518–519.)

² Elemzését l. *Szabolcsi M.* [162] 703–705. – Akkor a párizsi évek záróverseként értelmeztem; Stoll Béla (ÖV 2. [14] 539–540.) ezt nem fogadja el, és az 1928. ápr. 10-i megjelenés időpontjához köti az időrendet. Magam fenntartom eredeti álláspontomat: a vers 1927. őszi, a szituáció, a versmagatartás, versformálás ehhez az időponthoz köti.

*Szerettem Lucámat,
de Luca nem szeretett.
Bútoraim: árnyak.
Barátaim nincsenek.*

*Bajom se lesz többé,
lelkemmé lett mindahány, –
élek mindörökké
gazdátlan és ostobán.*

Pattogóan dallamos és feszes forma, 6/7-es, jambikusan is, hangsúlyosan is elemezhető, ütemezhető, a–b–a–b rímelésű ön-vallomás-dal.

A bemutatkozásnak, önábrázolásnak azokat a mozzanatait emeli versbe, amelyek az első két bemutatkozásból hiányoztak: szüleit és jelen helyzetét. A vers hangja egészen sajátos: hetyke, ha tetszik, villonos, kakukmarcis; nagy bajokat, sőt tragédiákat frappáns megfogalmazásokkal sűrít, és derűs daccal vállal. A sűrítési technika, a képalpótás nem független a szürrealista indítástól, és az egész vers a francia sanzonformától sem áll távol. Már a mondattani struktúrájában is van valami franciás: például az első szakasz első állításának hátravetett jelzője. Nemcsak ritmus-, hanem hanghatásokban is szinte tobzódik a vers. A 2. és 4. sor szó eleji alliterációja, vagy a harmadik szakasz játéka: a szerelem *e*-dominanciája szemben a „bútorok és barátok” mély hangú bégásával, vagy a negyedik szakasz hosszan kihangzó rímei („mindahány” – „ostobán”): mind játékos bravúrmutatványok.

De ami igazán nagy a versben, az a jellegzetes József Attila-i bravúr: nagy eseménysorokat egyetlen képbe, sőt egyetlen jelzőbe tud sűríteni. A „Nemzett” – „Megszült” – „Szeretett” hármassága után az általánosító és lezáró szakasz következik. A három szereplő: József Áron, Pócze Borcsa és Wallesz Luca rövid, remekbe szabott képekkel vannak jellemezve. Köztük a realitásban legtávolabbi apát (József Attila itt említi versben először) a legmitikusabb, legtitokzatosabb képpel jeleníti meg, Pócze Borcsát a betegségére utaló hátborzongató megszemélyesítéssel, ahol „a súroló

kefék” egyúttal a mosónő attribútumai is. Lucáról egyszerűen a szerelemhiány kerül a versbe. A harmadik versszak három tagadása a *Tiszta szívvel* tagadására emlékeztet. (A kettősponttal elválasztott alany-állítmány, amellyel eredetileg a 12. sorban is kísérletezett, talán szintén franciás jellegű.) A csúcspont költői és emberi értelemben az utolsó szakasz. Ez is a *Tiszta szívvel* balladázás zárásához hasonló, ez is jövőkép, de már három év múltán megbékélt és tudós magatartás:

*Bajom se lesz többé,
lelkemmé lett mindahány, –*

A *hetedik* előzménye ez, a csapások beépülése a jellembe, a pszichébe, ennek páratlan kifejezése. A zárás pedig a „Jóról és rosszról nem gondolkozom”, a csak látszatra amorális egyéniség hitvallása, megedzett látszatpasszivitás, amely persze visszajáról értendő, egy nagyon is morális lény vallomásaként.¹ Ez a magatartás a *Két dal* második részében így jelenik meg:

Derüs vagyok és hallgatag.

¹ L. Török [194] 111.

Két dal

A *Dal* eredetileg 1928 februárjából való.¹ Hozzá közeli lehet a *Néhány éjjelre padra, köre*, mely ugyancsak önéletrajzi helyzet-dal.² A kettőt erősen megrövidítette, megváltoztatta utóbb, helyüket is megcserélte, és *Két dal* címmel előbb a *Nincsen apám se anyám* kötetbe, utóbb pedig a *Medvetáncba* vette föl. Ezt az átdolgozást az 1928. év folyamán bármikor elvégezhette.

Az eredeti, első *Dal* ugyancsak magán viseli még a párizsi tanulmányút hatását:

*Derüs vagyok és hallgatag –
pipám is, bicskám is elhagytam.
Még sertésólbán sem nyugodtam.
Szalonnán éltem, mialatt
virágzott minden vállalat
s rossz nők ültek az autókban.
Derüs vagyok és hallgatag.*

*Sirattam akasztottakat.
Nincs senki, akire rámondjam,
örömét lelte nyomoromban.
Felhő valék – már süt a nap.
Derüs vagyok és hallgatag.*

Rondó, mindkét szakaszában egy-egy sorral megrövidített, de felismerhetően a középkori francia forma.³ Az első szakasz elején, végén és a zárásnál levő refrén, az a-a-a b-b-a-a, a-a-a-a-a rímképlet, a sok spondeussal lassított jambikus lejtés,⁴ – mindez

¹ ÖV 2. [14] 5., 539. Febr. 12-i keltezéssel maradt fenn első, Sándor Imrének ajánlott változata.

² Az ÖV 2. [14] 539. ezt 1928 áprilisára keltezi; tárgyi, életrajzi okokból (l. fent) korábbinak tartom, ezt is 1928. februárinak. – Az *Éji dallal* kapcsolatban állítja egy emlékezés, hogy József Attila a Japán-kávéházban, 1928-ban írta. (*Bródy* [41])

³ L. *Gáldi* [272] 153.

⁴ L. *Szilágyi* [176] 277.

egyénién továbbfejlesztett hagyományos forma. A dikció, versmenet is a középkori francia balladákra emlékeztet. Nem vagyunk távol tehát Villontól, annál kevésbé, mert a szöveg a Villon-fordítások idejében íródott.

Három motívum vonul végig a versen. Az egyik: az életrajzi tények tömör felvillantása. Például a legelső változatban:

utóbb: *vagy ötven kilóra lefogytam*
Még sertésólban sem nyugodtam.
Szalonnán éltem...

A másik: sűritett korrajz. Az egyik változatban:

utóbb: *...mialatt*
élt, csalt, bukott bank, vállalat
utóbb: ...mialatt
virágzott minden vállalat
s rossz nők ültek az autókban.

Harmadikként a magatartás, melyet életsors és körülmények együttesen formáltak; és ez a sztoikus, mindentudó, jótól és rossztól megszabadult („pipám is, bicskám is elhagytam”), derűs magatartás éles kontrasztban áll a megélt, látott, hallott világgal és saját korábbi lázadó magatartásával is:

Sirattam akasztottakat
...
Felhő valék ...¹

Ezt az álderűs magatartást az teszi lehetővé, hogy közvetlen ellenséget nem észlel; hogy szeretik és sajnálják; pontosabban ezzel nyugtatja meg magát.

¹ Rónay György itt Petőfi-idézetet lát. (Rónay [150] 1791.)

*Nincs senki, akire rámondjam,
örömét lelte nyomoromban.*

A másik darab korábbi formája:

*Néhány éjjelre padra, köre,
adjatok immár fekhelyet.
Én nem vagyok jó gazda ökre,
se lány, se bolha, se beteg.*

*Mindnyájan alusztok időre,
enélkül én sem élhetek.
Hogyan kapok így új erőre,
hogy dolgozhassam veletek?*

*Jusson a néniknek nagy bögre,
szerető mindnek, ki szeret,
helyettem leljen szeretőre,
aki egy éjre eltemet.*

A *Néhány éjjelre padra, köre* hagyományos formában szól, 9/8-as, jambikus lejtésű négysoros strófái a 19. századi európai és magyar dalhagyományba illeszkednek.¹

A vers részletes elemzésére Török Gábor vállalkozott.² Ő helyzetdalként értelmezi, és már a groteszk dalok körébe utalja.

„A verset vándorlegény vagy koldus dalának fogjuk föl, nyelvtani énje a vándor vagy kéregető. E szerep mögül csak az utolsó másfél sorban hallatszik ki a költői én közvetlenebb szava. A jókívánságok sorai (5–6.) kifejtik, hogy a többes második személy kiket foglal össze: egyszerű nénikéket, akik teli kávésbögrére vágnak, társat kereső fiatal férfiakat és nőket. [...]

Az *Éji dalban* a többes második személy csak egyszer jelenik meg kifejtve, a *Néhány éjjelre padra, köre* soraiban háromszor.

¹ Kodály Zoltán József Attila-kötetekbe írt jegyzeteiben egyszer a „Bob-strófák” közé sorolja (a jegyzeteket közlő Tasi József szerint tévesen), más helyütt ezt jegyzi fel: „v. ö. 4 × 17(18) népdal már ez is!” Nem tudjuk, melyik népdalra gondolhatott Kodály. Tasi szerint legközelebb ez állhat hozzá: „Sej, besoroztak, sej, besoroztak engemet katonának!” *Tasi* [185] 33., 46/47.

² *Török* [194] 102–112.

Ezek közül a *veletek* is súlyos szó a versmagatartás vonatkozásában: ha a két közlési pólust nem egyesíti is *mi*-vé, mégis erős azonosulást fejez ki. A 10–11. sor itt szintén az *én* és a részleges *ti* (fiatal férfiak, nők: l. előbb) sorsának kapcsolatára, hasonlóságára utal. A végső változat ezzel szemben itt is az elkülönülést nyomatékosítja: *ti*, halandók, igyatok tejet, kávé nagy bögréből, találgatok társra, szerelemre, *én*, a halhatatlan, találjak nyugalomra, találjak rá az alvás »kis halálára«. [...]

A *Néhány éjjelre padra, kőre* magyarázkodó második versszaka ezt a fölényesen, szemtelenül követelőző hangot is semlegesíti.

A rövidített végleges szöveg 5–6. sorában még ott van az össze nem illők összekötése (nagy bögre és vizsontszerető társ), de a hetyke fölény elcsitul, s a gondolatjel utáni szó, az áldott: már nem a csavargó szava. Paradox groteskség tölti meg az »élek én örökre« és az »aki egy éjre eltemet [engem]« ellentmondását is, de van benne valami új is: valami mélységesen szomorú. József Attila össze tudja a groteszket egyeztetni az érzelmi mélyítéssel (5–7. sor).

A vers korai, terjedelmesebb formája még alig leplezetten panaszkodik: »helyettem leljen szeretőre...« (11. sor), vagyis: én nem leltem rá... Ennek a versnek mélységesen közömbös, hogy vajon a Wallesz Luca és anyja iránti felszínibb érzelmekből táplálkozott-e vagy már a varázsosan nagy Márta-szerelem baljós sejtelméi ihlették; én az előbbit tartom valószínűnek. [...] De mindenképpen szerelmi vonatkozású költemény: az marad második, rövidebb formájában is. Az álarcot ledobó utolsó két sorhoz elvégre ez áll legközelebb: »[jusson] szeretni mindnek, ki szeret«. Mi más magyarázná az utolsó két sor szomorúságát, mint hogy neki, a lírai én-nek nem jutott »szerető«? Ha mondattanilag illegálisan is, egymásba játszik a nem összetartozó »ki szeret« és az »[az] áldott« tagmondat.”¹

Hozzátehetjük: a vers első és rövidített változata is példa lehet arra, miként sajtolódik ki egy konkrét keserves és megalázó élethelyzetből derűs és harmonikus magatartás és ezt hordozó mű.

¹ I. m. 104–105, 110–111.

Ekkor még képes József Attila erre a derűs fölényre, erre a szeretetre és szerelemre vágyó, de szeretetet is árasztó magatartásra.

A véglegesnek ítélt változat:

Két dal

Éji dal

*Néhány éjjelre, padra, kőre,
adatok nékem fekhelyet.
Én nem vagyok jó gazda ökre,
se lány, se bolha, se beteg.*

*Jusson a néniknek nagy bögre,
szerető mindnek, ki szeret –
áldott, mert élek én örökre,
aki egy éjre eltemet.*

Dal

*Derűs vagyok és hallgatag,
pipám is, bicskám is elhagytam.
Derűs vagyok és hallgatag,*

*Hopp, szél, fúdd szét e dalomat!
Nincs senki, akire rámondjam:
„Örömét lelte nyomoromban.”
Felhő valék, már süt a nap.
Derűs vagyok és hallgatag.*

A két dal egymás mellé téve, rövidítve és tömörebb formában még inkább sugallja: a szenvedést le lehet győzni. Eltűntek a konkrét életrajzi vonatkozások, és maradt a törékeny egyensúly, a pillanatnyi lebegés a szakadék felett:

Hopp, szél, fúdd szét e dalomat!

Ringató

Az 1928. évi József Attila-dalok legnagyobbja minden bizonynyal a *Ringató*:¹

*Holott náddal ringat,
holott csobogással,
kékellő derűvel,
tavi csokolással.*

*Lehet, hogy szerelme
földerül majd mással,
de az is ringassa
ilyen ringatással.*

A *Ringató* csupa zene. Illanékony ritmus, betű- és hangmágia, de közelebbről vizsgálva bonyolult, összetett, nem is pontosan felfejthető struktúra.

Már az első szava is kérdést vet fel: hogyan kerül ide a „holott”? Általában arra hajlanak az elemzők, hogy a költő a régi magyar költészet *holott* szavát vette át (Balassinál a „holott kikeletkor...”), és akkor a szó jelentése „ahol, amelyen” volna.² Akkor a vers mintegy elhallgatott előzmény után így indulna (Előtted a tó) amelyen... ringat; vagy: a „holott” szó mai köznapi értelmében állna – „jöllehet, bár...”, és akkor is elliptikus a kezdet, és az a szakasz vége is, mert a megengedő mondatra nem következik állító főmondat. Ekkor így értelmeznénk: bár... rin-

¹ Stoll Béla 1928 áprilisára keltezi (ÖV 1. [13] 18, 540.). Ennél esetleg néhány héttel korábbi lehet. Sőt: Németh Andor még bécsi inspirációjának tartja (*Németh A.* [127] 55.). A 16 éves, mongolarcú, pozsonyi származású zongoraművész, A. B. Mozart- és Chopin-játéka hatott szerinte Attilára: „Attilának csodálatos hallása volt. Valószínűleg e zenei délutánok inspirálták minden fogalmiságtól mentesen érzékeltetni azokat a hangulatokat, amik különben csak zenével fejezhetők ki. Így született meg a csodálatos *Ringató*.” Nem A. B.-ről szól tehát Németh szerint, mint ezt Szalatnai Rezső (*Szalatnai: Emlékkönyv* [87] 248.) írja, csupán az ihletése datálódik innen. – A versnek több szép elemzése született, l. legrésztesebben *Török* [193] 238–248.; korábban *Rónay* [150], egy-egy megjegyzés erejéig *Bori* [38] 326.; *Fekete* [54]; *Péczely* [356] 31.

² Ért. Sz. [338] III. 321.

gat (de érzem, hogy...). De lehet az is – és én erre hajlanék –, hogy egyik értelmezés sem helyes; egyszerűen játékos hanghatásról van szó, a *ringatás* zenei aláfestéséről, ritmikus idézőjelekről.

A következő kérdés: ki beszél kihez? Ki dalol kiről? A vers szempontjából egy harmadik személyről hallunk, aki az első sor végén egy második vagy esetleg egy első személyt ringat. Tehát kit ringat? A verset mondó költőt? A világot? És a személyek játéka folytatódik a második versszakban is: belép egy negyedik személy (egy másik harmadik személy nyelvtani képében), a „más”, akivel kapcsolatban a dal csak óhajt, feltételezést fogalmaz. Bonyolult személyi viszonyok tehát, az első szakaszban az „én” és az „ő”, a másodikban az „ő” és a „más” között.

A két versszak különben is két külön hangon, két külön világban szól: az első tiszta dal, nyelvtani formák, a verssorba illő mondatrészek harmonikus-mellérendelő felsorakoztatása.

A hat szótag bontása:

2 – 2 – 2

2 – 4

3 – 3

2 – 4

maga is arányt sugall. A metrum pedig:

u – | – – | – u

u – | u u – u

– – – | u – u

u u | – u – u

Jambusi sejtelmek? Magyaros-hangsúlyos ütemezés? A kettő egymásba játszása? Vagy még egy fel nem ismert, eddig fel nem fedezett táncdallam ritmusa?

Az egész első versszak voltaképpen hangokkal, ritmussal, ütemezéssel utánoz egy ringatózó mozgást, azaz vízi ringatózást és mögötte természetesen nemi aktust. A félrímek ragrímek, ez is a periodikus ismétlődést sugallja. A 2. és 4. sor 2/4-es ritmusa is

feszültséget és elernyedést mintáz, az 1. sor aprózottabb ritmusa a bevezető felkészülést, a 3. a szabályos levezetést.

A „víz” princípium, a ringatózás, az idő és egyúttal a nemiség jele (l. részletesebben a *Klárások* elemzésében), a „kékellő” ez időben a „megnyílt egek” egyenértékese. A *tó* pedig, amely itt ringat, Rónay György szerint¹ sokrétű, ugyanakkor *evidens* komplex képzet. A *tó* hullámozásának ritmikus visszaadásáról Fónagy Iván meggyőző elemzése szól: „A vers szabályos tagolása, az egyenletesen visszatérő hangsúlyos szótagok, az ismétlődő magánhangzók, a távolból alliteráló hangok (*csobogással, csokolással, ringassa, ringatással*) egyaránt és főként együttesen alkalmasak a »ringatásra«. A hullámozást a *náddal* szó első szótagjának hangsúlya indítja el, melynek a két szótagos ütemelőző ad lendületet. A nyomaték hullámozását a hanglejtés hullámozása húzza alá. A nyomatékos szótagokon magasba siklik a hang. Máshol helyettesíti a hanglejtés a nyomatékot (finom, kis hullámok). Ha jól fülelünk, a nagy hullámokon belül (*náddal, csobogással, kékellő, tavi*) kisebb hullámokat is észlelhetünk (*Holott, holott, derüvel, csokolással*).”²

A második versszak diszharmonikusan, furcsán indul. A „mellérendelő” dalt alárendelő szerkezet szakítja meg, feszültség-elengedés boldog ritmusát a gondolat, a kételkedés, a viszonylagossá tétel: „Lehet, hogy...”. Az első szakasz örök jelen idejét itt bonyolult feltételes jövő váltja fel. A vers ritmus- és gondolatstruktúrája is bonyolultabb:

2 – 1 – 3
3 – 1 – 2
1 – 1 – 1 – 3
2 – 4

Azaz: szimmetrikusan aszimmetrikus az első két sorban, aprózó a harmadikban, hogy ismét visszatérjen az első szakasz boldog kielégülés-ritmusa. A metrumkép pedig:

¹ Rónay [150] 1792.

² Fónagy [266] 223–224.

∪ ∟ | - ∪ | - ∪
 - ∪ - | - - ∪
 ∪ ∪ ∪ | - - ∪
 ∪ - | - ∪ - ∪¹

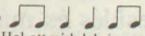
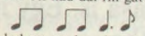
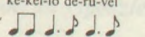
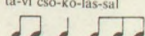
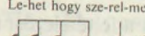
Ám itt felmerül a kérdés: nem trochaikus-e voltaképpen a ritmus-terv?

A második szakasz 1–2. sora a megzavart harmónia, a bizonytalan távlat sorai. De ez is mennyire lírai-édesen, mennyire elringatóan – a „Lehet, hogy” és a „de az is” logikaibb és bizonytalanabb hangzása szakítja csak félbe a „szerelme” – „földerül” szavak ringatását. Figyelemre méltó, hogy a „szerelme” csak a feltételezett Másikkal kapcsolatban fordul elő. A két „ringató” szó édes-érzékenyen zárja a szakaszt.

A második szakasz kiegészíti, de meg is kérdőjelezi az elsőt; az 5–6. sor feltételezi: talán az 1–4. nem is volt igaz? A végén azonban ismét „kisimul” a vers, visszatér az alaphangra.

Úgy is felfoghatjuk, hogy a két versszakban két külön személy szól. Török Gábor szerint „az elsőben a ringatott hangját halljuk, a másodikban az elringatóét, a tónak a dalát”. Végül: értelmezhe-

¹ Péczely László (*Péczely* [356] 31.) népdalformának tartja: „(6-szótagos sorok négyesével alkotnak strófát a népköltészetre jellemző ragrímeikkel)”. – Fekete Elvira (*Fekete* [54] 815.) pedig így ritmizálja:

 Hol-ott nád-dal rin-gat

 hol-ott cso-bo-gás-sal

 ké-ke-lő de-rü-vel

 ta-vi csó-ko-lás-sal

 Le-het hogy sze-rel-me

 föl-de-rül majd más-sal,

 de az is ring-as-sa

 i-lyen rin-ga-tás-sal

tő úgy is, hogy az egyikben a férfi szól, a másikban a nő,¹ vagy mindezek az értelmezések egyszerre érvényesek, egymásba játszhatnak.²

Bármilyen bonyolultan egyszerű a *Ringató*, mint minden igazi nagy Szöveg, más Szövegek végtelen sorának egy tagja. A víz mint erotikus motívum, mint a női princípium egyenértékese, a ringatás, ringatózás mint sokértelmű jel Hérakleitosztól Proustig ismerős, de állandó motívum a képzőművészetben is. Hadd utaljak sok helyett csak Courbet képére, *A nő és a hullám* címűre.

A kis vers tehát évezredek terméke is, és persze József Attila „dal”-korszakának egyik csúcsa. Bóka László szerint: „Gyönyörű dal ez. De még ez is út a tökéletes dal felé. Ez még csak zenei zengésben tökéletesen dalszerű, de szokatlan, bár helyes szóhasználat (holott), a gondolkodtató asszociációk okán (kékellő derű, tavi csokolás) csak második strófájában tiszta dal. Az igazi, a tökéletes dal nem szorul különködésre, se képre...”³. Rónay György, Bókával vitatkozva írja: „valamilyen újfajta dalszerűség ez, nem még innen van az igazi dalon, hanem túl a hagyományos dalszerűségen; és úgy gondoltam, ez az újfajta dalszerűség, amelyet József Attila teremtett magának, korunkban éppen olyan „modern”, mint amilyen a maga korában és a maga kora számára Petőfi volt.”⁴

Magam is a dal mint műfaj immár klasszikussá vált csúcspontjának érzem a *Ringatót*; ének és zene, ritmus és mérték harmóniája, egyszerre a teljes egyesülés és már a boldog szerelem, de az egymásra utaltság távolítása is. Egy igen és egy nem – pontosabban: igen és mégsem, hátha...

¹ L. Török [193] 243, 244.; ezt a feltételezést támasztaná alá véleményem szerint az első szakasz mély, a másik magas hangú dominanciája. (Magas hangok: 8, ill. 14; mély hangok: 15, ill. 9 az egyes szakaszokban.)

² L. Fónagy [266] 223–224.

³ Bóka [32] 335.

⁴ Rónay [150] 1791.

„Népszava-versek”

A *medáliák* és a *dalok* mellett e hónapokban néhány, más jellegű, kezdő éveit idéző verset is írt József Attila. A *Munkások Kórusa* 1928. március elején jelenik meg a Népszavában, és nem is rí ki a lapból, beilleszkedik a „Népszava-líra” általános vonalába. Címe elárulja a vershelyzetet: kórusra, sok száz, talán sok ezer tagú szavalókórusra képzelte el¹ – a többes szám első személyű formában ez a tömeg szólal meg, a kettőspontok a 4. versszakban pedig kóruszólamokat választanak el. A vers fogalom- és érzelmkészlete azonos a szocialista líra közös fogalomtárával, ezt csak helyenként színezi a költő sajátos egyéni képalkotása, a harmadik versszak *vassal* kapcsolatos, kissé erőltetettnek is ható képsorában vagy az „Óh jó a jövőnek: jövőnk! / Óh jó az ételnek: erőnk!” sorok önkéntelen életrajzi vallomásában. Feltűnő még a vers kihangzása a „széthúzzunk” és „pusztulunk” emlegetésével² A költő gyengébb versei közé tartozik; maga sem vette fel kötetébe. Előzménye 1930 kifinomultabb mozgalmi verseinek, mindekenélőtt a *Tömegnek*.

A néhány héttel azelőtt megjelent *Két vers* ugyancsak a Népszavából való. Ezek már sajátosabb, különlegesebb szövegek.

Két vers

K. S. † tbc-ben

*Elsirattam – sirni szabad –
legjobb, sánta elvtársamat.*

*Kevés jó csók volt a fején:
harcos volt és cipészlegény.*

¹ Erre utal: *Kövágó–Szabó* [112] 774. – Metrumáról Kodály Zoltán feljegyezte: „Csak német nótára lehet.” (L. *Tasi* [185] 47.)

² Garai László az „Óh – botor ellenségeink / jövőjéért is szenvedünk!” sorokkal kapcsolatban felhívja a figyelmet részint a „szenvedés”-motívum korábbi előfordulására, valamint a „botor” jelző krisztusi és lehetséges marxi értelmezésére. (Garai [61] 7.)

Dolgozott is, hallgatott is
mikor örült, topogott is –
nem csinál már több lábbelit,
szeretőt is talált pedig,
harcos volt a teste-lelke,
diszt: sortüzet érdemelne.

A három kovács

*A három rettentő kovács
halottunk sírjánál megáll –
az egyik tüzet fujtató,
hogy meg ne hűtse a halál.*

*A másik tüzes, százkilós
abroncsból glóriát csinál, –
szoknyában van a harmadik,
izzó gyereket kalapál.*

Egyetlen vers vagy kettő? A második valóban folytatja az első képét? Valódi siratóénekek? Kicsoda K. S.? Megannyi, egyelőre megválaszolatlan kérdés, talán a későbbi szerencsés kutató rálel a titokra. A versekkel foglalkozóknak eddig is feltűnt sajátos metrikájuk; Szilágyi Péter szerint az első vers „hangsúlyos felező nyolcasokban formálódott, páros rímekkel. A ritmus itt is trocheusgyanús. A trocheusok százalékaránya 37, a sorzáróké pedig 40. [...] A második rész, *A három kovács* viszont egyértelműen jambikus. Ez is nyolcasokat társít kétsoros szakaszokban, de rímelhelyezése már egész más: x, a, x, a, x, a, x, a, ...”¹ Szilágyi arra is felfigyel, hogy a cezúrák elhelyezése az ambroziánus sor klasszikus szabályai szerint az 5. szótag után található az ütemek felében. Könyvének másik helyén pedig a két rész különbségét így értelmezi: „a *Három kovács*-nak az érlelődő forradalmi hangulatot hordozó lendületes jambusaival szemben a jelen szenvedését

¹ Szilágyi [176] 141.

és nyomorúságát erősen fellazított, de mégis lassúbb és komolyabb trocheusokkal akarta ábrázolni.”¹ Móser Zoltán az első résszel kapcsolatban egy gyermekjátékdalt idéz fel:

*Van kökényfa, van is rajta,
Van szeretöm, de nincs haszna.
Én szeretem, ő nem szeret,
Jaj de gyalázatos eset.*

„Valami hasonló dal és dallamára... íródhatott a Két vers.” Siratódal érzelmileg, de formáját és ütemezését tekintve *dal* – „játszi könnyű lett, aminek súlyosnak, drámainak kellett lennie”. Móser azt is hozzáteszi: ha a fentihez hasonló dallamra éneklí a verset: „a dallam egyszer csak megszakad, majd véget ér a vers. ...nemcsak a megszakadt dallam hiányát, de a megszakadt élet hiányát is szuggerálja... egy »daltalanul« kifejezett dallal.”²

Mindegyik ütemezés, dallamosítás elképzelhető; magam a második verset egyértelműen ambroziánusnak hallom, még valami himnikus ízt is érzek benne, csak a szakaszok közepén van határ. Az első vers többféleképpen is ritmizálható; hangsúlyos tagolással, jambikusan, trochaikusan is, de leginkább itt is egy dallamot érzek mögötte. Azaz: a siratóban és a temetésjelenetben József Attila ismét játszik, ismét kísérletezik; egy újfajta játékos stilizált siratót és egy hozzá fűzött munkásmesét készített. Névjegyként pedig ott vannak József Attila kedvelt képzetei: az ekkori versekből már ismerős, Lucát jellemző „topogás”,³ az „izzó gyereket kalapál” a gyerekkalapálás utóbb kiteljesedett motívuma,⁴ mely rokon a kalapácsolás és a megcsendült üllő motívumával, József Attila kovácsmunkás-mitológiájának részeként (a *Szocialisták* „s kalapácsával odavág / világ! / ahol a legfehérebben / izzik a vas!...” sorától egészen a *Külvárosi éj* „s piros kisedet álmodik

¹ I. m. 158.

² Móser [124] 64.

³ L. Török [196] 131–132. – Magam a „topogott is”-t Lucával való összekacsintásnak érzem.

⁴ L. erről Tverdota [198] 92.

/a vasöntő az ércformákba” soraiig). Egyéni élmény, a munkás lét jellemző attribútuma, a *Kalevala* kovácsa, Kassák mesteremberei együtt formálják és éltetik ezt a motívumot. És talán még egy másik rejtett motívum: K. S. cipész volta; talán rokona, netán azonos Csoszogival, az öreg suszterrel?

A két rész különben kétfajta valóság síkon helyezkedik el; az első tényleíró, a mindennapok anyagából építkezik, a halottról kissé beavatott-barátin szól. Szinte táncol a vers, az „is-is” ismétlőrímekkel, az egyszerű dikcióval. A másik viszont teljesen a mesei-mitikusba hajlik; a végén irreális-játékosba „tűnik át”:

*szoknyában van a harmadik,
izzó gyereket kalapál.*

Korábbi típusú vers? Inkább ez is új formálás felé mutató kísérlet; szürreális elemek a leghagyományosabb témában, vagy még inkább groteszk hatás kipróbálása, groteszk színek kikeverése egy végtelenül tragikus egyéni élmény kapcsán.

Tedd a kezéd

Ennek a korszaknak az utolsó dalszerű verse a *Tedd a kezéd*:

*Tedd a kezéd
homlokomra,
mintha kezéd
kezem volna.*

*Úgy őrizz, mint
ki gyilkolna,
mintha éltem
élted volna.*

*Úgy szeress, mint
ha jó volna,
mintha szívem
szíved volna.*

Márta szerint második látogatásakor olvasta fel: „Attila most kissé halkan, bágyadtan, de nagyon világosan éreztetve a ritmust, rimet és tartalmat, felolvasta a *Tedd a kezed*-et egy ceruzával összefirkált céduláról. Elbűvölt. Mozart-trillákra emlékeztetett a három kis szakasz. Fogalmam sem volt róla, hogy nekem szánta, ezt csak jóval később közölte velem. De el voltam ragadtatva. Ezt látva, Attila megörült, fölkel a székről, és áttelepedett mellém a díványra. Illyés grafikonnal ábrázolta a két verset. Előbb a maga hosszú, bonyolult szerkezetű, zsúfolt tartalmú versét (Orosz Anna) úgy, hogy többször föltekert, ellipszisekben megrajzolt vonalat írt ujjával a levegőbe, azután Attiláét egymás mellett három egyszerű hullámvonallal. Attila elpirult, és kissé zavartan megrázta a fejét. Nem érezte kielégítőnek a jellemzést.”¹

Már Mártához írott szerelmes vers? A Márta-versek nyitánya? Vagy korábban, eredetileg Lucának írta? Mindenesetre a látszólag egyszerű, tiszta, de belülről rétegzett dalnak utolsó nagy példája József Attila költészetében. Az elemzők sora foglalkozott már vele: Bori Imre, Levendél Júlia–Horgas Béla, részletesebben Fekete Elvira, Móser Zoltán, tanulmány terjedelemben Federmayer Éva.²

Milyen versmértékben íródott a dal? Szilágyi Péter trochaikusnak tartja;³ Móser Zoltánban egy népdalt idéz fel („De szeretnék páva lenni / mester úrnak lánya lenni...”), Federmayer Éva pedig inkább magyaros verselésűnek érzi: „lehet itt gondolni az ősi nyolcas egy sorának két sorra való tördelésére is”. Ugyanő a vers mögött a *Hídló végén*, *Széles a víz* típusú népdalok ritmusát sejtí.⁴

Bizonyos, hogy különleges, egyedi forma. Az ilyen rövid soros forma általában azt sugallja, hogy valóban dallamra íródott. Talán ezúttal nem is magyar népdal, hanem klasszikus dallam

¹ Vágó [215] 22–23.

² Bori [38] 325.; Levendél–Horgas [117] 57–58.; Fekete [54] 813–814.; Móser [124] 64–65.; Federmayer [51]

³ Szilágyi [176] 157.

⁴ Federmayer [51] 173, 176.

(nem lehetetlen, hogy éppen valamely Mozart-dallam) áll mögötte...

Bizonyos, és az elemzők ebben egyetértenek, hogy zenei fogantatású és hatású a dal. Ez is ringatózás és hullámozás, bájos és szerelmes dal. Részletesen elemzi a verset Fekete Elvira:

„A költői élmény anyaga grammatikailag három hasonlító mellékmondatot alkotva itt is rímes strófákba tömörül. A hasonlatok minden egyes strófa esetében a szerelmesek »teljes azonosulási vágyát« tükrözik (mintha kezéd kezem volna; mintha élted élttem volna; mintha szívem szíved volna). Ezek a hasonlatok a költő fokozódó érzelmi állapotának hatására a vers második és harmadik strófáját grammatikailag is fokozással látják el, ami azt jelenti, hogy az első versszak egyszerű mondatszerkezete a kontextus többi szakaszában módhatározói mondattá alakulva egy fokozásként beiktatott hasonlattal bővül. [...]

Az így beékelődő hasonlatok mindkét versszak esetében enjambement-nal illeszkednek a vers következő sorához, ellentétben a vers első szakaszának gondolatszerkesztésével, ahol e bővítés hiánya a vers beindító sorát természetes kapcsolással illeszti a vers következő gondolatához.

A *Tedd a kezéd* című dalban megformált költői élményből adódó nyelvi lehetőségeket a költő ismételten a dallamosság tökéletesebb érzékeltetésének szolgálatába állítja. Bizonyítja ezt a szövegben szereplő igék és igemódok művészi szelektálása is, aminek eredményeként a versbeli mondanivaló kizárólag felszólító és feltételes módban megjelenő igékre épül. Az egyes versszakokat beindító sorok igéi – tartva a teljes szöveg ritmusszimmetriáját – kötelezően felszólító módban jelennek meg (tedd, őrizz, szeress). Az ilyen igékkal alkotott költői képek a jelenhez kötődnek, és olyan reális szituációkat idéznek, amelyek bármely percben megvalósíthatók (Tedd a kezéd homlokomra; Úgy őrizz, mint ki gyilkolna; Úgy szeress, mintha jó volna). A versszakok zárórészei ezzel szemben olyan irreális versbeli szituációkat teremtenek, amelyek valótlanágukkal átáramlanak az első sorok gondolatvilágába, akadályokat állítva az ott kimondott reális vágyak valóra váltása elé is. A versszakok első soraiban ismerte-

tett költői álmok tehát a versszakok zárórészeiben áthidalhatatlan akadályokba ütköznek, ami az egész vers hangulatának bizonytalanságokkal telített jelleget kölcsönöz. Mivel az alkotói gondolatok mindhárom versszakban a felszólító és feltételes módú igék szabályos kombinációjában jelentkeznek, a vers dallama is és ritmusa is mindhárom versszakban ugyanilyen szabályossággal alakul.”¹

Ám a közelebbi vizsgálat még bonyolultabbnak, rétegezettnek mutatja e néhány sort, és itt idézhetjük Federmayer Éva részletes elemzését:

„...csodálatos tisztaságú és rendkívül zenei. Ez a zeneiség azonban (látszólagos egyszerűsége ellenére) nagyon összetett, kifinomult és tudatos költői technika eredménye, s egyrészt a vers dalszerűségéből, másrészt – és főként! – a morfológiai elemek ritmikus ismétlődéséből következik. [...]

Az alapézés kettőssége jut kifejezésre a versben használt igemód, a felszólító mód és a feltételes mód révén. Az egyik uralkodó érzés a szerelemvágy, amely a boldog eggyé válást sóvárogja: a te és az én minden misztikától mentes átlényegülését egymásba. Ennek grammatikai kifejezője a felszólító mód. A költőben a vágy mellett él azonban egy másik érzés is, a bizonytalanság és kétség, amelynek nyelvi megfelelője a feltételes mód. A két érzés egymást váltogatva, az egyik igemódból átlendülve a másikba, harmonikus hullámvonalat ír le. Mint ahogy a zenei szerkesztés is hullámvonalat valósít meg. [...]

A vers, ahogy eddig láttuk, három rendszer szövevénye. Az »egyszerű« dal azonban az egyes versszakokban előforduló szavak stilisztikai szerepe szerint újra csak átrendeződik. Az első és utolsó versszakban testrésznevek szerepelnek: a simogatást vagy ringatást végző kéz, a tapintást élvező homlok és az egész érzés forrása, mozgatója, a szív. A szerelem tárgykörébe illő szavak harmonikus rendjét azonban a középső versszakban két disszonáns szó bontja meg: *őrizz, gyilkolna*. A melódiába beszorult kakofónia azonban gyorsan feloldódik, de nem minden változás

¹ Fekete [54] 813–814.

nélkül: a testrészek neve helyett az *éitem*, *élted* szó jelenik meg. József Attilánál az ilyen harmóniába tolakodó diszharmónia vagy diszharmóniát feloldó harmónia meglehetősen gyakori, főleg a Márta-versekben (Sok gondom közt, Gyereksírás, Klárisok, Mióta elmentél, Végül). A már-már megvalósult biztonságot mindig megzavarja a bizonytalanság, az idillt mindig megtöri a tragédia (vö. Klárisok). Az »Úgy őrizz, mint / ki gyilkolna« hasonlat olyan, mint egy meleg közegbe hirtelen betörő hideg áramlat, amely azonban – sajátos módon – a vers hőfokát nem csökkenti. [...] A három versszak mindegyike hasonlatra épül: »mintha kezéd / kezem volna«; »mintha éitem /élted volna«; »Úgy szeress, mint / ha jó volna, / mintha szívem / szíved volna«. Ezek a hasonlatok viszont nemigen illenek bele a hasonlatok klasszikus kategóriáiba, hiszen itt nem két különböző, de egymással bizonyos pontban érintkező fogalom áll egymás mellett; ezeket a különbözőségeket csak a ragmorfémák eltérése jelenti. Mégis hasonlatok ezek, hiszen két lény azonosítására épülnek, tehát ismét a te és az én vágyott egyesülését sugallják. A harmadik versszak azonban még a hasonlatok szintjén is hozzájárul az igemódok és a birtokos személyragok hullámoztatásával kifejezett tartalom egyik oldalához, a bizonytalanságérzéshez. Az »Úgy szeress, mint / ha jó volna« a legpesszimistább két sor a versben, hiszen a módhatározói mellékmondatban feltételes módú igealak van (volna), tehát a hasonlított nem ténylegesen létező bizonyosság, hanem csak feltételezett dolog, azaz bizonytalanság. Kérés (felszólítást) feltételel tartalmazó hasonlattal kifejezni: maga a teljes kétség. [...] ¹

A vers tragikus ízét Levendél Júlia–Horgas Béla is érzékeli. „A vers varázsszöveg: ráolvasás. Félelem- és magányüző. Belekapaszkodás a képzelt boldogságlehetőségek néhány szalmaszálába. A sok »volna«, a csupa feltételes mód lebegővé, de szomorúan bizonytalanná is teszi a verset. A középső szakasz torokszorító asszociációja már tragédiát sugall.”²

¹ Federmayer [51] 173–176.

² Levendél–Horgas [117] 59.

Valóban: itt is a felszíni harmónia mögött feszültség, az idill mögött tragédia érződik. A Márta-szerelem nyitánya már előlegezi a diszharmóniát, a tragikus konfliktusokat, és ha, mint korábban utaltam rá, ez is „ráolvasás”, varázslás, akkor vajmi kétségbeesett, veszélyt sejtő, megkapaszkodni kívánó varázslással próbál itt bűvölni a szegény költő.

Ugyanúgy, mint elődje: Ady, mert a *Tedd a kezed számomra* – bármennyire más is a formája, ritmusa, mint amazoké – a Csinszka-verseket idézi; az *Őrizem a szemed* dikcióját, szóismétlését, végtelen szomorúságát:

*Tedd a kezed
homlokomra,
mintha kezed
kezem volna.*

*

*Nem tudom, miért, meddig
Maradok meg még neked,
De a kezedet fogom
S őrizem a szemedet.*

A mozartos trillák mögött ott van Ady „Ősi vad, kit rettenet / Űz” képzete.

Bori Imre is jól látja, hogy a *Tedd a kezed* egyszerűsége mögött milyen szédítő távlatok állanak: „A szerelemért sikoltás kiabál a versből. A képek nagyvonalúak, merészek, merészségükben pedig egyszerűséget lehellő asszociációk. Csak az tudja így asszociálni, csak az tud így fogalmakat összekapcsolni, aki megjárta a szélsőségek iskoláját, akinek képzelete természetes módon lát meg kapcsolatokat távoli dolgok mögött is.”¹ Ezért is csúcspont a *Tedd a kezed*, nincs folytatása az életműben.

¹ Bori [38] 326.

A stilizálás, a groteszk felé

Az elkövetkezendő hónapokban, 1928 márciusától 1929 végéig sorakozó szerelmes versek, a Márta-versek már nem a *Tedd a kezed* kristályos egyszerűségű hangján szólnak. Az egy *Kláriskokat* kivéve szerelmet és távolságot, vágyat és csalódást József Attila már némileg megváltozott hangon mond ki. Versei kevésbé dalszerűek, áttettebbek, szónokiasabbak lesznek, és gyakoribbá, sőt uralkodóvá válik bennük a groteszk. Egyik alapja, pontosabban feltétele ennek a változásnak József Attila játékos hajlama, mely ekkor még kedves fiatalosság, s csak utóbb válik elszánássá, programmá is: „játszani is engedd”, „félek a játszani nem tudó emberektől...”. 1928-ban játszik műfajjal, verssel, formával, de játszik egy kicsit étellel, érzellemmel, halállal és bánattal is, és keresi azokat, akik játszanak, társaságban, beszélgetésben és irodalomban is. Tanú rá a Morgenstern-fordítások kísérlete, a kerakasztal-sonettverseny,¹ az Illyés Gyulával folytatott vetélkedés,² játszik a nyelvvel és főképpen játszik világítással, nézőponttal, szerkezettel. Ennek a játékoságnak van hetyke, kivagyis, vidám oldala, és van nagyon is átgondolt, tudatos és tudós, művészi aspektusa. Az eredmény pedig egyrészt az, hogy a dal-medália vonulat, sőt egész költészete ezekben az években valamilyen erősen *stilizált* jelleget visel magán, másrészt játékosága, hetykesége olykor groteszk vonást kölcsönöz neki.

A stilizáltság jeleit már az előző években észrevehettük lírájában,³ de 1928–32 között és különösen a Márta-ciklusban szinte egész költészetét áthatja. Lényege ennek is az akart nyelvváltoztatás, egy „közbenső”, egyéni nyelv, szófűzés, szóhasználat kialakítása, valamifajta elkülönülési törekvés, külön sík megteremtése az élet és költészet között. Leveleiben, majd értekező prózájában is ott a nyoma ennek a törekvésnek. Van ennek valami kamaszos-akart íze, a magánmitológia megteremtésének vágya.

¹ *Benedek Marcell*: Kortársak [198] 120–121.

² *József J.* [99] 297–298.

³ *L. Szabolcsi M.* [162] 353–364.

A képdússág eddig is jellemzője volt József Attila verseinek. De most, ebben az évben mintha kép és valóság még közvetlenebbül érintkezne: leveleiben és a Márta-versekben is közvetlenül képekben gondolkodik, tárgy, absztrakt fogalom azonnal átlényegül, azonnal antropomorfizálódik. Vannak ennek alkati, pszichológiai alapjai. Nemhiába vonták össze szemöldöküket, szavait hallván, Márta idősebb barátai, hiszen nagyon keskeny a határ a beteges pszichikum és az erős költői fantázia között. Hatottak rá elvi, elméleti, poétikai megfontolások – a költészet mint ráolvasás, mint külön világ elve –, ekkor főleg Németh Andor közvetítette gondolatok. Ezt erősítette a népköltészet hatása is. Más kortársaitól sem idegen ekkor ez a stilizáló vonás. A nyelv önkényes-játékos átformálása, a mindenáron akart újdonság- és egyéniségkeresés például emlékeztet az akkor nagyon is olvasott, a baloldali szellemi körökben ez időben már „posszibilissé” vált Szabó Dezső írásaira. Hadd tegyük hozzá, éppen az akartság, ez a stilizáló jelleg az, amely ekkori olvasói és kritikusai egy részét taszította, és amely miatt sokan nem vették komolyan a fiatal költőt. A stilizálási törekvés pedig, ma már így látjuk, csak egyik összetevője volt költészetének; önmeghatározása, önkiemelése egyik eszköze, és egyúttal egy fiatalember erőpróbálgatása, önerejének szinte fitogtatása is.

Ekkori költészetének másik összetevője: a groteszk formálás. Ennek is van előzménye korábbi éveiben, abban a változatban, amelyet „anarcho-groteszknak” neveztünk.¹ És van párhuzama a kor magyar és európai költészetében, különösen a húszas évek második felében.

A groteszk történetéről és meghatározásáról könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésre, és újabban különös érdeklődéssel és kedvvel is foglalkoztak vele.² Bizonyos, hogy a „groteszk” nemcsak formálás-, hanem látásmódot is jelent: a jelenségek visszajá-

¹ I. m. 295–310.

² Ismert és forgatott összefoglaló mű: Kayser [307], Magyarországon Szilágyi [380], Örkény [353]; 1. még Pietzker [357], Barasch [240], Groteske [278]. Legújában l. Ivanov elméletét ismertetve Szilárd [381], valamint a Jelenlét 3. száma.

nak, a valóság nevetséges értelmetlenségének vagy csupán egy-egy jelenségkör értelmetlenségének az értelmetlennel való visszaadását. A groteszk ábrázolás a nevetséges, furcsa, különleges kiemelését a mértéktelen kicsinyítés vagy a parttalan túlzás eszközeivel, részletek kinagyításával, túlburjánztatásával, a látszólagosan fegyelmezett formában alapvető formátlanság bezúfolásával végzi el. A húszas évek második felének József Attilája pedig éppen a világot és benne saját helyzetét látta sokszor értelmetlenül nevetségesnek, önmagát olykor groteszk helyzetekben lévőnek. *Ezért is* kerül ekkor költészetébe a groteszk formálás sok eszköze: a kicsinyítések és nagyítások, megszokott antropomorfizálásainak szinte végletekig vitelével komikus hatások keltése, a nyelvben rejlő humoros-játékos lehetőségeknek a kiaknázása (gyakran megbotránkoztató céllal). Önmagát éppúgy tudja groteszkül látni („Csüngője voltam én Lucámnak”), mint szerelme tárgyát vagy annak édesanyját. Groteszk képpel láttatja a magyar helyzetet („Öreg itt minden, a vén vihar / görbe villámra támaszkodva jár”) és a feloldó lázadást is, a *Förgetegben*. A Márta-szerelmem boldogabb szakaszában, a *Kláriskban* éppúgy ott van a groteszk formálásmód, mint az elhagyatottság vagy a magány verseiben.

Korábban is volt már hajlama és mintája is a groteszk, a stilizálás kialakítására. Nem utolsósorban a francia szürrealizmus groteszk iránti hajlama erősíthette meg az övét; a Márta-szerelmem hónapjaiban az ő társaságában ehhez járult még „Ringelnatz Morgenstern” is, ahogy egyik levelében játszik nevükkel.¹ Christian Morgenstern (1871–1914) és mellette az akkor még élő Joachim Ringelnatz (1883–1934) verseit a művelt, németül olvasó és beszélő baráti kör, általában a művelt pesti polgárság ismerte és kedvelte. Igaz, magyarra ekkor még Morgensternnek csak néhány verse volt lefordítva, de szinte mindenki ismerhette a Karinthy Frigyes fordította *A lót*, hiszen megjelent már a *Nem mondhatom el senkinek* kötetében. Ascher Oszkár fordításában lett ismertté *A térd*.² Morgensternnek egy magyar kötete 1941-ben, nagyobb kötete csak 40 év múlva lát napvilágot.³

¹ L. ÖV 2. [12] 506–507.; *Fehér* [52]

² *Ascher* [228] 110–111.

³ *Morgenstern* [345]

Mi tetszett Morgenstern verseiben József Attilának, és mit találhatott bennük törekvései alátámasztására? Mindenekelőtt: az *Akasztófa-énekeket*, a *Galgenlieder* kötetét, hiszen ebben robban ki a groteszk nyelvteremtés képessége, ekkori meglepő világlátása. Igen korán, a század elején megvívta már Morgenstern a maga nyelvi forradalmát. Szavak, sőt szórészek, ragok, morfémák önállósulnak és kezdenek új létet nála; metaforákból, szólásokból meséket, önálló történeteket alkot.¹ Groteszk, olykor halálos játék ez, hiszen az Akasztófacimborák éneklük, Villon és Morgenstern szinte egyesül. A magányos Térd, az elszabadult Tölcsér, a ragozásért könyörgő Vérfarkas, a Holdkos és a Nozibém népesítik be ezt a világot. A szó itt relatívvá és önkényessé válik. A nyelvet facsarni, gyötörni, erőszakolni lehet – és mindez „dalban elbeszélve”, azaz dallamos, énekelhető és énekelendő dal- és indulóformákba sűrítve, mint ahogy az ifjú Morgenstern és barátai énekelték is e dalokat. Az így előálló világ pedig kísérteties, hold megvilágította táj, mint egy Magritte-képen, ismeretlen állatok, szóból lett lények, metafora alakította teremtmények Hieronymus Bosch-i világába lépünk. Tudjuk: Morgenstern későbbi kötetében, a *Palmströmben* és a *Palma Kunkelben* ez a világ szilárdabb, egyúttal komorabb lesz; változatlanul szóból lett és abszurd, de görcsösebb, ironikusabb és kritikusabb. A groteszk formálás már világosan a fennálló, önelégült berendezkedést teszi nevetségessé. A *Ginganz*, az utolsó kötet ismét játékosabb, a nyelvteremtés, a szóerőszakolás nagy vallomásával.²

Ringelnatz hatása József Attila költészetére kevésbé élesen rajzolódik ki. 1928-ban ő még pályája delén van; költő, novellista és ismert müncheni kabaréénekes. Korai verseiben szintén ott a nyelvi groteszk, a nyelvtan önállóvá válása, a szóból és ötletből keletkezett fantasztikus állatok, a lehetetlen tárgyak. (Nem ismerték egymást Morgensternnel, mégis hasonlók törekvéseik.)³

¹ L. Kayser [307] 108–113.; Kretzschmar [325]

² Adorno a Morgenstern-líra sikerét annak tulajdonítja, hogy a polgár ebben a groteszk formában hajlamos az elidegenedést és a haladó művészi törekvéseket tudomásul venni. (Adorno [226])

³ Günther [279]

Ringelnatz utóbb megalkotja Kuttel Daddeldu alakját, a kalandos és erőszakos, vidám és nagyhangú tengeri matrózét; az ő hangján énekel majd a müncheni Simpelben. Ezt a kötetet Márta révén ismerhette meg a költő: „A mi táskánk oldalzsebéből kiesett egy kötet Ringelnatz: a *Kuttel Daddeldu*, Heidelbergből hoztam magammal, és mindjárt lekuporodtunk Attilával a fűbe, hogy felolvassunk belőle. Mannheim Károly előző nyáron mindenkit azzal ölt Heidelbergben, hogy különb szociológia és filozófia van benne, mint Jaspers egész művében (aki az ottani egyetem egzisztencialistája és koronázatlan királya volt akkoriban).”¹ Ringelnatz is számtalan álarcot ölt, álnémet lelkes tornadalokat ír, a repülés foglalkoztatja. Az ő abszurdja tiltakozás egy irracionálissá vált, de szabályosnak látszó világ ellen.

Egyébként mindketten, Morgenstern és Ringelnatz is hivatkoznak Fritz Mauthnerre, a nyelvi relativizálás teoretikus megalapítójára, aki a *Beiträge zu einer Kritik der Sprache*-ban megteremtette mindkettőjük nyelvi lázadásának elvi alapját, verset is ajánlana neki. Mauthner prágai zsidó születésű, németül író, teljesen porosszá lett tudós; művét Magyarországon a Magyar Írás egykori munkatársa, Laziczius Gyula, későbbi egyetemi tanár ismerte és ismertette meg velünk, tanítványaival egyetemi szemináriumán, 1940-ben.

József Attila paródiája (1928. szeptember 30-i levelében)² nem nagy igényű és nem is túlságosan szellemes, de arra vall, hogy együtt olvastak Morgensternt is Mártával. A szójátékokat, tárgymegszemélyesítéseket, tréfás-groteszk helyzeteket parodizálja. Talán fontosabb a másik szöveg: a *Népdalok à la Ringelnatz Morgenstern*, amely ismert magyar népdal dallamára énekel abszurdot, annak bizonyítására, hogy a magyar népdal önmagában is lehet „morgensternesén” modern.³

¹ *Vágó* [215] 99.

² *ÖV* 2. [14] 506.

³ A József Attila-i népdal, ill. a mögötte levő modell hasonló egy, a Bartók-Kodály *Erdélyi magyar népdalok*-ban található dalhoz, melyet a *Születésnapomra* egyik analógiájaként említettem. (*Szabolcsi M.* [158])

Nem egészen „Morgenstern-Ringelnatz” módján, de a groteszk formálás, a nyelvvel való játék jellemzi szinte az egész Márta-ciklust, 1928 tavaszától az év végéig. Merész, szokatlan képek; önálló életbe kezdő metaforák és mesévé terebélyesedett szóképek, síkváltások, hirtelen kicsinyítések, a nyelvi eszközökben szokatlan összetételek és szóalkotások, a groteszkábrázolás, stilizálás megannyi eszközünek játékos felhasználása jellemzi e műveket.

A Márta-szerelm versei

A Márta-szerelm versei sajátos ívet rajzolnak fel: a megismerkedés, a szerelm kezdete, a nemi vágy jelzése a *Virág*, a *Tudtam én*, a *Pöttyös*, a *Pernyetáncra* és talán a *Gyász és patyolat*; a szerelmi beteljesülés már feszültség árnyékolta korszakában született a *Klárások*, mely egyszersmind az egész Márta-költészet csúcsa; az első távollét, a hiány nagy verse a *Mióta elmentél*; a távolodás, távollét, búcsú egyre komorodó tanúi pedig a *Zuzmara*, a *Piros hold körül*, a német *Wolke* és a lezáró *Óh szív! nyugodj!*

Az első versek

A *Tedd a kezed* után keletkezett *Virág*¹ alkotáslélektanilag érdekes, de nem végleges, nem kiérlelt vers. Vágó Márta emlékirataiból tudjuk, hogy sikeres érettségije alkalmából kapta.² Úgy gondolom, jogosan iktattuk annak idején az „alkalmi versek” kategóriájába,³ hiszen a költő maga sem folyóiratban, sem kötetben nem közölte többé. Jellegzetes példája ugyanis a fékezhetetlenül elszabadult, önmagát gerjesztő, barokkosan túlbonyolított képnek: az üdvözlésül a kedves szívére tűzött „lángvirág” indítja a verset, és ezt négy versszakon át fejleszti, dúsitja,

¹ ÖV 2. [14] 22.

² Vágó [215] 49.

³ ÖM 2. [7] 342., 478.

variálja – közben azonban mintegy elvesztve a fonalat, nyelvtanilag is zavarba kerül a költő. A szándék, az alapkép világos: a „lángvirág” a szenvedély, tehetség, indulat, amely most mintegy nagy viharok után elnyugodott, és a szerelemnek hódolt, de rejtett feszültség élteti, robbanásra kész: „gyomnyi fekete tűz”.¹ Stoll Béla² ugyancsak ez idő tájra keltezi a *Gyász és patyolatot*, amelyet magam – a gépirat hibás keltezése alapján – 1923-i makói versnek tartottam.³ Ez is „dal”, de nem a *Ringató*, az *Áldalak búval, vigalommal*, a *Tedd a kezed* színvonalán. Az sem egészen biztos, vajon Lucának vagy Mártának írta-e, esetleg egy harmadik nőnek. A dalforma, valamely énekelt, belső refrénes dallamra íródott, és ez a dallamos, játékos szöveg szinte csak stílusbravúr; a költő csak „egy dalt zöngicsél”, talán racionális, logikus értelem nélkül. A *Gyász és patyolat* – mint két életre kelt elv, csaknem mitikus lény – a szeretett nő barna haját másolják, „utánozzák”, „irigyelik”, és ez a haj a verszárásban az első változatban: „mint ha éltetni akarna”, majd: „mintha vérembe takarna” – egyszerre tehát életet és halált, felüdülést és elmúlásba való belenyugvást nyújt a költőnek...

Tudtam én

A szerelem első időszakából származó Márta-verseket természetesen egybefogja a szenvedély: a szerelmi beteljesülés kívánása; egy harmonikus, beteljesedő kapcsolat vágyképe, elővarázslá-

¹ Vágó Márta így értelmezte a verset: „Vajon megértettem-e én akkor a tartózkodó, lehetlenyi szirmokba burkolódzó tragikus vallomást életeről ebben a versben? Ma visszamenőleg úgy látom az akkori Attilát, mint egy még erőteljesebben duzzadó, de didergő kislányt, aki belopódzik a kertbe, és rongyait virágszirmokká varázsolva, azokon át kukucska felém figyelmeztető, biztató, könyörgő szemekkel: talán itt a jó szerencse, fogóddzunk össze, talán mindkettőnk számára itt az öröm, kopogtat az ablakon. De: ... *talán meddő korom, mely, im reszketve száll hajadra és gyász fátyolba van...* Ijesztő, komor virágköszöntő lehetett ez akkor számomra, bár, úgy emlékszem, hogy tudatosan inkább csak hízelgőnek és szépnek éreztem.” (*Vágó [215] 50.*)

² ÖV 2. [14] 23.

³ L. ÖM 1. [6] 120., 394.; 1. Szabolcsi M. [159] 487.

sa, felidézése. Ezért sajátos egységük is: egy-egy összefoglaló, de szerteágazó és belül differenciálódó kép uralja őket; egymást kergetik, egymást erősítik bennük a részletképek. Stilizált világba lépünk át, amely azonban rejtett feszültségektől terhes.

Tudtam én

*Tudtam én, hogy itt leszel közel –
erre fordította kőfejét
minden napraforgó és a lég
salátánkat úgy borzolta fel.*

*Mormolgattam: szoknyád szele ez!
csermely: pipacsbúborral habos,
aranyhalak raja benn a rozsz,
illanásuk mosolyodnyi nesz.*

*Fürdöm vagy te, csengő italom.
Karod hús ár, melled kavarog,
fülemben is csupán úgy csobog,
hogyha lélegzel a vállamon.*

*Zudulj fogamra! parázsban remeg!
Igyalak én, mert szomjas a halál:
óriási korsó sör a nyár,
habok rajta pufók fellegek.*

A *Tudtam én* helyzetdalhoz illő, realistának látszó helyzetmegjelöléssel indul. Nagy közelítéssel Bori Imrének igaza is lehet: „még a hagyományos mederben fejezi ki a gondolatot”,¹ de azért már itt is szinte Van Gogh-i természetelevenítést idéző mozzanattal indít:

*erre fordította kőfejét²
minden napraforgó*

A két áthajlás egymás után még inkább felkelti a feszültséget:

¹ Bori [38] 330.

² Szövegváltozata: „...szép fejét”.

... és a lég
salátánkat...

Kertben vagyunk hát, de kísérteties, megelevenedett kertben; és innen kezdve a vers rejtett princípiuma, felszín alatti árama a víz lesz. A József Attila-i táj jelenik meg, a világ tájjá változik, és a táj belülről meghasad. S minden áramlik, folyik. Világos itt a víz erotikus konnotációja. Az első változatban már az 5. sorban áttért volna a vízre:

Nem is szellő, égi csermely ez

– utóbb fokozatosabbá teszi az átváltást, egyúttal személyesebbé, kedvesebbé, de szexuálisabbá is:

*Mormolgattam: szoknyád szele ez!
csermely...*

És ettől fogva a csermelyre vonatkoznak a részletképek: „pipacs-buborral habos”. Török Gábor erről részletesen ír,¹ és egy Szentkuthy-idézettel is alátámasztva fejt ki a kétfajta értelmezés lehetőségét: „a pipacs színéhez hasonló bubor-buborék” vagy „pipacsoknak a csermelybe hullt, a csermely piros buborékainak látszó szirmai”. A korábbi változatok:

*...csermely ez,
pipacsok közt fehérre mos,*

majd:

Csermely, amely pipaccsal habos

– az utóbbi értelmezést látszanak igazolni inkább, egyúttal arra is utalnak, hogy a rím kedvéért is született a „mos” – „habos” megoldás. A 7. sor már kezdettől így hangzott, tehát a „roz”-hoz keresett rímet, és talán így keletkezett, így asszociálódott a kép.

Ez a szakasz különben többszörösen egymásba tolt, legalább

¹ Török [196] 62–63.

háromszoros metafora: jelenlét = csermely; (ha szabad lapos racionálisan szételemezni:) ebben mintha „aranyhalak raja” vil-
lódzna; ez olyan, mint a (gabonaföldön) a rozs. De hagyhatjuk
„egyben”; és akkor egy nyüzsgő, mozgó, surranó közeget jelenít
meg, amely a kedves lényét idézi fel:

*illanásuk mosolyodnyi nesz.*¹

A korábbi változat még személytelenebb, inkább hangutánzó:

illanásuk villanásnyi nesz.

Szükségét látta tehát visszahozni a kedves képét, egyúttal kissé
elütőbbé is változtatta a hangképet.

Ahogy visszatért a „csermely”-ről a kedvesre, kiszélesíti a víz-
képzetet. Előbb csak így:

Nékem te vagy minden patakom

egy másik változatban:

Ládd-e? Te vagy fürdöm, italom

hogy végül:

Fürdöm vagy te, csengő italom

legyen; merészebb képugrással és egyúttal még merészebb szí-
nesztéziás jelzővel. És most már a kedves – a női test! – változik
át tengerré, vízzé, a szexuális egyesülés jelzésével és vágyával.
A vers üteme is gyorsul, a ritmus lüktetése is aláhúzza a kulcssza-
vakat;² egy képzelt és vágyott ölelés fizikai következménye a
csúcspont.

Az első változatban még kibontva:

¹ A *mosolyodnyi* szó, úgy látszik, „hapax legomenon” József Attila életművé-
ben (Gáldi [60] 425.)

² Gáldi [60] 425.

*fülemben is csupán az csobog,
ahogy lélegzel a vállamon.*

Utóbb sejtelmesebbé, homályosabbá változtatta át azzal, hogy kicserélte a két szót:

*az → úgy
ahogy → hogyha*

Ez még a szokott, ismert szerelmes mozdulat, a vállára fejét hajtó szerelmes nő képe, de az utolsó versszak már a kozmikusba s egyúttal a tragikum közelébe viszi a víz-szerelem képzetet.

Először talán a nemi érintkezést is leképező képzettős indította, amely először így hangzott:

Folyj fogam közt: parázsban remeg

Azaz a nő már teljesen patakká változott, és a forróságban remegő férfit kell kielégítenie. A végső változatban még erősebben:

Zudulj fogamra! parázsban remeg!

És most megjelenik a szerelem közeli rokona, a halál is, mégpedig a költő változik át azzá:

előbb:

Nagyon szomjas lehet a halál!

majd:

Ó igyalak – szomjas a halál

végül:

Igyalak én, mert szomjas a halál¹

A befejezés méltó a francia szürrealisták tanítványához, valóságos magritte-i vagy Max Ernst-i kép. Ugyanakkor enyhíti a feszültséget, groteszk zárással visszahorgonyozza erre a világra a szenvedélyt:

¹ Fontos tudni: a trochaikus kilencesekből álló versnek ez a két sora a csúcspont jelzésére aprózott ritmusú tízesekké lesz! E változatok értelmezéséről l. *Vágó* [215] 113.

*óriási korsó sör a nyár,
habok rajta pufók fellegek.*

Az egyik korábbi változat címe *Elernyedés* volt. Ez is alátámasztja értelmezésünket: itt is, mint utóbb az *Ódában*, egy kívánt-képzelt nemi aktus menete rejtőzik a vers dikciója mögött, a megpillantástól a megkívánáson át a kielégülésig és az aztán következő lecsillapodásig. Így ível a vers páratlanul egységes képvilággal és páratlanul fegyelmezett, tudatos metrikával. Gáldi¹ részletes elemzéssel mutatja be a trochaikus kilencesekből építkező vers sajátosságait: a metszet feltűnő lebegtetését, a trocheusi kettősség bizonyos elhanyagolását és azt, hogy ez a vers is értelmezhető hangsúlyos ritmusúnak, tehát ez is polifonikus metrumú. Mindenesetre átgondolt és fegyelmezett, de egyéni realizációja az európai irodalom egy nagyon ismert képletének.

Gyereksírás

Az egyesülés után a regresszió, a felnőttésg birtokbavétele után a gyermekes vágyakozás; a *Tudtam én* párverse a *Gyereksírás*:²

*Anyám melle tárula feléd, –
erős valék mint az anyatej
s ajkad közül sirva folyok el,
édes fogad elejté csecset.*

*Mért nem ikertestvérem levél?
Összebujnánk télen melegen
s aranymoszatokkal fejedem
kádacskámban velem fürdenél.*

¹ Gáldi [60]

² ÖV 1. [13] 26. – Nehéz eldönteni, melyik a korábbi. Gáldi utal rá, hogy a „Láttam én” kezdetű sor lehetett előképe a „Tudtam én”-nek; véleményem szerint fordítva is történhetett. (Gáldi [60] 425.) Vágó Márta szerint az indító alkalom Déry Tibor sora lett volna: „Mert most erős vagyok, mint egy anya...” Déry: Előszó. (Vágó [215] 111.)

*Láttam én, míg száradt künn az ing:
tátott szájjal büszkén szendereg,
együtemre ringva két gyerek
s halkan járnak vad szomszédaink.*

*Óh, magamban vénit az idő!
Hanyatt esett bogár búja ráz,
kezem-lábam ríva hadonász,
mint viharban ezer rózsató.*

Hasonlóan lazán kezelt trochaikus kilencesekből áll, mint a *Tudtam én*.¹ Igaz: a felütés, a kezdet („Anyám”) talán más ritmusú. Más hatású is, lehet jambusos, és lehet hangsúlyos. Az igealakok archaizálása az utóbbit erősíti. Játék, stílusbravúr ez is; a régebbi magyar költészet hangjaival a legfreudibb indulatot, az ösztön feltörését jelzi. Először még jelen időben fogalmazta:

Mamám melle tárul most feléd –

majd az első szót „Anyám”-ra változtatta, a „most” helyébe pedig félmúltat iktatott (a 2. sorok is előbb jelen időben szóltak). Ezzel a távoli, képzelt és áhított múltba helyezte ezt a regressziós kívánságot. Sajátos, kifordított regresszió ez; hiszen látszólag a kedvest kívánja csecsemővé tenni, őt kínálja meg rég halott anyja anyatejével, és az utasítja vissza ezt. Nem tud a költő gyermekévé válni, nem tud igazi, anyatejre szoruló kisgyerekké változni. Ebben a szemrehányásban, a kettejük levelezésében már tapasztalt felnőtt-gyermek viszonyra is ráismerhetünk. A hangütés tehát inkább frusztráltságra, kudarcra utal.

A következő két versszak megint más képvilágú. A regresszió az egyesülés utáni vágy egy másik fajtája: a soha nem volt, közös gyermekkor visszaálmódása:

Mért nem ikertestvérem levél?

¹ Szilágyi [176]

A régmúlt a távolság és irrealitás jelzésére is szolgál – a következő sorban ezt kissé barokkos, de bájos-gyerekes képsor ellensúlyozza:

Hemperegnénk enyhe réteken,

majd:

Összebujnánk télen melegen

A betetőzés pedig a teljesen erotikus képzeteket sugalló közös fürdés vágyképe.

Ezután eredetileg visszatért volna az anyaképhez:

*Hiába hogy majd anyám ölen,
mellén majd mosolygva szendereg
jóllakottan két szopós gyerek
s lehellettel csókol: te meg én.*

A végleges szövegben kissé távolította ezt az anyaélményt.¹ Egy nyelvtani fordulattal („Láttam én, míg..”) a *kertbe* helyezi át a vágyképet a két „szendergő”, „együtemre” ringó (ugyancsak a nemi érintkezés nem is nagyon rejtett képe) ikergyerekkel, és a kerti szakaszt a történelmet idéző verseiből ismert, messze kihangzó zárással fejezi be:

¹ Vágó Márta szerint: „A különös, túlvilági hitfélét vetítő harmadik szakaszból konkrét emlékkép lett. Remekül mutatja ez, hogy mennyit erősödött racionális világszemlélete, valóságlátása, akarata; konkrétan megfogni, megérteni és mutatni a dolgokat. [...] Kilenc évvel az itt vázolt ürömi nyár után közölte velem, hogy ez egy öcsödi emlék. – Az jut eszembe, hogy abban az időben ő Etussal együtt aludt az istálló gerendájára erősített szüttyőben, és álmaiban talán gyakran szerepelt az első kéziratváltozat túlvilági hitbe vetített kívánsága: a vágyakozás *mamájának melle* után. Örömmön talán engem kívánt ebbe a képbe Etus helyére. Tudata lebírta a vágy egyik incesztusrészét. Hiába tette azután a vágy-kép helyébe a konkrét emlék-képet a szomszéd ikergyerekekről Öcsödön – azzal, hogy a *hemperegnénk enyhe réteken* ürömi motívumát elcserélte az öcsödi emléknosztalgia kibuggyanásával: *összebujnánk télen melegen*, mégis újra kifejezte azt, amit el akart fojtani.

Csodálatosan szép kifejezése ez annak – amit valószínűleg akkor érzett, ha elhárítottam csókjait –, hogy miképpen azonosítja magát anyjával: a legjobbbat kívánja, amit ismer: anyja tejét és csecst: önmagában *ajkad közül sírva folyok el, édes fogad elejti csecst.*” Vágó [215] 111–112.

s halkan járnak vad szomszédaink.¹

A második-harmadik versszak külön keretelt egység. A negyedik versszakban a költő kilép a metaforakörből, mintegy dühösen legyintve otthagyja az idilli képeket, és jelen idejű önmagát idézi föl. Először ezzel a megdöbbenő szóval kísérletezik:

Amig élek – magánycsecsemő –

Nem Márta a csecsemő már, nem is a képzelt ikertestvér, hanem önmaga regrediál magányos csecsemővé. Ezt némileg intellektualizálja, józanítja a következő, majd a végleges változat:

Egymagamban vénit az idő!

végül

Óh, magamban vénit az idő!

A befejező kép rendkívül plasztikus, ám elrettentő hatású: a hátára esett bogár köznapi tapasztalásból, főleg a gyerekek játékból ismert vergődése, kapálódzása válik szinte kozmikus általánossá – szinte Kafka *Átváltozására* emlékeztetően:

*Hanyatt esett bogár búja ráz,
kezem-lábam ríva hadonász,*

és ezt csak látszólagosan enyhíti a záróhasonlat:

mint viharban ezer rózsató.

Nem kétséges: szerelmi versben, vallomásban az önfeltárulkozás, önmaga kínjának-magányának ilyen erejű megidézése páratlan feszültséget teremt, és ezt a feszültséget csak kevéssé díszítidekorálja a játékos, bravúros díszletezés, hasonlatozás. Szerelmeért könyörögni, így, már a szerelem kezdetén is baljóslatú.²

¹ Vö. „földjeinkben vad idő érik” (*Zajtalanul és félelmesen* – ÖV 1. [13] 454.)

² L. még *Szigeti* [175] 49.

Gyöngy

Ugyancsak a távolság verse a Márta szerint július 6-án, születésnapjára készült *Gyöngy*:¹

*Gyöngy a csillag, úgy ragyog,
gyöngyszilánkokként potyog,
mint a szöllő, fürtösen,
s mint a vízcsepp, hűvösen.*

*Halovány bár a göröngy,
ő is csámpás barna gyöngy;
a barázdák fölfüzik,
a bús földet diszítik.*

*Kezed csillag énnékem,
gyenge csillag fejemen.
Vaskos göröngy a kezem,
ott porlad a sziveden.*

*Göröngy, göröngy, elporlik,
gyenge csillag lehullik,
s egy gyöngy lesz az ég megint,
egybefogva sziveink.*

Dal ez is, népdalos tónusú, színekben villódzó és ismét csak feszültséggel teli. Egyetlen szójátékra, a szavak hangzásbeli közelségére épül: a gyöngy ~ göröngy valóban meglepő egybehangzására, pontosabban fonetikai hasonlóságára és szemantikai különbségére. Ez a szópár már ott van Vörösmarty *Fóti dalában*; nem lehetetlen, hogy József Attila tudatosan „idézi” elődjét:

*Törjön is most ég felé az,
Ami gyöngy,
Hadd maradjon gyáva földön
A göröngy.*

¹ L. Vágó [215] 87.

A vers szinte az *Áldalak búval, vigalommal* himnikus hangütését váltja át játékos-groteszkbe. Fodor András szép elemzése szerint: „Az első szakasz tűzijáték-sziporkázó fénnel, gyönyörködtető meglepő friss hasonlatokkal szól az augusztusi égről. [...] ¹ Az ég után a föld következik. Róla több okból visszafogottan kell beszélnie, de még így is mennyi eredetiség, báj, komolykodó méltóság van a jelzőkben. A költemény aranymetszési pontján a harmadik szakaszban előttünk van a kidolgozás, az első két sor mértani szabályossággal az első, a második két sor a második szakasz képeinek ad emberi jelentést. Így derül ki, hogy a csillagról és göröngyről szóló sorokban már jó eleve a szerelmespár egymáson nyugvó kezét kellett találó különbséggel jellemeznie, a záró szakaszban pedig ott van a megoldás: a múltason győzedelmeskedő örökkévalóság kinyilatkoztatása, a képek sorozata után visszajutunk oda, ahonnet elindultunk, a mindent befoglaló éghoz.” ²

Megemlíthetjük még a dal hangtani-hangszimbolikai vonásait (pl. az 1–2. szakasz *ö – ü* disszonanciáját) vagy a „gyöngyszilánkokként” mesteri tömörítését, kiegyensúlyozott hangképét: a *gy – k* váltakozásával. A népdal jellegű, de trochaikusan is ütemezhető versforma, ³ amelyet véleményem szerint „hintázó”, tehát trochaikus és jambikus lejtést soronként váltó ritmusként is lehet olvasni, a rendkívüli rafináltságú rímek ⁴ a vers tökéletes harmóniáját, derűjét húzzák alá. Ilyen szempontból a *Gyöngy a Rög a rög*höz folytatása. Nemcsak mert a *rög* és a *göröngy* szinonimák, és mert a *barázda* is megjelenik a második szakaszban, hanem a két vers belső rokonsága révén is, amely a „bájos”, „bensőséges szerelem” szavakkal jelezhető.

¹ Bár a vers júliusban már kész volt, hiszen aug. 1-jén jelent meg a Nyugatban, a megállapítás lényege helytálló.

² Fodor [55] 81–82.

³ L. erről részletesen Szilágyi [176] 158. – Szuromi Lajos szerint „ütemkapcsoló, hangsúlyos metszetű (négyes alapú) *részleges* jambusi szimultán kilences”. Szuromi [383] 81.

⁴ Egy részük ragrím, más részüket álragrímnek nevezhetjük („kezem-sziveden”), a végén pedig szabályos rímmel hangzik ki.

A vers telve van feszültséggel, játékos, de komolyba fordult ellentéttel: a *gyöngy* szó elé csak egy szótag kell, egy kis változtatás, és *göröngy* lesz belőle, és a kettőt elválasztó „r” keményen ropog, gúnyos-élessé teszi a két szót egymás mellett. És amilyen idilli és átszellemült a „gyöngy-csillagvilág”-szféra, annyira groteszk, szánnivaló a „göröngy”. A három jelző: „Halovány” „csámpás”, „Vaskos” – együttesen adja ezt az önkicsinyítő groteszkséget. Különös a jelentősége a *csámpás* jelzőnek. Ez idő tájt a költő önképének tartozéka: „És minden csámpa ellenére is szépen lépegetett a lábam” – írja Mártának.¹ Egy másik levelében² pedig áthúz egy félmondatot, amelyben szintén ez a kép jelenik meg. A „...most, amikor a kurvák, stricik, és a söpredék világától annyira tisztán megőrződtem” mondatot így akarta folytatni: „hogymég őket is csámpás göröngyöknek nevezhetném, hogymost...” – így a képzet összefügg a kitaposott cipővel, a fájós lábbal is, amiről egy újonnan előkerült levelében frappáns mondatokban panaszkodik,³ és amit majd *A cipő* című versében – ironizál, fénybe emel.

A második szakasz Van Goghra emlékeztető tájátlelkesítését a voltaképpen harmóniát sugallni kívánó következő két versszak halálra, pusztulásra utaló igéi folytatják: „porlad”, „elporlik”, „lehullik”. A *Tiszta szívvel* utolsó szakaszának halál utáni egyesülése ismétlődik itt meg. Ilyen szempontból viszont ez a vers is a Csinszka-verseket folytatja, és egyenes előzménye a *Klárisoknak*.

Pernyetánra

Még ennek a nyárnak, tehát a szerelem aránylag harmonikus idejének emléke a *Pernyetánra*:

¹ Vál. lev. [10] 246. – A „csámpa” szó különben – mint arra Péter László figyelmeztetett – József Attila „hapax legomenon” szava, elvonása a „csámpás”-ból. (Jelentése: ’csámpásság’, ’botladozás’.)

² Vál. lev. [10] 242.

³ J. A. ismeretlen levele [90]

*Te tűzkazal, mint pernye
ugy röpködök körötted.
Bicegve szállok édes
kunkorgó száraidból.
S hipphopp orrod hegyéről
mosolygok rád, te drága.
Subába jó az alkony,
hüvös pipába fogja
fickándó lángjaid, kik
pofoznak jobbra-balra.
Guggolsz már ugye, hékás?
Ládd, lefejtí magáról
a bokor piros szoknyád,
mit rádobtál, hogy vélem
nyujtózva szemtelenkedj.
Hát húzd be tüzes szarvad,
feküdj a gyenge fűre.
No majd be is borítom
fehérrel barna szíved.*

Márta szerint szinte rendelésre írta, mert ő anakreóni sorokban írt verset kért tőle.¹ A vers képszerkezete emlékeztet a Gyöngyére; a vágyott nő itt „tűzkazallá” változik, az udvarló körötte röpköd. Ez az önmagában is erotikus jelentésű metafora a végén itt is egyértelműen egyesülésre hívó felszólításba torkollik. Közben a tűz ugrádozó mozgása verbális megragadásának kísérletei sorakoznak: „röpködök körötted”, „kunkorgó száraidból”, „tüzes szarvad”.

Közbul egy-egy beékelt népies, falusi ízű, zsánerképszerű betét-kép helyezkedik el:

*Subába jó az alkony,
hüvös pipába fogja
fickándó lángjaid...²*

¹ Vágó [215] 106.

² A „fickándó” (jelen idejű melléknévi igenévből lett jelző) variánsa visszatér az Öreg itt mindenben: „fickándozó”. (R. Hutás [77] 445.)

– ami, ugyancsak Márta emlékei szerint: „szabadszállási emlék: anyai nagyapja markába vette a parazsat akárhányszor, mikor rágyújtott – beszélte. Apám pipázása idézte fel ezt az emléket.”¹ A másik betétkép:

...lefejtí magáról
a bokor piros szoknyád,

nemcsak a tűzmetafora kiterjesztése, hanem egy ürmhegyi kirándulás emléke is. Mindenesetre: az anakreoni versek próbája jól sikerült, egyúttal vele mintegy más hangnembe transzponálta a *Tüzek énekét* is.

Márta emlékei szerint ugyanekkor született a *Pöttyös*; valójában azonban a *Luca* ciklus második darabját alakította tovább és toldotta meg a korábbinál nyíltabban erotikus jelentésű befejező szakasszal, ugyancsak a nemi egyesülést és ennek kudarcát sugallni kívánó képpel. Általában is egyre gyakoribb a versekben a be nem teljesült egyesülés kínzó-megalázó motívuma.

Sok gondom közt

Nyári, Márta emlékezései szerint szinte végigkövethetően ürmí emlékeket idéző a *Sok gondom közt*, amelynek végére a *Luca* 1. darabjának (ott tárgyalt) csodálatos „mellékdalát” illesztette:

*Sok gondom közt veled vesződöm,
bóbiskós szántón mérgelődöm
s harmatos, dobogó dombokon
szememre huzom a kalapom.*

*Hosszukat lépek s keserűlven
legelgető borjak közt ülven
orrocskájuk is téged idéz
s rózsás csülkökkel szívembe lépsz.*

¹ *Vágó* [215] 113. – József Attila egy időben maga is pipázott: „kesere pipám”-ról ez idő tájt szól verseiben, Korda Vince ismert párizsi portréján is pipa van kezében.

Zsákom rádobom a bokorra,
bottal ütök a virágokra,
ordítok, ha szól a billegő,
a folyóig szenved a mező.

Ha kerülsz, ne kerülj el messze,
köténykéd lennék, ne tépj össze,
dalocskád lennék, ne hallgass el,
kenyérkéd leszek, ne taposs el.

Az első három versszak alapmagatartása: bosszankodó, mérle-
gelő szerelmes szól, zsörtölődően és dühösen, szerelemmel és
kívánva. Az eddigi elemzések, főleg Török Gábor és őt is idézve
Szigeti Lajos, elsősorban a versben szereplő kicsinyítéseket szám-
bavéve jutnak arra a következtetésre, hogy az utolsó szakasz
kicsinyítése, meg a második versszak „orrocskájuk is téged idéz”
sora egy rendszert alkot.¹ Török a „gyengédség remekének”
tartja a verset. „A *köténykéd*, *dalocskád*, *kenyérkéd*... ugyan a
címezett kedvest is kicsi lánykaként idézi, de ezek a főnevek együt-
tal az egyes szám első személyű alanyhoz – a lírai énhez kapcsolt
névszói-igei állítmányok részei is. A lírai én adná magát a szeretett
nő tulajdonába köténykének, dalocskának, kenyérkének; tehát
becézett kisgyerekekhez mért valamiknek. De ezzel önmagát is kicsi-
nyíti, a kedvesnél is kisebb-kedvesebb dolgokká varázsolja. Ezt
az önkicsinyítést – ennyire beszédes szövegkörnyezetben – igen
könnyű értelmeznünk. A lírai hős szinte jobban akarja, hogy őt
becézzék, mint hogy ő becézzen valakit: maga vágyik gyöngéd-
ségre.”² Szigeti Lajos ezt annak a bizonyítékául fogja fel, hogy
„ezekben a kicsinyítést mutató versekben azokat az aránytalan-
ságképzeteket igyekszik feloldani, amelyeknek adekvát formáját
a személyes sors öcsödi élményében fedte fel”.³

A vers élményhátteréről ismét Vágó Mártától hallunk. Egy-
részt: „Ravasz vagy Márton, mint egy borjú! – idézte egy kedves

¹ Török [196] 69., 79., 81., 87–88.; Szigeti L. [174] 156–157.

² Török [196] 88.

³ Szigeti L. [174] 157.

barátunkat... Örömhegyen csak kecskék legelgettek fönt a réten. De, szabadszállási és öcsödi emlékei révén, ez a motívum könnyen alakult így verssorra.”¹

Vágó Márta egy másik versrészlet élményi eredetére is utal. „Egy ilyen nagy összeveszés után, a kis erdőből jövet, elvette a botomat, és ütni-verní kezdte vele az útszéli bokrokat, az egyikre ráborította az üres hátizsákot, csak egy füzetet vitt benne, az kiesett. Innen került a *Sok gondom közt*-be: *Zsákom rádobom a bokorra, bottal ütök a virágokra, ordítok, ha szól a billegő, a folyóig szenved a mező.*”²

A *Sok gondom közt* is „zsörtölődő” vers. Másik jellemzője a gyengédség-kicsinyítés mellett a mindent átható tájélmény, táj és ember, táj és költő csaknem egybeolvadása (amely ettől fogva állandó kísérője lesz verseinek). A „bóbiskós szántón” lehetne a kulcsmondat. Ez az ugyancsak (valószínűleg) hapax legomenon jelző egyszerre Van Gogh-i fénybe borítja a szántót; él, és máris elszundított – a lírai én és a táj egyaránt pihen. Az „a folyóig szenved a mező” sorral zárul a tájkép, amely itt már fájdalomsszororúvá válik. Igaz, enyhíti ezt a tragikus képet az ironia és az önironia, hiszen ebben a tájban lépked szemére húzott kalappal a Zsörtölődő, aki emlékből és a valóságban felidézi a borjakat, dühében, de varázslásul is bokorra dobja zsákját. A vers az antropomorfizáló jelzős szerkezetek sorát hozza:

s harmatos, dobogó dombokon

...

s rózsás csülkökkel...

Ezt az egyszerre ironikus-játékos és „kínos-halálos” érzést és élményt táncos gagliardákká ritmizált³ jambusszerkezet, tréfás ragrímpár (keserülvén – ülvén), szabályos áthajlást kerülő versmondatok fogják szilárd egységbe. Tréfa és játék, stilizált világ, rejtett feszültség kényes egyensúlyban tartja a verset.⁴

¹ Vágó [215] 102.

² I. m. 104.

³ Szilágyi [176] 222., 236.

⁴ Az egyik motívuma egy Mártához írt levélben tér vissza: „lelkem jobbik felé szemére húzott kalappal járkal bordáim között”. Vágó [215] 159. – 1928. okt. 10.

Klárisok

A nyári versek legnagyobb darabja, egyúttal az egész magyar irodalom egyik legszebb verse a *Klárisok*:

*Klárisok a nyakadon,
békafejek a tavon.
Báránygané,
Bárányganéj a havon.*

*Rózsa a holdudvaron,
aranyöv derekadon.
Kenderkötél,
kenderkötél nyakamon.*

*Szoknyás lábad mozgása
harangnyelvek ingása,
folyóvízben
két jegenye hajlása.*

*Szoknyás lábad mozgása
harangnyelvek kongása,
folyóvízben
néma lombok hullása.*

A magyar irodalom egyik legtöbbet elemzett, tárgyalt műve ez.¹ Magam 1970-ben írtam róla egy elemzést, lényegében ezt követem itt is, néhány ponton kiegészítve az azóta megjelent eredményekkel, illetőleg befejezésül utalva még új megközelítési lehetőségekre.

Élményhátteréről Vágó Márta tesz említést: „Mi ez a nyakadban? – kérdezte hirtelen. Nagyanyámtól örökölt korall nyaklánc

¹ Németh A. [127] 56. – Révai [149] 343–344. – Bori [38] 327–328. – Török [193] 66–70., 248–256. – Horgas [72] – Levendél–Horgas [117] 115–128. – Farkasházi [50] 135–136. – Timár [191] – Tornai [192] – Szabolcsi M. [161] – Fodor [55] 82–83. – Bori [243] 105–107. – Balogh [19] 51. – Tverdota [197] – András [16] 55. – Egri [252] 172. – Fóris [58] – Fóris [267] 142–143. – Török [194] 231–262. – Tverdota: J. A.-versek elemzése [97] 44–71. – Tverdota [204] 92. – Móser [123] 50–51. – Farkas [49] – Jákfalvi [81] – Nemes Livia: „Miért fáj ma is?” [119a] 183–185.

volt rajtam, homokszínű vászon ruhához hordtam. Másnap írta meg, azt hiszem, a Klárisokat.”¹ A szélesebben vett élményháttér pedig szerelmük 1928. nyári csúcspontja, a félidill közvetlenül a meghasadás előtt, a vágyott és kívánt, de be nem teljesült szerelem feszültsége.

Az irodalmi előzmény József Attila művében a törekvés a dal, ezúttal a tiszta dal megteremtésére, a ringató dallam sodrában fogant versek.

*

A lét különböző síkjainak (tudatos–öntudatlan, tapasztalt–képzelt, álom–ébredés) keverése; a modorok, hangok, megformálási módok, aspektusok váltása s főleg az asszociációs technika bátor alkalmazása, ellentétek, hangulatok egymással való szembeállítás, feszült szikráztatása – ekkor válik igazán tudatosan gyakorolttá József Attila lírájában ez a rá oly jellemző (s ismét pszichológiailag is magyarázható) technika. A világnak, önmagának s a legkisebb jelenségnek is ellentétekben való ábrázolása: ekkortól költészete egyik alapvonása.

Éppen ez idő tájt, tehát közvetlenül Párizs után, elsősorban Villon példáján indulva, elméletileg is magáévá teszi a „csúf esztétikáját”, a köznapi ízlés, felfogás szerint csúnyának, kevésbé magasztosnak, sőt ízléstelennek érzett elemek beemelését a műbe.

A nem felszínesen szépnek, a látszólag torznak, a disszonánsnak sajátos harmóniáját szerette meg Bartók némely művében is, és, mint már említettem, Morgenstern és Ringelnatz olvasott, fordítgatott verseiben.

Az ellentétesség, a groteszkre való hajlam, a színe-visszája formálás, a látszat és felszín szembeállítás, a valóság egyes elemeinek diszharmoniója – a különböző rétegek lehántása – nem csak stilisztikai vagy poétikai eljárások, nem csak irodalmi hatásra váltak alkotómódjának sajátjává. Ez idő tájt ez a kettősség, a groteszk, lehetetlen helyzetek József Attila saját életében is gyakoriak. A Márta-szerelem maga is telve van megannyi ellentéttel,

¹ Vágó [215] 101.

feszítő, lehetetlen, megoldatlan helyzettel. Nemcsak a szerelem, a megkívánás állandó feszítése, nemcsak a be nem teljesült szexuális vágy kínzása, hanem társadalmi és társasági feszültség: származás, neveltetés, környezet, viselkedés, életforma és modor, ideálok és szokások, politikai és kulturális elképzelések bonyolult szövedéke feszült közöttük.

A *Kláriskok* is e feszültség, e fájdalmas diszharmónia, e boldogságban is kiegyensúlyozatlan állapot jegyében született.

Alaphelyzete: egy valószínűtlen, ellentéteket hordozó, ingatag s ezért elmúlásra ítélt szerelem helyzetének megidézése, megéneklése. A vers alapja többszörös és többsíkú: társadalmi s anyagi, nemi, magatartásbeli ellentét.

Két részből, két kis felvonásból áll. (Ebben szinte minden elemző egyetért.) Az első két versszak mintegy állapotrajz – az ellentét rögzítése; a második kettő már miniatűr epika, az időben játszik – az elmúlás jelzése. A kettő teljes egységet alkot; az első félben már ott van az elmúlás tragikus felhangú sejtelme, a második fél ellentétező technikája az elsőre támaszkodik. A vers képzelt alaphelyzete: a hagyományos „udvarló” szembenállás: a férfi szemléli a kedvest; a vers a lány „szabályos” leírása – de persze asszociációkkal teli, továbbfűzött, idézőjelbe tett leírás.

Az első két szakasz kettős látvány- és érzékelésegységet szegez szembe egymással. A női nyakon megpillantott „kláris” – ez az indító, az asszociációk egész sorát kiváltó látvány. A szó maga is hangulatkeltő: a tárgyi jelentésen túl máris játékosságot, stilizált népiességet, akart archaizálást sugall. A „kláris”-hoz fűződő képzetek: a vásár, a baba, a kiöltözött parasztlány, a „klárisokkal rakott” solymárszj – már maguk is a valószerűtlenbe, a játékosba, a képzeltebe, a groteszkbe visznek.¹ Játék hát a vers – mondja az első szó: de tragikussá forduló játék, tudjuk majd meg.

A lány nyakán a (korallból? üvegyöngyből? fából? való, de a békafejek meg a vers végső sorában hulló levelek színével együtt

¹ A „kláris” mögött levő „korall” erotikus konnotációjára *A rák* c. bécsi verse példa. Vö. *Farkas* [49] 240. – A korall – kláris antikvitásig visszanyúló kultúrtörténeti értelmezésére l. *Jákfalvi* [81].

talán zöldesbe játszó) nyaklánc egy szemének alakja asszociáltatja az ellentétet, az első sor parodisztikus ellendarabját: „békafejek a tavon”. A tó itt a sima lánybőr ellenpárja, békafejékké pedig a nyaklánc szemei változnak. Mindkét ellentétpárban azonos a konstitutív elem: egy kisebb, ellenállóbb, színben elütő, szabálytalan alakú tárgy, jelenség a szélesebb, határtalanabb, puhább, világosabb közegben. S igaza van Tornai Józsefnek: ebben az asszociációban már ott lappang a sötét, erőteljes erotika is: a sima, szűzies – megtörendő felület jelzésével. A „békamotívum” is egyike a költő obszessziós, vissza-visszatérő motívumainak, a legkorábbi verseitől a *Falu* smaragd ragyogású békájáig. – A békát egyes Bosch-képekkel hozza kapcsolatba Jákfalvi.¹ Tornai József pedig Trakl párhuzamos helyére figyelmeztet:²

*Éji látomás: varangyok merülnek föl ezüstös
vizekből.*

A két asszociáció hívja a harmadikat: a „bárányganéj a havon”, ugyanennek a képzetnek kiélezése, általánosítása, már-már parodizálása.³ Önmagán belül is többszörös ellentétre épített kép: a barnásfekete és a fehér, a bizonytalan vonalú és a végtelenül kiterjedő, a köznapi értelemben visszataszító, undorító és a szép, tiszta, szűzies ellentéte. Erotikus mellékízzel is: és egyúttal a villoni „csúf szépség” próbájaként is. Mert a „bárányganéj a havon” egyúttal kihívás és fítor is: a rendezett polgári szépség világával a természetesség, ha tetszik: a plebejus szépségek felfedezése és szembeszegezése. Tverdota György vele kapcsolatban a *Csongor és Tünde* egy helyére figyelmeztet:

¹ Jákfalvi [81]

² Tornai [192] 805.

³ Kétféle változatban is szerepel a szó: a 3. sorban „Báránygané”, a 4.-ben „bárányganéj” áll. Az előbbit tájszónak tartja Biernaczky, és annak bizonyítékként is említi, hogy „a társadalmi ellentéteket a parasztvilágból származó elemek hivatottak megjeleníteni”. (Biernaczky [29])

*S mint fehér rózsák ölében
Mász a fészkelő bogár,
Mint a légy, mely téjbe hullott,
Mint uj hóban agg bogyó –¹*

A „bárányganéj a havon” sor újabb kettős látványt asszociál: kicsi a naggyal, jól körülhatárolt a végtelenbe tűnővel, de újból az ellentétére fordítva: „Rózsa a holddudvaron”. Elöttem nem kétséges, hogy itt voltaképpen egy más jelentést rejtő képet olvassunk, a „rózsa a holddudvaron” – a női mell látványa, a mellbimbó és a kebel ellentéte, a vers egyik erotikus középpontja.²

A vizuális menet különben is ez: a vele szemben álló kedvesnek először nyakán, majd mellén, lejjebb derekán s végül „szoknyás lábán” fut végig a tekintet. A vers ettől fogva még erősebben erotikus feszültségű lesz – a nemi vágy jelzésével. Ám értelmezhető úgy is, hogy a kudarcból, a nem viszonzott szerelemtől lehorgadó fej tekintete siklik egyre lejjebb.³

Az 5. sorban az asszociációk más irányban folytatódnak: a mellről a derékre siklik a szem: nem kicsi és nagy, nem körülhatárolt egység a nagy végtelenségben, hanem „aranyöv derekadon” – övező, körülfonó ruhadarab egy testrészen –, egyúttal folytatása a ruházatnak, a díszítésnek, a „klárisok”-nak. S erről pattan az ellentét: a költőnek, a férfitartnernek most már nyíltan magára kell gondolnia: az ő nyakán nem korall és aranyöv, hanem „kenderkötél” van.

Az elemzések sok következtetést fűztek ehhez a szóhoz, Timár György szinte erre építette egész betyárballada-teóriáját. Bizonyára sokértelmű szó a kenderkötél is: értelmezhetjük úgy (némi-

¹ Tverdota: J. A.-versek elemzése [97] 65.

² Más értelmezést javasol – egy tanítványának ötlete nyomán – Török Gábor. A *Derengő rózsával* való összevetés alapján inkább ezt: Lelkem holddudvarában te vagy a rózsza. *Török* [194] 252.

³ Tverdota ellenkezőleg látja: az erotikum szerinte nem kerül előtérbe a versben, „a fej és kéz látványának elmosódottsága, a lányalak torzószerűsége, az érzékiséget nem is, de mindenesetre bizonyos testiséget kölcsönöz a rajznak”. *Tverdota: J. A.-versek elemzése* [97] 48.

képp árnyalva, továbbgondolva Török Gábor fejtegetéseit¹), „mindez, a te szépséged, tested, díszítésed.., kötél a nyakamon, fojtogat, idegesít, terhes, s sok nekem”, vagy enyhébben, de ugyanolyan sorsszerűen – tested már fogva tart, szépséged lenyűgöz, meg vagyok kötözve. Ebben az esetben a 6. és 7. sor között nem ellentét, hanem azonosulás van... Lehet azonban az is, hogy a durva ellentét valóban a szegénységet sugallja – morbid, halálos ellenpontjaként a lány szépségeknek –, ismét villoni formálással. A „kenderkötél nyakamon” sorban egyszerre van ott a szegénység, az elhagyatottság képzete – egyszerre utalás valóban az akasztásra, utalás a „ballade des pendus”-re, egyszerre népies-szegénylegényes és városias-csavargós kellék. Mindez együtt is lehetséges: hiszen ez idő tájt József Attila még tudatosan többértelműnek akarja szavait. De mindenképpen baljóslatú és sötét szó: Farkasházi elemzése vele kapcsolatban joggal idézi az *Óda* „el vagyok veszve, azt hiszem” sorát.²

A harmadik versszakban a férfi tekintete még lejjebb siklik: a kétfajta szépség, a kétfajta világ szembeállítás helyett most mint ha egy másik ellentét: az erotikus megkívánás és a múló idő fájdalmas ellentéte lépne előtérbe. Még mindig képzelt szintéren vagyunk, az őszi mezőn vagy mitikus térben, ahol férfi és nő áll egymással szemközt, de új elem lép be: a folyóvíz, a víz.

A víz természetesen – mint a négy alapelem egyike – a világirodalom állandó motívuma. Külön monográfiásorozat tudná csak bemutatni sokrétű jelentésváltozásait. Csak utalok: Goethe, Novalis és József Attilához közelebb: Gide (*Voyage d'Urien*) s még inkább Flaubert műveire.³ A József Attiláról sokat forgatott

¹ Török [194] 254.

² Farkasházi [50] 135. – Tornai József Wilde Kosztolányi fordította versét (*Chanson*) idézi a „kenderkötél” és a „rózsa”, „arany” együttes szerepeltetésére (*Tornai* [192]). – Tverdota pedig Petőfi „Újdivatú nyakravaló”-járá és József Attila korai *Gyöngysor* c. versére utal. (*Tverdota: J. A.-versek elemzése* [97] 57–58.) – Jákfalvi hívja fel a figyelmet, hogy József Attila 1928-as Villon-fordításában (*Villon négy sorocskája*) a középfrancia „Toise”-t és a „Corde”-et kenderkötéllal adja vissza. (*Jákfalvi* [81] 9. L. erről *Vas* [219] 949.; *Vö. ÖM* 4. [9] 223.

³ Sartre hosszasan foglalkozik a „se liquéfier” komplexummal, az író állandóan nyugtalanító tengerképzetével. (*Sartre* [364] I. 690.)

Verlaine verseiben a víz mindhárom aspektusa (a „tócsa”, a „folyóvíz”, a „tenger”) a József Attilához nagyon hasonló jelentéssel fordul elő.¹ Nem is szólva a magyar népdalról, a „Tavaszi szél vizet áraszt...” képtől számtalan formában ott a szerelem-víz.² S a víz József Attila világában is mindig nagyon sok jelentésű, a folyó meg (mint Hérakleitosz óta annyiszor, számára is) legtöbbször a folyamatosságot, az időbeliséget jelzi. A *Dunánál* foglalja össze ezt az érzéssort, s emeli egyszersmind fogalmi-történeti általánosítássá.

A szoknyás lábak – még járás közben is erotikus hatást keltő – látványa a harangnyelvek mozgását idézi fel, amely egy oldalról önmagában is erotikus, más oldalról inkább elborzasztó, halált idéző jelentéssor, majd mintegy letörli az élményt. A folyóvízben tükröződő két jegenye képe, mozdulata ugyanis viszonylagossá teszi, távolítja, az irrealitásba, múltba tolja vissza. A vízi tükröződés jelzése ebben az esetben vizuális asszociációk segítségével a körvonalak eltörlését, a homályosabbá, a távolabbá válást segíti elő.

S a negyedik szakasz világosan: búcsú, a „leéneklés”. Az „ingás” helyett a „kongás” a harangok búcsúszavát idézi. A zárósor: „néma lombok hullása” pedig – kissé színpadias hatással – ugyancsak a véget, a megsemmisülést, a szerelem és a költő megsemmisülését sugallja. (Mint a *Csongor és Tünde* végén: „Azonban az aranyalma hull, s messziről imez ének hallatszik: Éjfél van...”) A „néma lombok” színezése pedig ismét zöldesbarnás, mint az első versszaké. Evvel a decrescendóval, búcsúszóval, felvonásvéggel záródik a kis dráma: a megkívánás és a távolság drámája – a szerelem ideiglenességének és elmúlásának, felbomlásának előérzetén nyugvó ingatag egyensúlyú leírás, groteszk udvarlás.³

¹ L. részletesen *Stalloni* [371].

² A víznek a folklórban betöltött szerepéről ír Bernáth Béla. (A szerelem titkos nyelve [1986], Eros a folklórban [1989], Jelképtár [1990].)

³ A *Csongor és Tünde*n kívül egy másik verset is érzek, hallok e szakasz hátterében: Verlaine ismert sorait, az *Őszi chanson* zárását, a halott leveleket, amelyek Tóth Árpád szép fordításában „avar”-rá változnak:

A vers szó- és kifejezéskincsére, díszletezésére a népi elemekkel gazdagított, stilizáló nyelv jellemző. Már a cím is, a *Klárisok* ugyanabba a sorba tartozik, mint a *Medáliák* vagy a „Lidi né-ném”, tehát a „korall, medaillon, Lucie” népiesítése, a kor polgári díszleteinek játékos továbbstilizálása is.¹

A *Klárisok* első két szakaszát ez a népi jellegű stilizálás jellemzi; a második kettő szókinca inkább „örök”, általános, talán éppen a múltba való távolítás, az örökkévalóságban, azaz az elérhetetlenben, a mindenütt és a sehol sem levőben való megmerevedés jeleként. Ilyen szempontból is kételemű a vers.

A dal ritmusa ismét világosan énekeredetre utal. Móser Zoltán figyelt fel arra, hogy mértéke hasonló a korábbi *Egyszerű ezé*-hez;² a szótagok száma valóban mindkettőben 7, 7, 4, 7. Azt trochaikusnak vagy szimultán ritmusúnak szokás tartani, magam is ilyenként írtam le.³ A *Klárisok* is felfogható lenne ilyennek, a kezdő sorok rendkívül világos trochaikus, sőt daktilikus lejtése ezt sugallná:

Klárisok

∟ ∪ ∪

...

Rózsa a

∟ ∪ ∪

---

*Óh, múlni már
ősz! hullni már
eresszél!
Mint holt avart,
mit felkavart
a rossz szél...*

¹ Nem osztom Tverdota György véleményét, amikor a vers dekorativitását, felékszerezettségét emeli ki, és e szempontból a *Szépség koldusa*-korszak kései folytatásának látja. (*Tverdota*: J. A.-versek elemzése [97] 51.)

² *Móser* [123] 50–51.

³ *Szabolcsi M.* [162] 300–301.

De ugyanígy ütemezhető hangsúlyosként is; és még inkább egyetértünk Móser Zoltán véleményével: a vers dallama József Attila „maga csinálmanya”, ezért érzi „bartókosnak”.¹

Feltűnő e dallamban a páratlan szám. Tudjuk, a költő mind a páratlan szótagszámú sorokat (*Tiszta szívvel, Gyöngy*), mind a refrénes formákat nagyon is kedveli. A versmondatok sajátosága, ahogyan azt Tornai József és részletesebben Török Gábor² leírja: a költemény első felében pattogóak a sorok, a másodikban megnyúlnak a tagmondatok, és a szótagok időtartama is hosszabb, ezért ott ringatózóbb a hatás. Ugyancsak a vers konstitutív elemei közé tartozik az a vonása, amelyre több elemző, legfinomabban Levendel és Horgas utal:³ a vers egymást követő körökből van szerkesztve, az elején kisebb köröket ábrázol, a végén „a szerelem nagy köre ismétlődik meg újabb három körből összetéve”.

A *Kláriskok* csak névszókából és négy névelőből áll, ige egy sincs benne; Tverdota György ezt József Attila különleges nyelvészeti érdeklődésének tulajdonítja, és annak, hogy Klemm Antal kutatásai nyomán primer archaikus mondatstruktúrákat és a finnugor alapnyelv feltételezett mondatfajtaját akarta volna rekonstruálni e nyelvsajátosságunknak mintegy a teherbírását akarta kipróbálni.⁴ Lehetséges az is, hogy egyszerűen foltokból akart építkezni; néhány, de szorosan összetartozó mozzanattal felépíteni a képet. A konstrukció bravúrja ugyanakkor, hogy csupa névszóval többszörös, többirányú mozgást tud érzékeltetni. Szinte csupa elvontságot jelző szó szerepel a versben, ezzel néha bizonyos intellektuális szint is teremtve. A vers stiláris értékei közé tartozik Tverdota szerint „a szófaji tömörség és a mondatok lebegtetése, nehéz szótömbök könnyed emelkedése”.⁵

¹ Móser még más Bartók-analógra is utal; a *14 Bagatell* utolsó darabjára, amelyből a *Két kép* másodikja lett, és amely fölé Bartók ezt írta: „Szeretőm táncol...” Móser [123]

² Török [194] 245.

³ Levendel–Horgas [117] 116.

⁴ Tverdota [204]; I. részletesebben *Tverdota: J. A.-versek elemzése* [97] 68–69.

⁵ *Tverdota: J. A.-versek elemzése* [97] 71.

A második látható tulajdonság, szervező elv a paralelizmus.¹ Az egységes hatáshoz sajátos rímtechnika tartozik: a nyelvtanilag azonos szavak összecsempésésén alapuló rímtechnika népdalosabbá, s egyszersmind varázsénekszerűbbé teszi a verset.² Németh Andor összegezésének adhatunk igazat, „esztelenül szép”, abszolút zenéi hatású költemény.”³

Vajon a vers hangneme, jellege ironikus, groteszk, idilli? Nostalgia uralkodik benne vagy irónia? Balogh László fogalmazott találóan: az elégikus, ironikus, groteszk hang keveredik benne, együttesen van jelen.⁴ Hiszen éppen ez a vers lényege, az ellentétekben való látás, a feszültség – egyszerre elégikus és ironikus (önironikus is), egyszerre elérzékenyült és hetyke, egyszerre mutatja a jelenségek színét és visszáját, él a groteszk formálás eszközeivel. Árnyalnám azt a megállapítást is: „tragikus szituációban felbukkanó, nosztalgikus idill”.⁵ Persze minden hiányversben ott a nosztalgia, a vágy a teljesség felé – de nem a nosztalgia az uralkodó a *Klárisk*ban. Ha mindenáron meg akarom fogalmazni a vers „műfaját”, valami ilyesmit mondanék: „ellentéző-groteszk dal”, „tragikus udvarlás”, „tragikus erotika”, a „groteszk eszközével dúsitott búcsúdál”, „groteszk búcsúzás”. Talán idillnek tekintjük? Valóban, idill is lehetne – de vajmi tűnékeny, vajmi szétfosló, „megkérdőjelezett”, ironizált idill. Az ironizálás tárgya itt a harmonikus szerelem, a megértés és egymásra találás, amely a korban, az adott társadalmi helyzetben lehetetlen és ideiglenes, s amelynek minden percében ott van az elmúlás sejtelme, a lehetetlenség érzése.⁶ Nem pusztán a szerelem belső feszültségéről van szó, nem is általában a szerelem kihunyásáról (ahogyan Horgas Béla értelmezi), hanem valóban

¹ *Fóris* [267] 142–143. – E paralelizmusok részletes taglalása Török Gábor elemzésében is olvasható. (*Török* [194] 247. skk.)

² *Tornai* [192] 809.

³ *Németh A.* [127] 56.

⁴ *Balogh L.* [19] 51.

⁵ *Timár* [191] 1032.

⁶ Másként értelmezi Révai József. (*Révai* [149] 344.)

hic et nunc lehetetlen, társadalmilag, pszichológiailag, alkatilag lehetetlen és pusztulásra ítélt szerelemről.

Végül: varázsének, ráolvasás – ahogyan Tornai József fejti ki? Bizonyára az is – hiszen a bájoló mondókaszerű formálás ekkor József Attila egyik műformája. Varázsének – de akkor is kétségbeesett, elmúló, szétfoslásra ítélt szerelmet ígező, bájoló dal – ironikussá stilizálva.

A *Klárások* csúcspont József Attila költészetében is, a Márta-szerelem történetében is. Utána már a búcsú és a lemondás versei következnek.

Az Édesanyjának

Talán még 1928. tavaszi-nyári lehet *Az Édesanyjának*, amelynek nincs keltezése, sehol sem közölte; utóbb kéziratát Gellért Oszkárnak adta át.¹

Tematikus vonatkozásait tekintve elképzelhető volna, hogy Gyenes Gittának írta, hiszen őt több vers idézi, de a vers hangja, stilizált poétikai eszközei inkább arra utalnak, hogy a Márta-szerelem idején keletkezett, és így az egyetlen vers, amely Márta édesanyjáról szól.

A vers otthont kereső, nyugalmat áhító alapmagatartása, szülőkutató vágya is erre az időszakra utal, sőt esetleg arra is lehet gondolni, hogy már Márta elutazása után született. Bizonyos motívumai, mint

*Szelid dörgésben, jó harmatban
csurgóra huzott rossz kalapban*

a *Sok gondom közt* című vers

*Harmatos, dobogó dombokon
szememre huzom a kalapom*

¹ Gellért [273] 317.

soraira emlékeztet. Mindkettő pedig Ady híres sorait folytatja:

*Kalapom, szűröm, szivem fölretegben,
Nézik a vihart, hogy ki bírja szebben
S visszapattog róluk jég, vád és szidalom.*

(Hunn, új legenda)

Péter László mutatott rá arra, hogy a „kalapmotívum”-nak még hosszabb a múltja.¹ Ott van Petőfi János vitézésében:

*Jó hosszú botjára Jancsi támaszkodott,
Lekonyította a karimás kalapot,
Nagyszőrű subáját meg kifordította,
Úgy tekintett bele a vad zivatarba.*

Ott van több népdalban, köztük az ún. gulyásnótákban („Ha látom a fergeteg idejét, lehajtom a kalapomnak szélét”), és talán – Mészöly Gedeon szerint – Mátyási Józsefnek egy 1823-ból való versében fordul elő először. Bizonyos, hogy a motívum mögött levő valóságos gesztus, magatartás természetes mozdulata a pusztában – égő napban vagy viharban – álló pásztornak, és ebből vált magatartást jelző irodalmi jellé.

A versben egyébként ugyanolyan fájdalmasan szakadnak fel a gyermekkor kínzó emlékei, mint az ekkortájt Mártához írott levelekben:

*Arcomat olajtól haraggal
hányszor törültem zsákdarabbal!
és nyálkás kosarakkal jártam.*

A távollétet panaszló első verset, a *Derengő rózsát* 1928. szeptember 12-i levelében írja le, amint jelzi, mintegy indulatlevezetés-ként: „Látod, inkább verset írtam, semmint hogy a levelem legyen barna!”²

¹ Péter [145]

² Vágó [215] 127.

A lendületes, gagliardizált jambusokban siető¹ – talán egyfajta balladaformát utánozni készülő – két nyolcsoros szakaszt egy önmeghatározó kép fogja össze: ködben álló lelke, amely egyúttal rózsaszál is. Ennek megelevenedése, elváltoztatása, alakváltozatai játékos-rögtönzésszerű módon formálják a verset. A zárásban már elkomorultan a mitikus Telet idézi:

*bőködik nagycsontu szelek,
hópelyhek zümmögik körül.*²

A távolodás versei

Mióta elmentél

Már a következő napi levélben ott van a Márta-siratás egyik legszebb, legérettebb verse, amely végleges címét a *Medvetáncban* kapta:

*Mióta elmentél, itt hűvösebb
a sajtár, a tej, a balta nyele,
puffanva hull a hasított fa le
s dermed fehéren, ahogy leesett.*

*A tompa földön öltözik a szél,
kapkod s kezei meg-megállanak,
leejti kebléről az ágakat,
dühödten hull a törékeny levél.*

*Ó, azt hittem már, lány völgyben vagyok,
két melled óv meg észak s dél felől,
a hajnal nyílik hajam fürtjiből
s a talpamon az alkonyat ragyog!...*

¹ Szilágyi [176] 222.

² A szöveg egyik különleges szóösszetételéről („papagáj-hajnal”) és ennek analógiáiról l. *Török* [196] 61–62. – Kodály jegyzeteiből kiderül, hogy „Bob-strófának” tartotta. (*Tasi* [185] 33.)

Soványan ülök, nézem, hogy virítsz,
világ, kóró virágja, messziség.
Kék szirmaidban elhamvad az ég.
A nagy szürkület lassan elborít.

„Levél a távoli kedveshez”¹ ez, talán leginkább lírai helyzetdal, hangvétele már nem a derű, hanem a panasz.

Fő élményközpontja, egyúttal szervező elve a hideg, a megme-
revedés, a mozdulatlanság, a megdermedés. Olyan érzékeléssoro-
zat, amely, főleg ettől kezdve, sokszor visszatér verseiben, legerő-
sebben a *Fagyban*. Itt már az első versszak hozza a motívumot:
„...itt hűvösebb...”. Egyébként a *Nincsen apám se anyám* című
kötetben még a vers címe is ez volt. És a világ – a kedves távozásá-
val – egy csapásra, szinte mágikus módon megváltozik. A korábbi
varázsénekek eredményének a fordítottja következik be: elkomo-
rul a táj. És József Attila egyik legjellemzőbb sajátsága: a táj
átvétele, magára öltése, átemberiesítése itt szinte félelmetes mé-
retű.

Az első két versszak alkotja az első egységet: „itt”, azaz talán
Ürömhegyen vagy képzelt tájon? A gyermekkor táján? Az apró
tárgyak, a mindennapi eszközök dermednek meg, az otthonos
„sajtár, a tej, a balta nyele” – és az annyi versben kízóan visszaté-
rő „hasított fa”, amely *Az Édesanyjának* címzett verstől („En-
gedd, hogy fátokat föl vágjam.”) egészen az élete végén írt *Kirak-
ják a fát* költeményig kíséri.

és kiszáradt hasábfák döngenek

1928 őszén még emberibb-köznapibban így látja a hasáb fát:

majd:
nem ugrál, gunnyaszt, ahogy leesett
s gunnyaszt fehéren, hová leesett.

¹ Így Török [193] 179.

De amikor a *Medvetáncba* iktatja, tehát 1934 körül, a világ és saját állapota tanúságai alapján már szinte katatonná, halottá válik a környezet: „S dermed fehéren” szerepel ebben a sorban.

Az első szakasz a mindennapi környezet elkomorodása, a másodikban már szinte mitizálódik a természet. A szakasz kezdetén: „A *tompa* földön...” – ugyancsak áruló József Attila-szó; az egyik legkeservesebb, legszörnyűbb élményét rejtheti. (A *Medáliákban*: „a csöngés tompa tóra hull”.) Itt jelenik meg a szinte személyléstenné vált szél¹ – kapkodó és ügyetlen, s mint a levelek, dühödtt is. Plasztikus és megragadó kép, mozgalmas kis jelenet; a szélsten persze felveszi a magányos költő lelkiállapotát, a költő mintegy őszi szellé változik.

A harmadik szakaszban váltás történik: a vers már egyes szám első személyben szól; és egy sajátos – bár kissé kimódolt – erotikus-szexuális szimbolikájú pályát rajzol meg. A Nő óriásivá nő, tájjá, hegygé, völgygé lesz. Mintegy az antropomorfizálás csúcspontja és egyúttal paródiája is mindez. Először önmaga vált volna világgá:

Óh, azt hittem, már völgy vagyok nagyon.

– hangzik még a kötetbeli formában. Ebből lett a természetesebb-erotikusabb

...lány völgyben vagyok,

Nemi egyesülés és hetyke, a későbbi *Medáliákra* emlékeztető öncsúfoló, vagányos, groteszk egyesül itt.

És ismét hangváltás következik: a negyedik versszak, továbbra is egyes szám első személyű panasz és vallomás, de rezignáltabb, távolibb. Mint sok József Attila-versben, itt is lassú időbeli elmozdulás történik a versen belül. Itt is besötétedik, bealkonyodik, a József Attila-i, bartóki éjszaka közeledik. Az első változat még folytatta volna a „hideg kert” képét:

*A szálló kóró mellemre bukik
hozzámdörgöli csörgő hidegét,*

¹ A „kezei” többes szám használata alapján látja így Török [196] 289.

de csakhamar általánosabbá és egyszersmind még személyesebbé is vált a szöveg:

*Soványan ülök, nézem, hogy virítsz
világ, kóró virágja, messziség.¹*

Egy nagyívű képpel világítja be az alkonyi égboltot:

Kék szirmaidban elhamvad az ég.

A „kék”, József Attila sokértelmű színneve, kezdettől ott volt a fogalmazványokban, csak az utolsó sor változott. Az 1928 őszi Mártához írott levélben található szövegben az utolsó sor még így szerepel:

és mint a rózsza, lassan beborít.²

Még a *Nincsen apám se anyám* kötetben is így szerepel, de a *Medvetánc* idején már jobban elkomorult a világ:

A nagy szürkület lassan elborít.

A költő itt felvette már az oly jellemző magatartását: a tájban a lassú sötétedést váró Virrasztó pózát. Ez a zárás közel van a *Téli éjszaka*, a *Falu* örökdő virrasztójához.

A *Mióta elmentél* képtechikában még a stilizáló, a groteszk korszak vívmányait aknázza ki, főleg a harmadik versszakban. De a szókincs már közelít a mindennapi nyelvhez, az eredeti változatban is; a hiperbolikus képek egységgé szerveződnek, alárendelődnek az egységes táj-ember szemléletnek, a tízes jambusok, az a-b-b-a rímképlet, a kissé aprózott ritmus fegyelmezett egységbe zárják a verset. 1928 ősze: a távolság és fájdalom mintegy a művet is fegyelmezettebbé préseli.

*

¹ A kép síkváltásairól l. *Hankiss* [68] 33.

² *Vágó* [215] 129.

Ettől fogva sorakoznak a búcsú, a távollét, a magány versei, a Márta-ciklus zárásául is. A levelekben az önábrázoló játékos és szertelen groteszkek váltakoznak ezekkel a keserves búcsúversekkel.

Zuzmara

Novemberben a *Zuzmara* a „megmeredt”, „kataton”, „halott” költő verse, akinek sorsa még kegyetlenebb, magánya még teljesebb. Két változatban is maradt ránk; egy tercinában írt forma (*Kínos, szögletes mulásom*) és egy négy soros, jambikus kilencecsből álló szakaszokból összeálló forma (*Zuzmara*).¹ Melyik volt a korábbi, nehéz eldönteni. Péter László, aki a vers másik tercinás változatát felfedezte,² korábbinak tartja, és ezt a szövegek keletkezéstörténetével alá is támasztotta.

Kínos, szögletes mulásom

*Fürtöm szöllőkhöz volt hasonló
s most hüvelyében rohadt borsó:
Fekete szemei peregnek.*

*Oh kínos, szögletes mulásom!
Perccel nyelődő pusztulásom!
Számban halálok keverednek.*

*Oh égbolt csontos tisztasága!
Éhen halottak fagyossága!
Tetembe vetett bizalommal!*

*Míg göggel fortyog sokak babja,
milyen meredt az ábrázatja
hunyor nélküli nyugalommal!*

*Vonom-viszem a téli mennyek
együgyű fényét kedvesemnek –
szerelem volt a végességem.*

¹ L. a filológiai anyagot ÖV 2. [14] 541.

² Péter [137]

*Tapogathatnak kézen-lábon,
vas vagyok én már a vaságyon
s szerelem lesz a békességem.*

Zuzmara

*Fürtöm szöllőkhöz volt hasonló
s most hüvelyében rohadt borsó.
Fekete szemei peregnek,
hulló könnyemmel keverednek.*

*Óh kínos, szögletes mulásom,
széltörte, fehér hajlongásom!
Koppanó hátam iramlása!
Csonka szerelmem forradása!*

*Óh égbolt csontos tisztasága –
éhen halottak fagyosságára!
Hunyor nélküli nyugalommal!
Tettembe vetett bizalommal!*

*Gyémántos, hús heringen élek,
butoraim az égi fények,
körmeim egyre keményebbek,
de a rózsái fehérebbek.*

A probléma az, hogy a tercinák megjelenése a kötet megjelenése utánra esik. Sokkal korábban adta volna le a költő? Vagy mégis a kötetben megjelent szöveget alakította tovább?

A tercinás változat is, a négysoros is sajátos, kettős-hármas rétegű, önreprezentáló képpel indul: „Fürtöm...”, amely szőlő helyett most „rohadt borsó”-ra hasonlít. A „Fürtöm” itt véleményem szerint a nemi szerv jelzése, vagy az is; mindenesetre a duzzadás után az elszáradás, a feleslegességérzés jellemzi. A három sor egyhangú e-jei szinte dobpergésszerűen vagy „nyekeregve”, panaszkodva kísérik a kijelentést.

Merevség, hidegség – ezt nagyrészt névszókából álló felkiáltások sorával érzékelteti. A szöveg elején és végén első személyű vallo-

más keretezi a második, harmadik versszak felkiáltójellel is jelzett kitöréssorozatát.

A kint, szenvedést, halált jelentő jelzők sokasodnak a felkiáltásokban: „kínos, szögletes”, és a változatban maga is kimondja:

Számban halálok keverednek.

Ám a saját halála-kínja áttevődik, mint oly sok későbbi versében, az égre. A harmadik tercina alanya már az ég, és valószínűleg a negyediké is. A halott-meredt ég „csontos tisztasága”, alatta az „Éhen halottak fagyossága”, majd ismét az égről: „meredt az ábrázatja” – mindez saját kegyetlen törvényeitől vezérelt világot tár fel, kegyetlen, részvétlen, mozdulatlan istent szinte, akinek mozdulatlan arca hunyor – azaz talán szemhunyorítás – nélküli ember- és természetfeletti nyugalommal¹ tekint az élő, esendő emberekre.

„Míg göggel fortyog sokak babja” – a „fortyogó bab” mind ez idáig a kamasz József Attila egyik mély emlékképe, sőt önazonosító jele volt.

*Kinek verséért a halál
öles kondérban főz babot*

– majd utóbb már teljesen az itteni formában bukkan fel:

s míg göggel fortyog a bab és sziszeg

E kettő összevetéséből bizonyos: a fortyogó bab, amely a Ferenc téri lakás óta kísérti a költőt, itt a „többiek, az emberek” jelzése...

Az ötödik tercina némiképp enyhít a kegyetlen feszültségen. És a „téli mennyek” fénye immár „együgyű” lesz – ezt viszi („Vonom-viszem”: a költő kettős irányú ígéinek, mint például az *Elégia* „húz-vonz”-ának előzménye) kedvesének, és a vers kihangzásában szinte refrénszerűen ismét előtérbe kerül a szerelem.

¹ A „hunyor” szóról l. *Török* [196] 125–126. Ő főleg a „rezdüléstelen” aspektust, az „éhen halottak fagyosságá”-val való kapcsolatot emeli ki.

Szerelem volt a végességem

...
s szerelem lesz a békességem.

A *Kínos, szögletes mulásom* tercinasorozatban József Attila végleges magányát, megmerevedését akarja formába önteni – változó sikerrel. Még mindig a Nagy Játékosság idejében vagyunk, még mindig a stilizálás korszakában. Ezúttal az elvont főnevek valóságos kavalkádjával lep meg:

*mulásom
pusztulásom
tisztasága
fagyossága
bizalommal
nyugalommal
végességem
békességem*

Ehhez képest csak néhány ige van az egész versben: a létige többször, mindhárom időben és: „peregnek”, „keverednek”, „vonom-viszem”, „tapogathatnak”.

A négysoros szakaszokból álló *Zuzmara* valamivel feszesebbre vonja a kétségbeesett kitörést, a tercinákból páros rímű gagliardi-zált négysoros kilencesek válnak. Az első szakasz kezdő képe megmaradt, de a végére illesztett kissé szentimentális ízű

hulló könnyemmel keverednek.

sor enyhíti a kezdés keménységét. A második–harmadik szakaszba tömörítette a felkiáltássorozatot, megnövelve az én szerepét két plasztikus helyzetmeghatározó kiáltással:

*Koppanó hátam iramlása!
Csonka szerelmem forradása!*

Az égboltra vonatkozó kiáltások kerültek némileg változó sorrendben együvé, a 9. sor végére tett gondolatjel pedig azonosítást és egyúttal távolságot jelez a lét két síkja között,¹ tehát sík- és értékváltást vezet be.

A befejezés megint személyes; előbb a (valószínűleg korábbi) változat elemeit akarta sűriteni, de a szerelem egyenes kimondása utóbb kimaradt, és egy fegyelmezett-plasztikus, József Attila bemutatkozó verseire emlékeztető, szinte tündérien lebegő szakasz keletkezett, amely az első szakasz „visszaéneklése” is. Az ég, a keménység miniatürizálva az egyén életében jelenik meg. A szakaszban két nagy telitalálat is van: az első két sor egy-egy képszerűezete:

*Gyémántos, hús, heringen élek,
bútoraim az égi fények.*

Ez utóbbi többszörösen áttett síkváltó kép, ugyancsak tündéri lebegésbe vonja a kint, mint a zárás is:

de a rózsái fehérebbek.

Piros hold körül

Ennek a versnek is két változatát ismerjük, de itt világos az időrend: a Vágó Mártának november 16-án írt levélben küldte el a korábbi változatot, amelynek utóbb *Meggy a kórón* címet adta, ebből alakította tovább a kötetbe került, majd a *Medvetáncba* is beiktatott változatot, immár *Piros hold körül* címmel:²

*Piros hold körül denevérek,
bársony koszoru, bodor féreg.
Malacvilágosság az égen.
Hüvöslő szalmazsák a réten.*

¹ L. Kiss E. [106] 301.

² ÖV 2. [14] 51–52., 541.

*A saláták az estharmatban
borzonganak, kotyognak halkan.
Már-már rikoltva fölrepülnek.
S tollászkodva megint elülnek.*

*Pokoli tompa puffanások,
puha füveken járkálások.
Szarvasok agancsai hullnak.
Vagy virág után ágak nyulnak?*

*Piheg a meggy kicsattant ajka,
még a kórón is, fönnakadva.
S hogy tágul, szűkül gyors ütemre
az egész világ! mint a melle...*

*Minden lábához ejti kincsét.
Lábamhoz ess-e, ó szegénység?
Ki terhel majd, gyökig hajolva,
miként ha termésem ő volna?*

Az első változat két tercínából és három négysorosból áll, ugyancsak jambikus kilencesekben, ez is engedi sejtetni, hogy a *Kínos, szögletes mulásom* tőzsomszédságában írta. Bár az évszak és a megvilágítás itt más, inkább tavaszra utal, de ez valószínűleg inkább emlékkép: az örömhegyi kirándulások, a mágikus szépségű esték visszajáró emléke, több együtt megélt természeti élmény egybeolvadása.

Az indító élmény a kert kora esti mozgása. A meggy lehullik, és fennakad egy kórón; ez az egyszerű esemény indítja meg az asszociációsort.

Táj és egyén, szerelem és természet itt is egybeolvadó egység. A színezés piros árnyalatú, nemcsak a hold, a „malacvilágosság”¹ is erre utal. Mártával Örömhegyről hazamenet „szembe az alkonyodó éggel jobbra-balra szagos mezőkkel”² beszélgettek. A „malacvilágosság” tehát az alkonyi ég vagy a város odasugárzó

¹ A szóról l. Török [196] 59., 69.

² Vágó [215] 100.

fénye, mindenesetre rózsaszín színezés. A másik indító kép a denevéreké. Itt még „bársonyröptűek és kövérek”, a végleges változatban dekoratívabban:

bársony koszoru, bodor féreg.

A „bársony” jelző – és a mögötte meghúzódó képzet, talán inkább vágy – ekkor igen gyakori; „bársony gyász” (*Medáliák*), „bársonyon futnak perceim” (*Favágó*).¹ Itt a „csúf, zavaró” lény, a denevér „bájosító”, „szelídítő” jelzője.

De „fönn a hegyen” a kert megelevenedik, és sajátos átalakuláson megy át. A saláták madarakká lesznek, egy páratlanul érzékletes, pontos szakaszban, amely már előszörre is olyan készre sikerült, hogy áttemelhette a *Medvetáncba*. A szókincs is érzékletes-paraszti: „borzonganak”, „kotyognak”, „tollászkodva megint elülnek”. És ha megmozdult már a kert az emlékképben, akkor megelevenednek a meggyfák is. Szerelmi-nemi asszociációt keltve kerülnek a versbe; a „lázvert sebes ajkak” és főleg a „gyengén lihegve” erre utal. A képzeletbeli kertben, a bealkonyuló estében egyre kísértetesebb, nyomasztóbb a világ, figyelmeztető jelek, idegesítő zajok szaporodnak. Az utolsó versszakban ismét a szerelem, a megkívánás kap hangot: a kórón ringatózó meggy-szembről ismét az egyesülés jele, a ringatózás asszociálódik. Kissé bizonyult átvitel zárja ezt a változatot:

*Ringass, terhelj, gyökig hajoljál,
mikéntha termésem te volnál.*

A későbbi, végleges változatban az első tercina végére újabb ürmehgyi emléket idéző mozzanat került:

*Hüvöslő szalmazsák a réten.*²

¹ L. R. *Hutás* [77] 449.

² *Vágó* [215] 100–101.

A másik terciná helyet cserélt; negyedik versszakként át is alakult. Megmaradt a meggymotívum, fegyelmezetten és tömörítve.

*Piheg a meggy kicsattant ajka,
még a kórón is, fönnakadva.*

De a nőre való asszociálás még nyíltabb, még általánosabb lesz. Ugyanakkor még erotikusabb:

*S hogy tágul, szűkül gyors ütemre
az egész világ! Mint a melle...*

Az utolsó versszak viszont távolítja a szerelmet. Már nem a kedvest szólítja meg, hanem hív, vár egy újat:

*Ki terhel majd, gyökig hajolva,
miként ha termésem ő volna?*

Az első két sorban pedig keserű gúny, öngúny, ironikus fordulat jelentkezik:

*Minden lábához ejti kincseit.
Lábamhoz ess-e, ó szegénység?*

Bizonyos, hogy ez a változat már a Márta-szerellemmel való leszámolás után készült, felkészülőben új szerelemre és új megpróbáltatásra.

Óh szív! nyugodj!

A Márta-szerelem lezárása és talán új szerelem nyitánya az *Óh szív! nyugodj!*:

*Fegyverben réved fönn a téli ég,
kemény a menny és vándor a vidék,
halkul a hó, megáll az elmenő,
lehellete a lobbant keszkenő.*

*Hol is vagyok? Egy szalmaszál nagyon
helyezkedik a csontozott úton;
kis, száraz nemzet; izgágán szuszog,
zuzódik, zizzen, izzad és buzog.*

*De fõnn a hegyen ágyat bont a kõd,
mint egykor melléd: mellé leülök.
Bajos szél jaját csendben hallgatom,
csak hulló hajam repes vállamon.*

*Óh szív! nyugodj! Vad boróka hegyén
szerelem szólal, incseleg felém,
pirkadó madár, karcsu, koronás,
de áttetszõ, mint minden látomás.*

Vágó Márta szerint ez az utolsó ürmhegyi vers, mindenesetre 1928 késõ õszérõl való,¹ lezárás és búcsú. A versrõl sok részlet megvilágítása és több szép, alapos elemzés jelent meg.²

Az *Óh szív! nyugodj!* szinte összefoglalja a költõ 1928 végi eszközeit, vívmányait, új rendbe illesztve õket, kemény tömõrítõ erõvel, fegyellemmel fog egységbe látomást és napi valóságot, szétfutó asszociációkat és fegyelmezett, gondolati reflexiót. Szinte nyitánya a most következõ évek nagy természetverseinek.

A vers már kilép a stilizált térbõl, az apró valóságselemek nagy száma jelzi: úton van egy új költõi lehetőség felé, folytatva a *Hangya* mikrorealizmusát. Ugyanakkor a táj, az idõ minden eleme, minden érzés, gondolat megelevenedik, emberi formát ölt, nagy feszültségek izzanak a versben, az érzékelés különbözõ síkjai, a közel és távol, a kint és bent között feszül a vers íve.

A keret, a mérték az ez év õszén annyira kedvelt aprózott jambikus kilences, amely ebben a versben csaknem minden sorban két egyforma hosszúságú ütemre esik szét, ezért szimultán ritmusúnak is felfogható. A páros rímek nagy része ezúttal tiszta rím, áthajlás csak az 5. sorban (a szalmaszál folytonos mozgása-

¹ Vágó Márta szóban közölt emlékezése.

² J. A. öröksége [94] 31–32. – Fodor András előadása, *Beney* [26]; *Gáspári* [62]; l. még *Hankiss* [68] 21–23.; *Török* [196] 136–137.; *Szigeti* [175] 271.

nak érzékeltetésére), asszonánc a 9–10.-ben (az elmosódó körvonallú köd miatt) fordul elő. Ebben a versben azonban nem elsősorban a ritmika, a versmondatszerkezet az igazán bravúros, hanem a szerkesztés és főleg a síkváltó képtechnika, valamint a káprázatos költői hangkészlet.

Az első sor már megüti a hangot, ez a József Attila-i líra egyik legtömörebb messze hangzó, távlatos sora. A belső ellentét: „Fegyverben réved” – előlegezi az ellentétekre épülő világot, mint ahogy a 2. sor két jelző névszós szerkezete is: „kemény a menny”, (amely átkerül egy év múlva a *Tiszazugba*), a „vándor a vidék” pedig a *Magyar Alföldre*. A 3., 4. sor *l-ll* dominanciája pedig az élete végén írt „*Költőnk és Kora*” halálos *l*-jeire emlékeztet.¹ Az első versszakot úgy is olvashatjuk, hogy képzelt térben vagyunk; és akkor a második szakasz kezdetének felocsúdó kérdése: ráébredés a való világra. A második versszak ismét tovább mutat: az 1929. év és a *Döntsé a tőkét*-korszak paraszt-groteszkjei irányába, az apró tények és lények bájos körébe. A *Biztató* „Zizeg a szalma, menj, aludj” sorától az *Egeres* és a *Harmatocska* nyüzsgő világáig terjed ez a kör József Attila lírájában. Itt még szinte túlzó hetykeséggel halmozza a hangutánzást, alliterációt, az első versszak *l*-jei helyett itt a *z* az uralkodó.

A vers második felében, a harmadik szakasztól mintegy megnyhül az idő, a lírai én is helyet változtat, felfelé tart a ködös hegytetőre. Erotikus emlék is felsejlik („ágyat bont a köd...”), a magányt az én most a széllal osztja meg, a vers *j* hangokon jajong. Szigeti Lajos figyelmeztet a „jaját csendben hallgatom” sorban a *csend* hangsúlyos és sokszor visszatérő motívumára.²

Voltaképpen itt már egyszer vége is a versnek, a negyedik szakasz, sok más ekkori vershez hasonlóan, mintha máshonnan került volna ide. Vízió ez, a kívánt és hívott szerelmet idézi meg, és ez sajátos *jel* formájában tűnik föl. A „pirkadó madár, karcsu, koronás” a „szélkiáltó madár” utóda; a „Szól a kakas már”, a

¹ A 4. sorról l. *Hankiss* [68] 21–23. és *Török* [196] 136–137. – A „réved” jelentéséről l. *Gáspári* [62]

² *Szigeti L.* [175] 271.

„fölszálló páva” rokona, és már-már szimbolista látomássá válnék a vers, ha a költő ironikus-önironikus fordulattal nem térne vissza a földre, barátai körébe, és egyúttal mintegy kikacsint a versből:

de áttetsző, mint minden látomás.

És evvel még hosszabbra húzza a vers ívét, hiszen a 16. sor mintegy zárójelbe teszi az első 15-öt, álomná változtatja és bizonyos távolságból szemléli (ez viszont az *Óda* képzelet–realitás technikájára emlékeztet).

Beney Zsuzsa még részletesebb elemzése bontja ki a vers rejtettebb vonatkozásait:

„Az első sor már összetéveszthetetlenül az érett József Attiláé: olyan tömörítés, mely egyetlen villanással teljes világképet, sőt: teljes egzisztenciális helyzetet vetít elénk. Legelőször a természeti élményét: mindenekelőtt azt érzékeljük, hogy a költő a magas, üres ég alatt, valahol »kint« van – s hogy kint hideg van. Tudjuk ezt abból, hogy ki is mondja: »a téli ég« – de a fegyverben álló ég is a hideget sugallja, sőt mintha a »réved« is a telet idézné, ez a különös, meghatározhatatlanságot kifejező ige, amely a jelenlét és a máshová-gondolás kettősségét vetíti elénk, a *van*-t és a *nincs*-et, s egyetlen szóban a puhaság és a merevség képzetét kelti. De az ég, amely fölénk borul, s valahová távolra – nyilván a semmibe – réved, fegyverben van: úgy érezzük, a hidegség páncéljában: »kemény a menny«.

Ebben az egyetlen, első sorban már megfogalmazódik a későbbi József Attila egyik legnagyobb értelmi-érzelmi problémája. A harc szükségletének belátása s az az érzelmi kényszer, mely a harc helyett a béke és a szeretet vágyának hullámaival árasztja el a költőt – az a probléma, mely az öt évvel későbbi *Eszméletnek* is egyik fő témája: »hogy nem tudok mást, mint szeretni / görnyedve terheim alatt«. [...]

Az első sor képében három pszichés szféra fonódik össze: a kép ábrázolásában, megjelenítésében az érzéki, a kép megszületésében, feszültségében az érzelmi, és harmadikként, a kép megalko-

tását lehetővé tevő, a feszültséget adekvát módon tükröző intellektuális. [...]

Ez a vers is a valóságtól a látomásig, a *lent*-től a *fönt*-ig, a depressziótól a játékig szárnyal. Mozgalmasságát fokozza az, hogy szerkezetének ellentétes irányát is megfigyelhetjük: a szűkülő köröket: előbb az égbolt alatti tágas, üres tájat, majd benne a »vándor vidék«-et, aztán az elmenőt, s végül csak ellobbanó lehelletét látjuk. A versszak vonalvezetése, a látvány szűkítése rendkívül finom: a »vándor a vidék« mintegy bevezetője az »elmenő«-nek. A szűküléssel párhuzamos a lassú leállás – és, különös módon, az első versszak második két sorában: »Halkul a hó, megáll az elmenő, / lehellete a lobbant keszkenő« nemcsak a valóság, hanem a sejtelmesség felé is közeledik a költő: a *h*, az *l*, a *k* hangzók sűrűsödése, a mind lágyabb és lüktetőbb jambikus ritmus a megállással szemben az »elmenő« áttűnését is sugallják. Az utolsó kép: »lehellete a lobbant keszkenő« nem metafora, hanem nagyon sűrített, hasonlatból kinőtt valóságábrázolás – mellette még titokzatosabbnak tűnik az »elmenő« alakja. Valószínű, hogy benne távozó szerelmesét, önmagát – de talán az egész elmúló nyarat, elillanó életet foglalta össze egyetlen alakká a költő – a szó nyelvtani alakjával (melléknévi igenév) a személyről a folyamatra irányítva figyelmünket.

*Hol is vagyok? Egy szalmaszál nagyon
helyezkedik a csontozott uton;*

folytatódik a vers, s a versszakban ismét csak a fenti személyiségváltás tanúi lehetünk – hol fönről: az ember-szalmaszál relációjából, hol a nemzet egésze és része perspektívájából, hol meg – harmadikként – ismét felemelkedve, most más értelmi-erkölcsi fölény helyzetéből látjuk a képet. A szalmaszállét egyaránt látható a költő és a nemzet sorsának. [...]

»De fönt a hegyen ágyat bont a köd« – ez a sor ismét visszaüt az első versszakra – a télnek ugyanaz a sejtelmes, áttetsző hangulata tér vissza benne, elsősorban a »Halkul a hó« világát idéző »hegyen« és »köd« szavakban. Ez, a fehér hó képzete okozza azt,

hogy az ágyat bontó köd képe tökéletes természetességgel illeszkedik a versbe. (Mint Babits jóval későbbi, híres versében: »Mint-ha a saját ágyunkon járnánk«.)

A hófehér és mégis láthatatlan, ködbevesző ágy azonban, a megszólított kedveshez fordulóan, félreérthetetlenül szerelmi szimbólum. Nem az erotikus – inkább a gyermekien szelíd, vágyódó és lemondó szerelemé. [...]

Az ágyat vető köd, jajgató szél, repeső hajszálak után most már egy síkkal távolabb lépünk a valóságtól – a karcsú, koronás madár látszólag a »másik partról«, nem a látomássá lényegült valóság, hanem az allegorizált, valóságos képpé materializált »ideák« világából röppen a versbe. Ez a megszemélyesített, allegorizált szerelem-madár látványnak, érzetnek szinte – ha lehet így mondani – tartalmától függetlenül tökéletes. A mesék madara – s mint ilyen, ismerős. A rózsaszínű fény, mely a pirkadó, fölsejlő szerelmet, elképzelhetően a Vágó Mártától történt elválás után egy új szerelem lehetőségét jelzi. [...] – a rózsaszínű fény is a mesék harmatos hajnalát idézi. S még valamit: szinte materializálja a vers utolsó sorának »áttetsző« jelzőjét: hiszen nem a madarat, hanem körülötte, szinte rajta átsugározva a hajnali eget látjuk »pirkadónak«, s az hogy József Attila az ág hegyén »pirkadó« madárról beszél, a képi realitásban, látomás-jellegétől függetlenül is áttetszőséget sugall. [...] »Pirkadó, karcsu, koronás« – népmesei fogalmazás, melyet összetart, nyomatékosít a hangzás tudatos kohéziókeltő hatása: nemcsak a *k* hangzók alliterációja, hanem a *k* és az *r* hangzók mindhárom szóban érvényesülő kölcsönhatása is. Az utolsó sor ismét csak az üveg-tisztaságú téli napot idézi. Ez az utolsó sor, »de áttetsző, mint minden látomás«, szinte egyedülálló nemcsak a fiatal József Attila lírájában, de talán az egész kortárs költészetben.”¹

Az *Óh szív! nyugodj!* nemcsak a Márta-szerelem lezárása, hanem az 1928. év József Attilájának – a *Ringató* és a *Kláriskó* mellett – egyik csúcsteljesítménye is.

A Márta-szerelem versei között még több alkalmi jellegű, rögg-

¹ Beney [26] 324–329.

tönzösszerű verset is említhetünk. A [*Nyüzöség a boldogság...*] című vers vagy versrészlet az október 10-én Mártához küldött levélben olvasható: „ez csak olyan firkantás, de az első négy sora igen tetszik, hirtelenjében úgy látom, hogy a középső négyet kell kicserélni.”¹ Talán egy nagyobb ciklus része, ezt jelentheti a 6. szám a szakasz előtt. Leginkább a *Pernyetáncra* folytatásának tűnik; újabb kísérlet, ezúttal nyolcszótagos anakreóni versre, dikciója is arra emlékeztet. Kezdeté a maga hetyke-harsány képével az 1929 eleji *Két keserves* hangját előlegezi. A szerelem lefelé hajló szakaszának terméke viszont a németül írt *Wolke*.² A versben már leszámol azzal, hogy Márta a felesége lesz. A gyatra németiséggel verselt nyolc sor utolsó kettője üt meg igazi József Attilá-s hangot, előlegezve az *Esik* világát.

*Ich werde traurig, wie die Maus
auf die es regnet, leise, langsam.*³

„Magyar Alföld” versek

Az *Óh szív! nyugodj!* második versszaka a szalma megidézésével már nem csak a Márta-versek összefüggésébe tartozik. 1928 folyamán ugyanis József Attila egész sorozat verset ír a magyar valóságról: a társadalmi, politikai helyzet és elsősorban a magyar falu, a magyar parasztság képei és gondjai foglalkoztatják. Az egyik legfontosabbról nevezhetjük ezt a sorozatot „Magyar Alföld” verseknek.

¹ Vál. lev. [10] 219.

² *Vágó* [215] 194. – Az utolsó levél után közli: „még egy lap van itt...”, de nem jelzi időrendben, hova illeszkedik.

³ Vö. „Lassudad, országos eső” (*Esik*)

Lucához

A sorozat a *Lucához* cíművel kezdődik:¹

*Lucám, hiába válok tőled,
hiába vágok a mezőnek,
baj mindenütt, mit szörnyű csép hadar,
jobban busit sok busuló magyar.*

*Gulyáink, kik még terelődnek,
üszökszagu szelektül bőgnek
s a görbült, öreg számadó cseléd
sóhajva tolja hátra süvegét.*

*Hátát jegenye támogatja,
fáradt az is, de nem mutatja.
Nem bűg lombjáért, az jó földbe hullt,
de az egen, hol alszik a borult,*

*mindegyre keserűbben zörget.
S köröskörül a megvert földek
összemásznak, hogy motoz a setét,
mind nyögve-sugva kéri istenét.*

*Hijja van a legjobb kalásznak.
Bosszus parasztok nyargalásznak,
síról jött lelkük dörgés, förgeteg,
rongyos ködmenjük zsiros föllegek.*

*Egy keserű nép sir belőlem,
hát ne szeress, de ne félj tőlem,
szövetség ez már, nem is szerelem,
a kezedet add és kiáltsd velem:*

*Orvosunk, szebb jövőnk szaladj hát!
E bús nép ház előtti padját
letörli: várnak komoly kurucok,
mig pókos lovad mégis bekocog!*

¹ A Népszava 1928. ápr. 27-i számában jelent meg, de valószínűleg korábbi. A Luca-szerelem vége felé születetett, véleményem szerint legkésőbb 1928 februárjában.

A legkülsőbb rétege szerelmi búcsú, pontosabban egy szerelem átalakítása harcoss barátsággá. Ezt tömöríti az azóta sokszor idézett, szállóigévé lett sorba:

szövetség ez már, nem is szerelem,

A külső formai keret pedig önvallomás, és a végén a „záró versszak természetes simasággal vált át a közös kiáltás idézetszerű megszemélyesítéses második személyére”. Azaz „akart-kívánt ön-idézet”.¹ És ami a keretben feszeng: az ország, a nép és elsősorban a falusi táj, a parasztság helyzete, jó lendületű pergő jambikus kilenceseekben, zaklatott hangon, izgatott versmondatokban. Ember és táj együtt szenved.

*... a megvert földek
összemáshznak, hogy motoz a setét,*

A „keserü nép”, „sok busuló magyar” képviselőjében szól a költő; és a „baj mindenütt, mit szörnyü csép hadar” – a paraszti élet, munka és mindennap képeivel jelenik meg. Hagyományosabb zsánerképek ezek József Attila síkváltó, átlekkesítő erejével újjáteremtve. Arany János-i a kiinduló kép:

*s a görbült, öreg számadó cseléd
sóhajtva tolja hátra süvegét*

mely átmegy az átlekkesített természet képébe, majd ez a kép burjánzik tovább, új és új vonatkozásokat bontva ki:

*Hátát jegenye támogatja,
fáradt az is, de nem mutatja.
Nem bűg lombjáért, az jó földbe hullt,
de az egen,...*

A vers hangulata végül szinte parasztforradalmat idéző:

¹ Török [196] 218, 235.

*Bosszus parasztok nyargalásznak,
sirból jött lelkük dörgés, förgeteg,*

És a befejezés, a mai falut és Ady kuruc verseit egyszerre idézi fel, az ígéretesebb jövővárás jegyében:

*Orvosunk, szebb jövőnk szaladj hát!
E bús nép ház előtti padját
letörli: várnak komoly kurucok,
mig pókos lovad mégis bekocog!*

1927–28 telén, búcsúzóban Lucától és már talán Márta körében, honnan ez a paraszti indulat? Gondolhatnánk: talán csak a Népszava kedvéért írt ilyen parasztmozgalmi verset. De indulata erősebb, és emlékei, tapasztalatai mélyebbek, hogysen csak ez legyen az ok. A felszín alatt lávázó indulatok élnek benne, és családi kapcsolatai révén is szemmel kíséri, látja és szenvedi a parasztság sorsát. A *Lucához* ujjgyakorlat, stíluspróba a parasztforradalmi induló megteremtésére, de mély egyéni indulatok megszólalása is.

Förgeteg

A *Lucához* egyik sora:

sirból jött lelkük dörgés, förgeteg,

– mintha ennek kibontása volna a *Förgeteg*:

*A förgeteg fekete vadezüst;
csattogó szívek árnya!
Munkaruhám ő, szívemet hűvös
hajlásaiba zárja!*

*Ő mennykőves, virágos kalapot
nem is csap más fejébe,
csak annak, aki huzódik fagyott
akác kemény tövébe,*

*mint én s bár érez vasszuronyokat,
melyek husába vágnak,
behunyja szemét réjtjén szántogat
egy jobb szikű világnak.*

*Jó fürgeteg, szerelmek dörmögő
nagyatyja, csattos angyal!
Bosszúinas, rajt piszkos kék kötő,
mennyet letörlő ronggyal.*

*Mert ez már nem a régi tétovás,
a vénség tüsszentése –
de helyettünk szakadt káromkodás,
köpés a földre, égre.*

*Az szülte, mikor rablót ordított
a csősz, csatakba ülven,
sárga foga közt kikavarodott,
a kastély ellen dülven.*

*Hogy két öklével hadonásza már
az ősz varkocsu jobbágy –
a csordában ha villámkutya jár,
lábába mar a korbács.*

*Vert-e már téged valaki, vihar?
Ostorral kergetett-e?
Sötét erődbe bujtál-e, vihar?
ugy mint a szégyenedbe?*

*Tartalmad vagyunk – robbanás-alak!
Zászlós a dülök rangján!
Csettintek én! és felszólitalak,
kinzottak hulló hangján –*

*Te fürgeteg, fekete vadezüst,
parasztharag bográcsa,
rotygó mérget, engem főzz, nagy üst,
és fordíts a világra!*

Vágó Márta szerint egy örömhegyi kiránduláson látott felhőszakadás emléke ihlette, ennek másnapján kezdte volna írni a verset.¹ Vértés György pedig úgy gondolja,² hogy Mészáros László *Kovácslegény* című szobra villantotta fel benne a kezdő képet. Akárhogyan is: készen állt benne a vers, indulatban és képekben is, különben is a vers egy áthúzott szakaszában nyíltan kimondja:

Láttam szivemben, mikor született

A *Förgeteg* egészében a következő évek tájverseit előlegezi, a *Nyárt*, a *Fagyot*, sőt a *Téli éjszakát*, csak itt szertelenebb, kibontottabb és lazább a természet kezelése. De itt is az történik, hogy egy természeti jelenség vált alakot, lesz önmagán túlmutató jelenségek hordozójává, változik át személylé, sőt elvvé, miközben magába olvaszt korábbi emlékeket, tapasztalattöredékeket.

A „företeg” itt szinte kamaszos-barokkosan sokféle és változó: „csattogó szívek árnya”, „Munkaruhám”, „szelmelek dörmögő / nagyatyja”, „Bosszúinas”, „káromkodás”, „robbanás-alak”, „Zászlós a dülök rangján” – de mindenekelőtt összegezőként: „parasztharag bográcsa”.³ Az alakváltó företeg elsősorban a parasztlázadás metaforájává lesz, Ady paraszti verseinek, Dózsa- és kuruc verseinek egyenes folytatásaként és egyúttal talán Illyés Gyula készülő *Hősökről beszélékjének* párjaként. Nem kétséges: a Márta-szerelem ideje alatt, 1928 konszolidált légkörében is ott él a lázadó, forradalmat áhító indulat a fiatalemberben, rejtve, de talán éppen ezért elszántabban, és nem csupán a Bartha Miklós Társaság ébresztette fel benne a parasztlázadót, végig ott lappangott az benne. Nem utolsósorban anyai családjának helyzete is táplálhatta ezt a lázadást, hiszen a „mikor rablót ordított / a

¹ Vágó [215] 91.

² Vértés [222] 18.

³ Török egyenesen úgy látja, hogy a „szemléleti bőség áradása [...] bár önmagukban nézve gyönyörű töredéket sodor elénk – olykor-olykor éppen ennek a törekvésnek gátját szakítja át: az önállósuló kép kitör a magasabb képi általánosítás szolgálatából...” és „tékozló költő”-nek nevezi József Attilát, Juhász Ferenc *Tékozló országának* kifejezését alkalmazva rá. Török [193] 101–103.

csősz, csatakba ülven...” sorok a Dörmögőt, anyai nagyapját idézik fel;¹ mint ahogy az öcsödi megalázó emlékeit idézi fel az alábbi versszak:²

*Vert-e már téged valaki, vihar?
Ostorral kergetett-e?
Sötét erődbe bujtál-e, vihar?
ugy mint a szégyenedbe?*

Mert a *Förgeteg* is legalább annyira önvallomás, mint forradalmi felhívás; kettős, sőt hármass portrét is rajzol önmagáról; azonosulást a viharral:

Munkaruhám ő...

– a kép folytatásaként egész kis kibontott külön történetet önmaga életéről és sorsáról:

*...aki huzódik fagyott
akác kemény tövébe,
mint én s bár érez vasszuronyokat,
melyek husába vágnak,
behunyva szemét réjtjén szántogat
egy jobb szikű világnak.³*

A költő mintegy odarajzolja tehát arcképét a festményre. Úgy és csakis úgy hitelesíti forradalmi költészetét, hogy önmaga sorsával is igazolja, ez lesz a *Dönts a tőkét, ne siránkozz* kötet és a még későbbi versek egyik alapmagatartása is. És még egyszer megerősíti az önarcképet:

*... és felszólítalak,
kinzottak hulló hangján –*

¹ Szabolcsi M. [159] 28–29.

² Vágó [215] 91.

³ A szakasz első soráról l. Török [196] 298.

... engem főzz, nagy üst,
és fordíts a világra!

A „fekete vadezüst” – kétszer is visszatérő jelzője a viharnek, a megszállottság jele. Egyúttal előzménye a későbbi tájversek oly gyakori ezüst színének, pl. a *Nyár* meg a *Füst* ezüstjeinek. Mert a vers ugyanakkor az 1928-as nyár játékos-stilizáló, kísérletező törekvéseinek koronája. Strófaszerkezete is egyedi: 10/7 szótagú ölelkező rímű strófák, aprózott ritmusú jambusokkal. Ez ritkán fordul elő költészetében ez idő tájt. Indázó hosszú mondatok, gyakori áthajlások, mások gondolatjellel vagy kérdőjellel elválasztva – a vihar indázását, neki-nekiindulását érzékeltetik. És az egész vers csattog, mennydörög, az *r*-ekkel és a kettős *t*-kkel. A negyedik szakasz első két sora például *r-t* dominanciájú, majd a csituló „letörlő” vihart az *ny* és *ngy* hangok érzékeltetik. Hangutánzás, természetérzékelés szinte a túlságig, de az igazi nagy újdonság talán mégis pszichikum és táj teljes egybeolvadása, a lelki táj megjelenése, amely azonban ezúttal nem mitikus és nem téren-időn kívüli.

Öreg minden

Szinte közvetlenül csatlakozik a *Förgeteg*hez, és valószínűleg ugyanakkor is született az *Öreg minden*. Talán ugyanaz a vihar ihlette? Vagy ugyanaz a vihar csitult volna el?

*Öreg itt minden, a vén vihar
görbe villámra támaszkodva jár,
tüskeszakállu rózsáknak dudál
s velük totyog rossz lábaival.*

*Öreg minden. A forradalom
dobálni való hegyes köveken
köhögve guggol s csontos keziben
fillér fénylik: legszebbik dalom.*

*Kezem mért nem átlátszó-öreg,
hogy tapogatván arcom ráncait
ölembe ejtném s aki látna így,
hinné: szememből a könny pereg?*

*Ifjuságom! oltáros korom!
Juj, fickándozó, hűvös hal gyanánt
az alkony hálójába reng a láng
s békanyál lesz meghaló porom.*

A *Förgeteg* helyzetképének valóban folytatása és visszája ez a vers; újabb alakváltás: a „vén vihar” itt már csak szépeltő rosszlábú öregúr, József Attila egyik legtömörebb képével:

*... A forradalom
dobálni való hegyes köveken
köhögvé guggol...*

A feszültségnek itt másik oka kerül az első két szakasz elejére, mintegy devizaszerűen, azaz a főmotívumot előre bocsátva:

Öreg itt minden...

...

Öreg minden...

És ezt az öreg forradalmat segíti a költő:

*... csontos keziben
fillér fénylik: legszebbik dalom.*

(Ennek a képnek néhány év múlva lesz folytatása: „neve, ha van, csak áruvédjegy”.)

Ez a nyolc sor pontos; József Attila az 1928 nyarára kierielt költői eszközeinek birtokában formálta egységgé: az időszak dekoratív technikájára jellemző jelzőkkel, hangutánzó játékokkal („fillér fénylik”), hangulatfestéssel („köhögvé guggol”), áthajlásokkal. De innen „esik” a vers. Nem véletlen, hogy azt tervezte,

a *Medvetánc*ba csak az első nyolc sort iktatja.¹ A vers úgy folytatódott volna, hogy önmagáról szólt volna, az „öregség”, „bölcse-ség” világában helyét nem leő fiatalról, ám ezt többszöri próbálkozással sem sikerült megoldania. Egyetlen tömör mondatban összefoglalja ugyan életérzését:

*Hisz az ifjuság ármányos dolog
s itt a békülések nyara van.*

A kompromisszum, a béke, a megállás jelzését először a lélek furcsa, groteszk képe adta volna vissza:

*Lelkem, nyirt fehér láng, nincs hegye
s nem is láng, fészült, cukorszín szakáll...*

Majd a *Nincsen apám se anyám* kötetébe bekerült változatban ezt az életérzést már más képsorral adta vissza, az előzőből csak a „láng” szó maradt meg:

*Juj, fickándozó, hüvös hal gyanánt
az alkony hálójába reng a láng
s békanyál lesz meghaló porom.*

Magyar Alföld

A *Magyar Alföld* az ország – falu – saját helyzetét ábrázoló versek sorában az utolsó; pontosan datálni nem tudjuk, a verskötet megjelenése előtt bármikor keletkezhetett; mégis a legvalószínűbb az 1928. nyár végi, őszi keletkezés.

*Magyar Alföld – gond a dombja;
temploma cövek;
talaja mély aludt tej, de benne
hánykolódnak szögletes kövek.*

¹ ÖV 2. [14] 35.

Magyar ember – rongya zászló;
étele a tál;
dudvaszedő nemzet vagyunk, értünk
mezítláb jön foltozott halál!

Nosza költő! Holt a holdad;
köldököd kötél;
csettintésed égő város, tollad
füstölög s egy szál gyufát nem ér!

Ó, kik nőttök felhőt leveledzván,
bodzás kis fenék –
nézzétek, ím, országúton, némán
vándorolnak ki a jegenyék!

Strófaszerkezete a rövid második sorral elárulja, hogy dallamra íródott, a 8–5–10–9 szerkezet így keletkezhetett.¹ Sajátos vers – az időszakra jellemző játék, kép- és nyelvi bravúr és politikai helyzetkép, önmaga helyzetmeghatározása. Közel áll a *Klárisok* szerkezetéhez: az első három versszak 1-2. sora és az első és harmadik 3. sora is csupa névszó; ugyanaz a bravúr tehát a névszómondatokkal. Ha tetszik, groteszk formálású, ha tetszik, szürrealista képtechnikájú; úgy is fogalmazhatnék, hogy a magyar népdal fordulatait tágítja tovább szürreálissá.

Az első versszakban hangulatilag a *Förgeteg* életérzése, egyúttal a későbbi *Nyáré* érzékelhető: a mozdulatlanság, a látszólagos nyugodtság mögött, pontosabban: alatta rejtett és fenyegető erők munkálnak; ennek „formája” pedig a nedvességgel aláaknázott világ és táj József Attila-i víziója: a „világrészek csendesen / úsznak a hűvös vizeken” (a *Dudoló* első változatából) Magyarországra alkalmazott változata. Groteszk, elvarázsolt táj, itt és a negyedik versszakban Dési Huber István ekkori (talán éppen József Attila hatására kialakított) rajzaira vagy Szőnyi István *Téli*

¹ Szilágyi [176] 159. időmértékes, mégpedig trochaikus verselésűnek tartja, és erős Ady-hatást érez, különösen a negyedik szakasz szerkezetében. – Kodály Zoltán ritmizálása szerint inkább pirrichiusokból áll, sorvégi hosszú szótaggal. (Tasi [185] 26.)

tájára emlékeztet. A „hánykolódnak szögletes kövek” – többszörös síkváltás; a „kövek” itt „erők”, „tömegek” „indulatok” jele, de ezt a jelző tárgyiasítja és az ige emberiesíti.

A második versszak ehhez képest valóban egyszerűbb és Adyszerűbb is. A „magyar ember” sorsa itt paraszti köntösben rajzolódik át; a paraszti éhség és munka képeivel. A „dudvaszedő nemzet” is sok értelmezésű lehet: szegény, éhező – és feleslegesen bíbelődő, hasztalan munkát végző. Az első értelmezést támogatja a „foltozott halál”. A versszakok 3. sora rendkívül éles áthajlással zökkenti a verset, emeli ki a szakaszok értelmileg fontos első szavát:

*hánykolódnak
mezítláb
füstölög
vándorolnak ki*

A harmadik versszak ismét csak a *Klárisok* folytatása a „kenderkötél” motívum kiterjesztésével; egyúttal „a költő hasztalan vonít” sikoltásának megelőlegezése; ugyanakkor szürrealista vízió is, némely Max Ernst-képekre emlékeztető tágassággal. De mindezt az 1928 nyarán oly gyakori alliterációkkal, hanghatásokkal díszíti, és a végén egy kikacsintással zárja:

...egy szál gyufát nem ér!

Ez a kikacsintás, ez az akart hangmegtörés¹ átnyúlik a negyedik szakasz elejére. Az első két sor csaknem blődli, vicc: mik a „bodzás kis fenék”? A „fenék”-et a *Nemzett József Áronban* használta, talán ahogyan az értelmező szótár sugallja,² „fekély, gennyes seb” értelemben, 'rákfene', azaz 'rák' jelentéssel. De már ott is lehet, hogy a „hasonlításban valamely keresett, de nem talált szó helyettesítése” vagy „indulatos beszédben, főleg

¹ Török Gábor úgy érzi, hogy a versmagatartás többszöri módosítása miatt a „Szétesés veszélye fenyegeti... a drámaian villódzó *Magyar Alföldet*.” (Török [193] 219.)

² Ért. Sz. [339] II. 766–767.

szitkozódásban elhomályosult jelentéssel” szerepel inkább. Itt, ebben a versben azonban bizonyosan így értendő: „nem is tudom, mit mondjak...”, „valami vacak” – csaknem morgensterni nyelverteremtés értelmében csinál a *fenéből* önálló lényt (hacsak nem Karinthy Frigyes: Molnár Ferenc *Az ördögének* paródiája játszik itt bele, ott szerepel az önállóvá vált A fene). Nos, ezek a meghatározatlan lények „felhőt leveledzván” szólíttatnak meg, hogy a vers csattanóját kiemeljék:

*nézzétek, im, országúton, némán
vándorolnak ki a jegenyék!*

Vizuálisan, mint mondtuk, Dési Huber egy rajzára emlékeztet a kép – és átlátszó jel is: a kivándorló emberek helyett az országút fáin – ez a motívum utóbb a *Határban* egészen a *Hazámig* végigkíséri a költőt.

Hosszú az Úristen

A *Magyar Alföldhöz* áll közel az időszak egyik legbravúrosabb, legjátékosabb és egyúttal legérettebb verse, a *Hosszú az Úristen*¹:

*Hosszú az Úristen,
rövid a szalonna,
nyavalyás a szegény ember,
mintha gazdag volna.*

*Úgy meggörbül, mintha
réti ösvény volna
s rajt libegnének a lányok
tejért a majorba.*

*Hosszú és kemény is,
püspököké mégis,
rábízná pedig siralmas
dolgát a szegény is.*

¹ Keltezése bizonytalan, talán 1928. őszi.

*Jutna neki kolbász,
asszonyának szoknya –
az ájtatos Úristenhez
vigadozva szokna.*

*Délszemmel ha néz a
sokútú világra,
a legbajosabb dülőkön
a szegényt találja.*

*Ha ma sincs, hogy értünk
seregekké lenne,
szegény ember, ha elpusztul,
nem is pihen benne.*

Keletkezéséről van egy emlék, Vas Istváné: „Ha jól emlékszem, Rácz Istvántól (a későbbi kiváló fényképésztől, no meg Kalevala-fordítótól) tanultunk egy dalt, amelyik így kezdődött: »Esik az eső, / Hajlik a vessző, / Ázik a jegenye. / Két béreslegény / Szántani menne, / De nincsen kenyere.« Huszonnyolc szilveszterét a Munka-kör a Magyar Korona különtermében ünnepelte. Onnan húzódott ki három költő – Illyés, József Attila és Zelk – a kávéház egy üres páholyába ezt a dalt énekelni. El is voltak ragadtatva tőle, különösen a második szakasz első soraitól:

*Hosszú az asztal,
Keskeny az abrosz,
Rövid a vacsora.*

A nemsokára megjelent *Nincsen apám se anyámban* már benne volt József Attila verse:

*Hosszú az Úristen,
rövid a szalonna...*

A közvetlen hatás nyilvánvaló, ha nem is annyira ritmusában, hanem inkább képeiben, szavaiban, észjárásában.”¹

A versforma kérdése még ezután is bizonyos fejtörést okoz: Móser Zoltán szerint az énekelt dal és variánsai és a József Attila-vers között lényeges különbség van. „Az idézett lakodalmi szokásdal strófái hat ütemből állnak: 3+2/3+2/3+3 tagolású sorokból, a vers 4+2, első, második és negyedik, valamint 4+4 harmadik sorból.”² Móser inkább a *Megöltek egy legényt* vagy a *Bogár Imréről* szóló betyárballadát látja közelinek a vershez.

*Zavaros a Tisza,
Nem akar apadni,
Az a híres Bogár Imre
Átal akar menni.*

Szilágyi Péter pedig „népdal ihletésű trochaikus versnek” tartja; hasonlónak, mint Ady *A cigány vonójával* című verse.³

A verstani meghatározás bizonytalansága, pontosabban kettőssége is rávilágít a költemény sajátos kettősségére: népdal, népies hangú „szegényember”-vers. Ennyiben folytatása az 1924-es év szegényember-verseinek. Mégsem ennyi csupán, az azóta eltelt évek tanulságaival meggazdagodott, bonyolult-áttett, rafinált szerkesztmény, a „gyengéd groteszk” remeke.

Bonyolult már a „szereposztásban” is: a vers hirtelen – átmenet és jelző nélkül – vált alanyt. A szereplők, az Úristen és a szegényember a két főszerepben váltakozva fordulnak elő, a vers úgy is felfogható volna, hogy váltakozva beszél róluk egy-egy külső személy, dialógusszerűen, mint a *Ringatóban*.⁴ „Egy szereplő, azonos lírai én szavaiban az alanynak ez a jelöletlen változása

¹ Vas [220] 53–54. – Péter László szerint: „Talán Vas István pontatlanul emlékezett, esetleg változatot idézett, de ennek a népdalnak legismertebb, Bartók gyűjtötte változata ez: »Érik a szőlő, hajlik a vessző, Bodor a levele, Két szegény legény Szántani menne, De nincsen kenyere.« (Kodály Zoltán: *Iskolai énekgyűjtemény*. 1943. I. köt. 158.)” (P. L. lektori jelentéséből)

² Móser [124] 61.

³ Szilágyi [176] 159.

⁴ Vö. Török [193] 278.

legalábbis szokatlan” – írja Török. Tegyük hozzá: ez ad feszült villódzást a versnek. Ez a feszültség, ez a szembeállítás vonul végig az egyes szakaszokon belül is: az első versszakkal kapcsolatban szép elemzést ad Gyertyán Ervin. „Figyeljük meg, milyen konkrét tárgyi tömörséggel, mennyire a végletekig leegyszerűsítve és a lényegig hatolva és milyen feszített dialektikával, a gondolat milyen közvetett áttételeit foglalva szemléletesen össze – fejezi ki a költő mondanivalóját. Az Úristen, annyi gondolati és érzelmi mélység, annyi forró elragadtatás tárgya és ihletője a legszokatlanabb és legtárgyilagossabb jelzőt kapja: hosszú. Még csak nem is a szenvedélyes tagadást állítja vele szembe a költő. Vele szemben a rövid áll, amit az anyagi élet leghétköznapibb kelléke, a szalonna képvisel. Hányféle groteszk ellentmondás is testesül meg csak e két sorban: »Hosszú az Úristen, rövid a szalonna«. Az istennek – mint végtelenségnek – az ellentmondása és egysége a hosszúsággal, mint a sokallt, szinte stopperórával mért – végességgel. Az istennek – mint elvontságnak – ellentmondása és egysége az imával, mint konkrét és terhes földi-anyagi valósággal. Az istennek mint történelmi kategóriának ellentmondása és egysége a korrallal, amelyben már időszerűtlenül, önmagát túlélt, hosszúra nyúlt a létezése. S mindezt csak az első háromszavas sor mondja: »Hosszú az Úristen«. Ehhez jön még a második sor: »Rövid a szalonna«, amely önmagában jelenti az élet anyagi feltételeinek a szűkösségét, de jelképesen jelenti az emberi élet rövidségét, és mivel a negatív értelmű hosszúval pozitív értelmű rövidként áll szemben, ugyanakkor az előző sorhoz viszonyítva jelenti isten pozitív ellenpólusát – az élet tényleges tartalmát, fenntartóját, hordozóját. [...] S ez a groteszk szembeállítás folytatódik a következő sorokban: »Nyavalyás a szegény ember, mintha gazdag volna«. Nyavalyás szegény ember, pedig a betegség luxusát csak a gazdag engedheti meg; az élet igazsága az lenne – erről tanúszkodnak a népmesék is, és ezért szüremlik népmesei hangulat e sorokkal is a versbe –, hogy a gazdag ember göthös, beteges, a szegény pedig erős, egészséges legyen.”

¹ Gyertyán [64] 124–125.

Még korábban Szentkuthy Miklós szolt a versről: „Lehet-e szocialista költészetet másképp intonálni, mint a *Hosszú az Úristenben*? Lehet-e népdali módon plasztikusabb, humorosabb, sztoikusabb valami, mint ez a »hosszú isten« és »rövid szalonna« ellentét? Van ebben Biblia is, meg cinizmus, jámborság és káromkodás, kuruc-morgolódás és igaz gyermekesség. A hasonlat megingt végtelenségig megelevenítő: a szegény ember görbe, mint az út – s most jön a paraszt-barokk folytatás: még a lihegő lányokat is látja, a kínbakunkorult úton: a nyomorúság púpját egyszerre virágzó dombbá változtatja a költői álom feltartóztathatatlansága. A püspök-cinkos isten ellen milyen »lojális« a brummogó panasz, – a szegények utcájába milyen gyermeki fehérséggel próbálja becsábítani az istent, – és az, hogy nem az ember, hanem az Úristen mellé került az »ajtatos« jelző: fölér egy mázsa pudvás teológiával.”¹

Lehetséges azonban a vers kezdetének jóval egyszerűbb olvasata is. Péter László véleménye szerint: „Az Úristen itt nem istenség »mint történelmi kategória«, hanem egyszerű, folklorisztikus szemléletű metafora: hosszú a prédikáció. A Horthy-korszak egyházi, világi hatalmasságainak üresen kongó hazaffyas frázisait állítja szembe a költő a rövidke szalonnával, a népnymorral.”²

A „gyengéd groteszk” szexuális célzásokkal, játékos ugratásokkal is dolgozik, a harmadik és negyedik versszak átlátszó péniszszimbólumaira utalunk. És kiegészül sohasem volt szavakkal, népi hangzású, de a költő által gyártott neologizmusokkal és fordulatokkal: „Délszemmel ha néz”; „Értünk seregekké lenne”. Ha ismert szavakat használ, azokat is új fényben csillogtatja („a legbajosabb dülőkön”, „vigadozva szokna”). Mindez a táncoló versformával, amely szinte megköveteli a gyakori áthajlást, valami sajátosan tündéri, groteszk, de mégis szeretetteljesen fájdalmas ízt ad. A vers vége, mint Gyertyán írja, „végső és leleplező groteszk fintor, amellyel úgy figurázza ki a költő a sorsot, hogy

¹ Szentkuthy [172] 532.

² Péter László lektori jelentéséből.

ugyanakkor együttérző szeretettel veszi körül, óvja meg saját gunyorosságától azt, akinek a sorsáról van szó.”¹

Egyébként, mint Török Gábor rámutat,² az utolsó versszak kilép a párbeszédből, és a többes szám első személlyel a szegényekkel való azonosulásról vall. Ez a befejezés egyúttal ugyanannak a rezignált forradalomvárásnak a gyengéd kifejezése, mint a *Förgeteg*.

Régebbi versek újraformálása

1928 folyamán, valószínűleg nyáron József Attila elővette néhány korábbi versét, és tovább alakította, formálta őket; így sorolta be a *Nincsen apám se anyám* kötetbe, többet pedig a *Medvetáncba* is. Tanulságos utalni az alakítás, javítás irányára: általában lecsiszolta az expresszionista ízű túlzásokat, a szimbolista jellegű képeket, a kissé lelkendező hangot, és a valóság apró elemeivel dúsította a szövegeket, ironikusabbá, groteszkebbé formálta, és népibb, parasztibb színezetet is adott nekik. Az előbb *A pap mosolyog*, később *Engem temetnek* című versről monográfiám előző kötetében szoltam,³ és ugyanott részletesebben elemeztem az *Isten* létrejöttének folyamatát is.⁴ Két másik vers átalakításáról szóljunk még.

A távol új s új egeket szór volt a címe a *Reggeli* 1924. végi előzményének.⁵ Jellegzetes, mit hagyott el belőle József Attila, és hogyan írta tovább. Már a hangütést is parasztibbá, realisabbá alakította:

*A távol új s új egeket szór,
Szép testem napos szavakat szól*

¹ *Gyertyán* [64] 127. – L. Kis Ferenc emlékezését is arról, mennyire felkavarta és megzavarta a Népszava-lírához szokott fiatal munkásokat a „nyavalyás a szegény ember...” sor. Emlékkönyv [87] 359.

² *Török* [193] 224.

³ *Szabolcsi M.* [162] 552–554.

⁴ *Szabolcsi M.* [162] 333–338.

⁵ I. m. 339–340.

ehelyett:

*A kakas forgó szavakat szól,
a néni a tyúknak magot szór.*

Tehát földközeli, realisabb lett, gyengédebb is. Apró, de jellemző változtatás a 8. sorban: „...s a vizet / Reápacskolom szivemre” helyett: „...s a vizet / reápacskolom fejemre” áll. Az *s-cs* változtatás színesebbé, ugyanakkor humorosabbá teszi az igét, a „szivemre” meg túl sokszor használnak, patetikusnak tűnhetett 1928-ban.

A távol új s új egeket szór 12–22. sorát megrövidítette, 11-ről 8-ra; a korábbi szövegek kamaszosan indázó képét („és mint papához a gyerek...”) és az expresszionista szónokias vallomást („És tagjaimból a kenyériz / tej, víz s a csók is szerte árad. / A munkások közé megyek...”) a Márta-korszak kedves-derűs groteszkjére emlékeztető, öngúnnal teli képsor váltja fel. Nem a „világ” szalad be már szobájába, hanem a szellő:

*szaglász, vigyorog diadallal –
s mint rozsvetésben kisgyerek
édesen rúgkapál hajamban.*

És jellegzetes módon az álom és a „Miasszonyunk bohóca” motívum kerül be a versbe:

*Álmomban kazalról gurultunk,
rózsámmal bukfencet vetettem
tótágast állnék most is én,
de már munkába kell sietnem.*

Lényeges a változás a vers zárásában is: a korábbi változatban a többiek („zápor előtt velük loholtam”) elvontan ábrázolt, a jövőt építő „gyönyörű elevenek”-ként szerepelnek, a mostaniban pedig konkrétan ábrázolt, ironikus, sőt groteszkül látott embereként. Az enyhe erotikus célzás sem marad el:

*Az apókkal és az anyókkal,
akik ráncaim tervét hordják,
fiukkal – s lányokkal, kik
munka után a mellüket kibontják.*

*A Tüzek éneke új változata is lényegesen különbözik a korábbi-
tól:¹*

*Ott alszunk a száraz fában, villogó bő szénrakásban,
ifju asszony keze kelt,
sustorgunk a katlanokban, szikránk pattog úgy szalad,
pirt adunk a szőke kőnek, kövér darab husok főnek
fölöttünk a tarka cinfedő alatt.*

*Zöld fa lombjait bekapjuk, vastag nyelvvel megforgatjuk,
szörnyü szarvval szertehányjuk, zuzzuk az avart
bika derekára kormot rovunk ha borjura morgott s toklyótülökkel
lékelni, öklelni akart –
piros pozsgás ifiakban csimbókös gyümölcsünk csattan
csatakban csordítva rengő velőt és tejet,
gyümölcs pattan visszacsapó, dühöngők ijjának való ágakon, melyek
őserdőben századhosszat ropogósan hajladoznak, bőrükből meg bomlik,
forr a lé
s roppant arany madarakat nyujtanak a tágas ég felé!*

*Kerek kazal tetejében Isten guggol ördögdépbén, vörös paprikaujjakkal
dalunk pengeti,
gördülő farát a sok lány körbe rengeti,
nyujtozkodnak a fiukkal, míg megértik csendes énekünk,
s ha megértik, összerogynak, pörnyét hint fejükre istenünk,
zörgő imákat rebegnek, földre rogyva öregednek, öregén pedig
töpörödött kicsi testük a mi erős hamvainkba riva fektetik.*

Azonos a keret, a sajátos, még pontos megvilágításra váró versforma. Szilágyi Péter hosszú sorú trochaikus versnek tartja, szerinte az első változatban a trocheusok százalékaránya 43, az újabban 39.² Nem egyedüli ez a versforma József Attilánál, öröklí

¹ I. m. 395–396.

² Szilágyi [176] 155., 159. – Így Horváth J. [287] 198. is.

Kassáktól, Füst Milántól, persze Whitmantól, és formál belőle valami sajátosat. Szabad vers, de határozott ritmikai és rímtervvel, rapszodiára valló különböző hosszúságú és sebességű sorokkal. Szilágyi szerint a rímképlet:

a (belrím), b, c (belrím), b
a, a, b (belrím), c, d, e, e, f, g (belrím), g
a, b (belrím), c, b, d (belrím), d.¹

A ritmus azonban véleményem szerint inkább hangsúlyos verselésre vall, tulajdonképpen úgy is felfogható, hogy magyaros nyolcasok füzére, amelyet olykor rövidebb sorok szakítanak meg, és hosszabbak zárnak.

Azaz: az alapforma a nyolcas, közben egy-egy ötössel alkotva strófaszervezetet, az első és harmadik versszak végén elnyúló kihangzó 11, 13-as sorral.²

A versforma nem csak József Attila leleménye, Illyés Gyula ez idő tájt és korábban keletkezett versei, kötetbe nem gyűjtött szürrealista szövegei és a *Nehéz föld* nem egy darabja is e szabadon formált szabad verssel élnek. Az ő sorai mögött ugyancsak belső, rejtett (talán nem annyira kirívóan ritmizált) mérték rejlik:

Bitorolt földből táplálkozik bokrom, bitorolt földből fakadtam ki én,

Egy zsellérház udvarán, a grófi park mögött, vasárnap virradóra

(*Jel*)

vagy:

„Élt huszonnyolc évet...” Fialat hónapok, szárnyas hetek, zúgó Századok! síkos szeleiddel felettünk magosan iramló jövőndő!

(*Búcsúztató*)

¹ Szilágyi [176] 155.

² Szepes–Szerdahelyi a hagyományos, szokott 8–7-es sorokból álló strófát, „szabadversszerűen írt sorokba bújtatott” formáját látják benne. (Szepes–Szerdahelyi [378] 414.)

Ilyés versében inkább egy-egy klasszikus metrum bujkál a sorok mögött, József Attiláéban pedig ritmizált népdal. Mert az előbb felrajzolt ritmusképlet csak váz. Mintegy indázva átfonja, a tűz lángjait leképezve, az alliterációk, hangjátékok, hangutánzások gazdag szövevénye, helyenként a túlzásig: a 9., 10. sor cs dominanciája, ezek és a következő sorok rafinált technikája a nemi érés és egyesülés feszültségeit érzékelteti.

A *Tüzek éneke* különben a Tűz princípiumának színpadiaszimbolisztikus jellegű megszemélyesítése. Sajátos módon a költői én a tűzzel, pontosabban a tüzekkel, a lányokkal válik azonossá¹ – különleges szerepverset alkotva így.

A Tűz új mítosszá növelése, a költő és a tűz teljes azonosulása, a Tűz mint érlelő, tápláló, közösséget formáló erő, a két szövegben közös szándék. Nem zárható ki az sem, hogy népszokásokat vagy etnográfiai jellegű olvasmányok emlékét használta fel József Attila, vagy maga alkot ilyeneket („Kerek kazal tetejében Isten guggol ördöggépkben”). A későbbi változat átdolgozása, mint a többi verseké, a játékosság és egy sajátos stilizált népiesség irányában változtatja az eredeti szöveget, és erősebbé válik a nyiltabb vagy rejtettebb erotikus töltése is.

Rögtönzések

Kisebb, alkalmibbnak látszó próbálkozások, játékok is keletkeznek ez időben. A Mártának írt leveléhez mellékelte [*Ördög farába...*] stílus- és képjáték ez időszak modorában, benne fájdalommas önképpel: „lelkem még jó e rossz étkü földön. / Teteje felhő, mocsok az alja, / az se kóstolja, aki kavarja.”

A [*Nyüzsög a boldogság...*] egy vidám pillanat hetyke, kama-

¹ Gyertyán Ervin Kiss József *Tüzek* c. versével állítja szembe. Kiss J. „»logifikálja«, magyarázza, kommentárokkal látja el az »individuális élményt«, elkalauzol az érzékelt jelenségek világába”, József Attilánál „a »szavak képi«, hangulati, akusztikai »szférája« válik a logikus közlés kiteljesítőjévé”. (Gyertyán [64] 237.)

szos megragadása. A kiadásokban a *Rögtönzések*hez sorolt két szöveg talán mélyebb magányról árulkodik. Az első *Kerek asztal* címen ismeretes. A Századunk asztalánál 1928 folyamán¹ Benedek Marcellal „szonettpárbajt” vívtak, azaz megadott témára, a kávéházi kerek asztalra kellett szonettet írni.² A tíz-egynéhány perc alatt megírt, játéknak szánt darab a fiatal költő panaszát mondja. Mert a kávéházi kerek asztal itt a „kerek világ kerek asztalá”-vá válik,

éhesen ültem én melletted mindig.

És a játék mögül ismét és ismét kibukkan a keserűség, legerősebben az első tercínában:

*És teritettem rajta mindeneknek,
faló farkasnak, öklendő ölelnek
s most itt révedek rajtad éhesen.*

Ugyanez a szomorúság hatja át a Mártánál maradt francia nyelvű fogalmazványt, a *Pauvre plaint-chant méchant*-t.³ A cím maga is vitás. Lehet, hogy „plain chant” lett volna, azaz: gregorián. Ha valóban „plaint”-t írt, akkor abban a panaszkodásra (se plaindre) lehet célzás. Az elég jó franciasággal írott vers persze így is távol van egy francia költemény nyelvi megformálásától – magyaros rímtechnikával és pontos strófaszerkezettel bír. Alaphangja a búcsúzásé, az elhagyatottságé – búcsú az egykori, vidám mezőkön éneklő könnyed évektől. Most már erősen szenved, és tudja, hogy „Isten nehéz, / nehezebb mint egy holt” (francia rím kedvéért is alkotott merész József Attilá-s kép). A zárásban pedig, ahol újra Tilinkónak nevezi magát, tőle szokatlanul immár rosszabb franciasággal sír fel. Tilinkó idegen, sokat szenvedett, bened van, veszélyben van. Mint a *Kerek asztal*ban, itt is igazi magány, szomorúság rejtezik a játék mögött.

¹ Stoll B. szerint „nyáron”. ÖV 2. [14] 565.

² L. Vágó [215] 34–37., Benedek: Emlékkönyv [87] 205–206.

³ Vágó [215] 194.

A lírai én képe 1928-ban – Szeretnének

Már a *Magyar Alföld* típusú versek is felfoghatók voltak nemcsak politikai helyzetképekként, hanem önvallomásokként, a lírai én bemutatkozásaként is.

Ennek az időszaknak voltaképpen egyetlen valódi önarcképe-verse a *Szeretnének*:

*Jóról és rosszról nem gondolkozom,
csak szenvedek én és csak dolgozom.*

*Csinálok csempét, csavaros hajót,
bánatba rosszat, közönyömbé jót.*

*Munkámnak nincs se száma, se szeri.
Kedvesem tudja, ő számba veszi.*

*Ő számba veszi, hisz valamiben.
S ha kérdem, rámnéz s nem mondja, miben.*

*Ha fa volnék, hát fészket igazán
a varjú is szükségből rakna rám.*

*Ha föld volnék, mit kapás vénje tört,
csicsókás volna az a krumpliföld.*

*Krumplival is csak úgy volnék teli,
ahogy a munka megköveteli.*

*Ha víz volnék, hát volnék pocsolya.
Ha tűz volnék, hát volnék hamuja.*

*S ha én volnék az ur, az ur helyett,
nagyon szeretnének az emberek.¹*

A tízes 5+5 tagolású, jambikusan is ütemezhető páros rímű párversek (a Nyugat egyik kedvelt versformája) könnyed, játékos keretet adnak.

¹ A vers keletkezési idejét nem ismerjük. A jelenlegi besorolás (1928 szeptem-berre) filológiai indokait 1. ÖV 2. [14] 541. – Magam korábbi, esetleg 1928. tavaszi keletkezést tartok valószínűnek.

Az első sor a *Tiszta szívvel* hangja; látszólagos amoralitás, erkölcsi közömbösség, amely azonban voltaképpen magasabb rendű erkölcs; a szenvedő és dolgozó ember erkölcsi fölénye, aki számára a jó és rossz etikai kategóriái egy tőle idegen gondolatrendszerbe tartoznak. Ez a két sor „deviza”-ként előrevetett tanulság, önvallomás, nemcsak egyéni, hanem egy egész réteg vallomása is. Innen kezdve a vers részint a játék logikája, olykor a rímek követelte játékos logika szerint folytatódik. A 3. sor az alliterációval játszik: „Csinálok csempét, csavaros...”. A 4. sor egy mélyebb és általánosabb pszichológiai tanulságra utal, a munka és lelkiállapot összefüggésére. Az 5., 6. sor ismét játszik: a „szeri-száma” lokúciót játékosan megfordítva rímhívó szót alkot belőle, és bevonja a versbe a „kedvest”, aki talán ekkor még Márta. A 8. sor bonyolult cselekvés- és mondatszerkezete mintha erre utalna. Egyedül itt törik voltaképpen négy mondattá a sor, itt közvetít bonyolult, többretegződésű intellektuális tartalmat. És innen fogva a vers, amely elindít a látszat és feltételesség útján ez a sor, a hipotézisek, a megelevenedett hasonlatok játékos világába csap át. Falusi-népi jellegű, egyszerű képek következnek, némi bibliai ízzel is, a saját kicsinységének, „pechességének”, szerencsétlen flótás voltának játékos bizonyítására. Félig tréfás, félig tragikus ízű kisebbségi komplexus népi ízű hasonlatok sorában. És a végén – hadd idézzük Fejtő Ferencet – „négy strófán át becsmérli magát: fának, földnek, víznek, tűznek, hogy utolsó volna, –

s ha én volnék az Ur, az Ur helyett –

ugye most azt várnánk s teljes joggal, hogy önmagát becsmérné ilyenformán: »nem is szeretnének az emberek...«. De meglepésszerűen azt olvassuk:

Nagyon szeretnének az emberek.

Tehát az utolsó sor rácáfol az egész vers hangulati szerkezetére, de nem bántó mód, logikátlanul, mert átláttat a »tréfán«, a játékos szemérmén és megmutatja a meggátolhatatlanul kikíván-

kozó vágyat a szeretet és megbecsülés után...” Fejtő általános megállapítása: „különös eset: hogy verseket a tudatos és elárult őszinteség, őszintétlenség tegyen naggyá! Az önnön következetlenségük!”¹

Mintegy a *Szeretnének* című verset folytatja, arra felel – ugyan-
ebben a versformában – két évvel utóbb Márai Sándor.²

XXX.

*Harmincéves vagyok. A szeretőm
Elaludt a zöldripszes heverőn*

*Inge fodrát a szél megemeli
Két mellén alusznak a kezei.*

*Most veszem a kalapom s lemegyek
Férfi vagyok s valamit keresek.*

*Talán az Istent, tán új szeretőt
Tudom, hogy hiába keresem őt*

*Járok, nézek, valamit keresek
Senkit sem gyűlölök s nem szeretek*

*Nyugodt vagyok. Mint szépségét a nő
Érzem erőm, s hogy a szépség erő*

*Önző vagyok és fütyürészek itt
Most élni fogok még egyideig*

*Életem hetykeség nélkül való
Szeretem, ami rossz és ami jó*

*Tudom jól, hogy csak annyi az egész
Mintha egy nő az utcán visszanez.*

*Vagy mint egy iz. Vagy lábnyom az uton.
Tudom, tudom, tudom, tudom.*

*Nyujtózom, dűnnyögök és hallgatok
Jó az idő. Harmincéves vagyok.*

¹ Fejtő [53] 75–6.

² Márai [342] – Soraiból Kosztolányi *A bús férfi panasza* c. verse is visszhangzik.

A *Szeretnének* kapcsán rekonstruálni lehet azt a lírai én-képet, amelyet József Attila 1928-as verseiben önmagáról alkotott. A kiindulás: felvett vagy magára erőltetett, hetyke, a világot vagányosan meghódítani akaró, a „Derűs vagyok és hallgatag” én-kép. Ez a derűs, vidám vagány azonban kemény is tud lenni, „s tán konok, / ha bántották vélt igazában” – derűje, kisfiús kedvessége mögött mély sebeket őriz. Ezt palástolandó alakít ki sokat tudó mosolygást, látszólagos közömbösséget, titkot rejtő hallgatagságot: „Jóról és rosszról nem gondolkozom”, „ülök és mosolygok örökké”. Így alakul ki a látszólagos egyszerűségbe vagy együgyűségbe rejtett magatartás: „élek mindörökké / gazdátlan és ostobán”. – „Fáradt meg együgyű / vagy tán csak jó vagyok.”

Mert ez a kedves, mosolygó, látszólag derűs én végtelenül magányos: „Barátaim nincsenek”; „Én nem vagyok jó gazda ökre”; „megpattant, hűvös tűzhelyemhez”. Ez az alapképlet azután feldíszítődik valódi vagy képzelt tulajdonságokkal, attribútumokkal, olykor az én valóságos mitológiája alakul ki: „tejecskén nevelt életemhez”, „erős valék mint az anyatej” lehetne a példa rá.

Ezt az én-képet forgatja ki, alakítja át majd a szerelem. Volta-képpen még mélyebb egyedüllétbe taszítja, feleslegességérzését növeli, sebeit takarja ki. És ez a szerelem, illetve a szerelem kudarca, sőt a szerelemben őt ért sorozatos kudarcok leplezik le; a vidám és derűs, hetyke kölyök álarca mögött egy támadó, elkeseredett fiatal rejtezik: „Egy keserű nép sir belőlem.” „Kardá nőtt bicskám”, amelyet egyszer elejtett, most mintha ismét ott volna kezében, azonosulva viharral és villámmal: „Tartalmad vagyunk – robbanás-alak!” Ezért vallhatja magát forradalmi költőnek: „A forradalom...csontos keziben / fillér fénylik: legszebbik dalom.”

De a „kemény menny” alatt „magamban vénit az idő”: öregnek, vaskosnak, ügyetlennek, szerencsétlennek is érzi magát, énje kiürül, merev és hideg lesz a világ, megfagynak az emberi viszonylatok.

Az 1928 táján született versekben kirajzolódó én-képet természetesen nemcsak a költő biológiai énje, sorsa, a számba vehető

életesemények határozták meg. Élményekből és vágyakból, valóságból és irodalmi példaképekből, költői konvenciókból összeálló komplex kép ez, olyan én-kép, amely kötete olvastán meg is rettentette kissé kor- és költőtársait.

Összegezés: a Medáliák

Egyetlen nagy kompozícióban egyesít ebben a korban emléket és vágyat, különféle én-képeket, egyetlen ciklusban szedi szét és teszi össze a gyermekkort, a jelent és a jövőt: a nagy *Medáliák* ciklusban.

1.

*Elefánt voltam, jámbor és szegény,
hűvös és bölcs vizeket ittam én,
a dombon álltam s ormányommal ott
megsimogattam a holdat, a napot,*

*és fölnyujtottam ajkukhoz a fát,
a zöld cincért, a kígyót, a kovát, –
most lelkem: ember – mennyem odavan,
szörnyű fülekkel legyezem magam – –*

2.

*Porszem mászik gyenge harmaton,
lukas nadrágom kézzel takarom,
a kis kanász riva öleli át
kövé varázsolt tarka malacát –*

*zöld füst az ég és lassan elpirul,
csöngess, a csöngés tompa tóra hull,
jéglapba fagyva tejfehér virág,
elvált levélen lebeg a világ – –*

3.

Totyog, totyog a piócahalász,
 bámul, bámul a sovány kanász,
 lebeg, lebeg a tó fölött a gém,
 gőzöl, gőzöl a friss tehénlepény –

egy fáradt alma függ fejem felett,
 a hernyó rágott szívéig szemet,
 kinéz hát rajta és mindent belát,
 virág volt ez a vers, almavirág – –

4.

Lehet, hogy hab vagy, cukrozott tejen,
 lehet, hogy zörej, meredt éjjelen,
 lehet, hogy kés vagy ónos víz alatt
 lehet, hogy gomb vagy, amely leszakad –

a cselédlány könnye a kovászba hull,
 ne keress csókot, ez a ház kigyúl,
 hazatalálsz még, szedd a lábodat –
 füstölgő szemek világítanak – –

5.

Disznó, de akin jáspis a csülök,
 fábul faragott istenen ülök,
 hejh, bársony gyász, a tejen tűnj elő!
 meghalok s mázsás szakállam kinő

s ha megrándul még bőröm, az egek,
 hátamról minden hasamra pereg;
 hemzsegnek majd az apró zsírosok,
 a csillagok, kis fehér kukacok – –

6.

Ragyog a zöld gyík, sorsom keresi,
zörget a búza: magvát kiveti,
rámnéz a tó, ha belé kő esett
s a sírók sóhajtotta fellegek,

a háborúkkal hívott hajnalok,
ugró napok és rezgő csillagok
körülkóvályogják nyugodt fejem –
világizása hőmérsékletem – –

7.

A küszöbön a vashabú vödör, –
szeresd a lányt, ki meztéláb söpör,
a szennyes lé lapulva árad el,
tajtékja fölgyűrt karján szárad el –

én is bádoghabokba horpadok,
de kélnék csengő és szabad habok
s végigcsattognak tengerek lován
a lépcsőházak villogó fogán – –

8.

Borostyánkőbe fagy be az ügyész,
fekete frakkban guggolva kinéz,
meredten nézi, hogy mi féltve főd,
cirógat, áld a fény, a szél, a köd,

befut a rózsza, amint rothadok,
pihéné szednek hűvös kócsagok
és őszi esték melege leszek,
hogy ne ludbörzzenek az öregek – –

9.

Barátommal egy ágyban lakom,
nem is lesz hervadó liliomom,
nincs gépfegyverem, kövem vagy nyilam,
ölni szeretnék, mint mindannyian

s míg göggel fortzog a bab és sziszeg,
főzelékszinű szemmel nézitek,
hogy széles ajkam lázba rezgve ring
s fecskék etetnek bogárral megint --

10.

Szakállam sercenj, reccsenj, kunkorodj,
boronaként a vetésen vonódj --
az ég fölött, mint lent a fellegek,
egy cirógatás gazdátlan lebeg
s e hűvös varázs húzva, szeliden,
szakállamon majd egykor megpihen
s vörös fonatján bütykömig csorog
jó izzel-gőzzel, mint a gyógyborok --

11.

Huszonhárom király sétál,
jászpiskorona fejükben,
sárga dinnyét edegélnek,
új hold süt a balkezükben.

Huszonhárom kölyök császkál,
csámpás sityak a fejükben,
görögdinnyét szürcsölöznek,
új nap lángol jobb kezükben.

12.

Az eltaposott orru fekete,
a sárga, kinek kékebb az ege,
a rézbőrű, kin megfagyott a vér
és a lidércként rugódzó fehér

— — — — —
— — — — —
— — — — —
— — — — —

A József Attila-i életmű, ha nem is a legtöbbször, de minden-
esetre a legrészletesebben elemzett darabjai a *Medáliák*.¹ A részle-
tes elemzésre vonatkozólag ezekre utalok. Az alábbiakban né-
hány alapvető kérdés taglalására szorítokozom.

Mikor és hogyan keletkeztek a *Medáliák*? Eddigi tudomásunk
szerint már 1927 tavaszán, talán még telén is Párizsban kezdett
medáliát írni, 1927 nyarán született az 1–3, és az 5. első válto-
zata.² Medália ekkor még volt egyszakaszos is, és talán olyan is,
amely kettőnél több versszakos volt. A kétversszakos forma vált
azután véglegessé 1927 őszén Budapesten. Már 1927 novemberé-
ben megjelent, mint könyvem elején említettem, a későbbi 4.-nek
első változata *Még hazatalálsz* címen. És egy kézirat tanúsága
szerint valószínűleg készen volt már a 2., 5. is.³ Az bizonyos, hogy
1928 áprilisában⁴ a Kuncz Aladárnak küldött versek között van
az 1. számú, még *Elefánt* címmel, és az év végén jelent meg a 7.,
A küszöbön címmel.

A *Medáliákat* tehát 1927 tavaszától 1928 végéig, sőt tovább is
írta, valószínűleg nem a későbbi ciklus sorrendjében, és még
külön-külön versként is gondolva el őket. Igaz, a Népszava nem
nagyon közölt volna többverses ciklust, ez is ok lehetett a szétsza-
kításra, hiszen az Ellenzéknek küldött hosszabb szövegeket is.
Mindenesetre: 1928 végén egységbe szerkesztett kb. 13 darabot
a nyolcsoros, kétversszakos darabokból, és 11 és felet a *Nincsen*

¹ A korábbi forma: ÖV 1. [13] 484–486., a végleges: ÖV 2. [14] 65–69. –
A legrészletesebb, szinte könyvnyi terjedelmű elemzés Török Gáboré (*Török* [194]
113–224.). Ezenkívül teljességre törekvő elemzés Majoros Valériáé (*Majoros:*
Költőnk és korunk [111] 269–290.) – L. még *Tamás Attila* (A magyar irodalom
története) [333] 345–346. – *Bori* [38] 332–334. – *Bori* [243] 113–117. – *Levendel-*
Horgas [117] 105–110. – *Fodor* [55] 75–77. – *Balogh* [19] 47–48. – *Szabolcsi M.* [162]
701–707. – *Széles* [171] 146–172. – Fontos megjegyzések még *Beney:* J. A. útjain
[96] 255–256. – *Szegedi* [170] – *Szilágyi* [176] 159., 238., 259. – Az egyes *Medáliákra*
vonatkozó megjegyzésekre, értelmezésekre, valamint a kortársi értékelésekre
alább hivatkozom.

² L. erről *Szabolcsi M.* [162] 707–712.

³ L. ÖV 1. [13] 484–486., 593. Bár meg kell jegyeznünk, hogy az adatolás nem
bizonyos, csak a szerkesztő feltételezése.

⁴ L. ÖV 2. [14] 54.

apám se anyám kötetbe iktatott; a tizenharmadikat utóbb a *Két keserves* második darabjaként *Medália* címen közölte. Még később a *Medvetáncba* olyan szöveget adott, amelyből a *Nincsen apám se anyám*-változat 6., 8., 12. darabja hiányzik.

Mi volt vagy mi lehetett volna a 12. jelzésű második része? És a [*Borostyánkőbe én be nem fagyok...*] című kompozíció vajon korábbi vagy későbbi a *Nincsen apám se anyám* kötetben megjelent szövegnél? Annak összevont, „összeénekelt” változata vagy egy előző szöveg még? Magam arra hajlok, hogy kísérlet a *Medáliák* egységbe tömörítésére, sűrítésére, „második dimenziójának” elhagyására, valószínűleg közvetlenül a kötet összeállítása előtt történt. De az anyag ellenállt a kísérletnek, ezt a sűrítmenyt maga is gyengén sikerültnek tarthatta.¹ Mindenesetre a *Medáliák* sajátos, szabadon variálódó szerkezetű, bizonyosan nem előre eltervezett, következetesen felépített struktúra, de nem is rendszeres terv nélküli. Az év folyamán született darabok laza, gyakran az asszociációk vezette művé szerveződtek, és így alkotnak változatos egységet. József Attila ezzel a szervezetlen szervességgel is újat akart kipróbálni.

Mit jelent a cím: *Medáliák*? Szóltam erről a *Medáliák* és dalok című fejezetben (122–126.); még részletesebb kifejtésére Török Gábor fejtegetésére utalok.² *Medália* – egyfelől a parnasszista verseszmény megvalósulása, azaz szoros formába sűrített hatalmas élmény- és műveltséganyag vállalása, másfelől ennek rögtön magyarítása, népivé tétele. Szorosan záró forma, keményre kalapált érem, amelyben azonban szenvedés és szenvedély izzik, forrong...

Hadd idézzem ismét a kortárs barát Németh Andort, aki már a műfaj lényegét és helyét is megjelöli: „Mint az egész költői front Valérytól Tristan Tzaráig, ő is ki akarta küszöbölni verseiből a

¹ Korábbinak tartja Stoll Béla (ÖV 2. [14] 542.) is, de az ott felhozott érvtől (az első szakasz a *Medáliák* 8. szakaszának azzal a változatával egyezik, amelyet a költő 1928 szeptemberében gépelt le és küldött el a Nyugatnak) még lehetne jóval későbbi, sőt lehetne 1929-ből, 1930-ból való is.

² Török [194] 117–118.

rezonáló elemeket, a melldőngető szószátyárkodást, a giccses érzelgősséget s általában mindazt, amit a filiszter a régi értelemben vett költészet kifejező eszközeinek vélt. A közlés technikája a kifejtés, hirdetés, a költészeté a kifejezés. Valamennyiünk ideálja a komprimált vers volt, amelyben nem a költői van felhívva, feloldva, hanem melynek az élvezőben kell feloldódnia. Mert minden eleme tiszta poézis, még a betűk rendje és egymásutánja is. Visszatekintve úgy láttam, hogy ezt az eszményt egyedül József Attila tudta közölni majdnem hiánytalanul megvalósítani.”¹

Mi a *Medáliák* külső formája? Általában jambikus tízesekként írhatók le, páros rímmel. De ez csak „átlag”, az ütemek száma is változó, 35–40 között mozog, a jambusok aránya is nagyon különböző. Van (mint például az 5.), ahol 40 ütemből csak 6 jambus.² A kilences jambusok pedig erősen aprózottak, azaz gagliardizáltak, sokszor „3/2 osztásúak, vagyis a gagliardikus főhangsúly a második ütem erős ízére esik, azaz a negyedik szótagra. [...] Tipikus példák egész sorát leljük a *Medáliák*ban.

befut a/rózsá||amint/rothadok
pihévé/szednek||hüvös/kócsagok
és ősz/esték||melege/leszek.

Az első fél sor főhangsúlya mind a három sorban a negyedik szótagra esik, kettőben a második fél sor indító hangsúlya, és arsisosan helyezkedik el ugyanúgy, mint a negyedik záró hangsúly.”³

A 2. *Medáliával* kapcsolatban Török Gábor ezt jegyzi meg: „A sűrű rímek mögött nyugtalanul feszült és bizonytalan a ritmus is. Az első és harmadik sor csakis a többiek besugárzására vesz föl valamelyes kötöttebb ritmust (a hiányos szótagszámú első inkább trochaikus, a harmadik inkább jambusszerű.) A gagliar-

¹ Németh A. [129] 297.

² Szilágyi [176] 278.

³ Szilágyi [176] 259.

daként is lüktető 1–2–4. sort az feszíti, hogy e forma szokott ♩ ♩/♩ ♩ beosztása helyett a nyugtalanítóbb ♩ ♩/♩ ♩ szerint tagolódik. Mivel a gagliarda egyébként harmonikusan illeszkedett be saját eredeti ritmusformáinkba, *Medáliák*beli fajtáját akár felező négyütemű tizesnek is felfoghatjuk. A második *Medáliában* a többszólamú ritmus nyugtalan vibrálása, össze-összeütközése valami összhangzóbb, egyetemes »hintázás«, lebegés-ringás felé tart. A vers második részében nemcsak a képek válnak légiesebbé, hanem a jambusok is tisztábbá, s egyúttal gagliardáknak is tisztábbak ezek a sorok. A modern plebejus elesettsége nem egyéni sors, hanem része az általános létbizonytalanságnak, a világlevél alászállingózásának.”¹

Horváth János is, a Szepes–Szerdahelyi-féle *Verstan* is inkább arra hajlanak, hogy magyar „taglalhatású” jambusi sorok,² vagy egyenesen kétütemű sorok időmértékes szimultán ritmussal.³

Balogh László szerint pedig: „zeneisége is ilyen egyszerű; a népdalok lejtése, népi ráolvasások ritmusa oldja föl az egymásra csúsztatott, messziről egymás mellé került képek között a feszültséget. E lappangó, örök ősi zeneiség tartja tulajdonképpen össze, zárja keretbe a miniatúrák kis világát.”⁴

Én úgy olvasom a tizenkét *Medáliát*, természetesen a teljesen más ritmusú 11. kivételével, hogy itt nagyon lazán kezelt jambusritmusters van a háttérben; lehet, hogy egy egyszerű, de nem a magyar népi, hanem inkább jambusos lejtésű francia utcai sanzon dallama is szól halványan mögötte. A szabálytalanságok, gyorsítások, lassítások, aprózások pedig ezen az általános kereten belül színeznék, adnak valami álomszerű lebegést. A kilences sorok legtöbbször persze magyaros hangsúlyos módon is tagolható. A József Attila-i erős ritmus, a dobolás azonban itt nem érezhető, sejtelmesebb, lazább a ritmus.

¹ Török [194] 148.

² Horváth J. [287] 107. (a 4.-ről)

³ Szepes–Szerdahelyi [378] 418. (a 3. és 10.-ről). A 4., 5., 8. *Medáliát* ugyancsak „Ady-tizes”-ként írják le. (427.)

⁴ Balogh [19] 46–47.

Mi a *Nincsen apám se anyám* kötetbeli változatban kiteljesített *Medáliák* ciklus rendje? Van-e egyáltalán valami belső rendező-
elv, észrevehető szerkezet? Hiszen sokan a kortársak közül és a
későbbi elemzők közül, például Tamás Attila éppen a „szervesen
egymás alá és fölé rendező szerkezet” hiányát érzik.¹ Sorolhat-
nánk az álláspontokat; a sokféle, egymásnak gyakran ellentmon-
dó, de valahogyan mégis egymást kiegészítő megfigyeléseket. Tö-
rök Gábor rébusz-, talányversnek érzi, a népköltészetből hozva
analógiát a talányversek típusára.²

Bori Imrét Petőfi *Felhők* ciklusára emlékezteti, a „lázás kibe-
szélés”, „a forrongó lelkiismeret világfájdalma, a tragikus akcen-
tusok ütései, a világnak és emberi énjének erős kontrasztjai a
Medáliákat a magyar szürrealizmus *Felhők* jellegű alkotásává
avatják”.³ Ugyanő úgy látja: „A *Medáliák* születésének idején
azonban nincsen még egységes szemléleti rendszere a költőnek.
Elsősorban tényeket érzékel, az énnel és a világnak az üzeneteit
fogja fel, részleteket lát, és ezeket foglalja »medáliákba«, mint aki
villanásokat és nem folyamatokat érzékel még. Szürrealizmusára
éppen úgy ez jellemző, mint társadalomelméletére: ott a »látás«
és a költői kép, itt az anarchizmus az, mi világgépét jellemzi.”⁴

Számadásversnek, önéletrajzi konkrétumokra épülő szerves
koncepciónak írja le Majoros Valéria.⁵ Török Gábor elemzése
végén sokfajta érvet hoz fel annak bizonyítására, hogy több
tényezővel összekötött versfüzérrel van dolgunk, tehát a darabok
önálló műalkotások is, de ciklustagok is. Ilyen összekötő tényező
a versforma, a motívumok ismétlődése is. Ezek tanulsága szerint
tartalmi kapcsolat „a hős belső fejlődésének, eszmei, emberi emel-
kedésének és a folyamat stációinak is kifejezése marad”.⁶

Balogh László szerint is „tökéletes miniatúrák, a kerek medáli-
ák mindegyike egy-egy befejezett mikrokozmosz, amelyet a költő

¹ Tamás Attila: A magyar irodalom története [333] 346.

² Török [194] 123–130.

³ Bori [243] 113.

⁴ I. m. 114.

⁵ Majoros: Költőnk és korunk [111] 275.

⁶ Török [194] 228–229. – Tanulságos Török Gábor motívumösszeállítása:

Ismétlődő motívumok

Motívum	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Megjegyzés
Ajak	x								x				
Bőr					x							x ⁺	+ rézbőrű
Csillag					x	x							
Csönget		x											
csöngés		x											
csengő							x						
Fa	x				x								
Fagy-		x						x				x ⁺	+ megfagy
Fehér		x ⁺			x							x	+ tejfehér
Füst		x		x ⁺									+ füstölgő
Gőz(öl)			x							x			
Fekete								x				x	
Felleg						x				x			
Hold	x										x		
Hűvös	x							x		x			
Jáspis					x						x		
Kanász		x	x										
Kéz		x										x ⁺	+ jobb-, bal-
Kő			x			x			x				
Láb			x				x ⁺						+ meztéláb
Lány				x ⁺				x					+ cselédlány
Lebeg		x	x							x			
Meredt				x				x					
Nap	x					x						x	
Orr												x	
ormány	x												
Szakáll					x							x	
Szem			x ⁺	x					x				+ (átvitt)
Tej		x ⁺		x	x								+ tejfehér
Tó		x	x			x							
Varázs(ol)		x								x			
Világ		x				x							
Virág		x	x										
álmavirág			x										
Víz	x			x									
Zöld		x				x							

Mi a *Nincsen apám se anyám* kötetbeli változatban kiteljesített *Medáliák* ciklus rendje? Van-e egyáltalán valami belső rendezőelv, észrevehető szerkezet? Hiszen sokan a kortársak közül és a későbbi elemzők közül, például Tamás Attila éppen a „szervesen egymás alá és fölé rendező szerkezet” hiányát érzik.¹ Sorolhatnánk az álláspontokat; a sokféle, egymásnak gyakran ellentmondó, de valahogyan mégis egymást kiegészítő megfigyeléseket. Török Gábor rébusz-, talányversnek érzi, a népköltészetből hozva analógiát a talányversek típusára.²

Bori Imrét Petőfi *Felhők* ciklusára emlékezteti, a „lázás kibeszélés”, „a forrongó lelkiismeret világfájdalma, a tragikus akcentusok ütése, a világnak és emberi énjének erős kontrasztjai a *Medáliákat* a magyar szürrealizmus *Felhők* jellegű alkotásává avatják”.³ Ugyanő úgy látja: „A *Medáliák* születésének idején azonban nincsen még egységes szemléleti rendszere a költőnek. Elsősorban tényeket érzékel, az ének és a világnak az üzeneteit fogja fel, részleteket lát, és ezeket foglalja »medáliákba«, mint aki villanásokat és nem folyamatokat érzékel még. Szürrealizmusára éppen úgy ez jellemző, mint társadalomelméletére: ott a »látás« és a költői kép, itt az anarchizmus az, mi világképét jellemzi.”⁴

Számadásversnek, önéletrajzi konkrétumokra épülő szerves koncepciónak írja le Majoros Valéria.⁵ Török Gábor elemzése végén sokfajta érvet hoz fel annak bizonyítására, hogy több tényezővel összekötött versfüzérrel van dolgunk, tehát a darabok önálló műalkotások is, de ciklustagok is. Ilyen összekötő tényező a versforma, a motívumok ismétlődése is. Ezek tanulsága szerint tartalmi kapcsolat „a hős belső fejlődésének, eszmei, emberi emelkedésének és a folyamat stációinak is kifejezése marad”.⁶

Balogh László szerint is „tökéletes miniatűrök, a kerek medáliák mindegyike egy-egy befejezett mikrokozmosz, amelyet a költő

¹ Tamás Attila: A magyar irodalom története [333] 346.

² Török [194] 123–130.

³ Bori [243] 113.

⁴ I. m. 114.

⁵ Majoros: Költők és korunk [111] 275.

⁶ Török [194] 228–229. – Tanulságos Török Gábor motívumösszeállítása:

Ismétlődő motívumok

Motívum	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Megjegyzés
Ajak	x								x				
Bőr					x							x ⁺	+ rézbőrű
Csillag					x	x							
Csönget		x											
csöngés		x											
csengő								x					
Fa	x				x								
Fagy-		x						x				x ⁺	+ megfagy
Fehér		x ⁺			x							x	+ tejfehér
Füst		x		x ⁺									+ füstölgő
Gőz(öl)			x							x			
Fekete								x				x	
Felleg						x				x			
Hold	x										x		
Hűvös	x							x		x			
Jáspis					x						x		
Kanász		x	x										
Kéz		x									x ⁺		+ jobb-, bal-
Kő			x			x			x				
Láb			x				x ⁺						+ meztéláb
Lány				x ⁺				x					+ cselédlány
Lebeg		x	x							x			
Meredt				x				x					
Nap	x					x					x		
Orr												x	
ormány	x												
Szakáll					x							x	
Szem			x ⁺	x					x				+ (átvitt)
Tej		x ⁺		x	x								+ tejfehér
Tó		x	x			x							
Varázs(ol)		x								x			
Világ		x				x							
Virág		x	x										
almavirág			x										
Víz	x			x									
Zöld		x				x							

csodálatos koncentrátsággal teremtett meg a tárgyi világ »össze-
vissza kusza szövevénye« és az »űri szemle« szintéziséből”.¹

A *Medáliák* alapanyagának építőkövei: az úgynevezett valóság
elemei és a költő víziói. Valódi és képzelt emlékek, mélyre süllyedt
eseményfoslányok, megélt vagy megélni képzelt élmények kava-

Szűkebb-tágabb értelemben vett szinonimákként ismétlődő motívumok

Motívum	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Disznó- malac		x			x							
Ég- mennye		x								x		
Esik- hull						x						
pereg					x							
leszakad				x								
Gém			x									
kócsag									x			
Hab- tajték				x				x				
								x				
Hernyó- kukac			x									
kigyó		x			x							
Néz- kinéz									x	x		
rámnéz			x						x			
bámul							x					
belát				x								
Simogat		x										
cirógat									x		x	
Sír- rí			x				x					
könny				x								
Totyog				x								
sétál												x
császkál												x

¹ Balogh [19] 48.

rognak itt, az egyén, József Attila vagy családja magánmitológiájának csak általa vagy általuk ismert elemeivel. A ciklus tele van mágikus elemekkel, babonák, rítusok, ismét csak valódi vagy most teremtett szokások törmelékeivel. Mesék és vágy, égő fájdalom és képzelt seb egyaránt alkotóelemekké válnak. Mindezek az elemek pedig minden medáliában felfedezhetők, és (ismét csak kivéve az utolsó kettőt) finom struktúrában helyezkednek el. Az én közelebbi és távolabbi körei vagy/és az én köre/világ köre vagy/és esemény/vágy tagolt kettősségében. A két rész hossza és határa változó, de a kettősség mint alapstruktúra mindenütt ott van, előképül a „fecseg a felszín / hallgat a mély” típusú alapkettősségnek. Ezek a kettős szerkezetek pedig laza kronologikus vagy inkább pszeudokronologikus rendben találják meg helyüket. József Attila számára élete szinte minden egyes korszakában rendezőelv volt az „élet mint tanulság”. Így a *Medáliák* a „zajtalanul és félelmesen” kibontásának is felfogható: számvetésvers is.

Ezek a laza rendbe sorakoztatott kettős szerkezetek azonban mind mintha valami fátyolba vagy hálóba lennének burkolva, a sokértelműség hálójába. Mert egyfelől valóban cizellált, kimunkált kis parnasszista remekek, másfelől azonban homályba burkolt célzások, többfajta értelmezést engedő képek és képjelentések együttese. Németh Andor definíciója szerint, mint idéztük, népdal és varázsének, ráolvasások együttese. Van a ciklusnak egy külső (kronologikus oksági) logikája, és van egy asszociációkon alapuló sajátos, belső menete, a motívumtáblázat is erre mutat. Ezt az asszociációs folyamatot ösztönzik és utalnak rá egyszersmind a versszakokat záró gondolatjelek; üzenetük ilyesforma: olvasó, hallgató, nincs befejezve a gondolat, gondold tovább...

Az „élet mint példa”, a ráció és mágia egysége, a közeli utalása a távolira tartja össze a *Medáliákat*. De igaza lehet Beney Zsuzsának is, ha úgy fogalmaz, hogy a *Medáliák* az „én» transzcendentáló, magát átváltoztató képességére utal... a szubjektivizmus fokozódik maximálissá”.¹ Ezzel nem ellentétes Levendel–Horgas

¹ Beney: J. A. útjain [96] 256.

álláspontja, ha a *Medáliákat* az idegenség, a világban helyet nem lelés versének érzik; ez is az Én egyik arca, az élet egyik ekkor még csak sejtésszerű igazsága...

*

Az 1. *Medália* motívumait gyermekkori játékok emlékképeiből szokás levezetni, elsősorban József Jolánra való hivatkozással: „...abbahagyunk minden barátkozást a többi gyerekekkel, kerültünk mindenkit, mint akiket megbabonázott a ház boszorkánya. Csak egymással éreztük magunkat jól, a mi elvarázsolt világunkban. Tudtuk – és csak mi tudtuk –, hogy a közönséges világ mögött van egy másik is, ebben az emberek, állatok, tárgyak szerepe és egymáshoz való kapcsolatuk egészen más; új neveket találtunk hát a számunkra [!]. Mi hárman *püngrücek* voltunk, de új, másoknak érthetetlen szavakkal jelöltük a kutyák, széklábak, tányérok, rongyok meg egyéb holmik csak általunk ismert *másik* lényét is. Nyakig merültünk a titkokba, a mi titkainkba. Jó érzés volt, s talán ez tette elviselhetővé azt az állandó félelmet, amit Mészárosné kísérteties tevékenysége keltett bennünk. Nem tudom, így van-e – én úgy hiszem –, a *Medáliák* ebből a rég elsülylyedt, elvarázsolt gyermekvilágból hajtottak ki, a rég elfelejtett püngrücs lelke szólal meg Attila szavaival: *Elefánt voltam, jámbor és szegény...*”¹

Gyerekkori emlék? Vagy mint Majoros Valéria véli: „a születés előtti lét s maga a születés mozzanata fogalmazódik meg? Erre enged következtetni az ormány-köldökzsinór, a »húvös és bölcs vizek« magzatvíz-asszociációja.”² Ismét más asszociációs sor: mitológiai-mesei; átvett, olvasott motívumok vagy József Attila saját maga által alkotott magánmitológiája. Gondolhatunk indiai elemekre, még az is elképzelhető, hogy a magyar életfamtívum, amelynek ágai között a nap és hold ott van, belejátszik a képbe. Távolról felrémlik Babits *Theosophikus énekek* c. versének *Indus* darabja:

¹ József J. [99] 54.

² Majoros: Költőnk és korunk [111] 276. – Evvel a véleménnyel egyetértés és más analógiákkal is alátámasztja Szigeti [175] 82.

*a fény alatt, az árny alatt, a láng alatt,
a teknősbéka és az elefánt alatt...*

A gyermeki világképben mindenható az én, ennek mitologizált képe az első hat sor. Franciás szerkezettel, hátravetett jelzőkkel kezdődő dikciója, lassított metruma ad mesei, elbeszélő ízt.¹

„most lelkem: ember – mennyem odavan” (korábban: „a csillag rámsuhan”) – kétségtelenül a felébredés, az élet nehéz kezdete, a „Felnöttem már” előzménye, az *Eszmélet* kezdetének hangulata. Török Gábor szerint: „A lírai hős önmagára döbben, eszmél, de úgy, hogy lényétől idegen normákhoz méri magát, ezekhez képest torz ő, mások számára válik otrombává, nevetségessé.”²

A 2. *Medália* két éles részre oszlik: a kezdet kétségtelenül öcsödi emlék, kínos és megszegyenítő, a végén ugyancsak mesébe hajló. És ez a „kövé varázsolt tarka malac” szimbolikusan magában foglalja az idegenséget teremtő világ merevségét, a gyermekkori illúziók tarka malacát.³

A másik versszak már többértelmű; összességében valóban a megmerevedett, megfagyott világ hideg és kegyetlen szépségének tükrö. Az alapélmény: a kegyetlen ég alatt a „tompá tó” minden emberit visszaver. A „csöngess ... csöngés” képzetét Török Gábor

¹ Bodri Ferenc (*Bodri* [30] 2., 56.) Max Ernst celebesi elefántjának szellemnyomát látja a darabban.

² Török [194] 138. – Török ugyanitt figyelmeztet egy még későbbi párhuzamra a *Le vagyok győzve* c. versben:

*Én állat volnék s szégyentelen,
nélkületek, kik játszottok velem –*

³ *Levendel–Horgas* [117] 113. – Török Gábor értelmezése szerint közvetlenebb összefüggés van az első versszakban a lírai Én és a képek között. Szerinte a „porszem” is a kisgyerek költő; a 4. sor pedig Márta elválását ábrázolja: „a társadalom vak erőinek varázslata változtatja kövé, azaz hidegíti el a kedvesmalackát a kiskanász-költőtől.” (*Török* [194] 138, 144.) Magam ezzel az értelmezéssel nem tudok egyetérteni. – Fövény Lászlóné szerint itt „közvetlenül tárgyiasítja, nyugtalan, csapongó asszociációk folyamatában mintegy elénk állítja magát az emlékezést. Miközben megjeleníti az emlékek megidézésének folyamatát, a vers felépítésében objektíválja az emlékezés lelki mechanizmusát is...” (*Fövény* [268] 222.)

valódi csöngetésnek értelmezi,¹ Majoros Valéria a korábbi versekre hivatkozva a felrázó-útvesztő szó egyenértékűjének.²

A 2. *Medália* befejezése az egész József Attila-mű egyik legtömörebb, legsokatmondóbb – szinte az „Urworte, orphisch” erejével ható – sora, az *l*-ek lebegése, a jambusok pontossága is fokozza erejét, mintegy a legutolsó év letisztult versei hangján szól:

elvált-levélen lebeg a világ – –

A gondolatjel további asszociáltatásra hív; ám a 3. *Medália* kezdete („Totyog...”) élesen hangot, stílust, mértéket vált. Az általános és kegyetlen szépségek után a mindennapok világába visz, a rút szépségét villantja föl. Öcsöd után Szabadszállás tolul fel, a homokos vizes táj és a „halász bátyám” alakja. A sor elején megkettőzött igék lassítják a menetet, egyúttal komikus, groteszk ízt adnak, a változó ritmus (az 1–3. sorok jambikus, a 2–4. trochaikus felütésűek) is bizonytalan hullámzást teremt. Bori Imre úgy látja: „a szegénység képeit sorakoztatja fel a költő. A vers emberei, a táj kietlensége, nyomorúsága, mozdulatlan egy helyben álló világképe is. Igéiben ez a vers a gúzsba kötött, elfojtott szegénység egy helyben állását idézi.”³ Későbbi művében pedig így összegez: „a mozdulatlanság verista képét alkotja meg”.⁴ Az én olvasatomban nem egészen mozdulatlan; inkább értelmetlenül, céltalanul mozog, fészkelődik is ez a világ, a magyar falu plasztikus képe.⁵

És a 3. *Medália* második része? Teljesen más hangon, szabályos jambusok sorával szól, ez is általánosított érvényű tanulság, mint a 2. vége. Az értelmezők ebben lényegében egyetértenek; valóság és vers bonyolult viszonyának metaforája. Majoros Valéria joggal hívja fel a figyelmet egyik utolsó versének (*[Jön a vihar...]*) képére:

¹ *Török* [194] 146.

² *Majoros*: *Költőnk és korunk* [111] 278.

³ *Bori* [38] 333.

⁴ *Bori* [243] 116.

⁵ Majoros ezt is öcsödi emlékeknek tartja, és a „sovány kanász”-ban öcsödi önarcképet lát. (*Majoros*: *Költőnk és korunk* [111] 278.)

*Almazsirmok – még ép a roncs ág –
igyeksenek hogy szállni bontsák
kis lepkeszárnyuk – mily bolondság!*

„Így idézheti a fáradt alma egy majdnem megkeseredett élet képzetét, amely a mindent belátás végső és fájdalmas bölcsességéhez vezet.”¹ A „belát” ige kettős értelmére már Tamás Attila felhívta a figyelmet.² Bizonyos: a kulcs az utolsó sor, a vers-almavirág metafora, és az első három sor innen visszanezve értelmezhető, talán nem egyértelműen és nem egyjelentésűen. Lehetséges, hogy az indító látvány valóban egy alma volt, és ez változik át a világ, egyúttal a költő nehéz élményei metaforájává, a belülről meghasadt világ képévé, ahonnan a hernyó mindenttudóan belát. És ez minek az egyenértéke? Török Gábor többféle megoldást sugall:³ az ügyész, vagy a barát Németh Andor, vagy az értelem, de végeredményben ő se foglal állást. Talán nem is szükséges; hiszen a „kinéz-belát” szójáték is jelzi; lehetséges, hogy a játék folytatódik tovább, és a költő maga is abbahagyta a vers építését, mintegy legyintve egyet...

Világosabb, egységesebb, egészen más belső szerkezetű a 4. *Medália*. Lazán kapcsolódik a 3. végéhez, ott még a versről van szó, itt már a vers írójáról, aki önmagát szólítja meg. Ezen a szálon az „önmegszólító versekhez”, a számadásversekhez kapcsolódik. A 3. vége a „volt”-tal már sugallja a hiábavalóságot, a 4. első versszaka a feleslegesség, a kellemetlenség, a csikorgó kín képeit sorakoztatja. Ami a *Szeretnének*ben még tréfás-játékos, a kisebrendűség, a feleslegesség érzése, itt bántóan élessé válik a „Lehet, hogy...” kezdetű, egymás után sorakozó képeiben.⁴ Mindegyik kép „csikorog”. A kezdet inkább édeskés, „geil”, mert a hab, bár szép, de „cukrozott tejen” bántóan felesleges. A „katon” „meredt éjjel” következik (ez a sor meg Pilinszkyt előlegezi)

¹ I. m. 279.

² Tamás Attila: A magyar irodalom története [333] 346.

³ Török [194] sk.

⁴ Majoros: az életrajzi fonalat követve, a Ferenc téri időszak tárgyait, élményeit látja ebben a *Medáliában*. (Majoros: Költőnk és korunk [111] 257.)

és a József Attilánál oly gyakori „kés” képzet. Az „ónos víz alatt” racionálisan alig érthető, kényszerképzetyszerűen kínos, súrlódó, ölést sugalló kép, a leszakadó gomb már szinte feloldja a csikorgó képek sorát. A szerkezet effajta sorozatossága sokszor előfordul József Attila költői beszédében, ehhez a medáliához leginkább az *Egy kisgyerek sir* hasonlatsora áll közel.

Lehet, hogy mégis Ferenc téri emlékek? Mert a 4. *Medália* megfordítja az eddigi sorrendet, itt a konkrét emlékek az 5. sorral következnek. A cselédlány számomra egyértelműen az anya. Igaz: az első változatban még „pékinas” volt, azaz inkább önarckép, de a cselédlány József Attila verseiben csaknem mindig az anya jele.¹ A szakasz egyre gyorsabb ütemű, egyre személyesebb, egyre kétségbeesettebb. Két önmegszólítással folytatódik: „ne keress csókot” – Párizsban vagy Pesten ne kergess hiábavaló szerelmet, ez a világ, ez a rend össze fog omlani; „hazatalálsz” – a Pestre való visszatérés, de egyúttal barátaihoz, osztályos társaihoz való visszatérés is; a „füstölgő szemek világítanak” pedig ekkor ugyancsak szürrealista festményeket idéző kép; lehetnek egy sötét külváros ablakszemei is, lehetnek talán hű barátok vagy fáradt munkások szemei. Egyszerre menekülés és hazatalálás a szűk magyar világba.

Nagy erejű, nagy távlatú kép és rohanó ritmus, így fejeződik be a 4. Az 5. *Medália* az első kettőhöz hasonlóan, első két sorában sajátos mitikus állóképpel indul, teljesen irreálissá változtatva az ént. A lírai én itt mitikus Disznóvá válik. Az elemzők utalnak a disznóképzet későbbi előfordulására nála, de *önmagát* később sohasem ábrázolja disznóként. Újabb mesei-mítoszi elem a fából faragott isten, eredetét egyelőre nem tudjuk felderíteni. Ugyanúgy félig a magánmitológia terméke: a „bársony gyász” (előbb „zöld csillag” volt), erre felel a „meghalok” – majd a halál attribútuma: a tovább növvő szakáll: „s mázsás szakállam kinő”.

A vers korábbi változatában ennek a bonyolult képsornak más folytatása volt, a *disznó* helyett *vadkan* szerepelt:

¹ Török G. feltételezi, hogy itt „nőügyre”, szexuális kapcsolatra történik célzás. (Török [194] 159–160.) Számomra ez a magyarázat nem meggyőző.

*s ha elhulltanak mind a szabadok,
számmal az éggel szörnyűt mordulok
egyetlen vadkan szabad és hideg
megtiprom emberi isteneiket –*

Így még valamennyire összekapcsolódik a két versszak: „újra varázshatalmú állat formájában jeleníti meg önmagát, szája maga az ég”.¹ Ezzel a változattal kapcsolatban fejti ki Beney Zsuzsa: „a költő a külső világot interiorizálja, egy teljességgel önmagában zárt szimbólumrendszer részévé alakítja. Ennek a szimbólumrendszernek számos képe az »én«-re vonatkozik, annak óriásira növesztett, reális határaitól, kötöttségeitől megfosztott kivetítése... ebben a 8 sorban a költői én isteni méretűvé és Istenhez hasonlóan mindent bíróvá, omnipotenssé tágítja önmagát.”²

Valóban: bár ez az első változat az irreálisig fut el, és magánmitológiából táplálkozó bonyolult jelképrendszere van, a „disznó-vadkan-én” jel következetes végigvitelével egységes is. A vadkan-szakasz pedig lendületével, dikciójával a nagy történelmi-mitikus versek lendületét idézi – a *Végül* és az *Emberiség* hangját.

De az a változat, melyet utóbb ide iktatott, és ragaszkodott is hozzá, sajátosan töri meg az egységet. Csatlakozik ugyan a „meghalok”-hoz; halál, haldoklásvízió, rothadássorozat, amely azonban a „mázsás szakállam” motívummal Cagnes-sur-Mer-i emlék is.

Széles Klára figyelmeztet, hogy itt megint az Én naggyá növesztéséről van szó: „Egy kozmikus méretűvé felnagyítódott ember bőre rándulhat meg ilyenféle módon [...] az egekbe növő, isteni méretűvé hatalmasított ember víziója villan fel benne, de mintegy ötvöződve a másik iránnyal: az emberméretű jelenséggként kezelt, földi lényként megelevenített isten profanizálásával. [...]”

*s ha megrándul még bőröm, az egek,
hátamról minden a hasamra pereg;*

¹ Széles [171] 165.

² Beney: J. A. útjain [96] 255–256. – L. még Szigeti [173] 189.

Ez az erős tengerparti napsütéstől leégett, pirosra lesült bőr »ha megrándul«, nyilván fáj. És ez az égő fájdalom hozza ilyen közel az eget. »Úgy jellemezhető legjobban ez a hely, hogy itt a szív fájdalom szerepét átveszi a bőrfájdalom« – ezt írja Jolánnak. Nem egyszerűen úgy kerül közelébe az égbolt, hogy a fájdalomtól csillagokat lát, hanem olyanformán, hogy ő, aki saját fejét a csillagok közé emelte büszkeségében, dagadó önérzetét mintegy kozmikus vízióként megjelenítve; most fájdalmában – s ugyanekkor ezt a fájást lényegében jelentéktelennek, játékosnak ítélve – visszájára fordítja nagyra törő vágyálmait. S ahogyan a napozó ember avagy a leégett bőre miatt aludni nem tudó ember egyik oldaláról a másikra fordul, hogy enyhítse az égető érzést, úgy fordul ő is megránduló bőrével hátáról hasára. S önkényes, játékos képként vele együtt maga az ég is megfordul, s a rajta fénylő csillagok hátáról hasára peregnek. De mindezzel egyidejűleg még egy alapvető átváltozás történik. Az eddig égi magasztosságban sziporkázó égitestek egyszerre csak viszolyogtatóan közönséges élőlényekkel azonosulnak. A költői képzelet hatalma szerint a legkevésbé magasztos »kis fehér kukacok« formájában mutatkoznak, »hemzsegnek«, aprók és »zsírosak«.¹

Széles Klára utal a *Kései sirató* ismert, „kukacoknak adtad” sorára:

„Ezek a kukacok bukkanak fel a Medáliák-ban is. De itt, egyedi módon a csillagok próteuszi alakváltásaiként jelennek meg. [...]

Az égboltként feszülő bőrről lepergő csillagokat megelőzi egy másik, apró, furcsa villanás. A fogalmazványban lévő sorváltozatot érdemes odailleszteni a kötetben szerepeltetett elé:

zöld csillag a tejen tűnj elő

illetve:

hejh, bársony gyász, a tejen tűnj elő!

¹ Széles [171] 155–158.

Úgy véljük, hogy a gyermeki animizmus érzékeli szinte élőlényként a költészetében gyakran szerepeltetett »jó« tejet, máskor »beszélő« tejet. Elmúlása »gyász«-ként, az embert búcsúztató szomorúság rokonaként mutatkozik. A megihatatlanná vált tejen képződő penészgombák zöldek és bársonyosak, csak előbb a felnagyított látvány, később az érintés került előtérbe. Annak a költőnek vagyunk megfigyelő társai, aki később észreveszi, amint »gyüszyüni homok / perg alá«; vagy ahogy »egy kis faldarab / azon tünődik, hulljon-e.« (Elégia, Külvárosi éj).¹

A furcsa szakaszt így kielégítően bele tudjuk illeszteni József Attila képzeteinek, motívumainak sorába. De azért ez a versszak a kevésbé sikerültek közé tartozik; az 5. sor „egek”-je ott maradt az előző változathól, és van valami felfoghatatlanul kínos és viszolyogtató is ebben a szakaszban.

A 6. *Medália* 3+5 soros részre oszlik. Az első három sort Majoros Valéria még az előző *Medália* folytatásának tartja, öngyilkosság- és halálmotívumot lát benne.² Török Gábor pedig ellenkezőleg: a 4. sorral kezdődő izzó forradalmi rész felvezetésének, előkészítésének érzi. „Először közösséget vállal mind a kicsikkel, mind a nagyokkal. Otthon van a kicsinyek között (csillogó gyíkcocská fürkészi a sorsát), otthon van a távlatadó magasságban (fölnéz rá a kősebezte tó).”³ És a második öt sor? Majoros Valéria szerint a háború kegyetlenségének felidézése; az időrendben tehát 1914–18-ban volnánk; Török Gábor a proletárforradalom kívánságát; Levendel–Horgas pedig a *Medáliák* tragikus, nyomasztó csúcspontját látják benne: „a vers hangulata egyre nyomasztóbb, egyre felfokozottabb atmoszférával nehezedik a lírai énre, a groteszk védekezések, kitörések egyre reménytelenebbek, a világ minden térbeli és időbeli szelete az én sorsát keresi (»körülkövályogják nyugodt fejem«) és differenciálatlanul tölti ki határait: »Világizzása hőmérsékletem«. Még minden együtt van,

¹ I. m. 159–162.

² *Majoros*: Költők és korunk [111] 282–283.

³ *Török* [194] 177.

egyetlen izzó gomolyagban, mint az anyagfejlődés őskorában, de a tudatos én már uralja ezt az univerzumot.”¹

Nehéz, szinte lehetetlen is, s talán nem is szükséges a pontos, fogalmi nyelvre való lefordítás. És ebben a *Medáliában* is van kényszerképzetként visszatérő kép, metafora, jelző – emberi-költői szavajárás, hasonlat. Megközelítő értelmezésként úgy vélem: az én helykeresése, de ezen belül a tudatosan vállalt történelmi szerep elvállalása, a történelem tudomásulvétele, a benneélés a korban a 6. *Medália* alapindulata. Az első három sor ismét csak mágikus-népies cselekmény, a költő egyesül a természettel, a természet segít a helyét megtalálni, állat, növény és semleges természet egyaránt jelentésteli számára, és ő adja meg értelmüket. Eggyé válik a természettel, vállalja gondját, de nem maradhat vele. A 4. sor „s”-e a „de” helyett áll – a kor megrázkódtatásai, a történelem és a kozmosz erői foglalkoztatják, kell, hogy velük törődjön. A „hajnalok”, „napok” és „csillagok”, a három napszak itt a világ eseményeinek jelei; hogy így jusson el a kissé kamaszos kijelentésig:

világizzása hőmérsékletem –2

Költői feladatvállalás tehát a 6. *Medália*, azonosulás a feladattal, de talán túlzott-hiperbolikus én-centrikussága miatt hagyta ki utóbb a *Medvetáncból*.³

A 7. valóban az egyik legvilágosabb, legátláthatóbb *Medália*. A „világizzása” közvetlen magyar környezetben. A „küszöb” kettős jelentésű: valódi küszöb és történelmi küszöb is, mint ahogy a „vödör” „vashabú” jelzője egyszerre a vasszínű mosogatólé érzékeltetése és vészek jelzése; jön a vaskorszak. A „lány”-ban egyúttal ott rejlik egy mama-émlék, egy reálisan megélt él-

¹ *Levendel–Horgas* [117] 114.

² Ez a kép a „Kerengő bolygó friss humusza lelkem” (*A Kozmosz éneke*) folytatása – és „A világ vagyok – minden ami volt, van...” (*A Dunánál*) előzménye.

³ Semmi esetre sem politikai okokból, mint Török Gábor sugallja (*Török* [194] 173.) és az ÖV 2. [14] 542. is idézi.

mény. A „szennyese lé” látványa pedig József Attila-i kényszerképzet, óriásivá növesztve a *Szappanosvíz*ben tér vissza. És innen a személyes passzív mozdulatlanlanság képévé vált át, szójáték- és hangutánzásbravúrral:

Bádoghabokba horpadok

Több változatban próbálkozik, hogy a szabadság és diadalmas lázadás képeit sorakoztassa föl:

*de vannak habok, csengők és szabadok
s végigcsattognak, ha meghal a lány.*

Ebből lett:

*De kélnek csengő és szabad habok,
s végigcsattognak tengerek lován.*

Az első sor tömörre és távlatossá változott, a „tengerek lován” azonban bár érzékletes kép, kissé kényszerű pótlásként hat. A befejező kép viszont

a lépcsőházak villogó fogán – –

egyrészt csatlakozik a 4. *Medália* végéhez, a „füstölgő szemek világítanak” sorhoz, ez is a homályba borult nagyvárosból kivillanó lépcsősor,¹ másrészt a verseiben gyakori fogsor és állkapocsképhez, mely a bérház, a világ jeleként nemcsak a *Munkások*ban tér vissza, hanem egy *Eszmélet*-vázlatban is:

*Lépj ki a bérházból! Nézd, emeletnyi
áttetsző, sikos állkapcsát a fagy
meghordozza az egeken.*

A 8. *Medália* megint furcsább, játékosabb, groteszkebb. Majoros Valéria az előzőt a kronológia rendjében az 1918–19-i forra-

¹ Tverdota György figyelmeztet a *Nyári délután a szobában* „lépcsőházak villogó fogán” sorára. (Tverdota [208] 139.)

dalmak, ezt pedig az 1924-es *Lázadó Krisztus*-per emlékének tartja: az ügyész itt bizonyosan a perekből kerül a versbe; „fekete frakk”-ja meg ismert mesei, talán operai motívum. A „Borostyánkőbe fagy be...” Bori Imre egyik értelmezése szerint: „nem lehet megállítani az életet, a hivatalos rend hiába harcol ellene”.¹ Magam inkább Török Gáborral tartok, aki a műben való megörökítést látja benne (ezt a *Medáliák* címe és parnasszista alaptónusa is alátámasztja):

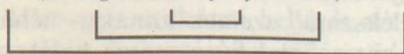
„A borostyánkő maga a mű, maga ez a nyolcsoros vers, a belefagyás pedig a versbeli halhatatlanság. Visszaemlékezhetünk a harmadik Medáliára, melynek fáradt almája szintén maga a költemény, de ott maga a költő is segíti a befogadót a rejtvényfejtésben. Ezt a képet viszont más írók is használják: lírai közkincs. Illyés Gyula: »Hogy mi volt frissiben ebben a versben, azt Európában már csak én tudom; én őrzöm, olyasformán, mint egy-egy borostyándarab a belesajtott antidiluviális fűszál zöldjét.« De a borostyánkő itt még a befogadó tudat. Devecseri Gábor már ha nem is versre, de irodalmi alkotásra alkalmazza ezt a képet. Karinthy Frigyesről mondja: »Azáltal, hogy leleplezte valódi lényüket, a klasszikussá váló Így írtok ti-be foglalva – borostyánkőbe szúnyogot – halhatatlanította őket is, őrzi tanulságul késői korok rovarkutatói számára.« Illés Endrének a Népszava 1970. november 28-i számában jelent meg egy Borostyánkőbe fagyva című cikke Mikszáth karcolatairól.

Ahogy Mikszáth karcolatai is megőrzik az utókornak a Ferenc József-i idők parlamentjének rovarházát, úgy őrzi József Attila kis borostyánkő-verse is az utókor számára az ügyészt – eredeti frakkos mivoltában is, metaforikusan, bogárzárvánnyá lefokozva is. A *guggolva* állapothatározó: remeklés. Egyrészt erősíti a kép hitelességét, a metafora azonosító jellegét, hisz a rovar általában valóban »guggol«, azaz lábai nincsenek teljesen kiegyenesedve, izületeikben be vannak hajlítva; másrészt erősíti ez az igenév a metafora degradáló jellegét is; de ilyen apróvá törpítve, hogy egy féldrágakőbe is belefér, és ráadásul guggoló állapotban – oda a

¹ Bori [38] 333.

tekintélyének, groteszk kis jószág lett belőle. [...] Az ügyész alakját többféle eszközzel is lefokozta a vers; a figyelő zárványfigura elé viszont, mintegy ellentétként költői módon megemelt, magasabb létezési fokra emelt valóság tárul. Megszemélyesül a fény, a szél, a köd. A lírai én halhatatlansága, magasabbrendűsége úgy jelenül meg, mint az emberivé lett nagy természeti jelenségekből, az egész emberszabású természetből feléje áradó becézés, áldó szeretet. E panteisztikus pátozú másfél sorban jelenségek és folyamatok szoros egységbe szövődnek, a három alany és három állítmány jelentése egymásba sugárzik, irradiálódik. Mindennek meghatározó nyelvi eszköze, alapja van. A költő a zenében *rák* néven ismert szerkesztésmódot alkalmazza: fokozódó intenzitású sorba rendezi az állítmányokat, azután közvetlenül mellettük fordított rendbe az alanyokat. Szemantikailag így az első állítmánynak a harmadik alannyal a legszorosabb a kapcsolata, a harmadik állítmánynak pedig az első alannyal. Példaszerű tükörszerkesztés:

föd, | cirogat, áld a fény, a szél, a köd...

A mindenséggel ilyen meghitt kapcsolatban álló lírai én romlandó teste rózsáknak ad helyet, kócsagok fészkéhez pihe-anyagot: szinte észrevétlenül válik tehát holtteste *természetté, ember-sége* elesett öregek őszi estéjét melengeti majd. [...]

A vallomásszerűségnek figyelemre méltó külső bizonyítéka a vers tágabb kontextusa. A Nyolcas két képatomja ugyanis a költő egykorú szerelmes levelében is felbukkan. A kócsag a Vágó Mártához szóló, 1928. október 5–6-i keltezésűben: »Kicsikém, kedvesem, tudod-e, hogy az én életem úgy bennefejlődik (így!) a tiedben, mint Mária komoly szíve alatt a szőke, mosolygó Jézus. Tudod-e, hogy én kócsag vagyok, és a kócsagok röpte a te vérednek áramlása«. *A lüdbőrzenek*: a szintén hozzá írt, 1928. november 16-i dátumú levélben: »méltán nőhetnek daganataid amiatt, hogy irracionális állapotokkal ruházom valóságos télben lüdbőr-ző szerelmünket.«¹

¹ Török [194] 186–189, 193.

Török Gábor elemzésével mindenben egyetértek, csak avval a feltételezésével nem, hogy ezt a *Medáliát* is politikai okokból mellőzte volna József Attila a *Medvetáncban*. Inkább itt is esztétikai, ízlésbeli megfontolásai játszhattak szerepet.

A 9. *Medália* az életrajz rendjében a bécsi és párizsi éveket idézi, tudjuk, Párizsban is született. Az idegenben töltött évek emlékei tolnak fel, egymást kergetve, majd szigorú keretbe sűrítve; ez a legönéletrajzibb jellegű *Medália*. A „Barátommal egy ágyban lakom” a Hôtel de la Huchette-beli szobájára utal.¹ A „nem is lesz hervadó liliumom” önironikus legyintés, a „liliom” itt szecessziós motívum, az öncélú szépség jele lehet (vö. „mit érdekelne engem / a költészet maga”). A 3., 4. sor egyik legmélyebb önvallo-mása, analógiája a „Mikor születtem, a kezemben kés volt”, korábban pedig a „karddá nőt bicskám” motívumnak. Tudatos vallomás az agresszív ösztönök jelenlétéről, a mindnyájunkban megbúvó támadó ösztönről, amely annál veszélyesebb, mert nem fegyverrel sebez.

A második négy sor a Ferenc térre, 1919 őszére visz vissza; a „bab” és a „főzelékszínű” szemek annak a néhány iszonyatos napnak emléke, amit a fiatal fiú a mama halála után a Ferenc téren tölt több napra való bab rottyogása mellett: „kinek verséért a halál / öles kondérban főz babot” (*Bevezető*). Az *Ajtót nyitok* szakaszai is erről vallanak. A következő sorok elárulják: lázas állapotban látott vízióról lehet szó, a beteg vizionálja a megszólított lényeket: „széles ajkam lázba rezgve ring” – a z-k zizegésével az egész sor jellegét megadva. Bóka László a ringás szép példájául idézi.² Török Gábor szerint viszont „csúnya hangzását talán mentegetheti valaki más holmi beszédes vacogással; az ajak azonban a modern lírában sem ringhat...”³ Tverdota György felhívja a figyelmet, hogy a *Napszonettben* már használta a költő a „rezgő ajkam” összetételt.⁴ Magam a lázban átélt vízió érzékeltetésé-

¹ Szabolcsi M. [162] 583–584., 586.

² Bóka [32]

³ Török [194] 202–203.

⁴ Tverdota [208] 139.

nek tartom a sort, és egyszersmind groteszk költői játéknak. Mint ahogy az utolsó sor is az, egyúttal a gyermekkorba és a születés előtti létbe való regredálás jele is.¹

A 9. egészében az önéletrajzi jellegű 5. *Medáliához* csatlakozik; a 10. ugyanide tér vissza; ha kronológiai-életrajzi sorrendet követünk, akkor most ismét Cagnes-ban vagyunk. Megint a szakállmotívum indít, és ebből általánosít a vers immár kozmikussá növesztve. Groteszk bakugrásokkal jár be, közelít és távolít. Ha van a *Medáliákban* szürrealista kép, akkor az első négy sor lebegése az.² Közeli rokona az [*Ó Európa hány redő...*] első változata Magritte-re emlékeztető képének. A „hüvös” jelző a „varázs” mellett, mint arról Majoros Valéria szól, ekkor egyik leggyakrabban használt szava – a *Medáliákban* pedig általában a kiteljesedés jelzése.³ De utána a vers jókedvű-fitymálón a végtelen távlatokból visszatér a közelihez, önmagában kissé kisfiús, gyerekkort idéző képekkel zárva a *Medáliát*. Török Gábor joggal utal a [*Nyüzöség a boldogság...*] soraira.⁴

Valóban: e sorokban ugyanaz a vidám játékosság munkál. Ez a *Medália* a vidámságé; szerkezeti helye is azt sugallja, hogy a világtávlat, a tragikus ízek után ezt vidám feloldásnak szánta, groteszk bakugrásai, viccei ellenpontoszák amazok sötétségét.

A 11. *Medália* összefoglalja mindkét vonulatot. „Mellékdal”, már ritmusában is különbözik az első tíztől. Szilágyi Péter⁵ trochaikus versnek tartja, az 1. és 5. sor szerint nem az, de a többi igen, és a verszárás 75%-a is. De mint minden népi ízű verse, ez is inkább hangsúlyosan ütemezhető.⁶ Mindenesetre: más ritmus, más ütem összegzi az első tíz *Medáliát*. A „Huszonhárom” jelen-

¹ Török Karinthy „Struggle for life”-jának híres zárósort vonja ide analógiának: „Inkább egyenek meg a férgek / Minthogy a férget megegyem.” (*Török* [194] 204.)

² Széles idéz hasonló struktúrájú képlátomásokat későbbi verseiből és töredékeiből (*Jó volna-e...*) Széles [171] 167.

³ Majoros: Költőnk és korunk [111] 285.

⁴ Török [194] 210.

⁵ Szilágyi [176] 159.

⁶ Török [194] 217–218.

tése világos: a fiatal költő éveinek száma.¹ Ezek az évek vonulnak tréfás és jelmezes menetben, olyanban, mint a *Szeretők lázadása* felvonulásán, ugyanolyan sajátos jelekkel. Valószínűleg a költő által teremtett új mítosz ez, talán a háromkirály-járás motívumának tréfás-groteszk átalakítása is.² Hiszen „a szokáselgyengülés következményeként: a háromkirály-járást többnyire már csak a gyerekek őrizték meg, akik azonban az »eredeti« kellekkel szerelték fel magukat. (Korona, csillag)”. Ez valóban „népi” szürrealizmus tehát, analógiáját (talán hatását?) jóval később Kondor Béla képein lehet felfedezni, királyok és kölykök ott fognak így vonulni a sokjelentésű jelekkel. A második versszakban Alföldy Jenő „kőműves- vagy mázolóinasok”-at lát – a „csámpás sityak” miatt.³

A képsor további lehetséges értelmezései: az eddigi évek „nap-pali” és „éjszakai” világa; a költőben egyszerre élő felnőtttség és gyerekkor, a még jövendő évek reménye, az „új hold” és az „új nap”. A királyok menetének gúnyos, groteszk átfordítása kölykökké, erősíti a viszonylagosság érzését – a parnasszista ízű „jás-pis” helyett a vagányos-gyerekes „csámpás sityak” ugyanerre utal. A groteszk menet végső motívuma: „új nap lángol jobb kezükben” – pedig éppen a „kölykök”, a szegények és megalázottak győzelmét sugallja a költő számára és a világban.

A félbemaradt, tovább gondolandó *12. Medália* ezt a motívumot folytatja: az „eltaposott”, vérbe fagyott, megalázott népfajokat sorolja fel.⁴ A költő az, aki magába olvasztja a négy égtájat, mint azt Majoros Valéria sugallja?⁵ Vagy olyasfajta állítmányt kell a gondolatjelek közé képzelnünk, mint „lázadoznak”, „öntudatra ébrednek”, „ráébrednek kicsiségükre”, átélik az izzó forradalmi helyzetet, mint Török sugallja?⁶

¹ Az elemzők már régóta észrevették ezt a különben nyilvánvaló tényt. Vö. I. m. 213. skk.

² Így Horváth Béla (*Horváth* [73] 103–104.)

³ *Alföldy* [15]

⁴ A négy fajtát jelképező négy arcél a Modiano cigarettapapír korabeli plakátjáról is ismerős.

⁵ *Majoros: Költőnk és korunk* [111] 282.

⁶ *Török* [194] 226.

József Attila nem segít ki bennünket, arra kényszerít, hogy tovább gondolkodjunk, és a magunk módján fejezzük be a verset „olyan terek nyílnak meg, ahol a valóság addig ismeretlen, fogalmi közlésekkel kifejezhetetlen összefüggései villámlanak össze”.¹ Hadd tegyük hozzá: az [*Ó Európa hány redő...*], a *Proletárdal* világtávlatai is feltűnnek (ezért nem is lehetetlen, hogy a 12. is még párizsi fogantatású), de itt is mesei, magyar népi ízekkel (a „lidércként rugódzó” például az egyik legősibb magyar hiedelemre utal).

De: a 12. *Medália* valóban nemcsak zárás, hanem újramezdés és nyitány is, és majd az 1929. évi költészete és a *Dönts a tőkét, ne siránkozz* versei fogják folytatni.

*

A *Medáliáktól*, miután a kötetben megjelentek, sokan visolyogtak, fanyalogtak. Török Gábor így foglalja össze a fogadtatást: „Még a jó szándékú Jankovich Ferenc is azzal csúfolta József Attilát, hogy a *Medáliák* »franciasaláta«, és lényegüket mélységesen félreértve, ma is »önfeledkezőnek, gondtalannak, játékosnak, szinte maguktól valóknak« véli őket. Németh László bírálata ledorongol: a sorozatot »egészen rossz, éretlen« műnek minősíti. Füst Milán még 1935-ben is a felelőtlen verselés jellemzésül idézi a sorozat egy részletét.

József Attiláról szóló pamfletregényében, a *Költő és a valóság*-ban Remenyik Zsigmond épp az 1. *Medáliát* parodizálja:

*Elefántocska vagyok én,
rózsaszínű elefánt,
fölemelem az ormányom
hogyha valaki megbánt.”²*

¹ *Levendel–Horgas* [117] 115.

² *Török* [194] 115–116.

Annál kivételesebb két barátja ítélete: Németh Andoré és a *Nincsen apám se anyám* kötet bírálói közül Zelk Zoltáné.¹ Az utóbbi így ír: „Itt bontakozik ki legigazabban József Attila költői egyénisége, és formaművészete itt a legtökéletesebb.”

Magunk is feltehetjük a kérdést: József Attila költészetében mi a helye a *Medáliáknak*? Sőt: mi a helye a magyar költészetben? Általában összegezésnek, addigi útja összefoglalójának tartják; a „tisztá költészet” Németh Andor által közvetített ideálja legtökéletesebb megvalósításának. Bori Imre József Attila szürrealista korszaka jellegzetes termékének tartja: „szürrealista ihletésű képekből, képrészletekből és költői tényekből tevődnek össze és ezek a tények a magyar társadalom szerkezetének mélyéből érkező motívumokat revelálnak”² – de ugyanakkor már a szürrealizmus tagadásának is.³ A szürrealizmus vonásaira figyelmeztet Levendel–Horgas is, és szürrealizmus meg népiség ötvözetének tartja Fodor András.

A magam korábbi álláspontja szerint: „lehiggadt szürrealizmus” ez, a szürrealista vívmányok immár fegyelmezett formába sűrűsödnek, megmarad a képek nagy fesztváolsága, a mélyből, a tudatalattiból származó asszociációk, de mindezt saját mitológiája színezi, mágikus, mesei elemek gazdagítják. Levendel–Horgas szép szavával a „szabadságot a csodálatosban” keresi, ez maradt meg leginkább a szürrealista programból.⁴ Mint az egész korszakban, a *Medáliákban* is nagy szerepet játszanak a népi-paraszti világ elemei, táj, szokás, rekvizitumok. Ezért is kétségtelenül a „népi szürrealizmus egyik változata”, világirodalmi távlatban is az. Ráolvasás, varázsének és mélyre ásó önanalízis együtt.

Amit a kortársak és elődeink még idegesnek, szertelennek, szélsőségesnek tartottak, azt mi ma már teljesen érthetőnek érezzük. A legfinomabb érzékű irodalomtörténészek egyike, Szauder József 1942–43-ban így látta: „A *Medáliák* a legeklatánsabb bizo-

¹ Zelk: Kortársak [108] I. 130.

² Bori [243] 114.

³ Bori [38] 331.

⁴ Levendel–Horgas [117] 112.

nyítéka az elhatalmasodó skizofréniának, a tomboló idegeknek. Az asszociációk tömeges rajzása eleve meggátolja a vers egységét. A képek egymásra halmozódnak, egy-egy kép után sokszor áll gondolatjel, vessző, az asszociációs folyamat megszakad. A képek magán a versen belül idegenek egymástól, a féktelen képteremtő fantázia dobálta őket halomra...¹ A versciklus groteszk elemeit, asszociációs sorait, merészebb képeit a ma költészete és világa fényében már természetesnek tartjuk. A groteszk világlátás, formálásmód pedig 1928 után vagy 30 év kihagyással ismét a közép-európai élethelyzet természetes kifejezőjévé vált.

A *Medáliák* számadásvers. Életet, tapasztalatot, élményeket a maga módján összegező, elszámoló mű. A szétfutó élményeket a költői én lenne hivatva egységbe fogni, de az én, az egyén maga is részekre bomlik, és a részek harca és egysége vonul végig a versfüzeren. Képeinek anyaga a kozmikustól a mikrokozmoszig terjed, a vadkantól és medvétől a bogárig, az egetől a fűszálig.²

Való igaz: a *Medáliák* előzménye a későbbi nagy verseknek, ahogy azt Balogh László írja,³ motívumai azokban fognak kibomlani és főleg rendszerbe szerveződni. Élet és világ most még sokértelmű, különböző elemekből fut össze laza egységbe. Összefoglal egy termékeny és indításokban, örömeiben és szenvedésekben gazdag időszakot; egyúttal nyit is: új távlatok, új kísérletek és főleg új összefoglalások és tömörítések felé.

A Nincsen apám se anyám kötet szerkezete

Még 1928 elején saját maga így összegezi költészetét és magatartását: „Költői jellemzője: Tiszta és tökéletes forma. Ezen belül az emberiség sokszor fenséges, sokszor derűs heroizmusa, melynek szimbólumát csak a munkásosztályban, egyénenként pedig az osztálytalan intellektuelekben látja.”⁴ Ez az álláspontja – talán

¹ Szauder [169] 308.

² L. erről Széles [171] 166.

³ Balogh [19] 48.

⁴ ÖM 4. [9] 19. (A Társadalmi Lexikon számára írott feljegyzés)

az 1930–1933 közötti periódus szigorúbb, osztályharcosabb nézeteinek kivételével – élete végéig érvényes.¹

1929. február 17-i jelzéssel (valójában 7-én) látott napvilágot korábbi költészetének összefoglalása, a *Nincsen apám se anyám* című kötet,² Márta apjának, Vágó Józsefnek ajánlva. A versek csoportosítása jellegzetes képet rajzol a költőről, kicsit másfajta képet is sugall, mint amit eddig a kronológia szigorú követelményei szerint rekonstruálhattunk.

A verskötet mindenekelőtt a hetyke, kivagyí, vidám és konok kiállást, a lendületes színrelépést és önbemutatót hangsúlyozza. A kötetet az ismert (*Bevezető*) nyitja, majd egy ciklusban egymás után következnek az önarcképek: *Örökélet, Tiszta szívvel, Szeretnének, Két dal, A pap mosolyog*³, és ide került, tehát önarcképi funkcióban szerepel a *Zuzmara*.

Ezután a magyar élet, magyar helyzetkép következik, vegyesen ismét önbemutató versekkel, önarcképekkel. Ebben a második részben szerepel egymás mellett a három, mintegy sajátos egységet alkotó istenvers: *Isten (Hogyha golyóznak a gyerekek...), Istenem, Hosszú az Úristen*, valamint néhány szelídebb természetvers is.

A kötet gerincét, legnagyobb részét a szerelmes versek alkotják, a korábbi, stilizáltabb és játékosabb szövegektől és daloktól a Márta-szerelem versein át a *Szeretők lázadásáig*; kereken húsz vers került ebbe a ciklusba; az önarcképek mellett ezekkel akarja tehát saját profilját leginkább megrajzolni.

Három, feszültséget és kirobbanás előtti helyzetet jelző vers kerül egymás mellé (*Förgeteg, Öreg minden, Kovács*), hogy azután mintegy az új megközelítés példájául, a „medáliák” típusú versek jöjjenek (*Medáliák [II]*), *Dudoló, Két vázlat*). Ezután négy korábbi, a szabadvers-korszakot reprezentáló szöveg követ-

¹ A nyilatkozat értékeléséről l. *Lengyel: Költőnk és korunk* [111] 236. Lengyel András találoán mutat rá, hogy itt „antitetikus stratégia” működik, azaz az élet negatív és a költészet pozitív megítélésben részesül.

² A megjelenésről l. 284.

³ Ez az ÖV 2.-ben [14] *Engem temetnek* címmel található (57.).

kezik; a kötet befejezéséül pedig *A nagy városokat* címűt iktatta be, mintegy hangsúlyozva ennek a versnek köteten túlmutató jelentőségét is.

Szokatlan elrendezés, sajátos önportré; nem csoda, ha a kritikusok egy részét zavarba ejtette.¹

Műfordítások, bírálatok

1928-ban József Attila műfordításokat is készített, néhány cikket írt, és elkezdte filozófiai, esztétikai gondolatrendszerének lejegyzését. Műfordításai közül ebben az időben, sőt talán még korábban, esetleg Párizsban, keletkeztek első Villon-fordításai; erre vall, hogy már 1927 tavaszán ír Jolánnak Villonról, és idéz tőle strófákat, közte egy utóbb lefordított négysorost.² A Zolnai Bélához 1928. március 29-én írt levélben küld a Széphalom számára három Villon-balladafordítást. (Villon-fordításairól és általában József Attila és Villon viszonyáról az 1929. évi költői termésének ismertetése során szólok.) Gyengébbnek látszik másik két fordítása, az ugyancsak 1928 elején megjelent Rimbaud-fordítás (*Munkások*), a *Les Illuminations Ouvriers* című darabjának átköltése és a Munkában megjelent egyetlen műve, Dos Passos verse, a Sacco és Vanzetti emlékére írt *Meghaltak*, valószínűleg németből fordítva.

Ugyanebből az élményekkel teli időszakból maradt fenn néhány kritikája. A Zolnai Bélának írt, említett levelében így körvonalazza kritikusi céljait: „Megdöbbenve tapasztaltam, hogy alapos formaelemző, tehát tulajdonképpen tárgyyszerű mesterségbeli kritikánk nincs. Ez különösen a verskritikákra vonatkozik, komoly hozzászólás alig akad, mert nem tekinthetjük annak az »intelligens« és a költő ún. »lelkét« idéző leíró stílusgyakorlatokat. Márpedig egészséges kritika nélkül nem lehetséges egészséges

¹ A kötet és a *Medvetánc* viszonyáról l. Stoll [156].

² Vál. lev. [10] 146.

az irodalom sem.”¹ Felajánlja, hogy a Kassák-csoport néhány emberéről (Déry, Nádass József, Szélpál Árpád) meg Fenyő Lászlóról, Tamás Sáriról, Szenes Erzsiről írna.

Mindezeknél azonban gyengébb költőket kapott a folyóiratoktól recenzálásra. A Nyugatban Terescsényi Györgyről,² Brichta Cézárról³ és Lőrincz Jenőről⁴ kellett írnia; az első a szegedi baráti kör tisztos, Juhász Gyulához közel álló költője; a második a szociáldemokrata költészet átlagos verselője; a harmadik számon sem tartott, jelentéktelen szerző. A fiatal kritikus mégis nagy ambícióval és a fent jelzett elvek szellemében elsősorban poétikai, formai ismérvek alapján értékelt. Plasztikus pontossággal, olykor költői oeuvre-jéhez közel álló szavakkal jellemez: „*Terescsényi*nek megvan a maga egyéni hangja, mely hol bátorralanul, mint a végtelenségben kallódó gyermeké, hol pedig kendőzött szigorúsággal tölti ki impresszionisztikus formáit. Szemlélete alföldi, de nem naturalisztikus, a látás határtalansága a lélek végtelenségévé váltódik benne, amelyből éles formavonalakkal csak itt-ott lép elő a tárgyak képe. Ám mégis van plasztika ezekben a versekben: a szikkadó földről áramló fodros, meleg levegő plasztikája.

Legerősebb oldala a komponálnitudás, amellyel elfogadtatja olyan darabjait is, amelyek különben bátran maradhattak volna megíratlanul is. Kompozíciói értékesek, bár nagyrészt helyzetképek, amelyek hasonlattá vagy szimbólummá tágulnak. Amikor a honi tunyaságról szól, az egy kissé versére is ránehezedik: az érzés nemcsak művészi, hanem lélektani értelemben is kifejeződik.”⁵

Kompozícióról, képekről, képtípusokról, rímelésről pontos érzékletességgel, finoman ír; a két gyengébb költőről, főleg Lőrincz Jenőről szólva, hangja gúnyosabbá, szarkasztikusabbá válik. Fel-tűnő törekvése, hogy a bírált szerzőket a magyar irodalom folyamatoságába elhelyezze; Arany, Juhász Gyula és persze Ady a

¹ Vál. lev. [10] 172.

² Nyugat, 1928. máj. 1.; ÖM 3. [8] 8.

³ Nyugat, 1928. jún. 16.; ÖM 3. [8] 10–11.

⁴ Nyugat, 1928. dec. 1.; ÖM 3. [8] 12–13.

⁵ l. ÖM 3. [8] 8.

vonatkozási pontjai. Erős minőségérzés jellemzi, a három bírálat leghíresebb része, a Brichta Cézárról szólóban leírt deklaráció is erről vall: „A formai szempontoktól eltekintve, minden szocialista pretenzióval fellépő költővel kapcsolatban – éppen a szocializmus érdekében – elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy mennyiben élte át a szocializmust mint költészetet, vagy pontosabban szólván, eszmei tartalmát mennyiben sikerült lelkivé váltania. Ez fontos szocialista szempontból, mert *anélkül még a munkásság osztályharca is válhat szocializmus ellenessé*, és fontos nem-szocialista szempontból, mert egy tömegmozgalom emberi mélységét méri.

Mindezt előre kellett bocsátanom, mert szocialista voltukkal hivalgó költőtársaim munkáiban ezzel szemben csak a századvégi március 15-i hazafias ódák absztrakt lelkesedését találom, sokszor a háború után konstruált, tehát még absztraktabb formanyelvvel, néha pedig hangulatos szentimentalizmussal, de nem egyszerű és komoly átfogó érzéssel, amely (tulajdonképpen a költészetben mindig) lelki világréndet jelent.”¹

És bármennyire kikel ellene elvileg, olykor ő is pszichológiai tényezőkkel magyaráz. Lőrincz Jenőről szólva például: „Alapvető hibája, amely egyúttal minden többi melléfogásának is oka, művészi idegessége és türelmetlensége. Az még nem volna baj, ha csupán ideges tehetség lenne, hanem – és ez nem tréfa – igen sokszor mint művész: tehetségesen ideges. És ebben némileg már az is bennefoglaltatik, hogy invenciója és formaérzéke úgy viszonylanak egymáshoz, mint a nagyapa csecsszopó unokájához, holott legalábbis ikertestvéreknek kellene lenniök.

Másrészt van benne egy bizonyos hangattitűde, amely egy igen híres és szinte páratlanul népszerű Ady-versnek (Sóhajtás a hajnalban) első felével ábrázolható, amely Ady-versnek vonatkozott fele – o sacrilegium hominum! – teljesen művészietlen.

Művészi idegességből származik külső formája is. Hogy szabadverseket ír, itt-ott rímekkel, annak csak pszichológiai oka van.

¹ I. ÖM 3. [8] 10. – A kritika legújabb, korszerű értékelése *Lengyel: J. A. útjain* [96] 305–312.

Bár kétségtelen, hogyha egyszer nem önmagát marná, hanem az anyagot, úgy szabadverset és kötött verset egyként tudna alakítani.”¹

Máskor a „tehetség”, „diszpozíció” a kulcsfogalmai. Értékrendszere, módszere tehát ekkor a francia explication de textes-en alapuló, lelki tényezőkkal is magyarázható, érzékletes bírálat, nem áll messze a Horváth János-i módszertől sem. Mondatlejtése is sokszor őt idézi. Croce, Bergson vagy Hegel nyoma még nem látszik rajta; annál inkább jellemzi a mű, a vers egységes átfogó látása. A bírálatokban felfigyelhetünk prózastílusának egynémely sajátosságára, amelyeket felfedezhetünk a Vágó Mártához írt leveleiben is. Néha túlzott képszerűség jellemzi: „ezen a még ugarterületen sok új lehetőséget vethet és szedhet magának és a magyar versnek Terescsényi”²; „Ezen a szép júliusi estén bizony sok gyönyörű – mert igaz – elvontság ring az ember eszevelejében...”³; „...bármennyire lényeges dolgok is ezek, tapasztalatból tudom, hogy lassan, szépen úgy lepotyognak az emberről mint a бүкkről a makk”.⁴

Még egy írása jelent meg a Századunkban, ismertető a Bartha Miklós Társaság Értesítőjéről, de ennek tárgyalása már a következő év eseményeihez tartozik.

1928. december: Írók előadóestje

1928. december 14-én József Attila szerepel a Zeneakadémia kamaratermében tartott Írók előadóestjén.⁵ Babits Mihály mondta a prologust, Komlós Aladár a bevezetőt,⁶ és a résztvevők, az akkori fiatal irodalom képviselői: Komor András, Török Sophie, Fenyő László, Kodolányi János, Fodor József, Ignotus

¹ ÖM 3. [8] 13.

² ÖM 3. [8] 9.

³ ÖM 3. [8] 12.

⁴ ÖM 3. [8] 13.

⁵ A teljes dokumentációt l. Kortársak [108] I. 726.

⁶ Ennek szövegét l. Komlós [319]

Pál, Mollinár Gizella, Molnár Ákos, Rozványi Vilmos, Erdélyi József, Szabó Lőrinc, Sárközi György, az előadást pedig Zsolt Béla tartotta. Az akkori értékrendet híven tükröző, a fiatal írók minden csoportját képviselő névsor ez, bár mint Komlós Aladár kifejtette, voltaképpen nem volt (még) közös programjuk. József Attila szereplésére Komlós Aladár így emlékezik: „Attila maga mondta el Áldalak búval, vigalommal és Fiatal asszonyok éneke című versét rendkívüli kedvességgel. Versmondásával szinte kisfiúvá válva valósággal beleült a hallgatóság ölébe, és mindenestre belopta magát a közönség, főképp a női hallgatók szívébe...”¹

Ezzel a szereplésével búcsúzik az évtől.

¹ Komlós [320] 272.

IV.

„VIHAR GUBBASZT A LOMBOKON”

1929 januárjától 1930 szeptemberéig

A Vágó Márta-szerelem utáni időszakot a József Attiláról írók olykor „barthás” korszaknak nevezik – azaz a Bartha Miklós Társaságba való belépés, az Előőrsebe írott cikkek, a *Ki a faluba* című röpirat időszakának. Kétségtelen: jelentősen alakította, színezte felfogását és kisebb mértékig költészetét is ez a kapcsolat – ezt barátainak egy része furcsállta is –, de mégsem tekinthetjük a *Medáliák* utáni időszakot kizárólag „barthás”-nak. Inkább az a jellemző erre a másfél évre, hogy többfelé tájékozódik; hogy helyét keresi. A bethleni konszolidáció légköre és társadalma ellen lázad, és lázad a „kettészakadt irodalom” másik része, a konzervatív szárny ellen, de a Nyugat és Babits Mihály ellen is. Nem egyedül. Fiatal, elégedetlen társaival együtt küzd ellenük.

Így azután ebben a másfél évben egyszerre ír a liberális A Tollba és Bajcsy-Zsilinszky Endre ekkor még jobboldali-radikális, fajvédő Előőrsebe, egyszerre tartozik Hatvany Lajos és Féja Géza barátai és támogatóitjai sorába. És ami talán még fontosabb (és végzetesebb): egyszerre támadja meg Pintér Jenőt és Babits Mihályt; a Magyar Szemlével és a debreceni professzorokkal egyszerre száll szembe. Közben továbbfejleszti, továbbépíti saját esztétikai rendszerét, és természetesen új színekkel, műformákkal és néhány igazán nagy verssel gazdagodik lírája.

1929 első hónapjai – A Nincsen apám se anyám kötet
megjelenése

1929 elején, valószínűleg január második felében elutazik Budapestről. Először nyilván Hódmezővásárhelyre, ott van már akkor sógora és mindkét nővére.¹ Említettük: Ödön és Jolán válófélben voltak – Ödön Hódmezővásárhelyen vállalt állást.² „Makai Ödön a budapesti Belvárosi Pénztárnak mint anyaintézetnek megbízásából vezette Blantz Béla dr. igazgatóval együtt a helyi Kereskedelmi Bank ügyeit.”³

Menekülés, megfutamodás Makai részéről ez a leköltözés? Bizonyára az is, pesti sikertelensége, adósságai és házasságának válsága egyként nyomasztották. Mindenesetre: 1928. október 1-jén költözik le, a Szentesi út 24. sz. házba, a város közepére.⁴ Karácsonyra követte Jolán, és ekkor vagy kevéssel utána Eta is leköltözött, s evvel a Lovag utca megszűnt a család lakása, József Attila támaszpontja lenni. Mert 1929 elejétől 1937 februárjáig, Ödön haláláig a József nővérek igazi otthona már Hódmezővásárhely, még akkor is, amikor 1930 őszén rövid időre Eta ismét felköltözik Budapestre, a Margit körútra. Talán Ödön még egyszer helyre akarta állítani Jolánnal a házasságot – ezúttal sem sikerrel... Jolán 1930. december 21-én Bányai Lászlóhoz ment férjhez. Attila utoljára 1935 augusztusában járt Vásárhelyen.⁵

Pest többszörösen is üres lett József Attila számára. Márta

¹ J. A. hódmezővásárhelyi tartózkodásáról l. *Szigeti J.* [173]; J. A. és Hódmezővásárhely [89]; *Péter* [143]; *Bányai* [21]

² *Bányai* [21] 41.

³ *Szigeti J.* [173] 117., *Péter* [143] 75. – Péter szerint „előbb, mint a Belvárosi Takarékpénztár tiszántúli kerületének főfelügyelője, egyszersmind a Kereskedelmi Bank ügyésze volt, majd utóbb haláláig, mint a helyi bankfiók társigazgatója működött”.

⁴ Vál. lev. [10] 200. A szept. 30-án kelt levél szerint a „Doktor úr” „1-jén utazik Hódmezővásárhelyre; véglegesen.” *Szigeti János* nov. 1-jére teszi az időpontot. (*Szigeti J.* [173] 177. – A Szentesi út 24. házon ma emléktábla jelöli a helyet. – A lakás „pazar pompájáról” és Ödön „kísérteties összegben meghatározható” vagyonáról írottak *Bányai L.* erősen túlzott állításai (*Bányai* [21] 41.).

⁵ *Péter* [143] 87.

messze van, és a szétzilált család sincs ott, érthető tehát, hogy elutazik az őt mindig megtért gyerekként fogadó Makó és Szeged tájára. Először tehát Vásárhelyre megy, és január 27-én Makón részt vesz az Ady halálának 10. évfordulójára tartott megemlékezésen.¹

Minden bizonnyal többször megfordult Szegeden is, ekkor már csaknem készen volt a Koroknay-nyomdában a *Nincsen apám se anyám* kötet. „Február 3-án Tardos-Taussig Ármint akarta meglátogatni Szegeden, de nem találta otthon, így csak levelet hagyott.”² Ezekben a napokban kaphatta kézhez kötetének első példányait: az első dedikációk kelte: február 7. (Tettamanti Bélának és Eperjessy Kálmánnak).³ Kormányos István úgy emlékezett, hogy február 9-én találkozott vele Szegeden.⁴ Eszerint, bár a megjelent kötetbe meglehetősen szokatlanul az „1929. febr. 17.” van belenyomtatva, valójában a kötet 10 nappal korábban került ki a nyomdából.⁵ Közben (talán február 8-án vagy 9-én) visszamegy Vásárhelyre, erről József Jolán tudósít:

„1929. február 17-én jelent meg harmadik kötete, a »Nincsen apám, se anyám« ezer számozott példányban, melyek közül a 901–1000. számú példányok a »költő kezéből köztulajdonba mentek át«, vagyis ingyen osztogatta széjjel őket. Az 1. sz. könyvet elküldte nekem, majd rövidesen maga is beállított Vásárhelyre.

Külsején látszott, hogy sokat nyomorgott az elmúlt télen. Sovány volt, arca beesett, nyaka még jobban megnyúlt. A sok éhezéstől megint kiújult gyomorbaja, ami Párizsban is sokat kínozta: nem tudott enni akkor sem, amikor a bőségesen terített asztal előtt ült.[...]

¹ Péter [143] 76.; így már Péter [136] 50. (A különlenyomat lapszámaira hivatkozunk.) Saitos Gyula egy korábbi cikkére (Saitos [152]) támaszkodva.

² Péter [143] 76.

³ Az elsőt l. Szeged, Móra Ferenc Múzeum irodalmi osztálya. A másodikról l. Péter [143] 76.

⁴ Péter [136] 50.

⁵ Ilyen értelemben javítandó az ÖM 2. [7] (488.) és az ÖV I. [13] (510.) megállapítása.

Ruhái siralmas állapotban voltak. Ami nem is volt csoda, más viselte őket évekig, csak azután Attila. Ingeit meg sem lehetett foltoztatni, mert foszladoztak a cérna nyomán. Itt Vásárhelyen kapott 4 új inget, 2 hálóinget, talán az első új fehérneműt életében.[...]

Attila hagyta, hogy így törődjünk vele. Árvasága azonban tökéletes maradt. Csak néha engedett el lelki fásultságából és ilyenkor mindig nagyobb sikoltással fordult felém a kérdéssel: »mi lesz velem?«¹

Február 10-én, farsang vasárnapján vidám álarcosbál volt Makaiéknál. Fennmaradt a fénykép, amelyen a költő zulukaffer leányzónak van öltözve, szalmaszoknyában, bodor hajjal.²

De csakhamar hirtelen odahagyja Vásárhelyt: „Egy napon Makóra készültünk. Hívtuk Attilát, jöjjön velünk meglátogatjuk Espersit dr.-t. Attila azonban nem volt hajlandó felkeresni régi barátját.[...] Éjfél tájban érkeztünk vissza. Bementem Attila szobájába, hogy elmeséljem neki a makói kirándulás eseményeit. Ágya érintetlen volt. A szobában heverő holmijai, pipája, könyvei, papírjai, bőröndje eltűntek. Amíg odajártunk, Attila szó nélkül és búcsú nélkül elutazott.

Hónapokig nem hallottam felőle semmit.”³

Február 20-án mindenesetre Budapesten van, ekkorról kelteződnék az új kötet dedikációi, például február 20-án Könyves Tóth Kálmánnak.⁴ Február 20-ról kelt a kötet verssé nőtt dedikációja Hatvanyiné Somogyi Lolinak,⁵ február 21-én pedig Nagy Sándornak.⁶ Más barátainak, köztük Wallesz Lucának is ekkor küldi el a könyvét. És valószínű, hogy ekkori a Juhász Gyulának írt szép, de ugyanakkor támogatást kérő ajánlás is:

¹ József J. [99] 301–302.

² Péter [143] 78.; 1. Négyszemközt... [126] 30.

³ József J. [99] 302.

⁴ Péter [137] 35.

⁵ ÖV 2. [14] 511. – A vers a *Virág* folytatása, a *Kultúra* előzménye. L. Szabolcsi M. [162] 685–686.; Máté [119] – Hatvany Lajosné úgy emlékezett, hogy Vágó Mártával hármasan beültek a Corvin téren egy kis kávéházba, és ott dedikálta. A Corvin tér mint helyszín lehetséges, de Márta akkor Londonban volt.

⁶ Péter [137] 31.

„Juhász Gyulának, igaz barátsággal, tiszta szeretettel, köszönöm Neked, hogy vagyok. Pest 1929. febr. Elhagyatottságomban erőt adnál, buzdítanál, ha szólalnál – mint egykor legelőször – e dalocskák felől a Széphalomban. Ölel Attila¹

Juhász Gyula már nem írt a Széphalomba, betegsége éppen e napokban egyre komolyabbra fordult. A Széphalom márciusi számában G. P. (Garázda Péter, azaz Zolnai Béla) eléggé sután, ízetlen glosszával csipkedi meg a kötetet.²

1929. február igazi nagy eseménye tehát a kötet megjelenése, öröm és izgatott várakozás, a visszhang, a bírálatok várása. És ugyanebben a hónapban versei jelennek meg az Újság Vasárnapja egymást követő számaiban, a Lantos Magazinban, az Új Magyar Földben, sőt – végre két verse a Nyugatban is.³ Kritikája jön a Századunkban, róla meg Zelk Zoltán értő-elismerő írása Kassák Lajos Munkájában.⁴

Február 27-én a Vigadóban fellép a Bartha Miklós Társaság Új Magyar Föld-estjén. Az est és az ő szereplése is elég nagy visszhangot keltett.⁵ A Népszava március 4-i számában pedig megjelenik a *Magyar Alföld*. József Attila sem, mások sem láttak ebben a kettős szereplésben ellentmondást. Egyébként márciusból még néhány dedikációját ismerjük.

A Magyar Külkereskedelmi Intézetben

Márciusban, úgy látszik, más szempontból is révbe ér; a hónapok óta ígért állást, Vágó József jóvoltából, végre megkapta. Március 4-én franciából próbafordítást végeztetnek vele; ez úgy látszik sikeres, mert március 9-én belép a Magyar Külkereskedelmi Intézethez,⁶ amely „magyar–francia levelezőnek alkalmazott

¹ Péter [143] 76–77.

² Zolnai: Kortársak [108] I. 131.

³ Ringató és Engem temetnek, a Nyugat 1929. jan. 16-i számában.

⁴ Zelk: Kortársak [108] I. 129–130.

⁵ Lengyel [115] 43., l. Kortársak [198] I. 127–128., 129., 135–137.

⁶ A PIM-beñ őrzött 12301 számú MABI törzslap alapján. (MABI: Magánalkalmazottak Biztosító Intézete)

megalakulásakor, referenciával, azt hiszem, szívesen szolgál Kórodi Sándor úr, volt vezérigazgatóm. Ekkor azonban olyan váratlan csapások értek, hogy bármennyit edzett az élet, nem bírtam ki, – az OTI előbb szanatóriumba, majd táppénzállományba utalt neurasténia gravissal. Hivatalomból megváltam, beláttam, hogy nem lehetek teherterhelő egy fiatal intézmény nyakán.” A *Curriculum vitae* ismert sorai ezek.¹ (Egyébként felvétele alkalmából benyújtott francia nyelvű önéletrajzának néhány mondata már csaknem azonos a *Curriculum vitae* soraival.) A MABI törzslapon mindez így fest: „III hó 9-től május 24-ig dolgozott, ekkor »keresőképtelenség« címen betegállományba került”. Az újabban előkerült adatokból az is kiderült, hogy már május 15-én el kellett volna mennie Balatonlellére, nyilván a MABI kórházba.² Az erről szóló feljegyzés május 23-án kelt, a „felmondó levelet pedig május 25-én keltezték”. Május 29-én kelt J. A.-nak a MABI-hoz intézett, orvosi kivizsgálásról szóló kérelme. A Külkereskedelmi Intézettől július 31-én lépett ki, betegállományban augusztus 27-ig volt, a már korábban esedékes balatonlellei kórházi tartózkodás pedig szeptember végétől október 18-ig tartott.

A Petőfi Múzeumban őrzött iratokból az is kiderült, hogy fizetése március 8-tól havi 150 pengő volt; és június-július hónapokra is kapott 350 pengőt; igaz, ez a pénz nem illeti meg, „és így azt irántam tanúsított jóindulatból folyósították...”.

Ezeknek az adatoknak fényében kissé árnyaltabb a kép annál, mint ahogyan ő maga közvetlenül halála előtt visszaemlékezve látta, bár a lényegben persze igaza volt. A Márta-szerelem kudarca, mint láttuk, már 1928 novemberében nyilvánvaló volt, betegnek pedig a következő év májusában vallja magát. Már neurózis miatt sem bírta a hivatali munkát. Különben is, a Külkereskedelmi Intézetben csak a Mártával remélt házasság kedvéért vállalt állást, és most ez a vállalás értelmét veszítette. Ezért is hagyta ott másfél hónap után. Az a tény, hogy az orvosi vizsgálat után csak

¹ ÖM 4. [9] 37. – Egyébként: az Intézethez márciusban beadott francia nyelvű önéletrajza a PIM gyűjteményében a *Curriculum vitae* előzménye.

² *Macht* [118] 36.

negyed évvel került szanatóriumba, ugyancsak arra vall: akkor még nem volt olyan súlyos állapotban. Hiszen a szanatóriumi beutalásra várva az egész nyarat, mégpedig nagy aktivitásban, Hódmezővásárhelyen töltötte.

Még márciusból származik egy adat: „A Meghívó a Magyarországi Földműves és Munkáspárt (Országos Parasztpárt) VII. Országos Kongresszusára Bp. 1929” című röpirat József Attilát az 1929. március 24-i kongresszus előadójaként hirdeti. Előadásának címe: *Az európai parasztháborúk és a Magyar Országos Parasztpárt* lett volna... Nem került rá sor, mert a nagygyűlést a rendőrség nem engedélyezte.¹

1929. április–májusban Pesten tartózkodik, részint még a hivatalában. Ismét több dedikáció is való ez időből, meg a Hatvany Lajosnak írt *Laci bá'* első változata kéziratainak datálása. Kötetéről megjelent egynéhány bíráló, Németh Andor nagy cikkben mutatja be a *Literatúrában*, Hatvany ír róla a *Magyar Hírlapban*; folyamatosan jelennek meg versei *A Toll* szinte minden számában, egészen 1930 tavaszáig.

Vásárhelyi nyár

1929 nyarat valószínűleg nagyrészt Hódmezővásárhelyen töltötte; Pesten még mindig az Andrassy úti albérlet az övé.

Déry Tibor emlékirataiban leír egy kalandos autóutat Makai Ödön kocsiján Budapestről Hódmezővásárhelyre. Makainak friss jogosítványa volt, „az első öt percben elgázolt egy tyúkot, idegességében nekiment egy fának”.²

Így hát Déry szerint ő és József Attila Kecskeméten kiszálltak, ott éjszakáztak, és vonaton mentek tovább Vásárhelyre. Bár az utazás, Déry emlékiratának időrendjében is inkább a 30-as évekre lenne tehető, de a Petőfi Múzeumban *Csongrád, 1929. június 15-i* levelezőlap található, Etának címezve, a kiskunfélegyházi fürdő-

¹ *Tasi* [182] 40.

² *Déry* [250] 469.

szálló levelezőlapján, Déry, A. és Reinerné aláírással, ez pedig arra látszik utalni, hogy erről az útról írták. Így a balsikerű autót 1929. június közepére tehető.¹

Tény, hogy József Attila 1929. július 9-én már Hódmezővásárhelyen váltotta ki az útlevelét – amellyel különben már soha sehova sem utazott... Két emlékező is azt vallja, hogy 1929 nyarán találkozott vele Vásárhelyen és Makón: Vizi Albert a makói fiatalok körében, Lucie és Eta társaságában, Makainál találkozott vele („Attila és Lucie szinte egymás közt vitatkoztak Hegelről és Bergsonról...”)² Espersit János pedig 1929-ben így írt: „az idén a szomszédos Hódmezővásárhelyről, ahol nővérénél nyaralt, sűrűn meglátogatott”.³ Egyébként júliusban ismét egyszerre jelenik meg verse az Új Magyar Földben és A Tollban, a Széphalom meg újból megcsipkedi; a Korunkban Nádass József bírálata jelenik meg róla.

Augusztusban talán már ismét Pesten van, erre vall a Bihari Klára költőnőnek dedikált kötete.⁴ Augusztus 18-án jelenik meg A Tollban az *Ady-vízió* és majd minden héten egy-egy verse. 1929. szeptember 26-án kelt az a levél, amelyben Hatvany Lajos utasítja a Büchler és Tsa Bankházat, hogy e sorok átadója „havi 100 P-t vesz fel számlájára”,⁵ azaz Hatvany ettől fogva támogatta havonta rendszeresen, legalábbis 1932-ig, és csökkentett összeggel tovább is.

¹ Péter László köti így össze az adatokat. (*Péter* [143] 79.) Szerinte Kiskunfélegyházán átszállhattak a Csongrád–Szentés–Hódmezővásárhely felé közlekedő vonatra, és a Félegyházán vett képeslapot a csongrádi állomáson dobták a levél-szekerénybe.

² *Vizi Albert*: J. A. és Csongrád megye [88] 56.

³ Espersit János *Három költő* c. emlékezéséből idézi Péter László. (*Péter* [135] 70.) Ugyanő azt is hozzáteszi, hogy ama bizonyos kocsival mentek át Vásárhelyre, de ezt már Jolán vezette. (*Péter* [143] 79.)

⁴ *Szállási* [166]

⁵ *Illés* [294]

Balatonlellén, a MABI szanatóriumában

Szeptember végétől október 18-ig Balatonlellén van a MABI szanatóriumban. Amit ennek az időszakban a történetéről tudunk, Macht Ilona kutatásainak köszönhetjük.¹ Addig ismeretlen fényképek és néhány visszaemlékezés alapján így látja: „a balatonlellel napokban nem a testileg-lelkileg összetört József Attilával találkozunk, [...] de valahogyan az eddigi emlékezésekből kirajzolódott fiatal József Attila-képből is hiányzik az a befelé fordulás, egyfajta komoly tartózkodás, amelynek itt nyomára bukkanunk”. Egy „bensőleg is nagy változásokon átesett József Attila” képét látja kirajzolódni a kutató. A lellei napokban fizikailag is megerősödhetett, október 10-én irodalmi estet rendeztek a beutaltak, József Attila szerkesztette, rendezte, sőt állítólag egy (elvezett) prologust írt hozzá.²

Ha a visszaemlékezések hitelesek, hogy magáról nemigen beszélt; hogy napközben félrevonult, és csak este csatlakozott a többi beutalhoz, ezt természetesnek tarthatjuk: számára idegen volt ez a környezet, újak az emberek. Az idegenség érzése máskor is elfogta, és volt min gondolkodnia egyedül is a maga útján, az előtte álló választásokon. Egyébként a Márta utáni hónapokban, sőt másfél évben – tudomásunk szerint – más nő nem bukkant fel életében. Az emlékezők nem szólnak róla, szerelmes versei ez időből nincsenek. A Judittal való kapcsolat szorosabbá válása 1930 őszére tehető. Bizonyára volt alkalmi kapcsolata, de Márta és Judit között őt mélyen érintő és költészetében is megjelenő szerelemről nem tudunk.

¹ *Macht* [118]

² A fényképeket l. *Macht* [118] 37–40. és *Négyszemközt...* [126] 32–36. – Szegő Júlia (Németh Andorné) 1966. nov. 11-én hozzám írt levelében úgy emlékezik, hogy József Attila a Balatonon írta a *Harmatocskát*, a *Tiszazugot* és a *Margarétát*; közülük csak az utóbbiról lehet szó; a másik kettő korábban megjelent.

Október 15-től egy ideig ismét Pesten tartózkodik. 15-én sürgőnyt küld Szegedre Etának,¹ aki a szegedi klinikán várta gyermeke születését.

A Tollban és az Előőrsben jelennek meg írásai, az utóbbiban az október 26-i számtól a befejezetlen, eredetileg a Századunknak szánt, Pintér Jenő-kritika.

Novembertől ismét tevékeny a Bartha Miklós Társaságban,² ettől az időponttól kb. háromnegyed évig még. December közepén, valószínűleg 16-án ismét lemegy Hódmezővásárhelyre,³ (ahogy a helyiek is önironikusan nevezték: Sárhelyre), és innen küldi november 19-én verseit az Előőrsnek, köztük az *Ákácokhoz* címűt. Egyúttal valószínűleg állandó anyagi támogatást is kér, mégpedig 100 pengőt, Bajcsy-Zsilinszkytól. A Hatvany és Bajcsy-Zsilinszky 100–100 pengője tette volna ki ekkor a *Születésnapomra* című versében már-már legendává emelt, áhított „havi kétszáz”-at. A válasz erre a kérésre Lakatos Péter Páltól érkezik november 20-i kelettel. Ő közli: „Főszerkesztő úr meghagyásából közlöm Veled, hogy mihelyt dolgaid engedik, azonnal ülj vonatra, és gyere Pestre, mivel az általad említett havi 100 P-t a főszerkesztő úr minden körülmények között biztosítja számodra. Arra kérek ezzel szemben, minthogy tudom azt, hogy a főszerkesztő úr nagyon szereti a pontosságot és a pontos embereket, hogy a szerkesztőségbe minden nap egy bizonyos idejében bejárj, mert a zavartalan munka menetét csak így lehet biztosítani.”⁴ József

¹ Kedveseim [103]

² Kende [104]

³ Eta gyermeke, Zsuzsa dec. 12-én jött világra. Ezután küldött táviratot József Attila Etának, ebben jelzi: „leszaladok hétfőn...”; ez a dec. 12-re következő hétfő 16-a volt (Péter László közlése). A távirat szövege: „Drága Etukám kedves hallom beteg vagy pedig leánygyermeket szülni nem nagy kunszt ez magától megy stop leszaladok hétfőn meglátogatlak addig is öllek csókollak tisztelettel Zsuzsáddal egyetemben” (Közli: *József Jolán* [98]; a távirat szövege nem található a Vál. lev. [10]-ben.)

⁴ Vál. lev. [10] 261.

Attila olyan nagyon gyorsan azért nem igyekezett Pestre. Még december 4-én Hódmezővásárhelyről kelt levele Hatvany Lajoshoz. Ennek stílusa szinte a Márta-levelezése, képdús és kissé mesterkéltséggel, hangja fiúi, kissé hízelgő, kissé alázatos. Ugyanakkor mély depresszióról árulkodik: „Tespedittem csak és görbedtem, mint szekér a kátyúban – ami annál is kellemetlenebb, mert az én szekerem elé lovak nemigen kerülnek.”¹

December 10-e körül viszont már valószínűleg Pesten van. December 16-án vette a Petőfi Irodalmi Múzeum kiállításán látható hordozható Remington írógépet (egyébként 177 pengőért, amelyből 100 pengőt fizetett ki).² Pesti tartózkodására vallanak az Előőrs december 14-i és 21-i számában megjelent csipős gloszszái, A Toll december 1-jei számában a *Favágó* első változata. És fájdalmas csapás: a Nyugat december 1-jei száma közli Németh László lekicsinylő írását kötetéről...

Pest és Vásárhely közt

Az újévet valószínűleg Pesten tölti. Január 10-én A Tollban megjelenik Babits elleni pamfletje, valamikor februárban meg az Új Magyar Földben a Györy Jánost – és rajta keresztül a Magyar Szemle egész körét – támadó írása, a *Magyar Mű és Labanc Szemle*. Az Erdélyi Helikon januári számában pedig másokkal együtt önvallomása lát napvilágot. Egyébként változatlanul hol A Tollban, hol az Előőrsben publikál 1930. január–februárban is.

Január 17-én kelt bejegyzése Silberger Boriska grafológus emlékkönyvébe.³ Január 21-én pedig a Centrál kávéházban a Bartha Miklós Társaság Szabó Dezső ügyében tartott közgyűlésén ő is Szabó Dezső mellé áll.⁴ Egyébként ekkor már a Társaság Fábián

¹ I. m. 261.

² PIM J. A. 197. sz.

³ J. A. bejegyzése Silbiger Boriska emlékkönyvébe [85]

⁴ Az erre vonatkozó rendőri jelentést ismerteti Nagy Péter. (Nagy [347] 450–457.)

Dániel vezette balszárnya tagjaként tartják számon. Február elején még Pesten van. Ez idő tájt találkozhatott Ignotusszal, aki erről Hatvany Lajoshoz írt, február 15-én keltezett levelében így számol be: „József Attilát minap egy kicsit megfeddtem filozófiai és kritikai írásainak át nem gondolt voltáért. [Ez nyilvánvalóan a Babits-kritikára vonatkozik – Sz. M.] Viszont megkérdezett, hogy *verseskötete* mint tetszett s én csak melleleg mondtam, hogy az: igen. A napokban újra átolvastam a kötetecskét, s találtam benne 5–6 egészen elragadó és tündérien költői verset s tán egyet sem, miben egy sor vagy egy szó ne volna mily egy legigazibb költőre vall. *Mondd meg neki ezt*, drága Laczim, Te nyilván gyakran látod, vagy izend meg valakitől, aki látja...”¹ Februárban A Tollban, az Előörsben meg a Népszavában jelenik meg kritika róla és Lakatos Péter Pál magasztaló írása az Új Magyar Földben, a Nyugat Árkádia-rovatában pedig glossza a Babits-kritikáról.

Ugyancsak a hónap elején, február 5-én ír levelet Pestről Berda Józsefnek.² Ez a levél mélységes fáradtságról, sőt depresszióról tanúskodik, igaz, kicsit túloz, hiszen Berda József születésnapjához való elmaradását menti ki: „Drága Berda József, pénteken nem mehettem el, mert délben feküdvén le, elaludtam, és csupán tízkor ébredtem. Annyi rengeteg gondom, bajom és legyűrni valóm van, hogy – noha fogadkoztam erősen – levélben sem üdvözölhettem. Istenem, vegyen csak egy adag gyomorbajt, társadalombiztosító kezelte egészségét az idegeimben, ehhez épp a szóban forgó napok tartamára kettős foggyulladás, aztán egy rakás vállalt, noha nem fizetett, ám teljesítendő munkát – mindjárt visszatér emberekbe vetett, avagy vethető bizalma, amelynek lám, rajtam keresztül kellett legyen megrendülnie... én már ritkán vakkantok mint a süket kutya, akkor se nagyon közölhetőt. Most különösen nekikeseredett volnék – ennek tudja be levélkém szokatlan ütemét...”

¹ Levelek *Hatvany Lajoshoz* [329] 424. – Hatvany kommentárja: 671. Ignotus ez időben Bécsben élt, de mivel Attila nem járt újból ott, a találkozás mégis Pesten eshetett.

² *Kovalovszky* [110]

Hamarosan leutazik Hódmezővásárhelyre. „1930 farsangján ismét Vásárhelyen időzött. Február 8-án a farsang vasárnapot megelőző szombaton este megint vidám multság volt Makaiék-nál. Ekkor írta a költő híres tréfás versezetét, a *[Kinálgató]*-t.”¹ Március 1-jén ugyancsak még Vásárhelyen keletkezett a *Hivogató* című tréfás szöveg.²

Majd ismét Pest következik. Március 23-án a Bartha Miklós Társaság Ady-ünnepélyén szavalja el a költő az erre az alkalomra írt *Ady emlékezetét*. Hatvany Lajoséknál volt az Istenhegyen, talán ott fejezte be a verset.³ Hatvany is ott volt, éppen József Attila és barátai hívására, az ünnepségen. Úgy emlékezik, hogy Ady Lőrincné ült mellette. Maga a József Attila-vers pedig két nappal később a Népszavában jelent meg.

1930 tavaszán–nyarán

Április első felében még Pesten volt, április 8-án kelt Zsolt Béla ajánlólevele vízuma ügyében. Ezzel kapcsolatban írja Szalatnai Rezsőnek: „Vass Laci itt hagyott, pedig szeretnélek látni benneteket, írj azonnal, hogy meddig vagytok Pozsonyban, szerdán ott érlek-e benneteket.”⁴ Pozsonyba akart volna átmenni, hogy útja

¹ Péter [143] 80. – A *[Kinálgató]*-t már 1940-ben közölték (az adatokat l. ÖV 2. [518]). A datálást alátámasztja, hogy a Vásárhelyi Friss Újság 1930. márc. 25-i riportja – ez egyébként Bokor László véleménye szerint (J. A.: Lebeszélő étrend [93]) magának a költőnek az írása – arról tudósít, hogy a multság febr. 8-án volt. L. még: Péter [142] 69. Szigeti J. szerint viszont 1930. ápr. 19-én, nagyszombaton volt a híres vacsora. (Szigeti J. [173])

² Tasi [190] – A meghívón Makai Lucie által aláírt, de valószínűleg J. A.-tól származó tréfás szöveg található. A szerzőséget a *Kalevala*-utalások, az alliteráció is alátámasztják. Az ÖV 1–2. nem regisztrálja.

³ Tasi [186] 57–58. Ennek datálása: „Istenhegy, 1930. március 23. este 8 órakor Hatvanyéknál.” Tasi azt feltételezi, hogy kocsin vitték el Hatvanyék a költőt a 1/4 9-kor kezdődő ünnepség színhelyére. Hatvany hipotézisét a datálásról l. a vers tárgyalásánál. – Ugyancsak Tasi József talált rá a Társaság főtítkárának, Könyves Tóth Kálmánnak egy levelére, amelyből kiderül, hogy Csorba Géza Ady-szobrának egy példányát József Attila közvetítésével vette meg 200 P-ért Hatvany.

⁴ Vál. lev. [10] 270.

végül miért maradt el, nem tudjuk – de azt igen, hogy soha többé nem lépte át az országhatárt. Április 12-én írta ezt a levelet Szalatnainak, április 18-án verseket küld Bresztovszky Edének a Népszava számára, ekkor még jelzi, hogy „elutazóban van”.

Valójában azonban mégsem Pozsonyba utazott, hanem Vásárhelyre.¹ Május 13-án – nyilván útközben – Félegyházáról Makai meg ő tréfás levelezőlapot írnak Vásárhelyre „Sztranyavszki Zsuzsi Szépreményű Kisasszonynak”.² Innen kelteződik, ekkor kezdődik az eseményekben legdúsabb vásárhelyi időszak. Ekkor ismerkedik meg vele későbbi sógora, Bányai László.³

A Bartha Miklós Társaságból ismert pesti barát, Fábíán Dániel dr. is ott van Vásárhelyen ekkor. Ott-tartózkodása céljáról emlékirataiban csak ennyit ír: „Én a városi kórházban dolgoztam...”⁴ Péter László kérdésére 1976. október 11-én meg ezt írta: „Hódmezővásárhelyen orvos nem voltam, hanem mint az Országos Közegészségügyi Intézet ösztöndíjas orvosa voltam kiküldetésben Hódmezővásárhelyen. A vörhenyellenes oltást kísérleteztem ki. A kórházban laktam. Ormos [Pál] főorvos felügyelete alatt végeztem munkámat.” Május 20-án kelt a Fábíán Dániellel közösen írt *Ki a faluba* című röpirat, május 21-én alakul meg a Bartha Miklós Társaság helyi csoportja. Ettől kezdve barátkozik össze a vásárhelyi „Műverem” tagjaival, Galyasi Miklóssal, Pákozdy Ferencel. Május 25-én Makaiéknál egy, többek (Bányai László, Vizi Albert, Fábíán Dániel) által leírt estén ismerkedett meg Csorba Péterrel, „a vásárhelyi vőfélyvel és rigmusmondó tudományával. Június 1-jén műsoros est volt a vásárhelyi Színkörben [...] a számok jó részét József Attila írta.”⁵

Június 8-án volt az a Tisza-parti kirándulás, amelyről fénykép is készült.⁶ A pihenő, mosolygó, fehéringes József Attila mellett

¹ Péter [143] 80.

² *Kedveseim* [103] 5.

³ *Bányai* [21] 24. „1930. év május hó 21-én szerdán este 9 órakor a hódmezővásárhelyi Tisza-szálló egyik külön szobájában állottunk először szembe egymással.”

⁴ *Fábíán* [48] 78.

⁵ Péter [143] 81.

⁶ *Négy szemközt...* [126] 69.

a ragyogó mosolyú József Jolán, valamint Bányai László és Szász Ferenc látható, ahogyan Bányai írta: „egy álomszerűen szép verőfényes Pünkösd vasárnap délután a tiszaparti töltés oldalban gramofonszó mellett”.¹ Talán ekkor vagy néhány nap múlva készülhetett az a felöltös, cigarettás fénykép is József Attiláról, amely Földeákon, tehát a Vásárhely és Makó közötti útszakaszon ábrázolja.²

Bányai László szerint József Attila a pünkösdi Tisza-parti kirándulás után hazautazott volna; ám még június 16-án is Hódmezővásárhelyről keltezi a Dsida Jenőnek írott, verseket küldő levelét, igaz, hogy az aláírás után már pesti címét adja meg.³ De még június 21-én is Hódmezővásárhelyről küld levelezőlapot Borbély Antalnak.⁴ Vásárhelyről többször átmehetett Makóra, ugyancsak a Bartha Miklós Társaság helyi tagozatának megalapítása végett.⁵ Ugyanezért júniusban Szegedre is ellátogatott Fábíán Dániel társaságában.⁶ Felkeresték a Múzeumban Móra Ferencet, majd a Kossuth sugárút egyik diákkocsmájában Buday Györggyel, Bálint Sándorral és más egyetemi hallgatókkal találkoztak. Ekkor hallottak a „Szegedi F fiatalok”, a „Művész Kollégium” és az „Agrársettlement” munkásságáról.⁷ Ezekben a hetekben is több helyütt jelent meg tőle és róla is írás, újabb orgánumnaként a Kortárs című folyóiratban. Az Előőrsben már ritkábban szerepel, többször megjelenik viszont a Népszavában. A *Ki a faluba* és a Babits-kritika további hullámokat ver.

1930 augusztusában már bizonyosan Pesten van, eljár a Japánba, sakkozik Nagy Lajossal, vitatkozik Agárdi Ferencsel. Au-

¹ Bányai [21] 57. – L. József J. [99] 302. is.

² Négyszemközt... [126] 67. – L. a lehetséges dátumokról, a helyszínről Tasi [182].

³ Vál. lev. [10] 271.

⁴ J. A. kéziratai és levelezése [92] 283.

⁵ Péter [135] 81.

⁶ Csaplár [247] 29.

⁷ Fábíán [48] 74–76.

gusztus 23-án vagy 24-én érkezik Pestre Pozsonyból Szalatnai Rezső, néhány napot együtt töltenek.¹

Gaál Gábor megbízásából augusztus 29-én keresi fel őt Jancsó Elemér.² Augusztus 29-én dedikálja kötetét neki és Szalatnai Rezsőnek.³ Gereblyés László emlékezése szerint⁴ ekkor kirándulnak vele a budai hegyekbe. Gál István pedig augusztus 30-án érkezik Pestre, és ekkor ismeri meg a fiatal költőt.⁵ Egy másik emlékezés szerint 1930 nyarán a Reggeli Újság színházi rovatánál dolgozott volna. Ide Hatvany Lajos ajánlására került, s főleg francia lapokat olvasott. Más forrás ezt az emlékezést nem erősíti meg.⁶

Az év folyamán a Makai család életében is sok változás történt. Még december 12-én megszületett Sztranyavszky Zsuzsa, Makai és József Eta gyermeke, akit később Makai Zsuzsa néven legalizáltak. Bánya László megismeri Jolánt, és ebből csakhamar szerelem, majd viszony lesz. Jolán hivatalosan és véglegesen elválnak Makaitól.⁷ Eta Pestre költözik, Budán, az akkori Margit krt. 46. IV. 3. sz. alatt vesz ki kis lakást, és Attila is ideköltözik az Andrássy úti albérletből, valószínűleg 1930. nyár végén.⁸

Megjelenik az Attila életében új fontos szereplő: Judit. Szántó Juditot mint Fenyő László élettársát már korábban ismerte,⁹ de az a bizonyos jelenet, amikor József Attila egy előadása után a pulpitusról utána szól: „Maga pedig várjon meg”¹⁰ – valószínűleg 1930 őszén, talán szeptemberében történt, hiszen Juditot már Etának Margit körüli lakásába hívja meg...

¹ *Szalatnai*: Emlékkönyv [87] 252 skk.

² *Jancsó* [83]

³ József Attila kéziratjai és levelezése [92] 391., 394.

⁴ *Gereblyés*: Emlékkönyv [87] 275.

⁵ *Gál* [271] 185.

⁶ *Újházy* [212]

⁷ „Barátságosan elváltam férjemtől...” *József J.* [89] 307.

⁸ 1930. jún. 18-án még az Andrássy utat adja meg címként (Vál. lev. [10] 271.), 1931 februárjában pedig már a Margit körutat. (I. m. 273.)

⁹ *Szántó* [168] 8–9. *Murányi Gábor* előszava.

¹⁰ I. m. 78.

V.

A VITATKOZÓ JÓZSEF ATTILA

Feszültségek a politikai és szellemi életben

„Minden recseg-ropog ebben a »konszolidált« államban” – írja a Népszava vezércikke 1929. április 28-án, a május 1-jei ünnepet méltatva. Nemcsak a szociáldemokraták érezték így, 1929 közepére már ez volt az általános közérzet. Mindenekelőtt a magyar gazdaság bajai nőttek nyugtalanítóvá, az év elejétől szaporodnak a munkanélküliek tüntetései, és amikor 1929. október 1-jén a lapok hírt adnak a Bodencreditanstalt összeomlásáról, már nem csak a közgazdasági szakemberek tudják, hogy nálunk is összeomlás fenyeget. Egy másik baljóslatú jel: 1929 októberében Gömbös Gyula honvédelmi miniszterként belép a kormányba; a Fajvédő Párt vezetője megteszi az első lépést a teljes hatalomhoz vezető úton. 1930-ban pedig még erősebbek a társadalmi jellegű megmozdulások, főleg a munkanélküliek tüntetései. A mezőgazdaság, a magyar falu helyzete egyre kétségbeejtőbb. „Hevítő, forraló nyár 1930 nyara. Nyár tele problémákkal, tele elégedetlenséggel, nyár, amelyre kérdőjeles tél jön. Mitől fog enyhülni – és nemcsak Magyarországon a gazdasági válság. Hogyan fogjuk megoldani a munkanélküliség egész sorát ... a problémáknak” – kérdezi, ezúttal a Pesti Napló.¹

Igen, körös-körül válságjelek. Gaál Gábor a Korunk februári számában mérleget készít a háború utáni tíz évről, és a közeli teljes összeomlást jósolja. „Untergang des Abendlandes”, Spengler szava fenyegetően időszerűvé válik. Magyarország mindig is

¹ Ahol a nap lemegy. Pesti Napló, 1930. júl. 6. 1.

Németországra figyelt, és ott most kormányválságok sora játszódik le. A hagyományos jobboldal, de a szélsőjobboldal is előretör, a szász választásokon már Hitler szerez többséget. Ellenkező irányú jel: Spanyolországban lemond Primo de Rivera, a diktatori hatalommal kormányzó miniszterelnök. Szinte jelképes halál: Gustav Stresemanné, a locarnói békemű német építőjéé. Az „illúzió évei” egész Európában elmúlóban. Bethlen István miniszterelnökségének 10. évfordulóját tehát baljós ég alatt ünneplik meg. A gazdasági-politikai nyugtalanság, amely csakhamar válsággá nő, éppen a bethleni konszolidációt rengeti meg.

Az értelmiségi körök, amint általában, ezúttal is már korábban érzékelték a „recsegést-ropogást”. Új csoportosulások, nyugtalanság, helykeresés jellemezte őket. Közvetlen politikai programmal vagy irodalmi-poétikai törekvések képében tükrözték és alakították a válságéveket. A kortárs kritikus¹ három kérdésben érzékel feszültséget: az Ady-kérdésben, a „kettészakadt irodalom” vitájában és az elszakított részek irodalmának kérdésében. A visszaemlékező és a történetíró is nemzedékváltásról ír ez években, a „második nemzedék” szerveződésének, önállósulásának jeleit sorolja.² Mások életük „zavaros éveiként” emlékeznek vissza erre az időszakra.³ Vita folyik, vajon ez időre tehető-e a népi–urbánus-ellentét kezdete, Ignotus Pál Erdélyi Józsefről szóló cikkével,⁴ vagy éppen a Bartha Miklós Társaság működésével.⁵ A 20-as évek legvége mindenestre lényeges forduló, új

¹ Keresztury [311]

² Legrészletesebben e kérdésekről l. Lackó [326] és Lackó [327] (Leginkább: A nemzedéki tömörülésekről és a szakadásról. A népi mozgalom kezdetei. Lackó [326] 13–51.) – L. Komlós [321] és a hozzá kapcsolódó vita. – Az egykorú irodalomból l. a Századunk 1930. 5. számában A magyar ifjúságról folyó vitát; Ignotus Pál: „Mi fiatalok”. Esti Kurír, 1930. húsvét.

³ Kodolányi Jánost idézi Lackó: „Bízvást mondhatom, hogy a legzavarosabb, legreménytelenebb szakasz az 1926–1933 évek közé esik.” 1926 után „minden fokozatosan ellenállhatatlanul összezavarodott és bizonytalanra vált bennem. Istenhit és ateizmus, misztika és materializmus, hazaszeretet és világforradalmi álmok.” (Lackó [327] 174.)

⁴ Ignotus Pál [288]

⁵ A kérdéstről l. Király [315].

jelenségek felbukkanása, új nyelv keresése, új alakzatok születése a szellemi-társadalmi életben. József Attila végigpróbálja a lehetőségeket, egyszerre vesz részt több csoportban, egyszerre beszél több nyelven.

Az irodalmi, szellemi életben három állócsillag fénye ég változatlanul. Ady Endre, Szabó Dezső, Móricz Zsigmond nem csak a „népi” jellegű értelmiség számára alapérték; mellettük Kodály Zoltán tekintélye is egyre nagyobb. József Attila ekkori gondolkodásában, ízlésében Ady és Szabó Dezső jelenléte, hatása uralgó. A 20-as évek végén az újabb botránnyokat kavaró, sőt kivándorolni készülő Szabó Dezső körül örvénylik a szabadkőműves-liberális Magyar Hírlaptól a jobboldali sajtóig az egész magyar szellemi élet.

Megkérdőjelezzük a „30 évesek” a konszolidáció irodalmi-szellemi bástyáit. Ilyennek látták a Napkeletet és az 1927-ben induló Magyar Szemlét. A Napkelet ekkorra már sokat veszített kezdeti lendületéből, kritikai része még tartotta színvonalát, de már nem tudott igazán formáló erővé válni. Az 1927 szeptemberében indult Magyar Szemle viszont azzá lett. Bethlen István közvetlen irányítására, politikájának színvonalas támogatására szerveződött, programját az első számban a lap főszerkesztője, Szekfű Gyula fogalmazta meg. Társadalomtudományi, külpolitikai kérdésekkel foglalkoztak a tanulmányok, különösen sokat a magyar gazdaság-társadalom kérdéseivel, valamint a Magyarországon kívüli kisebbségi problémákkal. A folyóirat korszerű, tudományos színvonalat képviselt, szélsőségektől mentesen, „európaián”, elegánsan. Ezekben az években Keresztury Dezső és Bisztray Gyula, akkor fiatal, az egyetemen nemrég végzett tanárok foglalkoztak áttekintő igénnyel a magyar irodalom kérdéseivel. Mindkét folyóirat gárdájához tartozott Halász Gábor, Szerb Antal és más, a 30-as években majd ismertté váló tehetségek. A Magyar Szemle kritikával és fenntartással kísérte a radikalizálódó, „népies” kísérleteket, az Ady-kultusz túlzásait.¹ Ebbe az összefüggésbe illeszkedik a József Attila–Győry János-vita is.

¹ Jellegzetes példa *Keresztury* [312].

A másik támadott bátya természetesen a Nyugat. Ez időben éppen egyik legnehezebb korszaka volt; 1929-ben, Osvát életének utolsó hónapjaiban a folyóirat is fáradtabb, színtelenebb. Az előző évek nagy vitái után, amelyek főleg Babits nevéhez fűződtek (*A kettőszakadt irodalom* és az *Írástudók árulása* körül), az 1929-es év csendesebb a Nyugaton. A nemzedékváltás problémája, ha tompítva is, de megjelenik Ignotus Pál *Fiatalosság – fiatalosság* címmel írt, elsősorban a „népi misztika” ellen irányuló tanulmányával (1929. március 16.) és apjának erre válaszoló *Fiatalok és öregek* című írásával (1929. április 1.). Az Ady-vita is visszhangot ver; Fenyő Miksa támadja Kosztolányit, és Babits is többször visszatér rá.

A folyóiratnak ekkor már szinte minden számában szerepeltetett költője Illyés Gyula. Róla írnak, elsősorban és többször Németh László. *Nehéz föld*-kritikája (március 16.) nemzedékük legkiemelkedőbb tagjaként őt, Erdélyi Józsefet és Pap Károlyt említi.¹ Illyés „betagozódását” a Nyugat körébe talán az jelzi legvilágosabban, hogy a május 16-i számban egy-egy „pütkösdie”-et dedikál Babitsnak és Osvátnak.

Mindamellettt új nevek, új hangok is felbukkannak, ha nem is nagy számban. Pap Károly, Sziráky Judith és az azóta elfelejtett költőnő, Sági Márta ilyen új név. Ennek a fáradtabb Nyugatnak is van az utókor szempontjából kiemelkedő anyaga: az 1928. október 1-jei számban Kosztolányi programadó verse, a *Marcus Aurelius*, amely éppen ebben a vége felé járó zavarosodó évtizedben a tiszta ész, a humanista tartás, az európaiság nagy himnusza. Ekkor még kevesektől értett pátosza és bátorsága utóbb lett jelképértékűvé. Egy hónappal utóbb Illyés *A ház végén ülök* című versét közli a folyóirat, és ez a vers, ha ma már kissé elnyújtottnak hat is, a 30-as évek egyik uralkodó irányának, az ún. lírai realizmusnak nyitánya.

¹ „A magyar föld emlékkincse, az európai szellem fogalomgazdagsága keresi benne a latin költészet tiszta stílusát” – írja róla, és ezt érdemes összehasonlítani az általa József Attiláról írottakkal. (*Németh L. [351] 488.*)

Osvát öngyilkossága 1929. október végén nehéz helyzetbe hozta a Nyugatot.¹

A december 1-jei számon szerkesztőként Babits és Móricz neve szerepel, tehát az addig főszerkesztőként föltüntetett Ignotus neve lekerült a lapról. Bármennyire indokolt lehetett is ez a lépés vagyoni jogilag, szerkesztéstechnikailag, nemcsak Ignotus, hanem az egész liberális és októbrista baloldal méltánytalanságnak tartotta, az első Nyugat szelleme elárulásaként értékelte, és elsősorban Babits számlájára írta. Az addig is feszült Ignotus–Babits-viszony még jobban kiéleződött, éles hangú nyilvános polémia kezdődött. Ignotus a Zeneakadémián felolvasást tartott *A Nyugat útja* címmel, Babits pedig a megújult Nyugatban replikázott, Fenyő Miksa a gazdasági tényeket ismertette.² A polémia nem csitult, a Nyugat elleni lázadás így az ifjú liberálisok ügye is lett, Babits meg egyre erősebben hirdette a napi politikától való elfordulást, nemes pátozzsal, fájdalmas ízzel az *Ezüstkor* című vallokozásban (március 1.) és kifejtettebben a *Baloldal és nyugatosságban*. (augusztus 1.) Indulata, bírálata néha meglepő élességű a népiesség és az osztálytudat irodalmi megnyilvánulásai ellen, azok ellen, akik „Magyarnak érzik magukat, pedig csak tudatlanok; baloldaliaknak, pedig csak epigonok”.³ Az osztálypolitika ellen is szól: „Mi pártpolitikát és osztálypolitikát egyformán megvetettünk.”⁴ Az irodalom, úgymond, nem lehet osztályok irodalma, csak az egész nemzeté. És Babits kijelenti: „A népies csak akkor lehet fölfrissítője és szerves értéke az irodalomnak, ha nem marad népies, ha a nép nem cél, hanem forrás – s máskülönben a népies költő marad népköltő, azaz osztályköltő.”⁵

A Babits-álláspont emelkedett igazsága majd csak a 30-as években igazolódik, ebben a viharos évtizedváltásban sokak konzer-

¹ Kenyeres [310] 16–17.

² Babits [229]; Fenyő [265]

³ Babits [230] 158.

⁴ I. m. 159.

⁵ I. m. 158.

vativizmusnak, finnyás visszavonulásnak vélték. Babbitstól valóban nem volt idegen sem a megbántott érzékenység, sem a saját igazságába vetett feltétlen hit, és ez párosult is nála bizonyos szemérmes göggel és másokat sebző élességgel. József Attilát taszíthatta ekkor mindez, Ignotusnak és körének ő sokat köszönhetett, az évtized végén álláspontja is inkább radikalizálódott, mintsem bölcsébbé lett. De talán mindennél jobban bánthatta, hogy a megújuló Nyugat legelső, 1929. december 1-jei számában ott olvashatta Németh László éles bírálatát kötetéről. Ilyen hangú és ennyire lebecsülő írás az időben senki másról nem jelent meg a Nyugatban, és hozzájárult a sérelemhez, hogy ugyanaz a szám Illyés verseit kiemelten, a folyóirat élén közölte. Móricz Zsigmond beköszöntő cikkében pedig szinte felhőtlen optimizmussal jelentette ki: „Tele vagyunk ma bizalommal a magyarság szellemi fejlődésével szemben, és egyre inkább vallássá kezd bennem lenni, hogy a magyar jövődöt örömmel lehet várni.¹ A fiatal József Attilánál higgadtabb és kiegyensúlyozottabb író is a Nyugat „establishment”-je ellen fordult volna, őt pedig a babitsi és móríci beszédmód egyaránt irritálhatta.

Egyébként a megújult Nyugat az 1930. év elején valóban gazdagabb, színesebb az előző évinél. Már a december 15-i számban megjelent ismét Szabó Lőrinc, aki az előző években a Pandorával kívülről támadta a Nyugatot. Versei között ott a *Magány*: az a vers, amelyet József Attila is szeretett és sokszor idézgetett is.² Ugyancsak, nyilván Móricz szerkesztői munkája eredményeként, megtért báránként jelenik meg a folyóiratban Kodolányi János, Simon Andor, többször Erdélyi József, másrésről Illés Endre, Sárközi György, Déry Tibor, a mára méltatlanul elfeledett novellista, Köves Tibor. Publikálni kezd Tamási Áron, Nyirő József, Sásdi Sándor, Bakó József; napvilágot lát a szlovákiai Sellyei József írása; az esszéisták közül Barta János, Halász Gábor szerepel. És állandóan egyre növekvő számban Illyés-versek meg (ami József Attilát ugyancsak ingerelhette) több Fenyő László-vers.

¹ *Móricz Zsigmond*: Új magyar optimizmus. Nyugat, 1929. dec. 1. – 571–572.

² *Szántó* [168] 125.

A „nagy” Nyugat-nemzedékből pedig Kosztolányi, Füst Milán, Karinthy, Szép Ernő, Tersánszky művei jelennek meg, és természetesen a szerkesztők: Babits versei, Móricz novellái és *A nagy fejedelem*. A Nyugat, legalábbis egy időre, ismét magához tér.

Megújulni látszik az évtized végén a magyar avantgárd fő ága is, Kassák Lajos köre. A Dokumentum megszűnése után 1928 szeptemberében jelenik meg a Munka.¹ Voltaképpen mozgalomnak indult. Kassák Munka-kört alapít, fiatal munkások politikai, tudományos, képzőművészeti, zenei nevelésére, és ennek a körnek egyik tevékenysége a folyóirat kiadása. A Munka széles világnézeti, politikai érdeklődéssel, művészi elképzeléseiben a konstruktivizmus és a konstruktív szürrealizmus koncepciójával indult, és mindvégig voltaképpen egy lelkes és tehetséges, de szűk kör belügye maradt. Kassák maga is elsősorban a napilapokban és más folyóiratokban publikált. József Attila egyetlen fordítással szerepelt az 1. számban, kötetéről Zelk Zoltán írt. Hogy miért nem lett a Munka-kör tagja, a folyóirat munkatársa, csak találgatni lehet, hiszen több barátja, mint Zelk Zoltán, az első számokban Illyés Gyula, Déry Tibor is publikált ott. Talán már akkor úgy érezhette, hogy az ő, a kassáki avantgárdtól a „higgadt szürrealizmus” felé tartó, játékos és egyre inkább paraszti színezetű elemekkel telítődött lírája nem tetszik majd Kassáknak? Vagy már ekkor személyes viszonyuk is megromlott? Vas István, Zelk Zoltánra hivatkozva erről ezt írja: „József Attila szerette volna, ha megjelenik a Munkában, de Kassák csak belepillantott az átnyújtott versekbe, és ezzel adta vissza: »rímes verseket nem közlök« ... s a *Medáliákról* ... úgy nyilatkozott, hogy ezek olyan zengő-bongó versikék.”²

Nem szerepelt József Attila ez évek másik, a konszolidációt balról bíráló folyóiratában, az illegális KP által irányított 100%-ban sem.³ Talán hasonló okokból: a 100% irodalmi anyaga az avantgárdból kinőtt, a német munkásköltészet hangjához közeli-

¹ L. M. Pásztor [134] – A Munkáról M. Pásztor [354], Csaplár [248]

² Vas [398] 614–615. (L. Kortársak [108] I. 731.)

³ L. róla Tamás Aladár [384].

tő, eléggé lapos, agitatív költészet volt; olyan modor, amelyet József Attila csak egyénivé alakítva, mintegy idézőjelbe téve tudott vagy tudott volna követni. Gereblyés László, Erg Ágoston a maguk verseiben és Weinert-, Becher-fordításaikban képviselték ezt a stílust. A próza hangja már közelebb állhatott hozzá: Nagy Lajos és Gergely Sándor „új tárgyias” vagy szenvedélyes naturalizmussal megírt novelláiról kedvezően vélekedett. Felkarolta a 100% a valóságirodalom akkori kezdeményeit is, a tényfeltáró szociográfiákat. De talán taszíthatta József Attilát a lap politikai és főleg irodalompolitikai vonalának merevsége is. Igaz, a 100% ugyanúgy Babits- és Nyugat-ellenes volt, mint ő. Viszont a Bartha Miklós Társaságot is, amelyhez József Attila már ekkor közel állott, merev értetlenséggel fogadta. Sőt: a 100%-ban g. 1. (azaz Gereblyés László) az 1929. februári Új Magyar Föld-esten való szereplése alkalmából meg is támadja József Attilát. A Bartha Miklós Társaságnak „sikerült eltüntetnie a magyarság osztálytagozódását, sikerült megszüntetnie az osztályok elkülönült életét és a proletár kultúrát is sikerül majd egykettőre kiirtania. Úgy látszik, addig segíteni szándékozik néki ebben többek közt József Attila is, akinek még nem is olyan régen minden rendű és rangú proletárlap közölte írásait. Mostanság beéri azonban már tetszetős formával, kevés, sokszor semmi mondanivalóval, pillanatnyi sikerek szerzésével itt is, ott is, a régebbi bátorság és becsületes harc helyett.”¹ A 100% Kassák Munka-körével, általában a szociáldemokráciával szemben is kiélezett, személyeskedésig és denunciacióig fajuló vitákat folytatott. Legvalószínűbb, hogy József Attilát egyszerűen nem is hívták a 100%-hoz.²

1930 nyarán különben a magyar szellemi élet feszültségei még jobban kiéleződnek, a politikai-gazdasági helyzet nyomása alatt is, és a KP – a Kominterntől megszabott – merev-szektás, értetlen politikája miatt is. Tanú rá az említett Munka és 100% (és a háttérben a Sarló és Kalapács) közötti hihetetlenül alpári hangú, denunciació, éles vita.

¹ Gereblyés: Kortársak [108] I. 137.

² L. Szabolcsi M. [374] 122–127., Erki [253].

József Attila a kitörést két másik irányba kísérte meg ezekben az években. Az egyik a korai, „előnépies”-nek vagy másképpen fogalmazva „posztellenforradalmi”-nak nevezhető nemzedéki alakulatok irányába. Előbb 1928-tól a Bartha Miklós Társaság tagja, utóbb, 1929 végétől egyúttal Bajcsy-Zsilinszky Endre Előőr című hetilapjának munkatársa 1930 elejéig. József Attila e tevékenységéről, valamint általában a Bartha Miklós Társaságról terjedelmes és alapos feldolgozások születtek, így a „barthás korszak” az egész József Attila-életrajz egyik legfeldolgozottabb részévé vált.¹

A Bartha Miklós Társaság 1925-ben alakult; eredetileg ez is nemzedéki tömörülés volt. A háború utáni nemzedék, kezdetben főleg az elszakított területekről származó egyetemi hallgatók, majd általában középosztálybeli fiatalok fóruma. Szellemi arcát elsősorban Ady és Szabó Dezső formálta, de vezetői kezdetől fogva igyekeztek a kor – elsősorban német – tudományosságával lépést tartani, a geopolitikától a fajbiológiáig. A Társaság a hatalomba be nem kerültek, a másodvonalbeli értelmiségiek tömörülésének indult. Ideológiájának mindvégig kettős arca volt: a szociális és a faji probléma: „Két gondolat tart össze bennünket, melyben mindnyájan egyek vagyunk. A faji és a szociális gondolat. [...] Jövönk biztosítását csak a faji gondolat bátor kihangsúlyozásától és teljes érvényesülésétől várhatjuk. [...] *Saját tevékenységünkől fakadt eredeti kultúra*, társadalom mint a magyar géniusz új kiteljesedése jövőbeni álmunk. [...] A szemünk előtt átalakult Európa két legnagyobb szociális gondolata: a szociálizmus és az agrárdemokrácia. Ezeket az új szociális társadalmi rendet jelentő ideológiai terméseket akarjuk a magyar történelem-

¹ A Bartha Miklós Társaságról l. Sebestyén Sándor monográfiáját (*Sebestyén* [366]). L. róla Tasi J. éles bírálatát (*Tasi* [392]); *Fábián* [258]; *Tasi* [390]; *Tasi* [391]; *Fábián* [259]; *Salamon* [363]; *B. Bernát* [242]. – Az általánosabb történeti háttérrel l. *Király* [315]; *Szabó* [372] – József Attila és a B. M. T. viszonyáról l. még: *Fábián* [48]; *Tasi* [388]; *Tasi* [188]; *Tasi* [189].

be és viszonyokba úgy beépíteni, hogy fajtánk megerősödését széles tömegeink szociális életeterejét jelentse. [...] A magyar demokrácia nem jelent osztályuralmat, hanem az igazi magyarság uralmát: a parasztság és a munkásság és a dolgozó középosztály szerves demokráciáját.” Esményük tehát „a modern megszervezett erőkre méretezett demokrácia, mely megvédi a dolgozó magyarságot a történelem két rettenetes ténye ellen: a kapitalizmus és feudalizmus fojtó karjai ellen és a gazdasági függetlenség, a munka szabadságába helyezi. [...] A szociális magyar állam a mi küzdelmünk célja. [...] Hívjuk a magyar jövő munkás harcára az új látással meggazdagult fiatal magyar középosztályt [...] harcunk: új magyar kultúráért és egy igazságos magyar szociális magyar társadalmi rendért.” Így ír a mozgalom valamivel későbbi szakában József Attila barátja, a társaság akkori vezetője, dr. Fábíán Dániel.¹ Sajátosan keverednek ekkor még a hagyományosabb, az ellenforradalmi ideológiákból származó misztikus, nacionalista elemek – közte a „turáni-szláv parasztállam” –, fajvédő frázisok, a konszolidációs időszak fülledt légkörével való elégedetlenség és a társadalmi átalakítás vágya; antifeudalizmus, antikapitalizmus, némi városellenesség. Mint az ilyen mozgalmakban általában, az agrárkérdés programja a legkörvonalazottabb.

A Bartha Miklós Társaság első nyomtatott kiadványa az 1925 című Évkönyv.² Elsősorban tudományos jellegű tanulmányok foglalkoznak benne a névadó működésével és főleg az ún. utódállamok magyar és nem magyar szellemi jelenségeivel. A szerzők közül Asztalos Miklós, a későbbi jó nevű történetíró a legjelesebb, az „irodalmi rész” viszont, Reményik Sándor kivételével, ódivatú, nagyrészt dilettáns termés.

1928 szeptemberében indul a Bartha Miklós Társaság Értesítője. Az októberben megjelent másodíkról írt buzdító és elismerő sorokat József Attila az októbrista Századunkban.³ A *Néhány szó*

¹ Fábíán [255]

² 1925. A Bartha Miklós Társaság Évkönyve. (Szerk.: Asztalos Miklós dr. és Szász Béla) Bp. 1925. A Stúdium könyvesbolt bizománya.

³ ÓM 3. [8] 11–12.

Szociálpolitikai Bizottságunk működéséről című beszámolót idézi. Ez is inkább a magyar fajiság alapján álló összefogást, mintsem igazi demokráciát követel. A József Attilától idézett második bekezdése („össze van forrva”) után a cikk hangoztatja: „Kizárólag a szeretet és megértés álláspontjára helyezkedünk. Megfogadjuk nagy Széchenyink bölcs tanítását: megbocsátunk még az apagyilkosnak is, egyedül azért, mert magyar fajtánkhoz tartozik.” Ezzel, folytatódik a cikk, követik „az utódállamokhoz átcsatolt területek kijózanodott magyar intelligenciájának nemes példáját [...] már kigyógyultak abból a szomorúan magyar nyavalyából, amely a szegény és a gazdag, a munkás és a tőkés, a paraszt és az úr között gazdasági okokból szükségszerűen fennálló amúgy is mélyreható ellentétek mesterséges kiélezésében, tervszerű elmélyítésében jut kifejezésre [...] minden magyarban társadalmi és gazdasági helyzetére való tekintet nélkül egyaránt testvért lássanak.” A magyarországi értelmiségnek, szögezi le a cikk, „rá kell lépnie a szociális kiengesztelődés útjára”.

A Bartha Miklós Társaság működésével egy időben, vele párhuzamosan több egyesületi kiadvány fogta egybe az új tájékozódásra vágyó, főleg az elcsatolt területekről származó fiatalokat. Így az Új Magyar Föld közvetlen előzménye az 1927 májusától megjelenő *Hid* (a „Collegium Transsylvanicum kiadása”, Csanády György szerkesztésében), amelynek főleg 1928. évi számaiban az erdélyiek mellett ugyanaz a hazai gárda szerepel, mint amabban: Féja Géza, Fábíán Dániel, Bányai Kornél, Simon Andor.

A Bartha Miklós Társaság igazán fontos és színvonalas kiadványa az Új Magyar Föld. Mindössze három száma jelent meg (1929. júl.–szept., 1929. okt.–dec., 1930. jan.–febr.). E számok egyre színvonalasabbak és terjedelmesebbek, a 3. szám már láthatólag a Magyar Szemle ellenpárja óhajt lenni, ezért is olyan éles a polémia köztük.

A 1. szám Fábíán Dániel már idézett vezércikkével indul, majd Szigethy Endre a magyar kultúra sajátosságairól értekezik; úgy véli, hogy az európai kultúra kovásza lehet. A másik hasonló tanulmány Pintér Ferencé a magyar egységen alapuló magyar kultúráról; végkövetkeztetése: „nem lehet egészséges úton a ma-

gyar gondolatot tovább vinni a virágzásig és a maghullásig három dolog nélkül: 1. Független magyar kritikai napilap, 2. Független magyar kiadóvállalat, 3. Független magyar színpad megteremtése nélkül.”¹ Kodolányi János *A falu szociális viszonyairól* tartott előadásának szövegét közli, pontos osztálykategóriákkal dolgozó, kegyetlen és szigorú elemzést adva, és ezzel élesen eltér a Szabó Dezső-i parasztképtől, egyúttal a Bartha Miklós Társaság korábbi álláspontjától. Szabó Bertalan *A kisbirtok gazdasági és szociális jelentősége* című tanulmánya mellett Fábíán Dániel *Európa jövője és a magyar paraszt* című terjedelmes írása szerepel. Voltaképpen Coudenhove-Kalergi Páneurópa-gondolatával, valamint Kossuth Lajos konföderációs tervével szembesíti saját nézeteit. Véggkövetkeztetése egyfajta, kapitalizmus és bankrendszer nélküli, a parasztságon alapuló szocializmus, organikus parasztdemokrácia. Ekkor még együtt szerepel evvel nála a sajátos „turániszláv parasztállam” képzete, de gondolatvilága már progresszív parasztpolitika és demokratikus társadalmi modell felé fejlődik. A szám néhány további tanulmánya a szomszéd államok parasztpártjaival és általános társadalomfilozófiai kérdésekkel foglalkozik. A 1. szám szépirodalmi anyaga Erdélyi József, Illyés Gyula, József Attila, Lakatos Péter Pál verseit tartalmazza, Illyés és József Attila esetében kötetükből átvett másodközlést.

A 2. szám élén egy patetikus, laposan posztexpresszionista Petur László-vers áll.² Szalatnai Rezső, Simon Andor, Fodor József, Joó Tibor, Győry Dezső mellett Illyés Gyula ironikus,

¹ *Pintér* [358] 23.

² *Költők énekelnek!*

és megyünk! Megyünk!
Mint izzó!
mint lobogó szövetnek
új utakat törve, erősen... erősen
és mindig dalolva!

szinte fricskának ható versét közli.¹ Simon Andor tört expresszionista dikciója és Fodor József tömörségre törekvő versbeszéde jelent sajátos szint; a többi kezdő költő a kor patetikus stílusában, valamifajta népi posztexpresszionizmus hangján jelentkezik.

A tanulmányok a mozgalom említett kétarcúságát tükrözik. Az egyik oldalon Asztalos Miklós dr. józan helyzetképe, *Az ifjú nemzedék új arca*, amely a „30 évesek” helyéről szól, és tiltakozik az ifjúságot a saját ambícióik megvalósítására felhasználó „fel-nőtt” pártok ellen. Fellép „A Társaság egy-két tagjától megindított [...] de a Társasággal semmi közösségben nem álló Magyar Nemzeti Szocialista Párt szervezkedése” ellen. Az ifjúság ideológiája a „demokráciává tisztult fajvédelem”. Példa erre az utódállamok tisztultabb ifjúsági mozgalma. Mintegy ennek illusztrálása Balogh Edgár cikke, amely evvel a jelentős mondattal kezdődik: „A csehszlovákiai magyar új nemzedék néhány év alatt a kispolgári ideológiából a szocializmushoz érkezett.”² A Sarló ideológiáját fejt ki már ugyanabban a szellemben, mint A Vetés 1929. szeptemberi számának híres programadó cikke. A Sarló, pontosabban annak előzménye, egy ideig a Bartha Miklós Társasággal szövetséges viszonyban, barátságban van; József Attila kapcsolatai a sarlósokkal innen származnak. A mozgalomnak ezt a baloldallal érintkező vonalát erősíti a 2. számban Kodolányi János tanulmánya: *Az ifjúság és a munkásság* és Fábián Dániel *Megjegyzések* című írása is, amely az 1. számot ért bírálatokat védi ki. Elsősorban Pethő Sándorral vitatkozik, ismét csak egységet keresve a sajátos magyar értékek és a szocializmus között. Dr. Csebi Pogány Béla *Magyarország kelet-európai hivatása* című

¹ *A Tiszánál*

*Pap Károllyal jöttünk vitázva,
Hogy fölértünk a kopár gátra
Elnémultunk, a vén folyó
Elnyelte, mint nyugodt bíró*

Gondolatunkat...

(Új Magyar Föld, 1928. 2. sz. 66.) Illyés nem vette föl köteteibe.

² Balogh E. [230] 71.

terjedelmes tanulmánya Kelet-Európai Kultúr Unió létrehozását javasolja, elsősorban a germán és mellette az orosz befolyás ellen. Féja Géza pedig *Fiatal napok* címmel a „30 évesek” nevében hirdet meg mitologikus, ősi népiségű, Adyra épülő új kultúrát. Név szerint és csipkelődve támadja Füst Milánt és Hatvany Lajost, velük szemben magasra emeli Tamás Mihály „súlyos, szép egyszerűségé”-t. A szomszéd országokról, az öregcserkészekről (Aradi Zsolt), mezőgazdasági kérdésekről írott tanulmányok és kritikai rovat egészítik ki a 2. számot. Ez utóbbi Féja Géza két bírálatát is közli, Kodolányi János *Futótűz* és Simon Andor *Világhullám* című kötetéről: „Ez a poézis még keleti. [...] Egyik fő formája természetszerűleg a néhány szavas vers, az ősplánta. [...] József Attila az érzések, a szavak ősi büvköreit hozza új versekben. A fiatal líra egyik igazolása, egyik legbiztosabb, legerősebb melódiája József Attila.”¹

A 3. szám már tanulmánykötet terjedelmű: 151 lap. Szépirodalmi anyag már nincs is benne; cikk, tanulmány, bírálat tölti ki. Fábíán Dániel két írása is program jellegű. Az *Öt esztendő* „A Bartha Miklós Társaság 1929. december 15-i országos kongresszusa elmaradt megnyitó beszéde”. Előbb a Társaság történetét vizsgálva programot fogalmaz: egy radikális, „a magyar parasztság, munkásság legteljesebb társadalmi érvényesülésére” alapuló „magyar történelmi adottságoknak megfelelő szocializmus” a cél. Támogatást érdemelnek mindazok a „kisebbségi magyar törekvések, amelyek a helyi adottságok realitásából elsősorban hivatottak arra, hogy az itteni közép-európai fajok közötti békés együttélés formáit megtalálják”.² Megismétli, hogy „Közép-Európa új szintéziséhez közép-európai turáni, szláv és román fajták paraszti államszövetségében” látja a jövőt. A magyar kultúrösztönök alapja a magyar népművészet szigeteiben megjelenő sajátos kultúra. A romániai, szélsőjobboldali irányú krajovai diákkongresszussal szembeállítja a faji érzést nem fegyverként használó, nem gyűlölködő, hanem egymást elismerő új történelmi törekvéseket.

¹ Féja [260] 86.

² Fábíán [256] 8.

Az „örök magyar értékrend” nevében hódolatát fejezi ki Móricz Zsigmondnak, Szabó Dezsőnek, és „üdvözöljük – írja – a fiatalokat, a József Attilákat, az Erdélyi Józsefeket, Simon Andorokat, Illyés Gyulákat, Fodor Józsefeket, Kodolányi Jánosokat, Tamási Áronokat stb. [...] érezzék, hogy itt olyan értelmiség nő fel, melynek lelkében ők elérik az emberi elismerés örök értékelését”.¹ Hódolatukat fejezi ki a parasztság iránt, már csaknem ugyanazon a hangon, mint a *Ki a faluba* általa írt részeiben. „Hódolatunkat és rajongásunkat fejezzük ki a magyar paraszttal szemben, mert századok viharán keresztül megőrizte nyelvünk, sajátos faji bélyegünk és külön etnikumunk gazdagságát. Hódolatunk nem fiatalos ábránd, hanem a legteljesebb társadalmi valóságú parasztter-dekeknek elismerése és azoknak tudományos és kulturális kiharcolása. Ott tartjuk szemünket, vizsgálódó agyunkat, kutató szellemünket, építő akaratunkat, jövőbe tekintő látásunkat az ő szomorú, robotos, lemondó mindennapi munkája fáradságos iz-zadásain, a tanyák rengeteg nyomorán, a falvak sáros utcákba futó, tüdővészben, kulturálatlanságban, társadalmi nyomorban pusztuló ezrein és százezrein. A mi munkánk történelmi eredménye az egységes, birtokán dolgozó, osztálysúrlódásoktól megmen-tett kultúrában, gazdaságban, új magyar összefogásban megszü-letendő új magyar falu és az új magyar paraszt. De hódolattal és elismeréssel gondolunk a gyáarak és irodák munkás magyarjaira, kiknek munkái nyomán e társadalom gazdasági értékei szaporod-nak újjá és újjá napról-napra.”²

Fábián másik cikke (*Tisztulás felé*) az előző számokkal foglal-kozó vitákkal száll szembe, megállapítva, hogy az Új Magyar Föld „némileg felkavarta a már-már teljesen a neonacionalista-liberális eszme-zsákutcában fuldokló tudományos életet”.³ Nagy-részt Győry János Magyar Szemle-beli cikkével, az *Elképzelt paraszt-klasszicizmussal*⁴ vitatkozik, amellyel ugyanebben a

¹ I. m. 10.

² Uo.

³ *Fábián* [257] 125.

⁴ *Győry* [280]

számban terjedelmes és ironikus tanulmányban József Attila is vitába szállt. Fábián Dániel a germán kultúrközösségtől megsza-
badított saját kultúra és a magyar népben „gazdag kincsként”
meglévő kultúra kialakítását szorgalmazza. Vitatkozik Aradi
Zsolt Széphalom-beli bírálatával is.

Az Új Magyar Föld 3. számának jelentős része a kisebbségi
magyarság problémáival, mozgalmaival, illetőleg a szlovák és
román belső fejleményekkel foglalkozik – a Sarlóval és körével
való kapcsolatuk magyarázza, hogy ezen belül is elsősorban Szlo-
venszkoval. Erről Duka-Zólyomi Norbert, Horváth Ferenc, Sza-
latnai Rezső, Gogolák Lajos, Brogyáni Kálmán ír; erdélyi, román-
iai kérdésekről Szentimrei Jenő, Gyöngyössy István, Száva Ist-
ván. Szerepelnek még általános kisebbségi közművelődési tanul-
mányok is; a folyóirat láthatólag úton van a hangzatos, frázis-
hazafiságtól a valódi tényfeltáró számbavétel felé. A szerzők egy
része már ekkor is saját csoportjának progresszív szárnyán áll.
Ugyanakkor az egész folyóiratszámom végigvonul bizonyos ne-
hézkesség, tudományos igénybe burkolt körülményesség is.

Magyar irodalmi jellegű tanulmányként csak Kodolányi János-
nak Móricz Zsigmondról szóló írása szerepel e számban, viszont
bírálatok feltűnően nagy terjedelemben. Közülük lelkes, utóbb
Féja Gézától is túl lelkesnek ítélt hangon ír Lakatos Péter Pál
József Attila új verseskötetéről. Újabb bizonyítékaként annak,
hogy az egész kör magáénak vallja őt, sőt rövid ideig mintegy
zászlójára is tűzi a fiatal költő műveit.

Az Új Magyar Föld 3. száma is alátámasztja tehát azt az
értékelést, hogy 1929 közepétől a Társaság „balfelé tartott”.
A Sarlóval való kapcsolat éppenúgy ebbe az irányba mutatott,
mint Kodolányi János, Fábián Dániel, Kátai Horner Miklós és
magának József Attilának formálódó álláspontja – és a kor nyo-
mása. A rendőrség is észreveszi ezt,¹ s persze a „kommunisták-
nak” tulajdonítja. Holott az egyre éleződő gazdasági-társadalmi
feszültség inkább oka a radikalizálódásnak. Ennek egyik jele volt
egy Ifjúsági Parlament összehívásának meghiúsult kísérlete is.²

¹ 1929. nov. 9-ről keltezett jelentést l. *Kende* [104]

² L. még minderről *Tasi* [189]

Így érthető, hogy 1929-ben és utána a Bartha Miklós Társaság a baloldali fiatalságnak vált találkozóhelyévé; például Fejtő Ferenc is oda járt, s ott ismerkedett meg József Attilával.¹

A történet vége: 1930. szeptember 14-én még olyan hírt is közöl a Magyar Hírlap, hogy az Új Magyar Föld folyóirattá alakul át, és szerkesztői Fábrián Dániel és József Attila lesznek. Ebből azonban nem lett semmi.²

Az Előőrs

Bajcsy-Zsilinszky Endre hetilapja, az Előőrs, amelynek József Attila 1929 őszén lett munkatársa, minden szempontból radikálisabb irányú, mint az Új Magyar Föld. 1928. március 15-én indul. Bajcsy-Zsilinszky az első szám vezércikkében körvonalazza álláspontját. Indulata legerősebb a bethleni konszolidáció, a kormány ellen, de ugyanilyen élesen támad a banktőkére és a bankok által finanszírozott latifundiumokra. A konszolidáció „tekintélytiszteltül dédelgeti a szolgálalküszéget, elfojt minden neki nem tetsző önálló gondolatot és félreállít minden kényelmetlennek tetsző szabad egyéniséget”.³ Bajcsy-Zsilinszky inkább szűkebb körének elégedetlenségét fejezi ki, de objektíve a bethleni konszolidáció ellenzékévé válik. Ekkor még erős antiszemita indulata is, és ez nemcsak a nagytőkére, hanem a szociáldemokrata pártra is irányul. Nem lehet szerinte, hogy „Európa legnemzetellenesebb, legterméketlenebb, lelki gyökerében legantiszociálisabb szervezetei képviseljék [...] a szociális gondolatot és fejlődést. Az idő megérett, hogy útnak indítsuk a szociális reformeszmékkal telített magyar nacionalizmus előőrseit.” A legfőbb érték, sőt mérték a nemzet. „A nemzet a legfelsőbb cél az emberi célok hierarchiájában, minden emberi életnek, az egyénnek is, legfőbb és egyedülállóbb teljessége.” Élesen száll szembe a liberalizmussal és a bolse-

¹ Két élet – egyben [313] 113. – L. még Fejtő [264] 94–95. A közvetítő eszerint Lakatos Péter Pál volt.

² Lengyel A. [114]

³ Bajcsy-Zsilinszky [232] 2.

vizmussal is; rokonszenvesnek, bár nem átveendőnek véli az olasz fasizmust. Így hát harcot hirdet az európai parlamentarizmus ellen, a szociáldemokrácia ellen, „keresztes háborút az osztálygondolat legaljasabb és legnemzetgyilkosabb hatalmi formája, a bolsevizmus ellen. [...] A magyar nacionalizmusnak a magyar lélekből, a magyar földből és a magyar történelemből kell kigyúrnia az új magyar életformákat.”¹ Le kell szállni a falvak népéhez, azt fölemelni a középosztályból, és a még mindig „gyönyörű és nagyszerű emberpéldányokat termő ősi magyar nemességéből átmenteni és továbbfejleszteni minden igazi emberértéket. Felépíteni a nemzeti élet egyetemes hierarchiáját.”

Látható: Bajcsy-Zsilinszky és lapja ekkori programja még a magyar politikai élet jobbszárnyán helyezkedik el; van benne a megcsalt és elhagyott politikai partner sérelemérzéséből is. Háború előtti és 1920-as ideológiai elemekből táplálkozik; a magyar agrárius ideológia és Szabó Dezső hatott rá. De társadalmi indulata, igazságérzete és nemzeti romantikája már lehetőséget rejt más irányba való elmozdulásra is.

Az első hónapokban a hetilap szinte kizárólag politikai jellegű; ekkor Pethő Sándor, Julier Ferenc, Oláh György és rövid ideig Eckhardt Tibor a leggyakoribb cikkírói; versekkel leginkább Lendvai István jelentkezik, aki mielőtt a 20-as évek vezető fehér publicistája lett volna, Kiss József *A Hétjében* publikált, és persze Szabó Dezső, aki már kezdetben elhatárolja magát az 1928. márciusi Ady-ünnepségtől. A lap két állandó „kopfja”, rovatfeje: Neonacionalizmus és Kultúrfölény; glosszákból és cikkekben támadják az első perctől fogva Klebelsberget. József Attila későbbi glosszái ebbe a sorba illeszkednek.

1928 őszétől a lap mintha gyengébb kezdene lenni, munkatársi gárdája eléggé szűk. Viszont megjelennek a „barthások”: a szeptember 16-i számban Fábian Dániel vitatkozik Szász Zoltánnal, aki a Nyugatban bírálta az *Ifjú szívekben élek* című Ady-kiadványt. Ez a cikk még Szabó Dezsőt isteníti, de a forradalom tanulságait is emlegeti; a „faluhoz való lehajlás”, a parasztság

¹ I. m. 4.

jelenti, úgymond, az új életet. Enyhe eltolódást jelez ez Bajcsy-Zsilinszky ekkori középosztály-centrikus fogalmától. Ez időtől fogva a hetilap teret ad a Bartha Miklós Társaság hirdetéseinek, beszámolóinak. A december 22-i számban új név bukkan fel: Szabó Pálé.

Az 1929-es évben Bajcsy-Zsilinszky lendületes cikkekben támadja továbbra is Bethlent, a nagytőkét, a szociáldemokráciát, a kormány bűnös gazdaságpolitikáját, a korrupciót és Klebelsberg elképzeléseit. A március 16-i számban jelenik meg Oláh György *Három millió koldus* című híres cikke; e cím bevonul a magyar politika szókészletébe és máig él. Jelentős váltás következik be március végén: Féja Géza belép a szerkesztőségbe, és ettől fogva a hetilap színesebb és irodalmibb lesz. Ugyanakkor radikalizálódik is, elsősorban az antiszemita indulat válik erősebbé. Jellegzetes példa erre Pintér Ferenc nagy cikke: *Toll és Föld*, a július 13-i számban. Az Ady-vita alkalmából durva hangon támad: „az ördögöknek és a hülyéknek való ez a radikalizmus, nem a magyarságnak”.¹ A Huszadik század és a Galilei Kör vonalát már nem lehet folytatni. Szembeállítja velük az Új Magyar Földet, amely az elsikkasztott magyar felszabadulás vágyának ad hangot. De még ezt is élesen bírálja, pl. Kodolányit, mert A Tollba is ír, Fábrián Dániel és Szigethy Endre cikkei pedig „túloznak és frázisokat pöngetnek érzéssel”.

Féja Géza, maga Bajcsy-Zsilinszky és mások cikkei is tiltakoztak A Toll Ady-vitája ellen. Féja belépése óta megnő a versek száma: Pintér Ferenc mellett pl. Bartalis János, Szabó Pál, ősszel Lakatos Péter Pál ír a lapba. Féja Géza maga meg számonként több cikkben áll ki a magyar irodalom értékei mellett: Tóth Árpád, Erdélyi József, Juhász Gyula, Tamási Áron, Móricz Zsigmond, Justh Zsigmond, Török Gyula műveit mutatja be.

1929 júniusában Bajcsy-Zsilinszky fellép képviselőjelöltként a tarpai nyílt szavazásos választáson, de vereséget szenved a kormánypartok jelöltjétől, és petíciójának nem tud érvényt szerezni.²

¹ *Pintér* [359]

² A történetről részletesen l. *Sebestyén* [366] 11–15.

(Ismeretes, hogy Bajcsy-Zsilinszky 1935-i – ugyancsak tarpai – választási veresége lesz majd József Attila egyik legerősebb verse, a *Levegőt!* megírásának kiváltó oka.) Az Előőrs pedig az események után július 13-i számában még élesebben fordul Bethlen ellen.

József Attila első nagyobb írása, a korábban írt Pintér Jenő-bírálat az Előőrs 1929. október 26-i számában látott napvilágot. Ezután néhány hónapig, 1930. február elejéig névvel vagy szignóval jelzett verseket és glosszákat közölt, utóbb talán névteleneket is. Írásai, amelyekről alább részletesebben szólok, beleillenek a lap vonalába, a konszolidáció, a klebelsbergi kultúrfölény-politika, a liberális áramlatok támadása és játékos vagy valódi antiszemita íz jellemzi őket. Az említett 1929. október 26-i számban pl. Fábíán Dániel is ír, mezőgazdasági érdekképviseletekről; Szabó Pál *Ős-Biharban* címmel közöl lírai rajzot.

Említettük: József Attila Lakatos Péter Pál közvetítésével, voltaképpen november 20. után lett az Előőrs belső munkatársa; Féja Géza a november 16-i szám élén *Halotti beszédben* Osváttal együtt a Nyugatot is eltemeti. József Attilának a hetilapban megjelent első verse, az *Ákácokhoz* így szinte programadó bemutatkozásként is hat.¹ Ez a vers a november 23-i számban jelent meg. Itteni szereplésének csúcspontja a december 21-i szám, ebben a *Betlehem* című verse és még két (vagy három?) glosszája jelenik meg. Január 4-én meg Féja költőkről szóló sorozatában éppen ő kerül sorra;² amellet hat versét és újabb két (esetleg három?)³ glosszáját is közlik. Egy hét múlva, 1930. január 11-én jelenik meg bökverse Bethlen Istvánról, a *Heti Figyelő* rovat élén, ez is az Előőrs fő törekvésének felel meg.

Az Előőrs politikai vonala 1930-ban különben változatlan, Gömbös Gyula belépése a kormányba fokozta Bajcsy-Zsilinszky elszigeteltségét, a gazdasági válság lényegét pedig ez a politikai csoport nem érzékelte kellő súlyosságával. Érdekes a főszerkesztő

¹ *Így Tasi* [183]

² *Féja*: Kortársak [108] I. 151–155.

³ *L. Bokor* [36]

vallomása Szabó Dezsőről: „a korszerű magyar faji gondolat szerencséskezű és szuggesztív hatású újrafogalmazója. Szabó Dezső mindnyájunkra volt és van hatással, akik ma a magyar kérdés titokzárait fessegetjük [...] Még tévedéseivel vagy aránytalanságaival, túlméretezéseivel is többet hatott, mint más szerencsésebb sorsú íróink valamennyi erényükkel, de szürkébb igazságaikkal. A mai magyar ifjúság mai egész önállósodó ún. ideológiája is túlnyomórészt a Szabó Dezső visszfénye...”¹ Februárban a turanizmus és fajelmélet egyik prófétája, Zajti Ferenc is megjelenik e lapban; Féja meg sorozatosan írja irodalompolitikai cikkeit. *Az Új Kazinczy-korszak* című cikkében Nyirő Józsefet, Tamási Áront, Simon Andort, Erdélyi Józsefet emlegeti, mint akiket „észre sem vettek”. „Írhat József Attila bármilyen érett, pompás verseket, mégsem lesz szalonképes.” Ám a jövő konfliktusa előre vetíti árnyékát, mert cikkét így folytatja: „... a szocializmussal akarják megnyirbálni, kalodába szorítani a teljes embert. Jaj annak a verseskötetnek, amelyben nincsen az osztályharcos társadalomról szó...”²

Egy hét múlva Móricz Zsigmond nemzeti koncentrációjának gondolatára reagálva Féja ismét emlegeti József Attilát mint olyat, aki (Nyirő, Tamási, Ajtai Miklós társaságában) „be sem került abba a koncentrációba”. Sorozatos cikkekben támadja Babitsot, a Nyugatot, főleg az Ezüstkör miatt, és lendületesen írja: „Harmincévesek! Tamási, Nyirő, Ajtai, Tamás Mihály, Kodolányi, Erdélyi József, Simon Andor, József Attila, Illyés Gyula és sokan mások! meg kell találnotok a költő örök heroizmusának egységét! Kelet-Európa morajlik, mint a tenger, várja a magyar hajókat, kik a humanizmus legszebb zászlóit bontották ki vitorláknak! Lehet-e közöttök az elefántcsonttoronyhoz!”³ De Féja ugyanilyen hévvel ront neki Felvidéki Riadójában Szvatkó Pálnak, mert Tamás Mihályt nem tartja nagyra, máskor a Sarlósoknak, elszőrnyedve, hogy hova kerültek. (Sarlósok, 1930. máj.

¹ *Bajcsy-Zsilinszky* [233] 2.

² L. Féja: *Kortársak* [108] I. 165.

³ I. m. 182.

31. – 5.) József Attila még egy *Lírai seregszemléjében* szerepel, egy hosszabb névsorban (Erdélyi, Simon Andor, Illyés, Győry, Mécs, Bartalis, Varga Zsigmond.)¹ Vitatkozik Féja Bisztray Gyulának a Magyar Szemlében megjelent *Újarcú magyar poéták* című tanulmányával, amely különösen az Új Magyar Föld József Attiláról szóló bírálatát kifogásolta. Ettől Féja is elhatárolja magát. És amikor egy következő cikkben ismét Babitscsal vitatkozik, ezúttal a *Baloldal és Nyugatoság* című tanulmányával, az „osztályköltészet” ügyében kijelenti: „van két feltétlenül tehetséges költőnk (József Attila és Simon Andor) akik igazán nem osztálypoéták”.²

1930 őszétől az Előőrs és József Attila útja véglegesen kettéválik. Bajcsy-Zsilinszky november 1-jétől átalakítja a lapot, és megalkotja a Nemzeti Radikális Pártot.³ Az Előőrs láthatólag már nem annyira szívügye, utóbb, rövid időre Féja át is veszi a szerkesztést.⁴

A „barthás” József Attila

A Bartha Miklós Társaság Új Magyar Földje és az Előőrs – ez a két jellegzetesen politikai irányú orgánus néhány hónapig József Attila tevékenységének terepe. Ez irányú munkásságának csúcspontja pedig az 1930 tavaszán Fábian Dániellel együtt írt *Ki a faluba* című röpirat. Felvetődik a kérdés: a lázadó anarchistát, a szociáldemokrata párttagot, aki Franciaországban állítólag a KMP-be kívánt belépni, az utóbb a polgári radikálisokkal, a szabadkőművesekkel szoros barátságban lévő József Attilát mi vitte erre a szintérre?

Általában az a közvélekedés, hogy a Márta-szerelem kudarca, az ütés, amelyet a zsidó nagypolgári családtól, környezettől ka-

¹ I. m. 190.

² I. m. 194–195.

³ *Sebestyén* [367] 40. skk.

⁴ Visszatérek még a kérdésre, de itt is jelzem, nem tartom valószínűnek, hogy József Attila még 1930 novembere után is írt volna névtelenül glosszákat az Előőrsbe, mint Tasi feltételezi. (*Tasi* [187])

pott, taszította őt a jobboldal felé. Valószínű: van ebben igazság, az Előőrsbe írt glosszák egyikének-másikának csipkelődő, antiszemita éle is ezt támasztja alá, és néhány ekkori barátja, pl. Komlós Aladár is így látta: „Egyszer hajnaltájt vetődtünk haza Mártáéktól. Attila ekkoriban kapcsolatba került a Bartha Miklós-társasággal, s alighanem az ő révükön, illetve Bajcsy-Zsilinszky Endre révén a népjóléti minisztérium hírhedt segélyeiből is kapott négyszáz pengőt – nincs rajta csodálni való, hogy világnézetileg még meg nem állapodott, bizonytalanul keresgélő, minden új elmélet befogadására kész, puha lényét egy pillanatra megszedítette a fajelmélet, amely a társaságban uralkodott. Szokott élénkségével, azzal az élvezettel, amellyel egy-egy új elmélettel eljátszadózott, fejtegette nekünk friss antiszemita nézeteit. Először Ignóus Pál és én felegettünk neki, aztán Illyés Gyula vette át tőlünk a szót, és mindkettőnkél hathatósabban cáfolgatta újonnan szerzett elveit. Attila nagyon gyorsan, néhány hét alatt ki is lábolt a betegségből, nyoma sem maradt benne.”¹ De azt hiszem, másról és többről is szó van: láttuk, hogy ezek a politikai alakulatok egyszerre szociális és faji programot hirdettek. A szociálissal eddig is egyetértett, emlékei, indulatai, meggyőződése miatt is. A faji mögött ő leginkább a „nemzeti”-t, a kulturális mélyrétegeket értette, és ez a probléma ekkor, mint költészete is bizonyítja, izgatta, vonzotta. A *Medáliák* szerzője művében is, felfogásában is, tudományos művekben ezt a nemzeti-kulturálisat kutatta. Így is csatolódott a *Magyar Mű és Labanc Szemle* meg a *Ki a faluba* szerzője a Bartha Miklós Társaság és az Előőrs gondolatköréhez. De a bethleni konszolidáció, a fennálló, a fülledt rend elleni indulatukat is osztotta. Mielőtt még munkájukba bekapcsolódott volna, a *Förgeteg* és az *Öreg itt minden* megírója a Századunk körében is hallhatta a Bethlen-kormány elleni érveket.

Vonzhatta mindaz, ami a Bartha Miklós Társaságban közösségi, mozgalmoszerű volt. Mindig is vágyott közösségre és társakra, egyenrangú tagja akart lenni az ilyen kollektíváknak. Voltaképp

¹ Komlós: Emlékkönyv [87] 209.

pen nemcsak vitatkozni, hanem lelkesíteni, szervezni is szeretett, és mindegyre alkalma nyílt e hónapokban. És őt is szerették, elismerték, legalábbis egy ideig, és itt nem kisfiúként kezelték, hanem jelentős költőként – habár persze egészen itt sem értették.

Végül még egy személyes mozzanat: Szabadszállás. A költő ezekben az években többször járt anyai családjánál. Valószínűleg 1928 szeptemberéből valók a csoportképek, amelyeken a Pöcze család látható,¹ talán a „halász bátyám” kis tanyájánál. A „Dörögő” meg „apró kemény kontyú ángyom” élete, sorsa² ismét tudatosította benne, és minden eddiginél világosabban, a magyar parasztság sorsát, elesettségét és értékét.

József Attila részvételének kezdete a Bartha Miklós Társaság munkájában már talán 1928-ra tehető. Fábrián Dániel emlékezései szerint 1928 elején ismerkedtek meg, arról azonban, hogy a költő mikor kapcsolódott be a mozgalomba, nem ad felvilágosítást.³ Valószínűleg 1928 őszétől ismerte meg közelebbről a Társaság munkáját. Márta elutazása után kerülhetett erre sor.⁴ Ennek az évnek novemberében jelenik meg a Századunkban az Értesítő II. többször említett rokonszenvező ismertetése.⁵ Ez időponttól vehetett részt az egyik vagy másik rendezvényen. Biztosan azonban csak annyit tudhatunk, hogy 1929. február 27-én szerepel a Társaság irodalmi estjén a Vigadó nagytermében; a névsor itt lényegesen más, mint a múlt év végi, december 15-i esten: Bányai Kornél, Boross Sándor, Erdélyi József, Féja Géza, Fodor József, József Attila, Illyés Gyula, Simon Andor „költők”; Bibó Lajos, Darkó István, Kodolányi János, Pintér Ferenc, Szabó Márta,

¹ Négyszemközt... [126] 52–56.

² L. Szabolcsi M. [159] 25–44.

³ Fábrián [48] 24. – Gergely Pál emlékezése szerint (lejegyezte Fodor Ilona. Kézirat) József Attilával már 1927/28 telén találkozott a Híd szerkesztőségében; itt írta volna a költő a *Gyöngyöt*; a székely egyetemisták folyóirata körében ismerkedett volna meg Tamási Áronnal; Gergely, Tamási és József Attila a Három Hollóban is együtt lettek volna. – A Híd és a Bartha Miklós Társaság „füziójáról” I. Tasi [35b] 325.

⁴ Tasi is 1928 őszére teszi bekapcsolódását. Tasi [188] 333.

⁵ ÖM 3. [8] 11–12.

Terescsényi György, Szigethy Endre, Németh László „írók”.¹ Szereplését az egykorú tudósítás így említi: „a hosszú és értékes szerzői sorban külön ünnepelte a közönség József Attilának kedves és megható előadását.”² Ezt Lengyel András úgy értékeli, hogy ekkor már „szerepet vállalt a Bartha Miklós Társaság munkájában.”³ Ugyanez idő tájban szerepel neve a Dénes István-féle párt tervezett kongresszusának előadói között.⁴ Feltételezhető, hogy többször is felkereste a Társaság Vilmos császár út 33. sz. alatti helyiségét, eljárt az előadásokra, részt vett a vitákban, beszélgetésekben, újabb és újabb fiatalokkal ismerkedett meg.

Bartha Miklós Társaság-beli tevékenységében valószínűleg hosszabb szünet következik, hiszen 1929 nyarának nagy részét Hódmezővásárhelyen töltötte. 1929 őszén került kapcsolatba az Előőrssel. A Bartha Miklós Társaság és az Előőr között ekkorra egy szövetség alakult ki. Bajcsy-Zsilinszky 1929 folyamán „nyitott” ez irányba, Fábián Dániel vezette a hetilapban a *Falvak népe* rovatot. Bajcsy-Zsilinszky tartotta október 16-án a Bartha Miklós Társaság munkaévének nyitó előadását. *A Dolgozó parasztság megszervezése* címmel.⁵ 1929. december 15-én József Attila minden bizonnyal részt vett a Bartha Miklós Társaság első országos kongresszusán is.⁶ Október 26-tól 1930 elejéig tartott szoros kapcsolata az Előőrrel, így erre az időre vonatkozhat Kováts József emlékezése a József Attilával való találkozásáról. „Körülbelül tíz esztendővel ezelőtt a budapesti Vilmos császár út egyik sötét udvari szobájában három ember vette körül a melegedő vaskályhát. Lakatos Péter Pál, az Új Magyar Föld akkori szerkesztője, akit külseje után Kodolányival tévesztettek össze akkoriban Leopardi-szerű alakjával, mélyen meghajolva olvasott. Most ő volt a vendéglátó gazda, mert a helyiség a Fábián Dániel vezetése alá került, valóban haladó szellemű Bartha Miklós Tár-

¹ A Magyar Föld írói estje a Vigadóban. Kortársak [108] I. 127–128.

² 1. A Bartha Miklós Társaság irodalmi estélye: Kortársak [108] I. 127.

³ Lengyel A. [115] 43.

⁴ L. Tasi [188]

⁵ L. i. m.; *Sebestyén* [367] 16–17.

⁶ A Kongresszusról Tasi [188] 336.

saságé, ahonnan a nagy törések után az új magyar népi politika, az átglyúrt nemzeti és polgári liberalizmus, valamint a főiskolai hallgatóság progresszív szociális művelődése kiindult. A gyéren gyűlő tagdíjakkból fenntartott helyiség melegébe jöttek megpiheneni a vendégek és tagok. Bozontos hajú fejek, szemüvegek síkján megtörő okos tekintetek, elhúzott vállú filozopterek, Brutusok démonikus ragyogásával a szemekben, könyvtárak porában hajladozó keszeg férfiak, kiket elmúlt forradalmak heroizmusa egyenesített ki, falvaktól elszakadt tanult fiatalok, elbeszélhetetlen fájdalmakkal dadogón vagy gyönyörű versekkel. Ide jöttek szót váltani, melegedni vagy kiteríteni a filléreken vásárolt kenyeret és szalonnát az újságpapírból.

A körutakon fagyott havat sepert a szél, mikor beállítottam a menedékhelyre. Ketten ültek a tűzhely mellett. Az egyik kenyeret evett bicskával. Ismertem már. Simon Andor volt. A másiknak csak akkor mondta meg a nevét Lakatos, mikor már elment: József Attila. Háttal ült felénk, a tűzbe bámult és hallgatott. Nem emlékszem az arcára, a haja színét se tudnám megmondani. Egy mozdulata él bennem: mikor felállt, hogy elinduljon, s magára vette télikabátját, a mozdulatában volt valami a régi íjasok hajlásából és elszánt nekifeszüléséből. Ha nem is emlékszem rá pontosan, akkor is ideírom: lehajtott fővel járt, az ismeretlen Magyarországon, mint az igazi költő minden országban.”¹

1930. március 25-én a Bartha Miklós Társaság Ady-ünnepségén szavalja el József Attila az *Ady emlékezetét*; májusban pedig Hódmezővásárhelyen Fábán Dániellel együtt a Társaság helyi szervezetét alakítja meg. E hónapban is több-kevesebb rendszerességgel el-eljárt „barthás” barátai társaságába, s 1930 őszéig előadásokra, vitákra is. Az időszak vége felé, augusztusban találkozik vele Szalatnai Rezső. Emlékezéseiben plasztikus képet ad az akkori József Attiláról: „Olyan nyitott, fehér inget viselt, mint Petőfi. Akkor még nem volt kánikulai ing-kabát Pesten, s még nem merték augusztus szaharai hőségében sem otthon hagyni a kabátjukat a férfiak. Attilának is valami zöldessárga ruhája volt,

¹ Kováts: Kortársak [108] I. 657–658.

de ahogyan most visszaidézem az alakját, folyton csak a fehér, kihajtott ingét látom, hosszúkás nyakát, huncut mosolyát a mongol vágású szemek közt s a finom, komoly metszésű, nevetésnél lassan és szépen szétnyíló ajkakat. Nevetése mosolygás volt, az értelmén szűrte át a nevetni valót, s az így útközben megszeliődött. A »Bartha Miklós Társaság«-nak volt egy kávéházi tanyája, nem tudom már, melyik, ott találkoztunk a megérkezésem utáni napon, kora délelőtt. [...] Első kézből nyert tudását aztán öt napon át közvetlenül tapasztaltam. József Attila tudása az érvény és törvény tudása volt. Nem szerette a röpke benyomásokat, utálta a másodkézből származó átvételt, mindig a forrásra vágyott. Nem fitogtatva, hanem kemény, természetes önérzettel csillogtatta magyar nyelvi ismereteit s poetikai jártasságát. Rengeteg verset tudott kívülről. Augusztus 26-án déltől hajnalig együtt voltunk.”¹

Új barátságok: Lakatos Péter Pál, Fábíán Dániel, Féja Géza

A Bartha Miklós Társaságban való működése idején a költő újabb barátokat szerzett. A legközelebbi baráti kapcsolat valószínűleg Lakatos Péter Pálhoz (1898–1959) fűzte. Lakatos költő és politikus, szegénylegény és kisbirtokos, kommunista és barthás.²

Sajátos, sérült lázadó volt, kővágóórsi nemesi származék, a csonttuberkolózis hétéves korában nyomorékká, púpossá tett. Félbemaradt műegyetemi hallgató. 1922-től jönnek versei a Nyugatban, a Magyar Írásban, 1927-ben jelenik meg *Ember vagyok* című verseskötete, a címlapon Kassovitz Emil rajza, széttárt karú, reménytelenséget jelző kisember. A kor fiataljainak késő-adys expresszionista hangján szól magányt és szomorúságot árasztó soraiban, erős erotikus töltésű kapcsolatait megéneklő versei talán a legsikerültebbek. Az 1929-ben megjelent *Jóság* című antoló-

¹ *Szalatnai*: Emlékkönyv [87] 253–257.

² Életrajzát, hiteles részletességgel személyes jóbarátja, Szalai Imre írta meg (*Szalai* [376]), sokban támaszkodom erre.

gia¹ az ő verseivel nyit, és az ő verse a címadó is. Itt már karakterisztikusabb, erősebb hangon szól:

Határtalan vagy.

*Én véges vagyok, roncs, koldus
De mindent, amit a porban fetrengve
összekoldultam, amit a földből kikapartam,
amit teremtettem, neked adom mind, mind
te határtalan: ember!*

(Ember)²

Az expresszionizmusnak szinte a „levegőben lévő” szavait Lakatos erős egyéni érzéssel tölti meg; mint a *Jóság* című versben is:

*Ó sokszor, nagyon sokszor
buborékol számból a jóság,
zsongó, zsebongó énekes tavaszban és
mikor napsugarat nevet az Isten
és bolondosan rázza szakállát
a földön.
Ó jóság,
mámoros vágya a földnek...³*

József Attilával Szalai szerint 1927-ben ismerkedett meg,⁴ „s ez vérpezsdítő hatással van életére, és bizonyos mértékben költészetére is”. Ekkoriban a Nemzeti Újságnál dolgozik, és ugyanakkor baloldali körökkel tart kapcsolatot. Ugyancsak Szalai szerint Tamás Aladár szervezi be őt is, József Attilát is a Bartha Miklós Társaságba. Lakatos utóbb az Új Magyar Föld szerkesztője lesz, 1929-ben a Kortárs szerkesztőségi munkájában is részt vesz, és ugyanez évtől pedig állítólag az illegális KP tagja; Madzsar József

¹ Jóság [302]

² I. m. 9.

³ I. m. 12.

⁴ Szalai [376] 477.

segíti pályáján. 1929 és 1933 között rendkívül aktív, sokféle szereplő személyiség; publikál a Társadalmi Szemlében, a Szabadonban, a Valóságban. A Japán Kávéházba jár, Nagy Lajossal sakkozik. Időről időre lebukik, 1933. január 16-án a Bartha Miklós Társaság üléséről viszik a Gyűjtőfogházba, utóbb fölmentik.

De ezután a perifériára sodródik, kikerül az események, a szellemi élet középpontjából. Hazaköltözik Révfülöpre, feleségétől elválik, keservesen nyomorog, miközben verseinek egyre radikálisabb, forradalmibb a hangja. Kettős betegség sújtja: gyenge a tüdeje, és egyre jobban elhatalmasodik rajta az alkoholizmus. Sorsa: keserves küszködés, összeütközések a horthysta hatalommal, konfliktusok az új rendszerrel, majd egyre sötétebb mélységekbe sodródik. Utolsó éveiben még néhányan beszélhettünk vele, emlékeit Bányai László jegyezte le legrészletesebben.¹

A másik ekkori jóbarát Fábián Dániel dr. (1901–1980) volt.² Származása, társadalmi forrásvidéke hasonló Lakatoséhoz. Köveskáli református családból származik, 1919-ben gimnazistaként szerepet vállal, de 1921-ben már Károly király oldalán kíván harcolni a királypucsbán. 1924 végén a „nacionalista szocializmus” jegyében alapít ifjúsági egyesületet, kevéssel később a Főiskolai Szociális Telepre, Újpestre költözik, előadásokat és tanfolyamokat tart. 1926 őszén megszerzi orvosi diplomáját, és kórházban kezd dolgozni. 1927 januárjától tagja, csakhamar alelnöke a Bartha Miklós Társaságnak, és 1928 elején találkozik József Attilával.³ Útja tehát a megoldást, kiutat kereső magyar középosztálybeli fiatalság jellegzetes útja. Helyét kereső aktivitás jellemzi, cikázás az eszmerendszerek között, a kor kínálta lehetőségek, elsősorban az annyira csábító jobboldali jelszavakat hangoztató mozgalmak között. Fábián Dániel igazi hívő mozgalmi ember volt, lelkes, kissé naiv, végtelenül jóindulatú és áldozatkész.

A Bartha Miklós Társaságban gyorsan ügyvezető elnök lett, a Társaság fénykora az ő nevéhez fűződik. Ő tágitotta ki a Társaság

¹ Kézirat a birtokomban.

² Életrajzát l. *Fábián* [49] – *Szjű Rezső* fülszövege; l. még pályája első éveire vonatkozóan részletesebben: *Tasi* [388] 329–330.; *Tasi* [389]. L. még *Szállási* [167].

³ *Tasi* [388] 329–330.; *Fábián* [48] 24.

körét, ő létesített kapcsolatot a Sarlóval, az írókkal. Ez idő tájt rendkívül sokoldalú és termékeny írásos tevékenysége is, az Elő-örsben, majd a Szabadságban, később a Fiatal Magyarorszáiban és a Szocializmusban is publikál. A 30-as évek közepe tájától visszahúzódik a mozgalmi munkától, orvosi hivatásának él, és csak az 1960-as évektől kezd megint publikálni.¹

Fábián Dániel barátsága néhány évig, 1928 és 1930 között, majd 1932–33-ban is igen szoros volt a költővel, mindenesetre ő az egyetlen, akivel József Attila közösen írt művet.

A harmadik jelentős személyiség, akivel ebben a szellemi körben összekerült, Féja Géza (1900–1978) volt. Ő akkor jött föl Esztergom-Kenyérmezőmajorból a fővárosba. A mindig lobogó, lelkes, sokoldalúan tevékeny, ugyanakkor igen sokat beszélő és már korán vezetői ambíciókkal teli fiatalember is részt vett a Bartha Miklós Társaság munkájában, majd Bajcsy-Zsilinszky Endre közvetlen környezetébe került. Hogy a barthások révén-e, mint ő maga sejtetni engedi,² vagy közvetlenül, nem tudni, de csakhamar az Előörs irodalmi rovatvezetője lett, Bajcsy-Zsilinszky közvetítője az írók felé. Ebben a minőségében, mintegy párhuzamosan Németh Lászlóval, írotábort alapító, nemzedékszervező törekvései voltak, ezért mutatta fel tanulmányok sorozatában a legújabb nemzedéket. Eleinte Szabó Dezső közvetlen környezetéhez tartozik, Erdélyit, a kezdő Szabó Pált, József Attilát és Simon Andort érzi magához legközelebbinek.

Utóbb, József Attilának az illegális párthoz való csatlakozása után, viszonyuk megromlik. Ám azért József Attila jóval később elismerően szól majd róla, a „lobogótűző ige hirdető”-ről a Márciusi Front zászlóbontása alkalmából.³

¹ A József Attila-életrajzra vonatkozó kutatásaim során találkoztam nevével. Felkerestem és felkértem emlékei megírására. E felkérés nyomán születtek József Attiláról szóló emlékezései, amelyeket utóbb, 1974-ben könyv alakban is megjelentetett [48]. E munka sajátossága, forrásértékű adatok közlése mellett, hogy inkább József Attilával kapcsolatos, máshonnan is ismert tényeket közöl, ehhez fűz elmélkedéseket, elméleti fejtegetéseket, és így aránylag kevesebb helyet szán a József Attilával kapcsolatos személyesebb jellegű közlésekre.

² *Féja* [263] 206. skk.

³ L. ÖM 3. [8] 274.

Kisnemesi származású, a parasztsághoz közelálló, társadalmi indulatú és érzékenységű fiatal értelmiségiek közé kerül hát József Attila, akiknek nézetei ez idő tájt egyeztették a társadalmi radikalizmust a nemzeti elfogultsággal, a kiutak keresésében nagy távlatot száguldottak be a turanizmustól a gyáripar államosításának követeléséig.

„Barthás” tanulmányai

Magyar Mű és Labanc Szemle

József Attila 1929–30-ban írt tanulmányainak egy vonulata az ez irányú keresést mutatja. Közülük időrendben és gondolati gazdagságban is az első az Új Magyar Földben megjelent *Magyar Mű és Labanc Szemle*.¹

Az igényes tanulmány megírásának alkalma és kerete tisztán politikai jellegű. A Magyar Szemle 1930 lelegején fontosnak tartotta, hogy szemügyre vegye és megbírálja az „ifjúság szellemi mozgalmait”, éspedig éppen a Bartha Miklós Társaság kiadványaival kapcsolatosan. Egyrészt és elsősorban a népi kultúráról vallott felfogásukkal vitázik. De ez csak a felszín, mert a Magyar Szemlét még jobban izgatja Balogh Edgár nyilatkozata, és annak is az a mondata, amely szerint „a Sarló megtalálta a maga szociális lelkiismeretét a tudományos szocializmus társadalomszemléletében, valamint a magyarság védelmének és haladásának legteljesebb biztosítékát a szocializmusért folytatott világharcban”. Ezt a Magyar Szemle „sajnálatos eltévelyedésének” tartja, és sajnálja, hogy az ifjúság ehhez a nyugaton is már idejétmúlt „beszakadt, zavaros vizű kúthoz” közeledik. Mindkét törekvés tanulsága: „elvéssz az a nép, amely tudomány nélkül való”.² Ilyen bevezetéssel közli a folyóirat az akkor még egyetemi hallgató Győry János

¹ I. m. 61. skk.

² Szerkesztői jegyzet (tehát Szekfű Gyula írása) Győry János cikke (*Győry* [280]) előtt. A bírált tanulmányok az Új Magyar Föld II., 1929. okt.–nov.–dec.-i számában találhatók. (*Balogh E.* [236]) – L. ÖM 3. [8] 309–310.

vitacikkét *Elképzelt paraszt-klasszicizmus* címmel, amely a kezdő filológus fölényével leckézteti meg az Új Magyar Föld cikkíróit, lényegében a Naumann-féle „gesunkenes Kulturgut”-elméletet fordítva ellenük.¹

A Vita a Magyar Szemle körül tehát elsősorban politikai jellegű volt, a népi kultúra és a szocializmus kérdésében egyaránt. Elsőként Fėja Géza válaszolt az Előőrsben,² majd maga Fábían Dániel az Új Magyar Földben. Ő már részletesen szól a Magyar Szemle mindkét „aggályáról”, a „szocialista tervgazdálkodás” kollektív voltát emeli ki, egyébként azt is kifejti, hogy a kapitalisztikus termelés is nagy nemzetközi egységekben folyik már. A másik kérdésben a sajátos „magyar kultúrközösség” fontosságát emeli ki, „az objektíven felfuttatott magyar faji substratum” védelmét hirdeti az idegen (elsősorban germán) hatások ellen.³

De nem csak a közvetlenül érintettek reagáltak a Magyar Szemle cikkére, a konzervatív támadásra a baloldal más csoportjai is felszisszentek. A Gereblyés László szerkesztette, az illegális KP-hez közelálló Forrásban Haraszti Sándor ismerteti és támadja gúnyos hangon a Magyar Szemle cikkét: *Uraságoktól levetett irodalom* címmel.⁴ Hatvany Lajos pedig, aki éppen József Attila közvetítésével tartott kapcsolatot a Bartha Miklós Társasággal, a Magyar Hírlapban ugyancsak megvédi őket találó és szellemes cikkében,⁵ éspedig hangsúlyozottan a „visszavonult” októbrizmus és liberalizmus nevében.

József Attila tanulmányának legáltalánosabb kerete is politikai jellegű. A cikk evvel indít: „mert hiszen a M. Szemle sürgős tennivalói közé tartozik, hogy a magyar ifjúság szellemi mozgal-

¹ Györy J. (1908–1973) utóbb a francia irodalom kutatója lett, egy sor fontos mű szerzője, egyetemi tanár. A budapesti ELTE professzoraként hunyt el. (L. Magyar életrajzi lexikon [351] 275.) Akik ismertük, tudjuk, hogy utóbb szinte hallani sem akart német tudományról és művészetről.

² Fėja Géza: Német maszlag. Előőrs, 1930. márc. 1. 9.

³ Fábían [257] 125–129.

⁴ L. ÖM 3. [8] 309–310.

⁵ Hatvany [289]

mát figyelemmel kísérje, alapvetően hibás elgondolásait megvilágítsa, lelkét a nyugati tömegbetegségektől, a nevetséges társadalmi elvtől, szocializmustól megóvja”.¹ Erre tér vissza befejezésül is: „a M. Szemle hanyatt-homlok iparkodik megóvni ifjuságunkat a nevetséges szocializmustól – tehát lepocskondiázza a népköltészetet, hogy attól koldul. A »nevetséges szocializmus« igen bajos fogalmi kapcsolat, meg is oldom akként, hogy a nevetségestől óvakodjék a Méltóságos Szemle, a szocializmusra pedig majd figyelmesen és népünk jövőjét nyitogató szeretettel vigyázunk mi magunk.”² Ezt a politikai különbséget élezi József Attila a Magyar Szemle nevének szellemes-csúfos, bár kissé Szabad Dezsős-technikájú elferdítésével, variálásával: Kornfeld Móric Szemle, Meglepő Szemle, Mohó Szemle, Milliomosok Szemléje, Méltóságos Szemle, Mélységes Szemle, Mértvan Szemle. És ezt a politikai szembenállást tágítja még tovább a Napkeletre is célozva (amely „fütyült Ady Endre nyugatosságára”), sőt a Bartha Miklós Társaság és a Magyar Szemle ellentétét általános kuruc–labanc szembenállássá nagyítja.

Ezen a kereten belül József Attila láthatólag kedvvel vív, és tudást, filológiai, anyagot szegez szembe filológiai érvekkel, örömmel mélyedve el a felvetett kérdésekben. Egyik saját felismerésekben, gondolatokban, megfigyelésekben leggazdagabb, lendületes írása születik meg így, amely bőséges forrása ekkori esztétikai nézeteinek is. Válaszának egyik sarkalatos tétele itt a nemzet és nyelv viszonyára vonatkozó nézet: „az ember sokfajta közösségben él és van olyan közössége is, amelynek alakja a nyelv s tartalma a nemzeti, amely nyelvalkotás s így lényegében költői tevékenység”.³ A nyelv szerepének ez a kiemelése József Attila ekkori gondolkodásának fontos része.⁴ E felismerésének eredete bizonyára az egyetemen megismert nyelvészeti elméletek mellett

¹ ÖM 3. [8] 61.

² I. m. 71.

³ I. m. 62.

⁴ Legrészletesebben Tverdota György foglalkozik a kérdéssel. A *Magyar Mű és Labanc Szemle* idekapcsolódó fejtegetéseiről l. Tverdota [202] 299–301.; Tverdota [205] 181., 193.

a szürrealizmus, sőt a szimbolizmus vallotta költői gyakorlatban is keresendő; ez utóbbit Németh Andor is közvetítette számára.

A nyelvkérdés az ő gondolatvilágában is a magyarság megmaradásával kapcsolódik össze; a nép „ezer esztendőn át... csak dalolt magyarul. Csak tiszta kultúrát csinált. Csak azt tette, hogy egyáltalán van még magyar a világon.”¹ A nyelv tehát a nép teremtő erejének, önállóságának a bizonyítéka, ugyanakkor gondolkodásában általánosabb filozófiai kategóriákkal is összekapcsolódik. József Attila a „forma” általa oly kedvelt fogalmát többször is használja: „A népköltészet valóban nem egyénire, hanem lehetőleg tökéletes formára tör.”² E mögött szerinte a „forma egyetemességének” ideálja húzódik meg. Mindez pedig arra is szolgál, hogy alátámassza a tanulmány fő mondanivalóját: a népköltészet eredetiségének védelmét. József Attila gúnyosan és felkészülten, gazdag érvkészlettel veri vissza Győrynek Naumanntól átvett elméletét; a népköltészet eredetiségét, szépségét, teljességét bizonyítja, több oldalról, valamint azt a meggyőződést is, hogy a műköltészet is a népköltészetten alapul.

Ez utóbbi megállapítást irodalomtörténeti érvekkel is alátámasztja, a magyar és francia irodalom történetéből vett adatokkal. Balassi és Malherbe így lesz bizonyítékká. Egyúttal a Magyar Szemle „labanc”-ságával szemben a reformációt emeli magasba. A „saját forma”, ez a korban annyira elterjedt képzet így történetileg is értékelvűvé válik. Fontos fejtegetéseket ír le az egyéni és közösségi viszonyáról: „De hát mi is az az egyéni? A személyi változathoz kötött, a múló, a tökéletlen, a hibás, Aristoteles nem volt egyéni, ellentétben a M. Szemle gondolkodójával. A műköltőt egyéni mivolta semmiképpen sem teszi értékessé. Azzá csak ott válik, ahol az egyetemesbe kapcsolódik, vagyis ha alkotáskor benne egyéni mivolta mellett a közösségi egyetemes is mozdul.”³ Fontos megjegyzései vannak a „felülről”, „alulról” születő alko-

¹ ÖM 3. [8] 62–63.

² I. m. 65.

³ Uo.

tásokról és egyes versekről is. Gyönyörködve időzik el Csokonai-nál, néhány magyar népballadánál vagy a „láncszerű” és „diószerű” szerkesztésnél. Látnivalóan izgatta a feladat, kedvére való volt, Győry Jánossal szemben filosztudását is csillogtatni akarta; bebizonyítani, hogy még Naumannt is jobban érti, mint ellenfele; hogy ő idéz Malherbe-et, régi magyar költészetet, de saját alkotói problémáinak, esztétikai költői megfontolásainak is helyet tud így szorítani.

Nagyon nagy távlatból ítélve, az egész vita a magyar és európai kultúrtörténet évszázados vitájába is illeszkedik. József Attila ugyanis ekkor a népi kultúra kérdésében azon az oldalon állt, amelyen Kodály Zoltán vagy a magyar népraajtudomány jelentős része és a magyar irodalmi közvélemény egy része, Szabó Dezsővel az élen. A másik oldalon a Katona Lajos-, utóbb Király György-féle racionális hiperkritika áll, és voltaképpen a hivatalos magyar irodalomtörténet-írás is, Horváth Jánossal az élen. De a „népkultúra”, „magas kultúra”, eredetiség kérdéseit taglaló vita a romantika óta Herdertől a német szellemtörténetig folyt. József Attila a kérdésben erős társadalmi töltetű, már a szocialista gondolatvilághoz közelálló nemzeti állásponton van.¹ Utóbb ugyan több nézetét megváltoztatta, átgondolta, ám a konzervatív liberálizmussal élete végéig szemben állt. És mindvégig hitt a nyelv fontosságában, ha már nem is a név-varázsban, és élvezte a népköltészet szépségét, Csokonai ritmusait.

A Győry-Féja-József Attila-vitának, az *Elképzelt parasztklasszicizmus* körüli ellentétnek újabb fejleményei is támadtak. A Magyar Szemle 1930. márciusi számában Szekfü Gyula nagy tanulmányt írt *Az ifjúság társadalomszemlélete* címmel, részletes elemzést adva arról a társadalomképről, amelyet az új ifjúsági mozgalmak hordoznak. Alapjában a magyar középosztály belső válságaként, a fiatalságnak a középosztályról való leszakadásaként értékeli őket. A parasztkultúrával, a magyarság keleti hiva-

¹ L. Kovács Sándor Iván: Pannóniából Európába. Bp. 1975. 259–260. – Jellegzetes, ahogyan a proletárdiktatúra egyik epizódját a tanulmányába Szeberényi Lajos Zsigmondot idézve becsempészi. (ÖM 3. [8] 69.)

tásával és hasonló kérdésekkel különösen élesen és gúnyosan foglalkozik, elsősorban Szabó Dezső hatását véli felfedezni cikkeikben, és a Féja képviselte jelszavakkal száll szembe leginkább. Hivatkozva a Györy-cikkre, utóbb a folyóirat május–augusztusi számában Eckhardt Sándor higgadt érveléssel szól a kérdésről, József Attilát nem is említve, bár Féja Géza utóbb úgy érzi, hogy nekik adott igazat.¹ Valójában Eckhardt árnyaltabban, sokoldalúan fejtegeti népművészet és magas művészet összefüggéseit. Inkább a „felülről jötség” mellett érvel, de jó érzékkel veszi azt is észre, hogy a vitában voltaképpen a „demokratikus tendenciát” kívánja a fiatalság, és ő is figyelmeztet a turáni gondolat irrealitására. Befejezésül hangsúlyozza, hogy a tanulmány célja: „ösztönözni kívánta őket, hogy többet tanuljanak és gondolkodzanak”.² Féja, József Attila cikkét is megemlítve, úgy nyilatkozik, hogy győztek ebben a vitában. József Attila maga pedig kevéssel utóbb indulatos-ironikusan a *Ki a faluba* bevezetőjében tér vissza rá.³

Az Előörsbe írt glosszák

A „barthás” korszak termékei az Előörsbe írt glosszái is. Ezeknek pontos száma és szerzősége még vitakérdés, csak néhánynak bizonyosan József Attila a szerzője.⁴ A glosszákban idomul az Előörs

¹ Féja [262]

² Eckhardt [251] 26.

³ L. bővebben ÖM 3. [8]. 310.

⁴ Az 1929. dec. 14-i számban jelent meg *J. A.* jelzéssel *Kulturfölények haditánca* (1. ÖM 3. [8] 38–39., 295.). Aláírás nélkül az 1929. dec. 21-i számban a *Bűbáj (I.)* és az 1930. jan. 4-i számban a *Bűbáj (II.)*. Ezeket stilisztikai okok és Ignotus Pál közvetlen tanúsága alapján (*Ignotus* [79] 148–149.) tartjuk József Attilának (1. ÖM 3. [8] 45–48., 296–297.). Ezeket a besorolásokat általában elfogadják. Az ÖM 3. [8] megjelenése után Bokor László két ízben is közzé tett – alá nem írt, de József Attilának tulajdonítható – glosszákat az Előörsből (*Bokor* [34]; *Bokor* [36]). Ezeket a szövegeket közöltem (*J. A. művei* 2 [12] 383–404.). Még később Tasi József közölt újabb „József Attila-dubiozákat” (*Tasi* [187]). – Az így összegyűlt szövegek között van olyan, amelyet majdnem teljes bizonyossággal én is József

vonalához, stílusában, sőt szélsőségeiben is. Élük elsősorban a Bethlen-kormány, a konszolidáció, Klebelsberg „kultúrfölény”-e, „neonacionalizmusa” ellen irányul, tehát támadási iránya azonos a *Magyar Mű és Labanc Szemléjével*. Ehhez azonban a glosszában még erősebben liberalizmus-, nagytőkeellenes és enyhén antiszemita íz járul, azaz a konzervatívok liberális szövetségesei ellen is irányul. És ez azután átcsap némelyik glosszában Nyugat-ellenes és fővárosellenes, zsidó literátor-ellenes, valójában eléggé felületes csipkelődésbe. (*Bűbáj [I.]*, *Bűbáj [II.]*). Ilyen a Komlós Aladár, akkor közeli barátja elleni glossza, a Heltai Jenő–Lengyel Menyhért elleni támadás.

Őszinte meggyőződés? Játék és kivagyiság? Vagy arról van csak szó, amit Ignotus Pál állít, hogy Komlós Osvát-cikke felingerelte, és „egy labirintikus fejtegetéssel magyarázta, hogy emiatt mint zsidóba kell belegázolni. Az, hogy ingerültségét én baráttan elmebajosnak minősítettem, még tovább ingerelte. Most végre túladott haragján:

– »No látod? – lobogtatta a glosszát – nem hitted el, hogy így fogok írni róla...«¹

Mindenképpen legalábbis túlzás, de inkább kisiklás volt József Attila részéről még akkor is, ha csaknem minden glosszában őszinte indulat és személyes sérelem is munkált. A *Széphalom* glossza mögött például a Horger-ügy. („Nekünk ugyan nincs fogalmunk sajátos szegedi tudományosságról, ha volna, fennen kiáltanók, hogy miféle kontárokkal van teli a Ferenc József Tudományegyetem...”)² Egy másik glosszáját pedig a fiatal tehet-

---

Attiláénak tartok: a *Vetelő* (1930. jan. 4.) elsősorban stílusa, szöfűzései miatt (J. A. művei 2. [12] 388–389.). Lehetséges, hogy a szintén január 4-én megjelent *Balaton vármegye* (i. m. 389–390.), valamint a márc. 1-jei *Sajnos* (i. m. 390–391.), amely József Attilára ekkor annyira jellemző módon magyar szavakat javasolt az idegenek helyett, és a máj. 31-i *Ertelem és etika* (i. m. 397.), amely Hatvany Lajos védelmében áll ki, és Babitsot csipkedi, ugyancsak hiteles József Attila-szöveg. A többiek szerzősége azonban véleményem szerint bizonytalanabb. 1930 júniusa után aligha írt már az Előörsben, 1930 őszén pedig már bizonyosan nem. E cikkek szerzője lehet Féja Géza vagy az Előörs bármely más munkatársa.

¹ Ignotus [79] 148.

² ÖM 3. [8] 45.

ségeknél Babits és Osvát iránt szinte általános bizalmatlansága magyarázza. De kisiklásait nem is felejtették el bizonyos kortársai; főleg az Előőrs-glosszák keltették „narodnyik”, „eszer” hírét, sőt a „Platformtervezet”-nek azt a sokszor idézett minősítését, hogy a „fasizmus táborában keresi a kivezető utat”.¹

Glosszáiban is megmutatkozik stílusának ereje. Bár hangjuk sokban alkalmazkodik a lapéhoz, és ezért olykor Féjára is emlékeztet és magán viseli Szabó Dezső bélyegét is, hasonlat-, jelző-, szövevénytechnikája néha ragyogó, s olykor ráismerhetünk leveleinek, sőt verseinek egy-egy motívumára: „Cholnoky László balog halála”, „panaszló füldobunk”, Klebelsbergre vonatkoztatva: „a kultúra magos bérese”, Osvátra: „fonák halálú szerkesztő”. Vagy: „Az idő titáni faüzeméből hány asztal került ki tavaly és hány koporsó?” És ugyanennek a bekezdésnek a végén, egyik ekkori kedves képe fordul elő: „A süveg itt marad, zsirosan, lyukasan, szemünkre húzva.” (*Vetelő*) Az *Ákácokhoz* című versének motívuma, összekötve egy Petőfi-utalással: „Hanem azért mégsem pusztá a pusztá. Van mangófa, aki fölszedi a gyökereit és elmegy, és van akác, aki köti a homokot.”² A *Magyar Mű és Labanc Szemle* főmotívuma itt már így hangzik: „művészetünk, költészetünk, zenénk – népből fakad”.

Ki a faluba

A Bartha Miklós Tásaság vonzáskörében eltöltött idő legnagyobb visszhangot verő terméke a Fábíán Dániellel közösen írt *Ki a faluba* című röpirat, felhívás.³

Keletkezésének időpontját és körülményeit a kutatás tisztázta.⁴ A röpiraton „*Hódmezővásárhely, 1930. május 20.*” keltezés

¹ I. m. 438. – A kommunisták által irányított 100%-ban Eörsy Béla (Székely Lajos) az *Új Magyar Földet* is „a magyar fasiszták legjellemzőbb szócsövének” tartja. (A dolgozó parasztság helyzete. 100%, 1930. máj.–jún. – 301–306.)

² J. A. művei 2. [12] 388.

³ Szövegét l. ÖM 3. [8] 197–204.

⁴ L. ÖM 3. [8] 422., azóta: *Csaplár* [42]; *Tasi* [181]; *Gunda* [63]; *Fábíán* [48]; *Kortársak* [198] I. 743–746.

áll. A helyi lapok április 17-én és május 9-én számolnak be a Társaság megalakításának előkészületeit célzó megbeszélésekről.¹ Valószínűleg 1930. május közepén érkezik le Vásárhelyre Fábíán Dániel. A röpirat szövegének elkészülte után pedig május 21-én a hódmezővásárhelyi Tisza Szállóban mutatták be, tartottak vitaülést, amelyen József Attila is hosszabban beszélt.² A röpirat ténylegesen június 6-án hagyta el a nyomdát, a helyi Törekvés kisnyomda nyomta ki, a költő személyesen vett részt a munkálatokban, a betűtípusok kiválogatásában, sőt a szedés előkészítésében.³

A röpirat alapgondolata, azaz egy fiataloknak szóló útmutató kidolgozása, ennél korábbi. Tasi József utal rá,⁴ hogy a Sarlósok már 1929 elején „regös kátét”, utóbb kérdőívet kértek a Bartha Miklós Társaság tagjaitól, 1929 őszén megismételték kérésüket. A Sarlósoknak voltak már ekkor ilyen útmutatóik, az öregcserkészlet fejlődésével, és különösen a regöscserkészlet kialakulásával elkezdték gyűjteni a népi kultúra alkotásait, a dalokat, a szokásokat, és egyre inkább a falu szociális viszonyainak adatait is. A Sarló ilyen irányú fordulata már 1926-ban megkezdődött, sőt 1929-re már elszakadóban voltak a cserkészettől, önálló, szociológiai–politikai irányba fordultak. Említhető Karácsony Sándor és körének, tehát a protestáns cserkészmozgalomnak még korábbi ilyen irányú tevékenysége, és éppen a *Ki a faluba* megjelenésének időpontjában látott napvilágot az öregcserkészlet Fiatal Magyarország című folyóiratának *Eszmék és elszánások* című röpirata.⁵ Azaz: a *Ki a faluba* voltaképpen egy szélesebb törekvés része, egy láncolatba illeszkedik, nem elszigetelt vállalkozás volt.

Természetesen a József Attila-életmű vizsgálója számára az első kérdés: mi volt a költő szerepe a röpirat szövegének megszületésében? Maga Fábíán Dániel könnyíti meg a válaszadást: emlékirat-

¹ Csaplár [42]

² Bányai [21] 23–57.; Csaplár [42]

³ Fábíán [48] 74–75.

⁴ Tasi [391] 377.; 1. Kortársak [108] I. 745. is.

⁵ L. Gergely [276] 103., 126–128. is.

taiban közli saját szövegét, azt a fogalmazványt, amelyet 1930 májusában Hódmezővásárhelyen átnyújtott József Attilának.¹ Semmi okunk Fábián Dániel szavahihetőségében, a szöveg hitelességében kételkedni. Ez a szöveg pedig azt bizonyítja, hogy a *Ki a faluba* fő gondolatai, mondanivalójának lényege, ha kevésbé szellemesen és díszesen is, mint a megjelent változatban, már Fábián szövegében is ott találhatók. Indításként visszatér a Magyar Szemlével folytatott vitára; a városi kultúra idegensége, a magyar kultúra mint a faj kifejezője, a „merjünk őszintén és tisztán magunk lenni” felszólítás, a magyar nép megismerésére való buzdítás, amely éppen a cím megfogalmazta jelszóba torkollik, mind ott van már Fábián dr. szövegében. A címzett pedig már abban a fogalmazványban is világosan a „művelt középosztály”, annak kell a népet kultúráján keresztül megismernie. Neki szól Fábián szövegének leglendületesebb része: „*Meg kell ismerned a kultúráját. Ezzel nemcsak egy gazdag etnikumot ismertél meg, nemcsak » egzotikumot«, hanem megismerted saját lelkedet, faji kultúrad lényegét, eljutottál önmagadhoz. Magyar lettél és ember.* Mindaz, amit te iskolában tanultál, azok legtöbbszörre nem élő népdalok, jórésze úgymint műtermék, tehát értéktelenebb. Ha meg akarod ismerni a népdalt, eljársz néhány társaddal a faluba, együtt dalolsz a gyermekekkel, fiatalokkal és nótázó öregekkel. Sok újra fogsz találni, amit eddig még nem ismertél. Rájössz, hogy egészen más az. Megismered a magyar nép nótázó világát[...]. Találsz falvakat, amelyek szinte néptani múzeumok, mások pedig már szinte teljesen urbanizálódtak. Úgy néznek ki, mint a városok, természetesen annak proletárnegyedei. Nincs daluk, rongyokban járnak, embertelenül élnek, rendszerint városokba járnak dolgozni, vagy messze vidékre. De téged ez a régi mivoltából kiforgatott falu éppúgy érdekeljen, mint amelyekben jobb viszonyok között élő lakosságot találsz és virágzó népi művészetet. Ez neked épp olyan fontos, mint a másik, megfigyeled ezeknek is az életmódját. Megtudod, hogy az apa, a nagy fiúk és lányok az év hány napján nincsenek a meleg családi környezetben, meg

¹ Fábián [48] 45–59.

fogod tudni, hogy mit esznek és mit nem esznek. Hogy néz ki ezeknek a falvaknak »ősegeszsége«, megérdeklődöd, hogy hányan halnak meg tuberkulózisban, hányan hat éven alul stb. Megérdeklődöd, hogy olvasnak-e, mennyire »kulturáltak«. Sok mindenre rá fogsz jönni akkor. Rájössz, hogy a modern kapitalizmus kikezdte a magyar falut és gyarmati nivóra juttatta. A feudalizmus gazdag maradványai csak fokozzák ezt a hatást. Kitarul előtted a magyar szociális kérdés, a nagy sorskérdés: a magyar falu és a magyar paraszt sorskérdése. Ez a sok derű és kedvesség, amivel lelked a falujárások között gazdagodott, gazdagabb lett egy keserű magyar tapasztalattal. Ez a keserűség valószínűleg még tovább is a szájadban marad. De te nem fogsz mindjárt forradalmaskodni, világmegváltósdit játszani, hanem még komolyabban és felelősségteljesebben ráveted magad a magyar szociális kérdés tanulmányozására.”¹

A társadalom demokratizálódik, ez azt jelenti, hogy a vezetés az értelmiség kezébe kerül, ezért kell tanulmányoznia a sorskérdéseket, a nemzetiségi kérdést és a „sarokpontot”: az agrárkérdést. „Az ifjúság ... menjen ki a faluba.” És itt következik a Fábíán-féle szövegben és majd a véglegesben is megjelenő Kodály- és Dosztojevskij-idézet, ezeket eszerint Fábíán találta meg. „Szervezzetek regösjáratokat” – hangzik a felszólítás, és ezt a gyűjtés szempontjaira utaló kérdőív zárja („Megvizsgálandó és lehetőleg rendszeresen feldolgozandó...”), ezt a végleges röpirat változtatás nélkül emelte át.

Látnivaló: fővonalában, gondolataiban, sőt fogalomkészletében lényegében Fábíán Dániel munkája volt a röpirat.² Mit tett hozzá, mit alakított rajta József Attila? Igen sokat. Mindenekelőtt kidíszítette, átmetaforizálta a szöveget a maga ekkori, hetyke és játékos, olykor Szabó Dezső-s stílusában. Fábíán szövege

¹ I. m. 52–53.

² Egyébként a röpirat közvetlenül kapcsolódik a kor gondolatvilágához, elsősorban Szabó Dezsőhöz (Vö. pl. A Magyar paraszt = Élet és Irodalom 1922. július), a cím pedig, mint erre Tasi József (*Tasi* [390]) rámutat, Kodolányi Jánostól származik.

így indít: „A Magyar Szemle és a Bartha Miklós Társaság közt lefolytatott vita meggyőzhet mindenkit, hogy a hivatalos irodalmi és kultúrkörök a magyar ifjúság új kultúrtörekvéseit meg nem értik és csak kényszerűségből helyeslik.”¹ József Attila szövege meg így: „Magyar Ifjúság! Lángtarajú kakas ugrott a gyepre. Szellemi lustaság csattogtatja szárnyát, iskola-udvari szajkók rebbennek föl, idegenből hozott papagájok riadoznak mint a megdobott madárfalka.”² Végig játékos-túlzott metaforák lepik el Fábrián szárazabb, józanabb szövegét: „belegázolnak vetésünkbe jobbról...”, „letépik virágainkat balról...”. „Szellemi műlovarok magasiskoláját...”, „A kuvasz nem ölbe való, a japán pincsi nem alkalmas a kondaterelésre.” „Az új nemzedék megforgatja a föld húsát, hogy emberibb és magyarabb jövőnek készítsen ágyat.”

József Attila át is szerkesztette a szöveget, az elejére tette, és jelentősen kibővítette, alcímekkel, kiemelésekkel tagoltabbá tette a Magyar Szemlével való vitát. Hangsúlyokban, indulatokban erősítette Fábrián szövegét, csipésekkel, vágásokkal a liberálisok ellen, az „európaiság”, a műveltség ellen, mintegy rákacsintva így „liberális-radikális” barátaira. „A »baloldal« szemünkre hányja, hogy reményeit hiába fűzte hozzánk, hogy a dobutcai hasznos fűszerek bolthelyisége számunkra nem a magyar jövő egyháza, hogy kultúrértéket számunkra nemcsak a pesti sajtó és Schnitzler Arthur meg Maurois jelentenek.”³ Csaknem minden olvasója felszisszent erre a mondatra: „Ne csak Kanttól és Husserltől, ne csak Humetől és Russeltől, ne csak Descartestól és Bergsontól tanuljatok!”⁴ Okkal vélhették úgy is, hogy önmaga olvasmányait sorolja fel, önmaga ellen védekezik. Ugyancsak a gondolatok játékos túlhajtásának érezhették még ezt: „Újkori politikai történelmünk Holubárok új-udvara. A magyarországi szocializmus és fasizmus, demokratizmus, liberalizmus és imperializmus [!] mind-mind melegházi növények, nem a magyar lelki

¹ Fábrián [48] 45.

² ÖM 3. [87] 197.

³ Uo.

⁴ I. m. 198.

forma tartalmi...” A mondat befejezése meg már teljesen átlen-
dül a fiatal költő oly sok művében fellelhető filozófiai fejtegetéssé:
„...hanem maguk is formák, valóságatlan formai levezetések,
puszta dedukciók, nem a magyar nép tapasztalatainak összefog-
lalásai.”¹

Kétségtelen: játékosságból, kivagyiságból József Attila túlhaj-
totta ebben az általa javított szövegben a magyart, a népit, s bár
a *faj* szóval csak egyszer él, nem kétséges, hogy közel kerül a faji
eszméhez is.

Látszik az is, hogy ekkoriban sokat foglalkozott a nyelv kérdé-
seivel (célzás Mezzofantira, az ‚intelligens’ szó helyett magyar
megfelelő keresése stb.) és filozófiával is (tény- és értéktudomány
megkülönböztetése).

Összességében József Attila javításai, átírásai Fábrián szövegé-
nek valamivel több mint a felére korlátozódtak; a „felszólítunk
minden magyar egyetemi, főiskolai hallgatót” kezdetű résztől²
alig változtatott valamit az eredetin. A röpiratot azonban a kor-
társ olvasók egységként fogták fel, és nem választották szét a két
szerző munkáját. S mint ilyen egységes mű, József Attila rövid
„barthás”, népi romantikus korszakának legprovokálóbb és leg-
inkább vitatható műve a *Ki a faluba* lett. Tele volt már a korában
is avultnak ható és sértő kitételekkel, felesleges magyarkodással,
olykor láthatólag általa sem osztott túlzásokkal. Ugyanakkor
bizonyos, hogy legmélyebb rétegében – a *nép* szerepének kiemelé-
sében – a „tanuljatok népet a néptől” mondattal összefoglalt
meggyőződésében ugyanaz a társadalmi, egyéni indulat munkál,
amely korábban és későbbben is elvezeti az anarchista, majd szo-
cialista, végül a radikális liberális körökhöz.³ Így illeszkedik a *Ki
a faluba* József Attila munkásságának fővonalához.⁴

¹ I. m. 199.

² I. m. 202. skk.

³ L. *Kántor* [101] 39–40.

⁴ Vö. Tverdota György véleményével is: József Attila e röpiratban „fejtette ki
legrészletesebben és legvégtetesebben a magyar paraszti szocializmus társadalom-
képét és politikai programját. A röpirat egyfajta magyar világnézet, politikai

A röpiratot elkészülte után Pestre szállították. Utóbb Pestről Fábíán dr. és József Attila Szegedre utazott. Ott Bálint Sándorral és Buday Györggyel találtak, és megbeszélték a röpiratot.¹ Fábíán Dániel szerint „a legtöbb egyetemi és középiskolai diák tudomást szerzett róla, és jelentős csoport ment ki a faluba...”² Közvetlen hatásáról azonban csak annyit említ, hogy Erdei Ferenc írt egy kis monográfiát Makóról.³ Így összegez: „Elindult valami, ami körülbelül 5–10 év múlva hozta meg igazi természetét, amikor Féja Géza vezetésével kibontakozott a falukutatók... munkássága.” Egy kései emlékezés szerint „az erdélyi fiatalok... zsebükben Fábíán Dániel és József Attila röpiratával (Ki a faluba) indultak útnak”⁴ Ignó Pál szerint is: „A röpirat, ha éretlen és handabandázó hangnemben is, voltaképpen üdvös és kívánatos tevékenységre buzdított[...] Ennyiben József Attila egyik szálláscsinálója volt a falukutatásnak.”⁵ Mindez lehetséges; láttuk azonban, hogy a falukutató művek előzményei közül a *Ki a faluba* csak egy volt, és talán nem is a legfontosabb.

A röpiratról egyébként csak két, voltaképpen periférikus helyzetű lapban jelent meg méltató, elismerő írás: az Erdélyi Fiatalok

---

purizmus mellett agítált.” Ugyanakkor, Tverdota szerint, az itt „kifejtett felfogás mégis szocialista jellegű, bizonyítja, hogy a költő a paraszti nyomor okát a tőkés rendszerben és a vele összeszövődött feudalizmusban látta. [...] Ez a koncepció minden romantikussága és gyerekessége mellett egy alapvetően fontos, maradó felismerést tartalmaz: azt, hogy a szocialista beállítottságú politikusoknak, értelmiségieknek, művészeknek elsőrendű feladata küzdeni a parasztság sorsának [...] megváltoztatása érdekében.” (Tverdota [209] 103–104.)

¹ Fábíán [48] 74–75. – Makón is megalapították a Társaságot; M. Szabó Imre kéziratosa emlékezése szerint Saitos Gyula szülőjében, de ez az összejövetel – szerinte – inkább kellemes mulatozás volt.

² I. m. 45.

³ I. m. 77. – Ez az állítás azonban téves. Péter László szerint: „Egyrészt nem ez volt első szociográfiai munkája, hanem a Királyhegyesről szóló (Századunk, 1931), másrészt a *Makó társadalomrajza* csak 1934-ben jelent meg (Népünk és Nyelvünk). Tehát az első nagyjából egyidejűleg készült a röpirattal, a másik meg annyi évvel később, hogy már semmi összefüggés sem tételezhető föl. Arról nem is beszélve, hogy Erdeinek már korai társadalomlátása is fényévnél távolra esett a *Ki a faluba* szemléletétől.” (Péter László lektori jelentése.)

⁴ Mikó [344]; Kántor [101] 38.

⁵ Ignó [292] 638.

című kolozsvári szemlében J. B. (azaz Jancsó Béla) tollából,¹ és a Beregszászon megjelenő Baráti Szó című lapban.² A megjelenésről szóló beszámoló részletes tartalmi kivonatokkal pedig a helyi sajtóban láttak napvilágot.³

Annál élénkebb vitát és ellenérzést váltott ki a kis füzet liberális és szocialista oldalról.⁴ Kecskeméti György, „a Kecskék” egyike, a Századunkban A magyar intellektuális ifjúság vitájához írt hozzászólásában hosszan vitatkozik a röpirattal, s főleg – mint ezt ki is emeli – egy-egy József Attilától származó mondattal.⁵ Rokonszenvesnek ítéli a röpiratot, de „súlyos aggodalmai” vannak a parasztcentríkusság és a József Attila által a röpiratban kifejtett tétel, a kultúrának egyedül a parasztságból való eredeztetése miatt. Kecskeméti szerint mind a kultúra, mind a nemzeti eszme, sőt a parasztságért való lelkesedés is polgári eredetű. Élesebb, dühösebb a kommunista Haraszi Sándor cikke *Magyar eszerek* címmel, amely voltaképpen lapvégi szemlecikk, a kolozsvári Korunkban.⁶ Ő kizárólag a röpiratot támadja, és még az „eszer” megjelölést is „fügefalevélnék” tartja: „Azt takarja el vele, amit egyelőre nem akar mutogatni: szellemének fasiszta díseit. [...] S ebben a röpiratban csak úgy tobzódik a fasiszta szellem.” Gúnyosan, dühösen pécézi ki a röpirat valóban támadható pontjait, szerinte: „A paraszt csak arra való, hogy bajait... nekik adresszálja, megbízza őket a vezetéssel, a hatalom kezelésével...” Ugyancsak gúnyval említi a regösjárást mint „életelvet” és pozitívumot. A Korunk ekkor általában kritikával, gyanakodva szemlélte a magyar ifjúsági mozgalmakat és a Bartha Miklós Társaságot. K. G. (Kemény Gábor) hozzászólásában például a jobboldali elemeknek a Bartha Miklós Társaságra való túlságos befolyására figyelmeztet: „A Társaság éppen ezért már úgyszólván teljesen

¹ Jancsó [82]; Kántor [101] 40.

² Narancsik [125]

³ Vásárhelyi Reggeli Újság és Vásárhelyi Újság 1930. jún. 8., I. Kortársak [108] 184–189.

⁴ L. ÖM 3. [8] 422–424.

⁵ Kecskeméti [308]. ua. Kortársak [108] 197–200.

⁶ Haraszi [69], ua. Kortársak [108] I. 202.

statiszta szerepére jutott a magyarországi ifjúsági mozgalmaknak, amit nem javít meg az a körülmény sem, hogy most faluról-falura járnak – regözni.”¹ Haraszi Sándor részéről sem elszigetelt ez az állásfoglalás; már 1930. márciusi cikkében² arról ír, hogy a „paraszt orientációt” a középosztály „hátvédnek akarja megszervezni”.

Ellentmondásos tehát a helyzet: az egyik oldalról nyilvánvaló a fiatal költő őszinte népszerűsége, tenni akarása, mely azonban ezúttal túl éles liberalizmusellenességgel, városellenességgel vegyült. Színezte ezt bizonyos magamutogatás, hajtotta a liberális barátokkal való műveltségi verseny is, és jellemezte az a – szinte minden kortársa által észrevett – tulajdonsága, hogy állításait szerette a végletekig, olykor az abszurdumig kiélezni. A másik oldalról érthető a német náciizmus közelgő győzelme miatt is érzékenyebbé vált liberális, zsidó barátainak a reakciója. Az akkori merev és szektás pártvonalat képviselő Korunk és lelkes, kérlelhetetlen cikkírója, Haraszi Sándor³ nem vette észre az ifjúsági mozgalmakban rejlő energiákat, a néha jobboldali jelszavakba burkolt valódi kérdéseket, mint ahogy még sokáig tartott, amíg a magyar népi mozgalmat valódi értékén tudták becsülni. Merev és humortalan, agresszív és gúnyos hangjuk taszított és megbélyegzett.

Kétségtelen: Haraszi kis cikke és a mögötte rejlő általános vélemény is befolyásolhatta utóbb a moszkvai ún. platformtervezet íróit hírhedt ítéletükben: „József Attila... a fasizmus táborában keresi a kivezető utat...” Persze nem egyedül és nem is kizárólag Haraszi lehetett az információ forrása,⁴ a kérdésről – mint fentebb említettem már, főleg az Előőrs-glosszák alapján

¹ Kemény [309] 679.; l. Kántor [101]

² Haraszi [281], ua. Kortársak [108] I. 174–175.; Kántor [101] 49.

³ L. később önmaga egykori tevékenységéről: „De arra a rövid kommentárra sem emlékszem vissza szívesen, amelyben a ... röpiratot ültettem a »magyar eszerek« szégyenpadjára, bár ebben a kis glosszában sokat nem tévedtem, amit az is bizonyít, hogy a glossza megjelenése után a röpirat szerzői elhagyták a Bartha Miklós Társaságot.” (Haraszi [282] 167–168.)

⁴ Mint azt Veres A. véli. (Veres [221])

– sokat beszéltek városszerte. Néhány évnek kellett még eltelnie, és a népfrontpolitika fordulatának eljönnie, hogy a röpirat a Korunkban, ezúttal Balogh Edgár tollából, méltányosabb elismerést kapjon:¹ „Szabó Dezső romantikus fajszeretete vált itt a magyar parasztság feltörekvésének és nemzeti elhivatottságának eszmei hirdetésévé, s a magyar narodnyikok két úttörője, Fábrián Dániel és József Attila röpiratot nyomtat ki *Ki a faluba* címmel.”

1929-30-as vitáikat Ignóus Pál így rekonstruálja: „szemben a Nyugati pályaúdvarral, a Teréz körút tarkára köpködött gyalogjáróján föl-le kíséretve egymást, megpróbáltunk végére járni ennek a fajvédő-agrár-szociális látomásnak. Mi lebegett előtte? Valami parasztszövetkezeti birodalom képe, kiegyensúlyozott anarchia, szervezett jómód és viruló művészet. Olyan világ, melyről majd lemállott a kapitalizmus fénye, szennye és talmi tömegbódulata, olyan világ, melyben a lelket nem futószalagon képzik, a szót és dallamot nem kész mintából öntik, hanem kalapálják. Egy bartókul és kalevalául zengő világ a Kálmán Imrében találkozó főhercegasszonyok, kültelki proletárok és táncos cégvezetők világa helyett. Vágyképében a magam régi vágyképére ismertem. [...] A föld fia, ha föleszmél és emancipálódik, nyárspolgárrá válik. A proletár, ha kiharcolta a családi házat és a mindennapi jóllakást, nyárspolgárrá válik. De inkább éhezzen, inkább legyen rab és szolga, s inkább rohadjon meg a szeméten, csak hogy kevesebb hollywoodi filmet lássunk? Állandósítsuk a poklot, csak hogy a nyárspolgári mennyországot elkerüljük?

Kissé túlságosan nagy ár volna. Inkább nyugodjunk bele, hogy nyárspolgár lesz, s érijük be azzal a reménnyel, ha az új jómódban, az új szabadságban aztán fokozatosan lekopnak róla nyárspolgári voltának legnyersebb szögletei, élethez és boldoguláshoz engedve azt is, aki történetesen nem olyan, mint ő. Ez a legtöbb, amit a költő a szocializmustól remélhet. Ez a legtöbb, amit az ember az emberiségtől remélhet. A társadalmi fejlődés a türethető silány-

¹ Balogh E. [237]; I. Láng–Jancsik [113]; Kántor [101] 41. skk.; Tasi [181] 135–136.

ság irányába mutat, a vert vassal szegett pokolból. Ilyesmit magyaráztam Attilának. Nevetett.

– Látom, már milyennek képzeled te az eszményi szocialista társadalmat... – kezdte.

– Nem – vágtam közbe. – Az eszményit, azt hagyjuk. Ha társadalom, akkor már nem eszményi.

– Jó. Látom már, milyennek képzeled a szocialista társadalmat – folytatta. Olyannak képzeled, hogy a világ be lesz népesítve csupa Lukács Alajos leszámítoló bankbeli cégvezetővel. A Hortobágyon egy Lukács Alajos őrzi a gulyát, és Csepelen a kazánfűtő, ha leteszi a lapátot, és lezuhanyozza magát, akkor motorke-rekpáron siet három-négy szobás kis villájába, egy mérsékeltén csinos és gondosan ápoltság mellett Lukács Alajos életét élni. És Gödöllőn a főszolgabíró egy könyökvédős Lukács Alajos lesz a fűrtollas Endre László helyett, és nagy szociális haladásnak számít, hogy ő is motorke-rekpáron vagy kis Tátra kocsin közlekedik, nem négyfogatú hintón, mint László, és hogy a parasztnak azt mondja: »Szabó úr, ön...«, nem pedig »Hé te...«, mint Endre László. És a paraszt is, akit így szólít, csupa Lukács Alajos lesz, aki naponként fürdik, és részletre megveszi Shakespeare és Földi Mihály és Zilahy Lajos összes műveit, és büszke a jó erkölcsre, mert a gyermekeinek gondját viseli, és büszke arra is, hogy bohém, mert viszonya van a postáskisasszonnyal, és arra is büszke, hogy kultúrember, mert olvas kicsit franciául, főképp Dekobrá, és ha már nagyon meg akarja erőltetni magát, akkor Vágó Márta kedvéért aláírja az előfizetési gyűjtőívet József Attila sajtó alatt levő új verseskötetére... Csupa ilyen emberből áll majd az új társadalom?

– Nem *csupa*, de *leginkább* – feleltem. [...]

Nézzé el az olvasó azt az emberi gyöngémet, hogy saját szavaimra jobban emlékszem, mint az övéire. Nem születtem Eckermann-nak, sem Boswellnak. Csak elmosott pacákban tudom felidézni, mit felelt a »parasztéletformáról« tett megjegyzésemre. Olyasvalamit, hogy a paraszt rab is, szabad is. Barbár is, nem is; szegény is, nem is; retrográd is, nem is; tudatlan is, tudós is, művész is.

– Többet tud, mint te – mondta. – Tudja, hogy a szekér melyik rúdja, melyik deszkája mire való, tudja, melyiket hogy hívják, te nem tudod.

– Ő meg nem tudja, hogy az automobil alkatrészeit hogy hívják...

– Azt te sem tudod – vágott vissza Attila, s ezzel le voltam forrázva. Győzelmén fölhevülve tovább harsogott a Teréz körúton; a magyar szógyökök, ragok és képzők természetéről, a vendégszavak járványáról, arról, hogy egy idegen szó rendszerint több magyart szorít ki – akkor éppen purista volt, később letett róla –, s egy idő múlva már a verseknél tartott, saját verseiből idézett és másokéiból; és a virágénekekből; és a népballadákából.

– De az isten szerelméért, mi köze ennek a politikához? – mondtam türelmetlenül. – Balladával akarsz szociális államot szervezni, meg termelőszövetkezetet? [...] Értsd meg, az a te alapvető bajod, és az másoké is, hogy kidolgoztatok magatoknak egy esztétikai képletet, helyeset vagy helytelent, és elvárjátok a tömegtől, hogy lelkesedjék érte: ugyanazon tömegről, amelyről előbb megállapítjátok, hogy kenyérre van szüksége és tiszta ingre és egészséges lakásra. [...]

József Attila elégedetlenségének csak annyi köze van a béreséhez és a zsákhordó munkáséhez, hogy József Attila is egy szegény ördög, vagy ha nem volna az, akkor sem látná be, hogy másnak miért kelljen annak lennie. Ez az, ami miatt érdemes és lehet politikai forradalmárnak lenni. József Attila ügye az olvasókkal és a nőekkel és a szógyökökkel és a mindenséggel, ez is fontos ügy, de ezt ne igyekezzél a béres és a zsákhordó nyakába varrni; ezt másképpen kell elintézni, egészen más forradalommal.

Attila elgondolkozott:

– Azt hiszem, ebben igazad van – felelte. Erre nagyon élénken emlékszem, mert ritkán nyugodott bele abba, hogy nem az övé volt az utolsó szó.”¹ Ignotus Pál emlékirataiban írt összegezése

¹ *Ignotus* [79] 149–152. – Utóbb élesebben nyilatkozik: „Régi barátomtól, J. A.-tól viszont évekre elhidegültem a társaságban és a hetilapnál vállalt szerepe miatt.” (*Ignotus* [292] 637.)

maig is érvényes. „Az agrár-fajvédő-szociális kacérkodásba őt részben a »bergsoni« hatás taszította, mely akkor különösen összevágott keserűségből nőtt vágyálmainak, fegyelmezetlen szellemi dorbézolásának ütemével, részben pedig az a felismerése, hogy a magyar író, a magyar intellektuális jól tenné, ha egyszer közletről megnézné azt a magyar köznépet, amelyről és amelynek nevében beszél. Meglesni, kitapogatni a valóságot, a társadalmi tényeket, s ezek közül is elsősorban azokat, amelyek a szegényparasztság életét jellemzik, a könyvtári és kávéházi retina sugárkörén leginkább kívül eső, legelhagyatottabb s viszonylag legszámosabb rétegét – ez a kívánság motozott benne, s valóban ez volt később a falukutatás legkomolyabb indítéka, mely csak elismerést érdemelne, ha a politika és az üzlet már indulásakor el nem torzítja. Ez a vágy, ez a gondolat természetesen nem új, s nem volt az Magyarországon sem, ahol az októberi forradalom előtt például a Huszadik Század néhány vezető munkatársa módszeresen kezdett volt hozzálátni egy-egy falu adatainak felvételéhez és összegezéséhez. De ha új nem volt is a társadalomkutatás gondolata, új lendületet, új szint, főképpen pedig új maskarát kapott a harmincas években. József Attilát ezért kétségtelenül terhelte némi felelősség. A Bartha Miklós-ifjak erjedezésébe nem átalott egy percre a maga intellektuálisan érettebb fejével betársulni.”¹

1930 tavaszán, nyarán, Fábían Dániel emlékezései szerint² a költővel együtt járták a tájat, együtt üldögéltek a Tisza-parton, tárgyaltak, beszélgettek népművészetről, népi kultúráról és a parasztság mindennapi életéről. Bizonyos: az az alföldi táj, a Tisza-part mélyen élt a költőben, és tudatossá is tette magában vonzódását. A *Ki a faluba* eszme- és fogalomvilágából korábban is élt benne két motívum, amely gondolkodásának később is alappillére maradt. Az egyik: a nyelv, ezúttal a népnyelv szeretete, kultusza és tudatos felhasználása, átalakítása költészetében is. 1929 verseiben, a *Tiszazugtól a Döntsd a tőkét, ne siránkozz* kötetig egyre gazdagabban, egyre tudatosabban nyúl a régi és népi nyelvi kincshez.

¹ *Ignotus* [79] 147.

² *Fábían* [48] 80–82.

A másik: a népi kultúra, amelyet a magyar irodalomban látott igazán megtestesülni. A „nemzet: közös ihlet” gondolata összegezi és emeli magasabb szintre felfogását. Hitelt kell adnom Fábián Dánielnek: ekkor, 1930 nyarán a népi, a paraszti kultúra működése, jellegzetességei, lehetőségei különösen élénken foglalkoztaták. Versei is mintegy ennek bizonyítékai és példái.

És itt kell felvetni a kérdést: vajon a Bartha Miklós Társaság, az Előőrs fellépése valóban az igazi kezdete az ún. urbánus–népi vitának?¹ Az előcsatározás az „Erdélyi–Ignotus Pál ügy” lett volna Ignotus Pál szerint – és az Előőrs már csak a szakadást szentesítette. Igaz: a két álláspont élesen szegül ekkor egymásnak – kirajzolódnak egy liberális-radikális és egy népi értelmiségi, egyelőre író-újságíró-kistisztviselői réteg ellentétei. De ez ekkor még az 1920-as hangok utóélete is, és a két tábor között még nincs éles választóvonal, a „népi írók” mozgalma is csak utóbb szerveződik meg. És hogy volt „átjárás”, sőt „együtműködés” a két tábor között, azt éppen József Attila útja bizonyítja.

A liberálisok között – A Toll

Ugyanebben az időszakban, tehát amikor a Bartha Miklós Társaság munkájában vesz részt, amikor az Új Magyar Földbe és az Előőrsbe ír, József Attila állandó szereplője a liberális lapoknak is, és nem szűnik meg kapcsolata a Népszavával sem.

Szereplésének színhelye, legnagyobb vihart kavart műveinek megjelenési helye a liberális sajtó új orgánuma, A Toll lett.² Első száma 1929. április 8-án jelent meg Kaczér Vilmos (a Japán kávéház „Kaczér bácsi”-ja), idős újságíró szerkesztésében, de Kaczér már az 5. számtól, tehát május 19-től Zsolt Bélát kérte főlszerkesztőnek, és az elkövetkező években a lap hangját, irányát

¹ Így vélekedik Ignotus Pál. (*Ignotus* [292] – Vitázik vele Komlós Aladár. (*Komlós* [322])).

² L. A Toll [393], itt Komlós Aladár: *A Tollról* c. bevezetője: 7–11.; Nagy Sz. [348]; Király [317] 320–327.

ő adta meg, munkatársait ő választotta. Anyagilag pedig Komlós Aladár szerint Wertheimer Elemér, a Magyar Színház igazgatója és Löbl János, az Officina Nyomda tulajdonosa támogatta a lapot.

„Mi vagyok? – kérdi Zsolt Béla 1927 őszén, és maga felel rá – Európai vagyok, kozmopolita vagyok, szociálreformer vagyok, az Európai Egyesült Államokról álmodom. Hiszek az egységes civilizáció győzelmében, hiszek a tudomány, a könyvnyomtatás, a közlekedés, az óceánrepülés, a rádió, a gazdasági kényszerek integráló erejében. Pacifista vagyok ... mi vagyok még? Zsidó vagyok, de nem úgy, ahogyan azt általában értik. A zsidóságom sohasem jelentett számomra sem társadalmi, sem lelki értelemben exkluzivitást, gettót...”¹

A Toll valóban a harcos liberalizmus orgánumai közé számíthatott. A napilapok, mint a Magyar Hírlap és a lassú járású folyóiratok, a Századunk mellől ez a laptípus eddig hiányzott. 1929-ben hetenként, 1930 áprilisától kéthetenként megjelenő, füzet alakú, gyorsan reagáló, könnyedebben írt publicisztikai, kritikai, kisebb mértékben szépirodalmi orgánum volt. Élesen konzervativizmussal szembe, liberalizmusát olykor gúnyos szkepticizmus is színezi. De ugyanakkor a felületes pestiesség, a mindent-jobban tudás, a pesti emberszólás is távol áll tőle: Nádas Sándor, sőt Molnár Ferenc idegen a fiatal liberális gárdától; támadják is őket. Irodalompolitikailag szinte természetesen Nyugat-ellenes, mint a fiatal írókat tömörítő lapok ekkor a jobb- és baloldalon egyaránt; ezt az Ignotusszal való barátság és szolidaritás is indokolja. Mert az idősebbek közül Ignotus és Hatvány áll a lap mögött, az utóbbi sokat is ír bele, többnyire álnéven. De a lap cikkíróinak zöme az 1929–30-ban fiatal, 30–35 év körüli esszéisták, újságírók: Ignotus Pál, Hevesi András (Kézai Simon álnéven), Németh Andor, Márai Sándor. A Nyugat nagy írói közül Kosztolányi és Karinthy adnak írást a lapba.

A szerkesztő bevallott célja, hogy visszhangot, ha kell botrányt támasztó vitákat indítson el. Ezért indítja meg az „Ady-revizíós”

¹ Zsolt [402]

vitát. 1929 nyarán ezért közöl Babits-ellenes támadásokat, majd 1930 elején József Attila pamfletjét. Így azután A Toll hamar viták, támadások középpontjába kerül. Említettem Pintér Ferenc durva támadását az Előőrben. Az Előőr természetesen más cikkekben is ócsárolja az Ady-vitát; Kosztolányi cikkét annak jeleként interpretálja, hogy az „intellektuális zsidóság”, amely Adyt pártolta, most dühös, mert Ady az egész magyarság közkinccse lett.¹ De támadja szinte folyamatosan A Tollat a félhivatalos „keresztény-nemzeti” Új Nemzedék is.² A Toll tehát kezdettől vihart kavart. Árusítását be is tiltották 1929 decemberében, és csak 1930 áprilisától lehetett ismét az utcán terjeszteni.

Álláspontját leginkább kritikai élű, baloldali liberalizmusnak lehet nevezni; kritikája a bevett fogalmak, intézmények, a politikai és szellemi élet hatalmasai ellen irányult, jóval kevésbé a gazdasági hatalmak ellen. A Toll egy-egy száma vékony füzet. Bemutatására szinte véletlenszerűen ragadjunk ki egyet, az I. évfolyam 8. számát 1929. június 9-ről. A Berény Róbert rajzolta címlap a tollat magasba emelő emberalakokkal más-más színben jelenik meg számonként. Ez a szám aláíratlan glosszákkal, jegyzetekkel indul. Az első ezúttal éppen programot hirdet: „A vélemények tisztázottságáért, bátorságáért, önállóságáért küzdünk. [...] A mi lapunknak csak iránya van; [...] a magyar élet civilizálása, a kritikai szellem elmélyítése, a szociális érzék követelte törekvések pregnáns körvonalazása, a szellemi élet aktivitásra és tisztességre képes erőinek mobilizálása. A tolerancia a becsületességgel és tehetséggel szemben.”³ Ennek jegyében tartja megengedhetőnek, hogy munkatársai akár egymással is vitatkozzanak. A következő glossza Quintusnak, azaz Kenedi Géának a Budapesti Hírlapban megjelent cikke kapcsán a hipokrita „nemes konzervativizmust” gúnyolja ki. Ignotus Pál *Irodalmi dekadencia és az örök temető* című cikke éppen a munkatársak közti vita példája. Ő ugyanis Szász Zoltán nézeteivel vitázik: „...és azt mondja, hogy

¹ (Csaba): Ady és Kosztolányi. Előőr, 1929. júl. 24.

² L. részletesen Nagy Sz. [348] 447.

³ A Toll, 1929. jún. 8.

Oedipus komplexum és kristálydetektor és Gépu [!] és lateráni konkordátum és hogy ellentét Csang Kai-Sek és Feng Tu-Sziang között és Lindbergh és Neue Sachlichkeit és monologue intime és rakéta autó és talkie és Untergang des Abendlandes, sőt ezt már nem is nagyon mondják – és Szász Zoltán még mindig csak azt mondja, hogy a dekadencia...”¹ A kis felsorolás példája lehet a kor divatos beszédtemáinak, érdeklődési irányának is. Az n. 1. (nyilván Nagy Lajos) szignálta kis jegyzet, egy Pásztor Árpád-vers után Márai Sándor pompás, szellemes írása következik *Lovaszemzet* címmel. Az ekkor liberális újságíró fölényes, csiszolt és gúnyos hangján vesézi ki az úri szokásokat, a két napig folyó lovasünnepségeket, ilyen éles mondatokkal: „Azt mondani tehát, hogy a magyar nemzet lovasnemzet, egyáltalán nem túlzás, mert se a francia nemzetnek Párisba, se az angol nemzetnek Londonba szakadt része nem érdeklődik olyan szenvedélyesen a lóhús iránt, mint a magyar nemzetnek Budapestre szakadt része –, ami a 3 millió gyalogos magyar földmunkást illeti, azok valószínűleg csak azért nem eszik a lóhúst, mert vidéken nincsen, s mert különben is leszoktak már a húsevésről.”² Lázár Miklós harctéri naplórészlete után Lengyel Menyhért G. B. Shaw-val folytatott beszélgetése és levelének faksimiléje áll, majd egy bécsi szerző után József Attila *Medáliája* a 20. lap alján (*Hiába, hogy tegnap*). Karinthy Háth-Bizony János sorozata után Zsolt Béla cikke következik, majd riportok, külföldi levelek, egy paródiába bújtatott riposzt: Marcel Pagnol Topázát a Magyarság egy vidéki levelezője a magyar tanárság elleni durva támadásnak tartotta, „Topáz” maga felel hát a vidéki úriasszonynak. A „Helység kalapácsa” rovatban Agricola (azaz Hatvany Lajos) Milotayval vitázik: nem neki kellett az alföldi nyomort felfedeznie, megtette ezt már Jászi Oszkár is. Ezután Kodolányi János cikke következik az oktatás megalázó, katonás, bürokratikus módszereiről. A fiatal Bálint György viszont Szalay József szegedi rendőrkapitány „kultúrrendőri” cikkét pécézi ki; p. á. (Pásztor Árpád) egy Shaw-bemutató-

¹ *Ignotus* [289] 7.

² *Márai* [341] 11–13.

ról ír; majd Kaczér Vilmos végeláthatatlan regényrészleteinek egyike és egy közgazdasági cikk zárja a lapot.

Ez a gazdagság, sokoldalúság A Toll első időszakára jellemző. 1930 áprilisa után vékonyulnak a füzetek, tartalmuk is egysíkú; közgazdasági rovatuk, tehát a fizető rész terjedelmesebb, ám a lap indulata, iránya változatlan.

A Tollat markánsan, élesen jellemzi Kosztolányi-könyvében Király István. Szerinte a „neoliberalizmus” és „antiprovincializmus”, tehát urbánus-neoliberális program jellemzi. Nem tartja radikálisnak a folyóiratot: „Nem egy határozott demokratikus program, egy elmosódó, ködös, városi-polgári, individuum-központú liberális magatartás”,¹ a „személyiség központú világkép belső korlátja, ellentmondásossága” jellemzi. Ennek egyik jele: „Nemcsak a feudális előítéleteket, középkorias babonákat, jobboldali indulatokat s a különféle fanatizmusokat bírálta, bomlasztotta itt [...] egy [...] elvulgarizált racionalizmus, megkérdőjelezett az mint »tömegmiszticizmust« minden hitet, eszményt. [...] Szembenállást jelentett ez a pátoszellenesség minden hamis hittel, frázisszeretettel, fanatizmussal. De ugyanakkor minden tartalmilag igaz hittel, meggyőződéssel is” – véli Király.² És ebből látja levezethetőnek, hogy A Toll köre az általa haladónak tartott tömegmozgalmak, tehát a népi írói mozgalom és a kommunisták felé is elzárkózott, és értetlenül nézte, bírálta a „keresztény úri középosztály” lázadóit.

Ez a jellemzés, amely Király István nagyívű, történetfilozófiai alapozású, az individualizmusról alkotott elképzelésébe illik, nem egészen alkalmazható azonban A Toll első évfolyamaira. Mint rámutattunk, akkor még nem vált teljesen ketté az „urbánus” és „népi” értelmiség; éppen József Attila példája jelzi, hogy egyszerre lehetett valaki mind a két nézet hirdetője. A korai „népies” lázadó mozgalmaknak csak kis részében lehetett felfedezni haladó energiákat. Igaz, A Toll egyik-másik munkatársának volt bizonyos finnyás vidékellenessége, némelyiküket talán

¹ Király [317] 321.

² I. m. 323.

jellemzett kissé orrhangú műveltségfitogtatás is, de ezt ellensúlyozhatta máskor bátor racionalizmusa, helyzetismerete. Éppen ez a többszínűség volt egyik sajátja a neoliberais és radikális csoportoknak. A személyiség és a polgári demokrácia védelme pedig hosszú távon a későbbi fejlemények fényében is helyes programnak bizonyult. Az is világossá vált, hogy kollektívum és tömegmozgalom nem ex definitione, hanem célok és eszmények függvényében nyerte el tetszésüket. Ám a történelem bizonyította, hogy éppen a közösség nevében lehet emberellenes tanokat hirdetni és gyakorolni.

József Attila ekkor személyében testesítette meg az értelmiség még teljesen szét nem vált két csoportjának törekvéseit. Otthon volt a folyóiratban, versei és cikkei beleillettek a lap irányába. 1929–30-ban itt jelent meg: a *Csin-bin* (1929. máj. 26.), a már említett *Medália* (1929. jún. 9.), az *Esik* (1929. július 21.), a *Dörmögő* (1929. aug. 11.), a *Harmatocska* (1929. aug. 25.), a *Tiszazug* (1929. szept. 8.), a *Virág* (1929. nov. 3.), a *Margaréta* (1929. okt. 20.), a *Laci bá'* (1929. nov. 3.), a *Favágó* (I) (1929. dec. 1.), a *Hangya* (1930. jan. 3.), a *Nyár* (1930. febr. 7.), azaz 12 vers, ebből kettő 1930-ban. Itt látott napvilágot az *Ady-vízió*, a Babits-pamflet (*Az Istenek halnak, az Ember él*).¹ Később is publikált ott, még hat jelentős versét közölte a folyóirat és néhány alapvető tanulmányát Móriczról, Kosztolányiról, Mécs Lászlóról, Zsolt Béláról. Még életében néhány értő, elemző bírálat (Komlós Aladáré, Németh Andoré) megjelent róla, a *Medvetánc* megjelenésekor pedig Kosztolányi és Márai nyilatkozata a kötetéről. A Toll tehát szerette és támogatta, ha kellett, vállalta a fiatal és az érett költőt egyaránt.

Más baloldali folyóiratok

Az 1929–30-as időszakban A Toll mellett más baloldali folyóiratokban is szerepelt József Attila. Az 1929 novemberében indult Kortársat ifj. Vajda János szerkesztette, akinek a versével a *Jóság*

¹ L. A Toll [393] 71–73.; M. Pásztor [134] 250–256.

című antológiában is találkozhattunk; ő volt a nemzedék egyik szervezője. A szellemi vezető pedig Tamási György volt. A folyóirat, amely 1930 decemberéig élt [?], előbb az antológiában szereplőket tartotta fő munkatársainak. (Dán György, Forgács Antal, Radnóti Miklós és természetesen Lakatos Péter Pál.) A kör utóbb jelentősen kibővült. A Kortárs nem tartotta magát politikai lapnak, de szembeszállt az előző generáció „keserű szkepticizmusával”, és új, tisztább és emberibb, magyarabb világszemléletet kívánt képviselni. A „szeretet és jóság szavaival” akart a „gyűlölködés és indulatosság ez őserdejébe utat vágni”.

Mintha csak a Magyar Írás évtizedeleji programját hallanók. A gyakorlatban azonban a fiataloknak ez a folyóirata is az általa konzervatívnak vélt erőket támadta. Ők is Babits Mihály ellen fordulnak, már a második számban ír a szerkesztő, Vajda János *Az istenek halnak, az Ember él* kötetéről, költőjét megalkuvónak tartja. De Thomas Mannt is bírálja: „ez az újabban kissé zavaros világszemléletű idős irodalmi úr ... aki nagyon hosszú és nagyon unalmas regényei megjutalmazásaképpen” kapott Nobel-díjat.² A Baumgarten-díjat is támadja ebben a cikkben. A „szélsőszozialista”, azaz az illegális KP-hez közel álló Forrásban G. S. (Gergely Sándor) szerint viszont a lap anyaga gyenge, másodlagos, és munkatársai a Nyugatot csak tehetségtelenségből támadják.³ A Kortárs regisztrálja a támadást, a következő számban pedig kijelenti: a lap „nem szegődik egy társadalmi osztály érdekeinek képviseletébe sem ... *nem* a polgárság és *nem* a proletárság lapja, szocialista, de *nem párt*szocialista”.⁴ Ugyanakkor azonban az ifjúság egész gondját magukénak vallják, ezért lelkesen számolnak be ők is az 1930. évi Ady-ünnepségről.

A lap állandó szereplője Radnóti Miklós, mégis túlzás volna kizárólag az ő köréhez tartozónak tekinteni a lapot.⁵ Inkább

¹ Az olvasóhoz = Kortárs, 1929. 1. sz. 1. – A folyóiratról I. Szalai [375]; M. Pásztor [355] 197–200. – Búvópatakok [246] 21–23.

² Vajda János: Irodalmi nyugdíjak és rokkantságok. Kortárs, 1930. 3. sz. 1.

³ G.-S.: A „Kortársról”. Forrás, 1930. 2. sz. jan.

⁴ Pro Domo. Kortárs, 1930. 5. sz. 27.

⁵ L. M. Pásztor [355] 192–200.

Vajda János, Forgács Antal, Lakatos Péter Pál, Tamássi György a jellegadó, és csak mellettük Radnóti. A folyóirat különben állandó anyagi nehézségekkel küzdött. 1930 második felében egyre nagyobb kihagyásokkal jelent meg, 1930-ban még két száma jött ki, de más alakban és más szerkesztésben.¹

József Attila fontos bírálata a Hankiss–Juhász-féle *Panorama de la Littérature Hongroise*-ról² és éles hangú Babits elleni verse, az *Egy költőre (Sakált kiált...)* jelent itt meg. A cikk az augusztus 25-i, a vers pedig az április 27-i számban. Hogyan került ide? Szalai Imre szerint a Japánban „eleinte csak odavetődött hozzánk, azután gyakorlatilag ottmaradt körünkben”.³ Lehet, hogy Lakatos Péter Pál vitte oda a társasághoz. Nemcsak tőle közöltek, írtak is róla. Babits elleni cikkéről Lakatos Péter Pál írt.⁴ Forgács Antal pedig Az új magyar líráról szólva őt és Berda Józsefet „a magyar líra két nagy csavargója” megjelöléssel emeli ki.⁵

A másik baloldali orgánus, amelyben ekkor szerepel, a Kritika.⁶ Vér Andor (1897–1976) szerkesztette, a ránk maradt számok tanúsága szerint iránya és szerzőgárdája csaknem azonos A Tolléval, talán valamivel radikálisabb is. A 16. számban Szász Zoltán, Ignóus Pál, Feleky Géza, Vér Andor, Komlós Aladár, Zsolt Béla, Sós Endre, Bálint Imre, Aczél Benő, Nagy Lajos, Dénes Gyula, Jobbágy Jenő, a 23–25. számban pedig Pütkösti Andor, Kodolányi János, Szini Gyula, Bálint György, Székely Béla és ugyancsak Sós Endre meg Nagy Lajos szerepel. József

¹ Szalai [375]

² Forrás a sivatagban. ÖM 3. [8] 74–77.

³ Szalai [375] 228.

⁴ Kortárs, 1930. febr. 11. L. Lakatos: Kortársak [108] I. 158–159.

⁵ Kortárs, 1930. márc. 20. L. Forgács: Kortársak [108] I. 167–170.

⁶ Erről a lapról keveset tudunk. Lakatos Éva bibliográfiája (*Lakatos* [328]) szerint 1928. 1. és 1929. 2. évfolyamának „példánya ismeretlen”. – 1930. 3. évfolyamból pedig csak a 23–25. – azaz jan. 1–15-i – számokat ismerjük. Ehhez hozzáfűzöm, hogy a III. 16. (1930. ápr. 15.) szám megvan az OSZK-ban, a III. 21–22. számot (1930. máj. 18–25.) pedig az ÖM 3. [8] összeállításakor használtam. Meg kell jegyezni, hogy ez a lap nem azonos az ugyanekkor megjelenő, ugyancsak Kritika c. szegedi színházi hetilappal.

Attila két bírálatot közöl ebben a folyóiratban, egy terjedelmesebbet, éppen Nagy Lajos *Leckéjéről* és egy rövidebbet Aszlányi Károly regényéről.¹

Liberális barátai: Ignotus Pál, Hatvany Lajos

Ahogy a Bartha Miklós Társaság meg az Előőrs körébe barátok, közvetítők vezették el, úgy a liberális, radikális körök-höz is néhány baráti kapcsolat fűzte. Néha ugyanazok, mint Lakatos Péter Pál, aki ekkor szinte mindenütt otthon volt, a szocialistáknál és az Előőrsnél, a kommunista szimpatizánsoknál és az urbánus-liberális körökben. József Attila liberális és radikális barátainak egy része még a Márta-időkből maradt és megmaradt pártfogójának; az idősebbek közül Hatvany Lajos és Ignotus. Barátként, csendes odafigyeléssel ott volt mellette Németh Andor, és ekkor lett közelebbi barátja Ignotus Pál (1901–1978).² 1925 óta ismerte, Márta körében kerültek közelebb egymáshoz. Ez idő tájban, amikor József Attila a Bartha Miklós Társaságban tevékenykedett, sokat vitatkoztak erről, de vitáik barátságukat ekkor még nem szüntették meg, A Tollban még együtt szerepeltek.³ Egészen 1930 őszeig, József Attilának az illegális KP-hoz való csatlakozásáig nem szűnt vitatkozó barátságuk. Mert Ignotus Pál igazán nagy vitatkozó volt, legalább olyan szenvedélyes, mint költő-barátja.

A fiatal Ignotusnak sem lehetett könnyű, az apa személye, öröksége súlyosodott rá. Az öreg Ignotus, a maga módján az „élet királya”, 1913-ban elvált gyermekei anyjától. Pál nem is az apjánál nevelkedett – Ignotus fia volt, s mégsem az. Önéletrajzában

¹ ÖM 3. [8] 72–74.

² L. róla önéletrajzát: *Ignotus* [79]; *Bozóki* [244]; l. még *Komlós* [323].

³ Bozóki szerint a Bartha Miklós Társaság-beli állásfoglalás miatt évekre elhidegültek egymástól. *Bozóki* [244] 250. Ez nyilván Ignotus Pál állítására támaszkodik. (*Ignotus* [292] 637.) Én úgy vélem, hogy az elhidegülés József Attilának az illegális KP-hez való csatlakozása után következett be, éspedig mindkét részről.

elmondja belső-külső fejlődését, vonzódását és idegenkedését a vidéki Magyarországtól, szenvedélyes csatlakozását a munkásmozgalomhoz, utóbb kiábrándulását, a zsidósághoz való fordulását, majd mint ortodox, mind neológ változatának elvetését. A 20-as évek elejére maradt hát számára a racionalizmus, a kritikus gondolkodás, az Ész, az értelem kultusza. „Ezeket olyasvalaki írta, egy pesszimista rohamában, aki utálja a fűzöt, utálja a fasizmust és Settembrini úr hívének ismeri magát” – zárja egy ekkori A Toll-beli vitacikkét.¹ Mert szarkazmus és humor, irónia és önirónia hozzátartozott beszéd- és életstílusához, mint ahogy a szókimondás és az érdekesség is. Ez idő tájban például így aposztrofálja Féja Gézát: „egy Féja Géza nevű imbeciloid ádámcsutka feszült ki a dobogón.”² „Az okosságot többre becsülte a hősiességnél, illetve az igazi hős, szerinte, nem ölni és halni, hanem gondolkodni bátor. De nem volt annyira racionalista, mint amilyennek tartotta magát. A becsület, az önmagához való hűség, a helytállás több volt szemében a sikernél” – írja róla Komlós Aladár.³

József Attiláról is olykor kíméletlen őszinteséggel, baráti élességgel szólt, és így mondta meg véleményét a magyar szellemi élet minden jelenségéről. Egyike volt azoknak, akik, bár kikeresztelkedtek, nem titkolták és nem kompenzálták zsidó származásukat.⁴ Annyira, hogy baráti körében „makkabeusnak” meg „zsidó fajvédő”-nek gúnyolták, de igyekezett ezt racionalizmusa, európaisága, liberalizmusa indokolásának felfogni. Baloldali liberális voltából is következett, hogy élesen elutasított minden nacionalista megnyilvánulást, minden fajelméletet – különösen, ha konzervativizmussal párosult. Már a 20-as évek végén elutasítja azt, amit vidékiesnek, provinciálisnak érez. 1928-ban, a Nyugat Disputa rovatában, Erdélyi József utolsó verseskötetének fogadtatása kapcsán élesen vitatkozik Tersánszky J. Jenővel és Tóth Aladár-

¹ *Ignotus* [290]

² *Ignotus* [291]

³ *Komlós* [323] 115.

⁴ *L. Ignotus* [293]

ral; a következő számban a két megbírált és Ignotus Pál is visszatér a kérdésre.¹ Kezdetben mintha csak Erdélyi költészete bizonyos vonásainak értékeléséről volna szó, de azután a vita mélyebb kérdéseket érint, elsősorban a magyar műveltség múltját. Tersánszky már szinte a Németh László *Kisebbségben*je későbbi érveivel utasítja el Kazinczyt és Bessenyeit. Ignotusék vitatják a népi-paraszti jelleget és ennek értékét, hiszen Tóth Aladár ekkor és korábban is Bartók és Kodály művéhez hasonlította az Erdélyiét. Minderre Ignotus Pál így felel: „Támadtam a népiességet mint kultúrideal. Részben – nincs miért tagadjam – politikai averzióból. Az a felfogás, amely szerint a paraszt maga a tökéletesség, a legretrográdabb és egyúttal a legparasztellenesebb propaganda, mert azt tanítja, hogy: az úr maradjon meg úrnak, a cseléd cselédnek, s a paraszt mai állapotában bárdolatlanok és tökéletesnek.”² Sokan ettől a vitától számítják „a népi–urbánus vita” kezdetét. Mindenesetre világos, hogy ez az álláspont vajmi messze áll a *Ki a faluba* meg a *Magyar Mű és Labanc Szemle* álláspontjától.

A két fiatalember ekkor minden vita ellenére jó barátságban volt. Meg lehetne kockáztatni azt is, hogy Attilának a lelkes és naiv „népi”-romantikus Fábrián Dánielre éppúgy szüksége volt, mint a racionalista „makkabeus”, érdes és veszekedő Ignotus Pálra, akivel utóbb, 1934 után, ismét jó barátok lettek; Ignotus Pál mindhalálg ott áll majd a költő mellett...

A liberális barátok között kell megemlítenünk Hatvany Lajost, a pártfogót, az apai barátot, a szeretett idősebbet, aki ellen persze időnként fel is kell lázadni. „Amikor kiszabadultam – írta Hatvany –, s az óvatosak mennyire elkerülték a nemzetgyalázót és hazaárulót, Attila szinte mindennapos vendégem volt, s ha feleségem Bécsben járt a testvérénél, volt úgy, hogy nálam aludt.”³ Mindez 1928 őszétől történt. Hatvanyval Catullus- meg Goetheverseket fordítottak, magyaráztak együtt. Egy ilyen együttlét

¹ Ignotus [288]

² I. m. 295.

³ Kovács [109] 12.

alkalmával József Attila „kiborult”: „Este, amikor én már lefeküdtem, az ágyam szélére ült, s belebeszélgettünk az éjszakába. Egyszerre csak elsírta magát, s fölém hajolt, homlokomat csókolta, s azt magyarázta, hogy apja helyett én vagyok az apja...”¹ Hatvany maga úgy gondolta, „szegény Attila idegbajának első jele volt ez a kínos jelenet” – Attila pedig erre a jelenetre tér vissza Hatvanyhoz írott 1929. december 4-i levelében: „soha nem panaszkodtam, de egyszer bögni kezdtem, és elbőgvén magam is csak keveset mondtam”.²

Hatvany segítette József Attilát, mellé állt, írt róla, rendszeresen támogatta pénzzel. Voltaképpen szerette is, de idegesítette „abszurditása”. „Hiába igyekeztem titkolni a normálember ösztönös húzódozását az abnormitás elől, megérezte. Ezért mondta sokszor: *maga nem szeret, Laci bácsi!* Pedig szerettem, testvérien, de az egészséges idegeimnek ösztönös reakciója ellen tehetetlen voltam.”³ És ezt a húzódozást Attila is érzi; említett levelében ezt írja: „Mégis attól, hogy kijelentsem, ilyen hálás vagyok és olyan hálás vagyok, így szeretem Laci Bátyámat és úgy, ami való igaz, visszatart az a belátás, hogy Laci Bátyám életében csak néhány szavas szerepet játszom, érzelmeim lényegükben nem fontosak – itt egy ágrólszakadt, aki írt néhány egész jó verset eddig, jólesik segítenem, tehát segítem és passz... Laci Bátyám életében elhanyagolható mennyiség vagyok, ha jól meggondolom – már maga a korkülönbség is csak számomra teszi értékké emberi kapcsolatunkat, ami nékem természetszerűen rosszul esik és csak tétován bolygok, ha egyoldalú ragaszkodásom kifejezésére kell sietnem.”⁴ Az ellentmondásos érzelmeket feltáró, őszinte levél megírásának alkalma különben az, hogy Hatvany 1929. szeptember 26-án rendelkezik a költőnek kifizetendő havi 150 pengőről,⁵ és Attila csak hetek múlva, ezzel a levéllel köszöni meg: „Hiszen Laci Bátyámat nem is szerethetném csak azért, mert

¹ Uo.

² Vál. lev. [10] 262.

³ Kovács [109] 12.

⁴ Vál. lev. [10] 262.

⁵ L. Illés [294]

pénzt ad (kell, hát elfogadom)...¹ Volt hát feszültség is viszonyukban, elsősorban éppen a Hatvany által nyújtott anyagi támogatás miatt (ez volt korábban az Ady–Hatvany-viszony kulcskérdése is). De kor- és társadalmi különbség is elválasztotta őket – ez éleződött ki jóval később. És talán az is, hogy Attila – mint leveléből látszik – még több szeretetre volt éhes.²

„Liberális” lapokba írt tanulmányai

A Tollban, A Kritikában, a Kortársban megjelent cikkei, tanulmányai szervesen illeszkednek a folyóiratok, még tágabban az antikonzervatív magyar baloldal irányvonalába, s alapjában nem ütnek el az ezekben az orgánumokban uralkodó hangtól sem. Ilyen szempontból a vihar előtti feszültségnek, az elégedetlenségnek és útkeresésnek ugyanazokat a jeleit mutatják, mint az egész magyar szellemi élet. Lehet, hogy a fiatal költő hangja olykor érdekesebb, dühösebb, állításai kihegyezettebbek, mint más kortársaié, de fő vonalában azonos az övékével.

¹ Vál. lev. [10] 262.

² *Illés* [294], *Máté* [119] is. – Valachi Anna írja:

„Hatvany Lajosné e sorok írójának hosszasan mesélt József Attila és a férje kapcsolatáról. Lejegyzett monológjából ízelítőképp közlünk néhány igen jellemzőnek érzett részletet.

»Attila mindig leplezetlenül kimutatta rajongását az uram iránt. A férjem néha valósággal feszengett, amikor Attila ilyeneket mondott: 'Laci bácsi, én úgy, de úgy szeretem magát, hogy arra nincs is szó!' Mániája volt, hogy tisztázza, az uram mennyire szereti. Hatvany sokkal visszafogottabb volt érzelmeiben; zavartan próbálta elhárítani Attila szerinte túlzó szeretet-megnyilvánulásait. Amikor Attila a férfiak között szokásos kézszorítás helyett fiú csókkal akarta őt köszönteni, kifakadt: 'Mit gondolsz, nem vagyok én nő, hogy csókolozunk?' – és megjátszott mogorvasággal hátat fordított Attilának. Az pedig panaszos hangon siránkozott: 'Nem is szeret engem Laci bácsi, ha így beszél velem!' De azért tudta, érezte, hogy nem úgy van. Megható volt, amilyen gyermeki szerelemmel tudott ránézni az uramra. 'Laci bácsi' Hatvany nem hatódott meg csak én...«

Valachi Anna: Egy pszichoanalitikai orvos–beteg kapcsolat rekonstrukciója (dr. Rapaport Samu és József Attila). ItK 1987–88. 5–6. sz. 581–616. Az idézett rész: 595.

Három szempontból is szemügyre vehetjük őket. Vizsgálva, mi késztette megírásukra; milyen szerepet játszottak az adott vitában; mi lett hatásuk a költő pályájára. Másrésztől azonban mindezek a tanulmányok, kritikák, vitacikkek a költő kéziratban maradt műveivel, jegyzeteivel, terveivel együtt alkalmasak ekkori filozófiai, esztétikai, politikai nézeteinek megismerésére, s ha ilyen van, ezek rendszerének rekonstruálására. Ezen kívül természetesen stílusának, nyelvének, eszközeinek jellemzésére is.

A Pintér Jenő-kritika

Megjelenési időrendben nem, de megírásának időpontja szerint az első József Attila-tanulmány a Pintér Jenő *Magyar Irodalomtörténetéről* írt bírálat,¹ amelyet eredetileg a Századunkba szánt, de ott Hatvany Lajos írása kiszorította, s így csak 1929 őszén jelent meg három folytatásban az Előőrben. Különben mindkét orgánumba beleillett; Pintér Jenő mint az akadémikus konzervatívizmus, egyszersmind a bethleni rend képviselője, egyformán célpontja volt a radikális, liberális és a népi támadásoknak, már csak azért is, mert a mázsás budapesti tankerületi igazgatóban mindenki ifjúkora tanárát szidhatta. Persze az előkép itt is Szabó Dezső, aki a *Segítség* Maczuga főigazgatójában örököltette meg Pintért, de „egyenesben” is sokszor támadta. Igaz, a liberálisból konzervatívává vedlett, műveit a neki alárendelt, bedolgozó tanárok seregével előállító Pintér rá is szolgált a támadásokra; szövegei lapossága, ítéletei és csoportosításai, egyoldalúsága szinte kihívták az ellenvéleményt.

A fiatal, egyetemi pályáját be sem fejező költő fölényes tudással, maró gúnnyal ront neki a kétkötetes irodalomtörténetnek. Meglepő a műveltsége, nagy olvasottsága nemcsak az adatok, évszámok helyesbítésében, hanem a csoportosítások ellen emelt kifogásaiban is. Leginkább persze Pintér semmitmondó, tartalmat elmesélő mondatait pécézi ki, mégpedig nyelvtani szerkezetet

¹ ÖM 3. [8] 26–38. – Megírásának egyik indítékát Zolnai Béla glosszájában látja Kovács Sándor Iván: *Pannóniából Európába*. Bp. 1975. 266–268.

éppen úgy, mint terminológiai ellentmondásokat. De ezeken túl: határozott baloldali álláspontról bírál. Ezt leginkább a cikk 6. pontja bizonyítja, ahol Juhász Gyula, Szabó Dezső, Füst Milán, Balázs Béla, de főleg Ady igazságtalan és méltatlan tárgyalását kifogásolja. Áruklodó ebből a szempontból Móricz Zsigmonddal kapcsolatos mondata is: „Móricz műveinek olvasásakor a magyar lélek nem a mű, hanem a műben megmutatkozó valóság miatt keseredik el, azon valóban nem üdülhet.”¹

A bírálat rávilágít arra, hogyan alakítja ez idő tájt a költő saját esztétikai, filozófiai fogalomkészletét. Mivel Pintér könyvére főleg a tartalomelmondás a jellemző, ez alkalmat ad József Attilának arra, hogy nézeteit tartalom és forma viszonyáról, témáról, korszakokról, korstílusról megemlítsé. A fiatal költő írásmódja, stílusa ironikus és metszően éles, hetyke és metaforadús. Igaz, Szabó Dezső nyoma ott van rajta, de van benne eredeti és meglepő is: „Ámuljuk csak sorjában végig a könyvet” – ez még Szabó Dezsőt idézi, de önálló lelemény az ilyen fordulat: „miféle témák csillognak az irodalomtörténet felszínén, de nem mély áramában...”, „csinálja meg a cafrangokból rövidáru múzeumát”, vagy: „Palotást járhatunk szerzőnk művének a kivonatolhatatlan egyéniségek jellemző ütemére”; „szemléletünk úgy kitisztul, mint-ha fénymázzal kenetnének”. Kissé pajzán, talán túl erős csattanója is: „s a magyar költő teljes díszében elődereng »széplelkű« Csokonaink, hallván a pintéri szózatot: »Nagy olvasottsága nem ártott vele született költői tehetségének.«

Mit szölsz ehhez, óh én Vitézem?

*»Ámor ezt hallgatta, nevette és jelül
Egy kisedd mennydörgést durranta balfelül.«*

– No, nem ilyen kétköteteset.”² A bírálat végén ez áll: „(Folytatjuk.)” Vajon valóban megírta-e a folytatást? Az Előőrs elégette-e meg a hosszú tanulmányt? Mindenesetre: Pintérnek a helyenként aláhúzott kötetében, amelyet a Petőfi Irodalmi Múzeum

¹ I. m. 35.

² I. m. 31.

öriz,¹ még sok felhasználatlan anyag lehetett. Elsősorban a legújabb kori irodalomra vonatkozó kifogásait nem írta meg: lehet, hogy a folytatás ezeket tartalmazta volna.

Ady-vízió

Valószínűleg a Pintér-kritika után, 1929 augusztusában írta meg tanulmány terjedelmű hozzászólását A Toll Ady-vitájához, az *Ady-víziót*.² A Toll Ady-vitája Vészi József cikkével kezdődik az 1929. július 7-i számban, de az igazi vitát Kosztolányi Dezső *Az írástudatlanok árulása* című tanulmánya (július 14-én, a 13. számban) váltotta ki. Ettől fogva több héten át sorjáznak a cikkek augusztus 25-ig, Zsolt Béla vitazáró cikkéig.³ Kétségtelen: az Ady-vita nemcsak A Toll feltűnést kereső szerkesztői akciója, hanem a 20-as évek vége korszakváltásának, lappangó feszültségének megnyilvánulása is – Ady ürügyén. A szerveződő „középosztályi fiatalság” éppen úgy Adyval határozza meg magát, mint az októbristák, a Nyugat nagy nemzedéke vagy az ifjú radikálisok.

József Attila tanulmánya azonban – s ezt az irodalomtörténetírás már megállapította⁴ – voltaképpen nem Ady költészetéről szól, és csak látszólag a vitáról. Ady-élményét néhány más megjegyzéséből és főleg 1930. márciusi Ady-verséből olvashatni ki. Ebben a tanulmányban inkább láthatólag nagy kedvvel, szinte kihívóan jellemzi egy-két találó mondattal a vita eddigi résztvevőit. Például: „Márai Sándor óvatos eleganciával szombataskodik Kosztolányi körül, a sólyom és a hiúz egybenőtt szemével figyeli.” Vagy: „Kassák Lajos lutheri pózban ágál, színes tintásüvegeket vagdosván Kosztolányi ördögi fejéhez.” De vitája a legtöbb hoz-

¹ I. m. 287–295.

² ÖM 3. [8] 15–26. L. róla: *Forgács* [57] 37–43.; *Kenyeres* [105]; *Tverdota* [199]; *Tverdota* [200]; *Tverdota* [206] – *Szigeti* [175] 113–114.

³ Bibliográfiai adatokat l. ÖM 3. [8] 286. – Kosztolányi cikkének legújabb értelmezése: *Király* [314]

⁴ Főleg *Tverdota* [199]

zászólóval szinte formállogikai; mondatokat, állításaikat, fogalomrendszerük belső ellentmondásait pécézi ki, igazítja helyre kissé tanítóbáncsis modorban; valóban „szertelen”, ahogyan azt Zsolt Béla a vitazáróban említi.

Rokon- és ellenszenveit a költő nem titkolja. Kosztolányival vitatkozik, de nagy tisztelettel, és tulajdonképpen felmenti: „Cikke is csak vízió, nem revízió, nem kritika.” Zilahyt, Márait látható ellenszenvvel, élesen kommentálja, de indulata már ekkor elsősorban Babits cikke kapcsán érezhető, őt oktatja, teszi helyre, gúnyolja legélesebben. Legnagyobb hódolattal és tisztelettel Ignotus írásáról szól, „remekműnek” tartja, bár voltaképpen őt is bírálja. Az mindenesetre kiderül, hogy bár Adyt nagy, szuverén költőnek tartja, egy-egy versét bírálhatónak, vitathatónak. Az az érzésünk, hogy alig is tudja magát visszatartani egy ilyen bírálattól...

De az *Ady-vízió* megírása voltaképpen azért fontos számára, mert esztétikai nézeteit akarta valahol kifejtetni. Igaza van Tverdota Györgynek: ezek ekkorra, 1929 közepére már rendszerre álltak össze, és József Attila látható örömmel s enyhe nagyképűséggel ki is fejté őket. Ekkor még erősen a „lélektanosság” ellen foglal állást, és ezen akkor nemcsak pszichologizálást ért, hanem a Nyugat impresszionista, szubjektív módszerét. Ő a kritika számára objektív mércét keres. Rendszerének alapja ekkor már az ihlet, ez a külön minőség, külön „szellemiség”, amely nem intuíció és nem is spekuláció. Másik alapfogalma a nyelv, a nemzeti nyelv. Ezzel kapcsolatban írja le az azóta oly sokszor idézett mondatát: „A nemzet közös ihlet.” Ezt folytatva pedig: „A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs.”¹ És ugyanakkor az öntörvényű versre, a versegészre, a versszerkezet belső törvényeire vonatkozó finom, belülről látott megfigyelések sorát jegyzi fel.

Tverdota György egyenesen úgy látja, hogy az *Ady-vízió* azért is fordulópont József Attila elméleti gondolkodásában, mert benne – mintegy vitában Németh Andorral – már elismeri a reflexió, a gondolati elem létjogosultságát a költészetben, szemben a „tisztá vers”, a „bájoló-ráolvasó” gesztus korábbi

¹ L. részletesen Tverdota [206]

kizárólagosságával.¹ Magam úgy látom, hogy a „tisztá vers” eszménye korábban sem volt nála olyan egyeduralkodó, hogy kizárta volna a reflexió igényét. A Babits-költéssel való tudatos birkózásában is a gondolatiság költői megformálásának saját módját kereste, s erre ösztönözte a Szabó Lőrinc-költészet és talán már Valéry olvasása is.

A Babits elleni pamflet

1930. január 10-én jelent meg A Tollban József Attila egyik legnagyobb port felverő, hosszan tartó hatású írása, a Babits Mihály elleni pamflet. Babitsnak *Az istenek halnak, az ember él* című verseskötetét támadja.²

A cikket A Toll első oldalán a következő kis megjegyzéssel harangozza be, amelyet szinte bizonyosan maga József Attila írt: „E számunkban József Attila merészen tárgyilagos kritikáját adjuk Babits Mihály új verseskötetéről. József Attila ezzel a Gyulai Pál óta nélkülözött tárgyi hozzászólással tüntetni kíván kritikánk kritikátlansága: a lélektanos játszadozás és a mondvacsinált tekintély előtt való szolgálai elaljasodás ellen. Egyesek talán kíméletlennek találják majd, s már ezzel is elárulják szellemi fertőzöttségüket; mert a kíméletlen fogalma a költőt mint embert állítja a gondolat előterébe, márpedig a kritikust a magánember nem érdekelheti. Ehhez az érdeklődéshez néki csak mint magánembernek van joga. A művei elszakadnak írójuktól, magukért állnak helyt a maguk módján. József Attila álláspontja ez és mindenkié, aki a tisztaságot megbecsüli és megköveteli.”

A cikk keletkezéséről, indítóokairól a kortársi emlékezések és

¹ *Tverdota* [208a] 196–197.

² Babits Mihály, mint *Régen elzengtek Sappho napjai* c. versének zárósora bizonyítja, mindkét főnevet kisbetűvel írta, és nyilván így akarta szerepeltetni kötete címét is. (A kötet borítóján csupa nagybetű szerepel.) József Attila kritikáját viszont: *Az Istenek halnak, az Ember él* címmel, tehát két nagybetűs főnévvel jelentette meg.

a szakirodalom már régebben szóltak, ezek a megállapítások ma csak kisebb kiegészítésre szorulnak.¹

Babits Mihályt személyesen ismerte: Reviczky utcai lakásában 1928 decemberében kereste fel a fiatal költő. Illyést talán ekkor vihette el, és ez a találkozás – Basch Lóránt emlékezése szerint – mindjárt vitába torkollott, mégpedig Croce intuicionista esztétikája körül. Babits Mihály szerepe a Nyugatban és az egész magyar irodalomban a 20-as évek végén egyre fontosabbá vált, s ugyanakkor személye, működése, cikkei egyre inkább a támadások középpontjába kerültek. *Az írástudók árulása* szerzője egyre gyanúsabbá vált a népies és radikális baloldal előtt, és amikor ehhez a Baumgarten-díj kurátori tiszte is hozzájárult, Ignotus neve pedig lekerült a Nyugatról, őt tartották a hivatalossággal való kiegyezés fő mozgatójának. Az Előőrstől a liberális körökig, Szabó Dezsőtől Kassáig bírálják 1929-ben Babits Mihályt. A Toll például 1929 szeptemberében az Ady-vita kapcsán éles hangú vitába bonyolódik bele, és Zsolt Béla le is írja: „Babits Mihály már akkor elszakadt tőlünk, amikor a kommunizmus alatt vállalta az egyetemi katedrát, majd amikor a kommunizmus után a *Magyar író 1919-ben* című vallomásában megcsúfolta hitünket, a tényeket és saját múltját, s a *Timár Virgil fiá*-ban egy egész kört és korszakot, amelynek írói kibontakozását és emelkedését köszönhette. Ez a szakadás azóta teljes.”²

A Toll már korábban is csipkedte Babitsot, Cholnoky László öngyilkossága alkalmával, egy májusban megjelent glosszában „ösztönösen konzervatívnak”, a vidéki katolikus középosztály magatartását képviselőnek nevezi.³ A Cholnoky-ügy kapcsán foglalt állást a Baumgarten-alapítvány és Babits ellen Kassák Lajos is.⁴ Mindezeknek a támadásoknak nagy része persze a

¹ L. a szöveget ÖM 3. [8] 48–60.: a rá vonatkozó irodalmát uo. 297. skk. – A korábbi irodalomból elsősorban *Németh A.* [129] 377–540. A legalapvetőbb három feldolgozás: ÖM 3. [8] jegyzetanyaga: 297–304.; *Basch* [23]; *Tasi* [189]. Az általam itt nem érintett részletekre vonatkozólag ezekre utalok.

² *Zsolt* [403]

³ A Toll, 1929. máj. 19. 51.

⁴ *Kassák* [306] – Babits ekkori baloldali kedvezőtlen megítéléséről l. *Vas* [399] I. 73., II. 373.

kultúrpolitikus Babitsot éri, a művészt élesen és kegyetlenül csak Szabó Dezső *Filozopter az irodalomban* című pamfletje¹ meri bírálni, a *Halálfiáról* írva. Ezzel kétségtelenül példát, indítást adott József Attilának. Írásán ott van Szabó Dezső stiláris nyoma is.

Szabó Dezső felől is, A Toll köre felől is áradt a Babits-ellenesség József Attila felé. Láttuk, hogy már 1929 nyarán az *Ady-vízió* írásakor is támadta. Basch Lóránt² egyenesen úgy véli, hogy a cikk megjelenéséhez nagyban hozzájárultak éppen A Toll köréhez tartozó írók, akik „nyilván eszközül használták fel kampányukban a fiatal költő Babits-ellenes indulatának dühödt kitörését”.

Ignotus maga, mint erre már Tverdota György is figyelmeztetett,³ nem egészen értett egyet a cikkel, hiszen erre utalhat Hatvany Lajoshoz írott levelében az általam már idézett mondat: „József Attilát minap egy kicsit megfeddtem filozófiai és kritikai írásainak át nem gondolt voltáért.” Ez azonban nem zárja ki Ignotus ösztönző hatását, és azt sem, hogy A Toll köre, benne Ignotus Pál ne buzdíthatta volna támadásra. A Nyugat-afférban József Attila – természetesen – az őt szeretettel támogató Ignotusszal értett egyet. Hozzájárulhatott tehát az általában erős Babits-ellenes hangulat a pamflet megírásához, ám ugyanakkor kétségtelennek tartjuk, hogy a költő egyéni elhatározása, Babitsról alkotott saját véleménye volt a döntő a cikk közzétételében is.

Természetesen maga a Babits-kötet és Babits költészete általában kihívás lehetett a kritikus, teoretikus József Attila számára. Németh Andor már legelső könyvében is így emlékezik:

„József Attila nem politikai magatartása miatt vonta felelőségre Babits Mihályt. Ő azt mutatta ki, hogy rossz verseket írt. [...]

Babits megítélt kötetének összhatása valóban lesújtó, szomorú, sivár. Ma már nem tudom, hogy Attila ezt hogyan mutatta ki. Beszélgetéseinkre azonban még emlékszem:

¹ Szabó Dezső: *Filozopter az irodalomban*. (Babits Mihály: *Halálfiái*. Regény) Bp. 1929. Boór Bálint kiadása, 47. (Kritikai füzetek I.)

² Basch [24] 7.

³ Kortársak [108] I. 737. jegyzetében

– A költő akkor költő, ha magával ragad. Mennybe vagy pokolba, egyre megy. Legyen üdvözült, legyen kárhozott, tépje ki magát a hétköznapi kötelekeiből, a téri korlátoltságból, gyorsítsa az időt, feledtesse el velem a fizikai élet törvényeit.

– Babits engem lehúz. Versei fülledtek, mint a betegszobák. Kedélyállapota, melyet közügynek tekint, ajos-bajos nyöszörgés, a fejfájós ember aszpirinés nyögösködése, a megintett rétor macskajaja. Hallgasd meg ezt: – nyúlt a könyv után.

*Én így szeretem ezt, spaléta nélkül,
mikor keresztet vet reám az ablak
keresztlécével, és a hold bekékül
szobámba, jaj! Hogy éjről-éjre kapjak
a bús Mosáshoz, mely lelkemben öblög,
titkos kékítőt...*

– Most jól figyelj! [...]

– Költészet ez?

*...Drága oldás,
hol kín a kinnak tiszta orvosa,
mert egygé, mint a kereket a forgás
olvasztja mind a szívek ritmusa,
mely az Élet ritmusa...*

– A második „mely” már! És hogy zötyög! Skandáld csak:

*mely az É-letrit-musa! Minden bűnöm
oldódjon az Életbe! Hulljon, hulljon
kereszt ágyamra, lúg szememre! Szűnjön
külön életem kicsi kínja! Múljon
s Minden-Élő kinjaiba! Csöpp lesz
melyet az Ur szent tengere lep el...
Fű... ember... állat...
S a Halál se több lesz,
mint két ing közt egy meztelen kebel.*

– Mint két ing közt egy meztelen kebel... Ez viszont szép.
Comme un sein nu entre deux chemises. Méltó Valéryhez.

– Nézd meg, mennyi nagybetűt használ! A bús Mosáshoz! Az Élet ritmusa! Szent Fájás! Míg a Halál jövend a Vakaróval! A Nagy Varázsok! A Rémek. A Nagy Ének! A Tisztulás Hegye! Megannyi elvontság, jelkép, idea! Én becsülöm a filozófiát, de versben nincs helye, a vers érzékelés legyen, ne utalás.”¹

És itt egy pillanatra meg kell állnunk: valójában milyen Babits József Attila által olyan vehemensen támadott verskötete? Milyen helyet foglal el Babits életművében? Mindenekelőtt egy filológiai megjegyzés: Mikor is jelent meg *Az istenek halnak, az ember él?* Kardos Pál² monográfiája bibliográfiájában 1928-ra teszi a megjelenést, Bokor László³ ezért is állítja, hogy a kötet 1928-as megjelenése után József Attila egy teljes évet vár, és csak Németh László kritikája adta meg a végső lökést a megíráshoz. Babits verseskötete valójában csak 1929 őszén jelent meg. Előző kötetének (*Versek 1902–1928*) végén újabb verseit foglalta össze *Az istenek halnak, az ember él* címmel; és erről a *Versek* kötetéről írta Illyés Gyula tanulmányát a Nyugat 1928. december 1-jei számában.⁴ Ez a ciklus jelent meg utóbb külön kötetben, megtoldva egy *Újabb versekből* című ciklussal. Ezek – Kardos Pál kötetéből ellenőrizhetően – 1928 decemberében, 1929 januárjában, márciusában megjelent versek, sőt közülük három csak a Nyugat 1929. augusztusi számában látott napvilágot. József Attila erről a vékonyabb füzetéről írta bírálatát, legélesebb sorai például a *Gondok kereplője* című, az *Újabb versekből* című ciklusba felvett verset illetik. Persze, Illyés és mások kritikái az előző kötetéről ugyancsak ösztönözhatték saját véleményének kifejtésére.

Az istenek halnak, az ember él című füzetben Babits „esztergomi korszakának” néhány nagy verse kapott helyet, életfelfogásának, viláértelmezésének, történetfelfogásának néhány nagy ösz-

¹ Németh A. [127] 104–106.

² Kardos P. [305]

³ Bokor [33] 342.

⁴ „Babits verseit az Athenaeum kiadásában most megjelent összes versei között olvastam és elolvastam többször az egész kötetet, hogy újra és újra ellenőrizsem, igazam van-e, mikor egész költői oeuvre-jében a legutolsó ciklust, az Istenek halnak, az ember él verseit szeretem legjobban?” (Illyés [295] 706.)

szefoglalója: *A gazda bekeríti házát*, amely elhatárolódás, védekezés és vita a Szabó Lőrinc-nemzedékkel; a *Politika*, „A Martinuzziak kora jött el...” messzehangzó mondatával; a *Kabátdobós, kalaphajítós*; vagy a babitsi költészet formáit és belső problémáit is összefoglaló „cigány versek”, a „*Vén cigány*”, a *Cigány a siralomházban*. A kötetben van a maga műformájában szinte fájoan tökéletes *Magyar szonett az őszről* vagy az igazán újszerű és izgalmas *Psychoanalysis christiana*. Ámde mellettük Babits fölvelt a kötetbe kísérletibb és kísérletlenebb verseket is. Ahogy Illyés kritikája kifejti, és a későbbi kritikai értékelés is megerősíti,¹ ekkor formálja saját „lírai realizmusát”, tanul a fiatalabbaktól, ekkor veti le korábbi díseit. De be kell vallani, az *Egyfajta kultúra* a maga erőltetett szójátékával, vagy a *Ketten, messze, az Ég alatt...* II. része kísérletező alliterációival és szóhalmazásával kevésbé sikerült. Babits saját szerepét is formálja, versben is úton van a Nagy Megörző, a Múltat Folytató magatartása felé, telve belső bizonytalansággal, vívódással, kétellyel. És ez a kettősség leginkább akkori szerelmes verseiben erős, házasságának belső feszültségét olykor túlszaggatott, néha ügyetlen módon adja vissza.

Németh G. Béla véleménye szerint is: „A Fenyő Miksának szánt verses Babits tósztt bármily verseszmény oldaláról is alig több klapanciánál. Az *Egyfajta kultúra* izzadt mesterkéltsege is alig vonható kétségbe. S a *Gondok kereplője* is, ha egyáltalán megfog, nem versként, nem versbeszéd-művészetével fog meg.”²

A fiatal József Attila úgy érzi, hogy ő ekkor már túl van ezen a zaklatott kísérletezésen, a lehető legtömörebb, egységes metaforikájú kompozíciókra törekedett, azaz az ifjúság fölényével meg volt róla győződve, hogy ő a jobb költő...

A Nyugat 1928. december 1-jei számának élén jelent meg Illyés Gyula már említett tanulmány terjedelmű írása az 1928-i *Versek* kiadásáról, de *Az istenek halnak, az ember él* címmel. „Elsősorban

¹ *Rába*: A magyar irodalom története [333] 257–258.

² Németh G.: [130] 18. – (Vö. Gyertyán [66] 286. L. hasonló véleményt Hatvany [185] 280.)

egy fenékgig humanista, tehát legemberibben emberi, legjelenválóbbs lélek átalakulása, aki minden mozzanatában a lehető legmélyebben élte át ezt a kort »milliók helyett« és sub specie aeternitatis...»¹ Kiemeli egyre közvetlenebbé váló humanitását, a versekből kicsapó „belső meleg”-et és ugyanakkor azt, hogy „állandó izgalom, csapkodó fény vonul a sorokon s még a legnyugodtabb lelki állapotot tükröző vers is úgy áll, mint napsütésben a tó milliiónyi lángjával”.² József Attila evvel a bírálattal nem értett egyet, a Petőfi Irodalmi Múzeumban régebben őrzött, most lappangó példányt megjegyzéseivel és aláhúzásaival látta el. Említi ezt a példányt Fövény Lászlóné is; idéz belőle két megjegyzést: „Ha a cikk azt írja, hogy Babits könyve a kultúra legsajátosabb szava, ő eléje szúrja: a »polgári ellenforradalmi kultúráé« – ha a cikk azt mondja, hogy Babits »éppen úgy szemben állt korával, mint a többi forradalmi kortársai«, ő a forradalmat áthúzza és föléje írja »kispolgár»”.³

Illyés helyeslő, elismerő hódolatát egymás után követték az év folyamán a dicsérő bírálatok, köztük Németh Lászlóé a Napkeletben.⁴

Babits Mihály 1929. április 16-tól egy időre visszavonult a Nyugattól, ennek a lépésének okai vitatottak.⁵ Újabb, immár vékonyabb verseskötete, mint említettük, 1929 őszén jelent meg. Erről ekkor aránylag kevés bírálat jelent meg, mindenesetre a leghamarabb Németh Lászlóé az Erdélyi Helikonban, majd az év legvégén Bálint Györgyé Az Estben.⁶

Mihelyt Babits átvette a Nyugat szerkesztését, azaz 1929 no-

¹ *Illyés* [295] 703.

² I. m. 708.

³ *Fövényné* [59] 102.

⁴ A kritikák felsorolását l. A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 6. [334] 148–149., itt is helyesbítendő azonban Illyés kritikájának elhelyezése, amely nem az *Istenek halmak...*, hanem a *Versek* (1928) kritikái közé iktatandó.

⁵ L. részletesen *Tasi* [189] 148–149.

⁶ L. A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 6. [334] 148. – Bálint György kritikájának hangvétele: „Nehéz beszélni róluk és kibontani önmagukban tökéletes szépségüket. Az egyetlen célszerű, lehetséges és méltóan tisztelgő attitűd: el kell olvasni őket.” (*Bálint* [235])

vemberében, azonnal közölte Németh László alapjában lebecsülő és fölényes hangú bírálatát a *Nincsen apám se anyám* kötetéről. József Attila ezt joggal Babits véleményének is tekintette. Németh Andor így emlékezik erre: „Az olvasóra bízunk, képzelje el, mit érzett a fiatal költő, mikor a Nyugat friss számát izgatottan fellapozva e fölényesen szánakozó sorokat, melyek mint szemetet fricskázzák ki az irodalomból, megpillantotta. Ha azt mondjuk, hogy előbb elsápadt, aztán fülig vörösödött, hogy reszketni kezdett, hogy ájulozott a felháborodástól, keveset mondunk. A fogait csikorgatta dühében, szemét elborította a vér, ölni akart. Az volt az érzése, hogy megfullad, ha nem áll a sértésért bosszút. És nem a bírálóra haragudott, hanem Babitsra, aki hagyta, engedte, helybenhagyta, hogy a lapjában csúffá tegyék.”¹ Mindezek a tényezők együttesen okozhatták, hogy 1929 végén a fiatal költő elszánta magát a Babits-pamflet végleges megírására. Az *Ady-vízió* sorai is mutatják, hogy 1929-ben már szinte készen állt érvrendszere. De a leadást, a közvetlen megjelentetést valószínűleg mégiscsak az Ignotus-eset és a Németh László-bírálat okozta ütés indokolta. József Attila 1929. december 28-án érkezett vissza Pestre, ezután történhetett, hogy a Japánban többeknek felolvas-ta tanulmányát, és lehetséges, hogy Hatvany Lajos közvetlenül is ösztönözhetette a tanulmány leadására.²

Maga a tanulmány – a pamflet – különböző elemekből áll, bár természetesen egységes mű.

Most is fontosak számára az elvi, esztétikai meggondolások. Ezekkel indítja írását, és többször is visszatér rájuk. Legelsőnek némileg kérkedő-filoszofos módon szól a *tondiról* és a *manáról*, a Róheimnél olvasott fogalmakról, hogy leszögezhesse: „A költő tehát a tudomány álláspontja szerint is vajákos, táltos, bűbájos.”³ És innen kiindulva jut el a mítoszokig és akkori gondolkodásának

¹ Németh A. [129] 439.

² L. erről *Tasi* [189] 159.: Hatvany Babitsot elítélő, éles véleményét l. Gombosy Sándor álneven írt cikkében (*Hatvany* [285]. – Komlós Aladár szerint Németh Andor meg ő egy Rákóczi úti kávéházban megpróbálták lebeszélni a kiadásról. (*Komlós: Emlékkönyv* [87] 208.)

³ *ÖM* 3. [8] 48. – L. *Tverdota* [206]

kulcsfogalmáig, az ihletig: „A lélek ... átlényegül ihletté, amely a szemlélhetetlen világegész helyébe szemlélhető műegészet alkot...” Másik alapelvét is leszögezi: „a mű közvetlen egyetemes-ség ... határolt végtelenségnek is mondhatjuk”¹

A pamflet egy másik helyén pedig a forma és a tartalom viszonyát érintve kifejti, hogy „az írott forma tárgyi művészete nem a mérték, ütem és rím kellékeinek kiállításában, panorámájában, hanem a mű legbensőbb indítékai, mozzanatai helyzetének változtatásában áll”. És ez a rész nemcsak elvi fejtegetés, hanem a „szallagúton” fölfelé haladás híres hasonlatával saját költői gyakorlata érzékletes megelevenítése: „Az első mozzanat uralmát fokozatosan átengedi a másodiknak s ez a harmadiknak. Majd az első mozzanat újból kibontakozik, de gazdagabban és a szintén gazdagabban jelentkező második mozzanat mögé húzódik. És így tovább, mindaddig, míg nem kész az írásmű, amikor is azt látjuk, hogy a motívumok tulajdonképpen átvették lassacskán egymás jelentését és jelentőségét, – a végire érven már csak egyetlen egy mozzanat, motívum áll előttünk, ami nem más, mint maga a mű. Hasonlattal élven, formaművész kézen fog egy ismeretlen tájon, egy ismeretlen hegy lábánál. Szallagúton vezet fölfelé, egyre szűkülő körökben. Az első lépésre is tájat látunk. E tájra azonban a szallagúton fölfelé haladván észrevétlenül másik táj terül, hiszen közben északról keletnek, majd pedig délnek és nyugatnak megyünk. De így visszajutunk újra északra. Ekkor már föltebb vagyunk, de ugyanarra tágul szemünk, amire egy körrel lejjebb és mégis mást látunk. Most egyetlen pillantásra fölfogjuk mindazt, amit előbb északról és részben északkeletről meg északnyugatról szemléltünk. Fönn az ormon aztán egyszerre nézhetünk a szelek minden iránya felé és ki-ki annyit lát, amennyi szeme van. A csupaszem utas egyetlen metszetlen kör közepén találja magát, egyívű éghajlat alatt. Csak maga az ösvény tűnt el a növényzet között. Hát ez a formaművészet. Kosztolányi így írja a legszebb magyar prózát.”²

¹ I. m. 48.

² I. m. 50. – A „szallagút” egyébként – Péter Lászlónak a lektori véleményében kifejtett véleménye szerint – „szerpentin” József Attila-i magyarítása.

Innen pedig eljut ahhoz a korábban már – Villonra hivatkozva – kifejtett gondolatához, hogy a tárgyak maguk nem keltik sem a rút, sem a szép érzését. Elválasztja az esztétikai élményt, szépséget meg a tetszetősséget, talán azért is, hogy ez irányú fejtegetéseit így zárja: „nem értékítélet, hanem közömbös ténymegállapítás, hogy a könyv nagyobbrészt visszatetszést kelt”.¹

Ez esztétikai, elméleti fejtegetéseinek mintegy illusztrációja és talán az egész írásmű legsikerültebb része a Nyugat költőire vonatkozó jellemzések, hasonlatokba, képekbe burkolt értékelések sora, amelyekből nem is rejtetten, a Kosztolányi iránti csodálata olvasható ki: „Kosztolányi fontos stratégiai magaslatokon siklik hótalpakon, űzi friss téli sportját; ritkán veszi elő a nagyágyút, de éppen az a Kosztolányi csodálatossága, hogy hólabdával is megvédi érzékeny hadászati pontjait az alaktalan és együttesében tartalmatlan anyag alattomos támadásai ellen. Még a vihar sem mer elébe lépni – maga csinál hát vihart, mint egy isten, pusztán azért, hogy arca a hempergésben kipiruljon. Juhász Gyula bérci váromladék fokán mereng, füzesekre és meleg alföldi tavakra – az ellenség mintha más tájakra vonulna előle. Babits szemétdombról pislog fölfelé, de nem is föl, hanem le, le, egyre lefelé.”² Folytatódnak e jellemzések a költők magatartásával kapcsolatban: „A művész vagy derűs tájakon, vagy inkább rettetgető őserdőkben vezet s mi lélegzetfojtva követjük. Ady megy előre, megállás nélkül, komoran és annyira rettenthetetlenül, hogy elfelejtjük, hol is járunk. Nagy hatásának ez a titka: észre sem vesszük az ellenséges, rontó és mérges tájat, anyagot, annyira rajta felejtjük szemünket ezen a suhogó, ragyogó lelken. Kosztolányi kemény ingben, nevetgélve, cigarettázva, fölényesen vezet s ezért nem szeretik sokan, mert a legtöbben meg akarnak hatódni, holott a kisgyermek panasza óta erre nemigen van alkalom. Pedig ez a magatartás a bámulatos. Ám akik ezt nem szeretik, azoknak ott van Juhász Gyula, aki maga is megilletődik és közben imákat mormol, de mégis megy, megy előre.”³ Ezeknek a

¹ I. m. 59.

² I. m. 57.

³ I. m. 59.

kis jellemképeknek tömörsége, érzékletessége, rejtett humora az 1929. év verseihez közelíti őket. Igaz, voltaképpen csak lazán kapcsolódnak a Babits-kötethez, inkább csak azért, hogy végül odalegyintsen: Babits bezegg ennél sokkal rosszabb...

Egy másik általános mondanivaló, indulat a Babits-tanulmányban a kritika ellen irányul, pontosabban a zsurnalista, impresszionista, „lélektanos” kritika ellen. Szóhasználata, indulata itt emlékeztet leginkább a Szabó Dezső-pamfletre („Mármost ha lélektanos ökör vagy elaljasulóbb szellem volnál...”),¹ és ugyancsak az ő vaskos humorát idézi az a kritikaparódia, amely a tanulmányt zárja, és amely nem annyira Illyés Gyula Nyugat-beli kritikáját gúnyolja, hanem egy szépelgő zsurnalistáét, Az Est lapok stílusában. (Talán éppen Bálint György idézett kritikáját.) Sőt az egyik állítást háromféle variánsban, szabadelvű, „Klebsberger sajtó” és nemzeti radikális változatokban is megfogalmazza, szinte Karl Kraus, de legalábbis Karinthy paródiaérzékével. Egyébként a „lélektanosság” elleni tiltakozása nem annyira filozófiai alapú, hanem az impresszionista, a „lelkiző” és szépelgő napi bírálat ellen irányul.

A tanulmány második felében egyébként szinte odahagyva a Babits-témát, egy „költészet-bölcseleti formátan” körvonalait is fölvezet, és egy műalkotás központú, sőt metafizikai ihletésű esztétika vázát is: „...a műforma magának az emberi ihletnek tárgyiasult ereje, valóság-alak pedig az isteni ihleté. [...] A valóságot elemezvén Istenhez jutunk, a múnél az ihlethez, az észen kívül az egyetlenhez, ami az állattal szemben emberré tesz.”²

Ezen a kereten belül foglalkozik voltaképpen a Babits-kötettel. A becsmérő jelzők és megállapítások sorát önti rá: „zagyvaság”, „de nyelvünknek ennél rútabb, szutykosabb, *tehetetlenebb* és alantasabb mozdulatát még nem vettem fülembe”³ (a mondatlejtés és igehasználat itt is Szabó Dezsőt idézi); „végig zavaros vers”, „hol nyegle, hol barbár szövégek”, „gyöngécske vers”, „Égi

¹ Uo.

² I. m. 58. – L. róla részletesen: *Tverdota* [206] 380.

³ ÖM 3. [8] 49.

kalácsba való, szűken mért mazsolaszemek ezek, valami undorító kulimászban...¹ Mindezzel pedig szét akarja rombolni a Babitsról kialakított közvélekedést: azt, hogy formaművész; hogy eredeti; hogy humanista költő. Így jut el egészen addig, hogy rossz versszerkesztőnek mondja, stílustalannak, és végül még Szabó Dezsőt is meghaladó durvasággal kijelenti: „Akinek ilyen nyákos, üres odú a lelke, lehet-e formaművész.”² Bizonyításának eszköze: a negatív szövegelemzés, a Babits-versek ritmusának, szavainak részletes elemzése, a képek, metaforák, kapcsolatok szétboncolása, annak bizonyítására, hogy milyen rosszak, szerzetlenek, logikátlanok. Kijelenti: „Ennek a versnek az elemzése nem is műtét volt már, hanem hullaboncolás.”³ És még fokozza, továbbfeszíti a támadást: átírja Babits verseit, megmutatván, hogyan kellett volna őket megírnia.

Ez azután valóban abszurd és gyerekes, valóban felesleges kötözködés, hetyke Szabó Dezső-s mozdulat. De azért mögötte fel kell figyelnünk arra, mit árulnak el ezek az átírások legmélyebb költői természetéből. Már Kenyeres Zoltán rámutatott,⁴ hogy átalakításai kapcsán alkotómódszerének rejtett titkaiba pillant-hatunk bele. A leghíresebb ilyen átírás három állomása például:

Babits:

*A csupasz fák csúcsa mint tűk hegye bök be
az égi flanellba:
az Isten a földet hóba és ködökbe
puhán becsavarta,
hogy óvja azt a pár maradék plántáját,
amit az ember nem
irtott ki még, s amik a bús tavaszt várják
szabadon vagy kertben.*

¹ I. m. 56.

² I. m. 57.

³ I. m. 55.

⁴ Kenyeres [105] 16.

József Attila I. verziója:

*Az Isten a földet puhán becsavarta
égi flanelba,
ráfonta, kötötte havát, ködét,
hogy óvja azt a pár maradék plántáját
amit az ember
nem irtott ki még.*

József Attila II. verziója:

*Csupasz fák gémberedő ágát
puha gyolcs-ködbe csavarja, fedi:
az Isten megóvja világát;
az ember lelkét vaksággal veri.*

Valóban fokozatosabban szelídebbé, harmonikusabbá, bájosabbá változtatja a képet, tömöríti és ritmikailag feszesebbé teszi. Igaz, az utolsó változat már Karinthy *Herz szalámijának* végső állomására emlékeztet, és tulajdonképpen még egy korai József Attila-versnek is gyenge volna. De az irány: a babitsi intellektuális, szakadozott versbeszéd helyébe feszesre fűzött népiesebb ízű forma. Néhány év múlva József Attila önmaga is el fog jutni táj és ember zaklatottabb viszonyának érzékeltetéséhez; már a *Téli éjszaka* költője sem írná át a Babits-verset.¹

A Babits-bírálat tehát többféleképpen értékelhető, több arcú József Attila-mű. Az egyéni motiváció oldaláról: sok benne a magamutogatás, az indulatlevezetés, az erőfitogtatás.

Hatvany Lajos szerint: „úgy írta a cikkét Babits ellen, mintha csak maga ellen írna, minden szóval káromolva, amit legjobban szeretett: már ti. Babits költészetét és abban Babits személyét”.²

¹ Vö. Németh G. Béla megállapításával: „Szándékában, indulataiban valóban botránkoztató, tárgyi megállapításaiban azonban sok az igazság. [...], mert a kiragadott részek, darabok többségében valljuk meg, igaza volt.” (Németh G. [130] 15.) – József Attila bírálatának egy kisebb következetlenségére l. *Török* [196] 252. skk.

² Hatvany [71]

Véleményem szerint talán kevésbé „az Apával” való mérkőzés, mint inkább egy irodalompolitikai helyzet indokolta nemzedéki állásfoglalás szüksége, a fiatal nemzedéken belüli elhatárolódás gesztusa volt a megírás indító oka. Hozzájárul mindehhez, hogy kortársai, Illyés és Németh László vele ellentétben ekkor már Babits tanítványai, szoros körébe is tartoznak, Babitsról csak hódolattal írnak. József Attila tehát a „számon kívül maradotak” nevében is szól.

Ezenfelül kritikai erőpróbának is szánta. Az impresszionista kritikával szemben elméleti rendszerben gondolkodó, ítéleteit belőle levezető kritikus próbájának.¹ Babitscsal szemben ezen felül már az elveiben egyre határozottabbá formálódó, közösséget képviselni kívánó költő is áll, azért radikalizálódik még tovább álláspontja az év tavaszán az *Egy költőre (Sakált kiált...)* című versben. Mindezzel együtt is túlhajtott, durva és feleslegesen vagdalkozó a pamflet. „Kár volt, hogy megírta, szerencsétlen botlás” – összegez évtizedek múlva, de az akkori fiatalokat idézve Jankovich Ferenc.²

Bár van példa a világirodalomban arra, hogy a bíráló átírja a verset,³ a 20. századi magyar irodalomban, nyomtatott kritikában ez nagyon szokatlan módszer. Ebből a szempontból igazat kell adnunk Németh Andor szavainak: „Az írás, amit Babits ellen kiadott [...] egyedülálló a magyar irodalmi bírálat történetében. Ennyi megvetéssel, ilyen becsmérlő hangon utoljára a hitvitázók tépték, gyalázták egymást nyilvánosan. A tanulmány minden ítélete fecskendő méreg, leplezetlen undor és gyűlölködés [...] nyilvánvaló, hogy e sorokat nem az értelem sugallja, hanem a végsőkéig felingerelt, tajtékozó, mindenáron marni és harapni akaró, megveszekedett indulat... A háborgó és fenekedő indulat, mellyel az öcsödi fiúcska kergette körben az udvaron hűgát... Igen, Attila itt megint »a Pista, az a valaki, akinek már mikor született, a kezében kés volt«... De még csak egy karcolást sem

¹ Ezt a szempontot hangsúlyozza Németh G. [130] 15. skk.

² Jankovich [301] 1290.

³ L. Németh G. [125] 16.

ejtett azon, akit a papíron leszúrt. Tombolásában a saját pályáját szúrta le.”¹

A Babits-pamflet *közvetlen* hatása viszonylag csekély volt. A bírálatra Babits Mihály maga közvetlenül nem válaszolt. A Nyugat 1930. február 16-i számában, az Árkádia rovatban (322.) csak az alábbi glosszát közölte:

„Az istenek halnak, az ember él. – A »Toll« c. hetilap Babits Mihály verskötetéről kritikát közöl, mely különnyomatban is megjelent. A kritikus azt az újítást hozza be, hogy a verskötet egyes strófáit ízlése szerint átdolgozza...” A Nyugat közli az átdolgozott szakaszokat.

Schöpflin Aladár ennyit jegyez csak meg: „Arra, hogy Babits költészetét tagadja, csak a támadók legalja vetemedik.”² Haláláig megőrizte József Attila Szegő Endre tanárnak a tanulmányát élesen bíráló, szinte gyalázkodó hosszú levelét.³

A bírálatról az egykorú sajtóban néhány cikk emlékezett csak meg. A Szegeden megjelenő Homokóra cikkírója szerint „Attila túllőtt a célon...”⁴ Péter László szerint, aki az adatra felhívta a figyelmet, a cikk szerzője valószínűleg a hetilap szerkesztője, Magyar László, a költő szegedi barátja.⁵ A Kortárs című hetilapban a Kritikák rovatban L. P. P. (azaz Lakatos Péter Pál) ír magasztaló hangú ismertetést.⁶ Ezen kívül néhány sor egy szabadkai magyar lapban és a Lantos Magazin kis bírálata a visszhang.⁷

¹ Németh Andor [129] 440–441. – A kritika értékelését különféle szerzőktől l. ÖM 3. [8] 299–304.; azóta Forgács [57] 45.; Németh G. [130]; Tverdota [201]; Tverdota [205]; Tverdota [206]. A fentiektől különböző álláspontot képvisel Sipos Lajos: „...a Tárnyi kritikai tanulmány közzétételére, az *Egy költőre* megírására József Attilának nem volt sem elvi, sem személyes oka...” (Sipos [370] 607–608.) – L. még Vas [398]: „éretlen és nagyképeűen durva támadás...”.

² Hajsza Babits Mihály ellen. – Nyugat, 1930. I. 762–766.

³ Vál. lev. [10] 264–269.

⁴ Homokóra, 1930. febr. 5–15. A Reflektor rovatban. (A szöveg kimaradt a Kortársakból [108].)

⁵ Péter [24] 30. (Hivatkozás a különnyomat lapszámaira.)

⁶ l. Lakatos: Kortársak [108] I. 158–159.

⁷ L. ÖM 3. [8] 300–301., ua. Tamás István: Kortársak [108] I. 160.

Jelentős viszont, ahogyan másfél év múlva Féja Géza visszatér az ügyre: „József Attila amilyen nagy forradalmár burjasztásai-ban, éppen olyan avas lény irodalmi felfogásában. Avasabb az Akadémiánál s az Akadémia egész rokonságánál. Legutóbbi kritikai művelete Babits Mihály verseinek a bírálata volt. Bírálata-ban átírta, átjavította Babits verseit, s bőségesen elmagyarázta, hogy milyen törvények betartásával s milyen eszközök megragad-ásával lehetne jó verseket faragni belőlük. József Attila tehát azt tartja, hogy az irodalmi alkotásnak eleve megállapított szabályai vannak, melyeknek tartása föltétlenül jó műhöz vezet. E felfogást utoljára Gottsched képviselte Németországban és jó néhány szá-zaddal ezelőtt. A vénséges Gottsched bizonyára följugg sirjában, hogy íme a XX. században ilyen remek reinkarnációja tá-madt!”¹

A bírálat távolabbi hatása kétségtelenül mély volt, és végered-ményben erősen ártott a költőnek. Ha túlzás is az a fogalmazás, hogy ez írásért „méltatlanul és irtózatosan kellett bűnhődnie, vezekelnie egész életében,² az kétségtelen, hogy Babitsnak és a Nyugat egész körének érthető neheztelését vonta magára; ami azután kétségtelenül megmutatkozott abban, hogy a Nyugat a későbbi években csak kevés versét közölte; hogy az írói-költői értékrendben alacsonyabbra helyezte a valóságos értékénél, hogy a Baumgarten-díj kiosztásakor érdemtelenül háttérbe szorult. Németh Andor szerint: „E tiszteletlen hangú förmedvényvel a Baumgarten alap kurátora ellen, Attila kizárta magát a támoga-tást érdemlő tehetségek sorából.”³ Ezt alátámasztja Babits Mihály nyilatkozata is: „Voltak írók, kikről személyes okok gátolták, hogy írjak. József Attila szegény maga tette ezt számom-ra nehezzé.”⁴ Ezen a helyzeten József Attila későbbi, Babitsot megkövető verse [*Magad emésztő...*] (amely különben is csak

¹ Féja: Szélkakas-költők. Előörs, 1931. máj. 10. 4., ua. *Féja: Kortársak* [108] I. 208–211.

² *Bányai* [21] 85.

³ *Németh A.* [128] IV. 34.

⁴ *Babits* [231] 11.

1938-ban jelent meg) és a Babitshoz intézett levelek sem változtattak lényegében.¹ Németh Andor szerint: „Ha Babits és a Nyugat éretlen diákcsínynek fogja fel József Attila merényletét, miért nem hunyt szemet a diákcsíny felett, amikor a diák megérett és költő lett, nem méltatlan a Nyugat legnagyobbjaihoz?”²

Kétségtelen, hogy később maga József Attila is túl élesnek érezhette támadását; erről szól Bányai: „Sokszor emlegette nekem ... mennyire fáj neki, hogy így melléfogott a dolognak.”³

Basch Lóránt szerint pedig Szabó Lőrinc kevéssel a kritika megjelenése után pontról pontra megvitatta József Attilával, és sikerült meggyőznie is arról, hogy nincs igaza.⁴ – Ugyancsak kevéssel a megjelenés után már így panaszkodik a költő Berda Józsefnek: „Köszönöm, hogy megvédett... Elveszett ember vagyok én, azért merészelem az elevenek zörejével háborítani ezt a finomságos irodalmi életképet. Igazság nem józanság...”⁵

Más bírálatai 1930-ban

1930 folyamán még néhány kritikája jelent meg, közülük kettő a Babits-tanulmányhoz hasonlóan elméleti, alaposan kidolgozott, jól megírt bírálat. A Kritika 1930 májusában Nagy Lajos *Lecke* című novelláskötetéről József Attila alapos és pontos elemzését közli. Visszatér a Brichta Cézár-kritika gondolatára, de ami ott követelmény és bírálat, itt már az eredmény elismerése: „Nagy Lajosnak nem csupán az értelme mozog a szocializmus gondolatkörében, amint ez művében kitetszik, hanem a fogal-

¹ *József J.* [99] 308–309.

² *Németh A.* [127] 107. – Ugyanilyen értelemben, de még élesebben fogalmaz Bányai László (*Bányai* [21] 86.) és Kodolányi János. Szerinte pl.: „Attilának bocsánatkérő levelet kellett írnia Babitshoz s meg kellett tagadnia cikkét, hogy segélyben részesülhessen”. (*Kodolányi: Kortársak* [108] II. 1181.; másképp értékeli Basch, az ő érvelésével azonban nem tudok egyetérteni. (*Basch* [24])

³ *Bányai* [21] 87.

⁴ *Basch* [24]

⁵ *Kovalovszky* [111]

makkal nem irányítható művészség és úgy szabja meg benne tevékenysége irányát, hogy a szocializmus ennek inkább utólagos tudatosítása.”¹ Fő jellemvonásának a tárgyiasságot jelöli meg, elválasztva ezt az új német „Sachlichkeit”-től, és rendkívül tömör, pontos leírását adja Nagy Lajos módszerének: „Anyagának porcikái száraz adalékok, igéi szintelenek, jelzői majdnem mindenütt elemzők úgy, hogy mondatai külön-külön a leghétköznapibbak. Azonban egymás utáni kapcsolódásuk végtelenül izgalmassá teszi az egészet. Motívumai annyira egyszerűek és pusztán önmagukban állóak, hogy sem nem közhelyek, sem nem szólamok, még csak nem is Nagy Lajos egyéni megfigyelései. De amikor az egyik motívum átadja helyét másikának, a szatíra és a keserűség olyan színjátékát látjuk, hogy nevetni és bánkódni egyaránt elfelejtkezünk, egyetemesnek vélt hagyományos kategóriákat finom fokozással tesz valóban egyetemessé, amikor persze kiviláglik ürességük és nevetségessé válnak azzal az eszmével együtt, amelynek képviselői.”²

Nagy Lajos és József Attila már régebben ismerték egymást, de barátságuk ez idő tájt vált szorosabbá. Elsősorban a Japánban voltak sokat együtt, Agárdi-Danzinger Ferenc, ezenkívül előbb Gergely Sándor, utóbb Lázár Vilmos társaságában.³ A bírálat nemcsak személynek, hanem iránynak is szólt, József Attila az igazi szocialista irodalom mellett, és általában nyíltabban a szocializmus mellett kötelezi el magát, és ezt nemcsak a megjelenés helye indokolja.

Még májusban kisebb terjedelmű és kisebb igényű bírálata jelent meg Aszlányi Károly regényéről. Szellemesen, pontosan jellemzi a könyvet –, úgy értékeli, hogy „az írás minden mulatságos mivoltával együtt szatírává válik[...] Motívumai rejtve fejlődnek, utólag eszmélünk rá, hogy a tűzijáték közepette valóságos ágyú dörgött.” Elsősorban tartalmi-szerkezeti aspektusból vizsgálódik – a mű stílusáról ezt jegyzi meg: „Stílusa mindennek a

¹ ÖM 3. [8] 72.

² Uo.

³ Agárdi: Emlékkönyv [87] 268.

megfelelője. Hasonlatok nélkül is csillámlik, mondatai bogozásában ötletes, friss és leleményes.” A kis írásban is találunk kritikai metaforákat: „Aszlányi harmatba mártott tollal írt, ez a harmat angolszász pázsitra hullott, és egy kevés franciás parfümmel illatozik.” Élesen bírál a befejező részben: „A regény utolsó negyede igen megrovandó, fölösleges, mese és cselekmény kerek befejezte után érthetetlen, hogy miféle szerepet játszana, ha tudna játszani.” És ez is csattanóval, franciás pointe-el zár: „Mint minden, ami fölösleges, csúfít. Márványra csapott malter.”¹

Nagyobb igényű tanulmányban foglalkozik ez időben a nagy feltűnést keltő, sőt vihart kavarázó *Panorámával*, azaz két debreceni tanár, Hankiss János és Juhász Géza *Panorama de la Littérature Hongroise* című, külföldnek szánt, a magyar irodalomról írt művéről. A *Panoramát* általában „a baloldali orgánusok felháborodottan támadták, a könyv ítéleteit, főleg azokat, amelyekben a kurzuspolitika, a fajvédelmi áramlatok nyomait fedezték fel”.² Másik két debreceni tanár, Kardos László és Kardos Pál pedig, akiket különösen Juhász Gézához fűzött barátság, külön *Kritikai Füzetek I.* című kiadványban foglalkoztak vele. A bírálat heveségét indokolta az élesedő, feszültségekkel terhes politikai légkör, a bethleni konszolidációt érő egyre hevesebb támadások, hiszen a könyv voltaképpen a magyar neokonzervatív kultúrpolitika értékrendjét tükrözte.

A megírás időpontja, azaz 1930 nyarának második fele József Attila tanulmányain is érződik. Ez a bírálat ugyanis már szinte teljesen osztályharcos szemléletű, azaz nem csupán antikonzervatív, hanem marxista szemléletű. Udvarias, de elviekben éles. „Nem is egyéni, hanem osztályszempontok irányítják átgondolt soraikat”³ – jelenti ki például, és példák sorával igazolja is. („Hatvány Lajos a sajátos magyar rendi osztályok ellenfelének mutatkozott, megteszik, nosza tehetségtelennek.”) Sőt, a bírálatban már megjelenik az osztályszempontok vulgarizálása is, éppen

¹ ÖM 3. [8] 74.

² Kardos L. [304] 52.

³ ÖM 3. [8] 75.

az általa annyira tisztelt Arannyal és Adyval kapcsolatban: „De osztályszempont nélkül éppen érthetetlen volna, hogy miért mutatnak komoly hozzáértést azoknál az írónál, akik vagy nem veszedelmesek ma már, minthogy szellemi életünkbe amúgyis teljesen fölszívódtak (Petőfi), vagy pedig meglehetősen közömbösek, ami a társadalmi állásfoglalást illeti (Arany) avagy mint Adynál is, akinek munkássága elvi ellentmondásokkal teli, tehát minden elismerésre alkalmas anélkül, hogy az osztályérdeken csorba esnék.”¹

Osztályszempontból foglal állást a zsidókérdésben is, hiszen a könyv elleni kritikák nagy része éppen zsidóellenességgel vádolta a szerzőket: „E könyvet rövidlátó módon és az igazság rovására megvádolták zsidóellenességgel. Holott ilyesmiről beszélni sem lehet, mert az osztályszempontból kifogásolhatatlan zsidóság a jelentőségéhez képest megkapta a maga helyét.” És ehhez jegyzetben azt fűzi hozzá: „Felhívom itt, mert szorosan idetartozik, a figyelmet arra a csaló játékra, amely a zsidókérdés körül éppen a *polgári* zsidóság jóvoltából folyik. A zsidó tőke nagyszerűen kiegyezett a nem-zsidóval, a nagybirtokkal és annak állami szerkezetével. Érdekeik összenőttek. Amikor ezen az egységes osztályfronton bármilyen módon rés nyílik és támadási felület adódik, a zsidó tőke eszmevivői maguk teremtenek antiszemitizmust oda, ahol nincsen. Mert érdekeik egybeesvén az egységes osztályérdekkel, csak nyerhetnek azon, ha a lényeges és valóban fájdalmas pont elsikkad, hiszen a polgári zsidóságot sokkal alaposabban támadják azok, akik a polgári rendet támadják. Ez a könyv például »reakciós«. Nosza előugranak az uralkodó osztályhoz hű zsidók azzal, hogy ujjé, mennyire reakciós, *mert antiszemita!*”²

Népi radikalizmus és marxista látásmód keveredik e kijelentésekben, úton vagyunk a *Ki a faluba* felfogásától az 1930. szeptember 1-jei tüntető álláspontja felé...

A bírálatban jól kitapinthatók egyéni rokon- és ellenszenvei. Nagy Lajos, Tömörkény István és Móra Ferenc elhanyagolását

¹ Uo.

² I. m. 76.

sérelmezi. Ez az első műve, amelyben Lukács Györgyről szól: „Az eddigiök tökéletesen megmagyarázzák... hogy miért nézik Lukács Györgyöt levegőnek, amikor a páratlanul zavaros, elveket még elnagyolt vonalakban sem sejtető Németh Lászlóra nem röstellenek sorokat pazarolni. (Lukács György népbiztos volt, tehát jeltelen semmiség az ő világszinten magas értékű esztétikai-bölcseleti munkássága).”¹ Thomas Mann idézi, majd megjegyzi: „Mi tudjuk, hogy ezek a művek magyarul íródtak, és először magyarul láttak napvilágot.”

Közel van még a Babits-csata, itt is talál alkalmat, hogy rosszat mondjon róla: „...miért válik kézen-közön elsőrangú gondolkodóvá az a *Babits Mihály*, aki egy *Írástudók Árulása* c. nemtudominekívjakot és hasonló tanulmányokat nagykezdőbetűzött össze. (A derék Babits ragyogó túlértékelésébe az ember szeme különben is belekápázik. [...])”² Gulyás Pál szerepeltetését is kifogásolja.

A *Panoramáról* írt bírálat József Attila elméleti és irodalomtörténet-írói igényességét, egyúttal nézetrendszere, álláspontja balra tolódását, sőt már merevségét igazolja.

És ugyancsak ezt a népiből osztályharcosba forduló kettősséget, vagy másképpen fogalmazva: a Bartha Miklós Társaság, Szabó Dezső tételeit a marxizmussal elegyíteni, sőt szintetizálni akaró szándékot mutatja be egy kéziratban maradt tanulmánytöredéke (talán befejezett tanulmánya?), amelyben visszatér, de új szempontból a Magyar Szemlével folytatott vitához.³

A cikk 1930 közepéről való, mert benne Róna Imrének egy, a Századunk 1930. májusi számában megjelent cikkére reflektál. A lendületesen és ugyanakkor pontosan érvelő szenvedéllyel megírt szöveg még a „magyarság valóságát” tekinti „szilárd alap”-nak, és ezt igyekszik egyeztetni az osztályharcral: „Hiszen mi is szeretjük a kultúrát, szeretjük nemzeti mivoltunkat, szeretjük az

¹ I. m. 77.

² Uo.

³ „*Világfordulat után nőtt férfiak vagyunk...*” – I. m. 311–312. Az azóta felbukkant teljes szöveget I. J. A. ismeretlen vitacikke 1930-ból [91].

elnyomottak felszabadítását, – magunk is proletárok vagyunk. [...] Tudatos osztályharcot a magyarság egészének kellene folytatnia.” A Kelet–Nyugat-vitában is marxista kategóriákkal érvel már: „A nyugat a tőke világa.” De innen fogva már rövidre zár, így pl. a századelőn a Nyugatot a „tőkés polgárosulás eszméjéhez kötött”-nek tartja: „osztályszempontból zavarosak azok a magyarok, akiket ma ilyesféle lobogó lelkesít”. A magyar tőkés fejlődést kizártnak tartja (természeti kincsek hiánya és „a tőke általános válsága” miatt), a nyugati orientáció tehát „tőkés ellenforradalom”: „...ebben az esetben az egész magyar közösség kizsákmányoltja marad a nyugati tőkének, a magyar dolgozókról nemcsak a bőrt nyúznák le, hanem egyszerűen kicsontoznának bennünket”.

A cikktervezet befejezése pedig, pontokba szedve még világosabban foglal állást, végső tanulságként „a tudományos szocializmus”, a „nem nemzeti” és „nem emberies” (azaz nem az egész emberiségre kiterjedő) szocializmus lenne az elérendő cél. A korábbi nemzeti és az újabb szocialista szemlélet pedig így kerül összhangba: „tehát éppen különösségünk hangsúlyozása nem reakció, hanem szocializmusunk igen okosan forgatható fegyvere”.

Távolodóban van tehát a Bartha Miklós Társaság frazeológiájától, de megtartja a „magyar valóság” középpontú antikapitalizmust, ezt értelmezi át politikai, gazdasági kategóriákkal. Az új fogalmak megismerése fölötti lelkesültség, ugyanakkor túlhajtottság és türelmetlenség is érzik sorain; talán nem tévedünk, ha úgy gondoljuk, hogy e kérdésekben vitája elsősorban volt barátai-
val, a polgári radikálisokkal folyik. És talán álláspontja kialakításában már része van egyes illegális párttagokkal folytatott vitáknak, beszélgetéseknek; a Japánban Agárdi Ferenc és Nagy Lajos, sétákon és beszélgetéseken Sollner József lehetett rá ezen a nyáron ilyen befolyással.

Kritikákban, tanulmányokban, levelekben már felfigyelhetünk egyre erősebb esztétikai, poétikai tudatosságára. Az is bizonyos, hogy átfogó, koherens esztétikai, poétikai nézetrendszer kialakítására törekedett; talán nem annyira filozófusi ambíciókból, mint inkább saját költői gyakorlatának elméleti igazolásául.

József Attila esztétikai rendszerének vizsgálata a József Attila-kutatás történetének egyik gazdag fejezete. Kortársai és méltatói voltaképpen 1950 körül nem tartották sokra prózai műveit, és különösen esztétikai fejtegetéseit tartották zavarosnak, kárleletlennek.¹ Sőt, leginkább ezekből vélték kiolvasni betegsége jeleit, szóbüvészetnek, talmudistának tartották ezeket az írásokat. Legjobb értői, Németh Andor és Fejtő Ferenc is így vélekedtek – a prózájának egy részét kiadó Sándor Pál 1942-ben is ilyennek ítélte ez irányú munkásságát.

A fordulat 1958 elején, a József Attila összes művei III. kötetének megjelenésével vált lehetővé. A kiadás érdeme volt, hogy az akkoriban ismert összes prózai szöveget közölte, és jóllehet – természetéből következően – nem vállalkozhatott az esztétikai írások alapos értékelésére, a hiány érzése ösztönözte a további kutatásokat.²

Az úttörés érdeme e tekintetben Gyertyán Erviné, *Költőnk és kora* című könyvének fő mondandója éppen József Attila esztétikájának és költészetének egymást megvilágító szoros összetartozása.³ Az ő könyve az első rendszeres kísérlet József Attila esztétikájának rekonstruálására. 1965-ben a korán elhunyt Forgács László *József Attila esztétikája* címmel terjedelmes monográfiát publikált,⁴ sokoldalú elemzések, összehasonlítások segítésé-

¹ A recepciónak erről a szakaszáról l. meggyőző idézetekkel *Gyertyán* [63] 191.

² E kiadás anyagának gyűjtése közben, éppen az általam összegyűjtött prózai írások felhasználásával készült Horváth Márton tanulmánya, amely bőven idéz belőlük. (*Horváth M.* [75])

³ *Gyertyán* [64]

⁴ *Forgács* [57]

gével igyekezett József Attila nézeteit szélesebb összefüggésbe helyezni. Megállapításait és egyoldalúságait, főleg éles Lukács-ellenességét hevesen bírálták.¹

Néhány évvel később új szempontból foglalkozott József Attila esztétikai írásaival Németh G. Béla,² aki néhány nagy tanulmányban ez esztétika rendszerszerűségét, fogalomstruktúráját vizsgálta, különös tekintettel a pszichologizmussal kapcsolatos negatív és az egzisztencialista fogalommal kapcsolatos pozitív József Attila-i megállapításokra. Az ő érdeme, hogy széles filozófiai összefüggésrendszerben vizsgálta a kérdést. Tverdota György alapos filológiai munkával, József Attila írásaira és forrásaira egyaránt támaszkodva új értékelését adta az 1927–32 közti korszak esztétikai írásainak, mindenekelőtt új megvilágításba helyezve a Croce-, Pauler-, Bergson-kapcsolódást, valamint József Attila ihlettanát és névvarázs-koncepcióját.³

Az ő megállapításaira az alábbiakban sokban támaszkodunk. Végül: legutolsónak Miklós Tamás *József Attila metafizikája* című könyve jelent meg,⁴ amely főleg az esztétikai írások alapján úgy véli, hogy József Attila nézetei nemcsak esztétikai, hanem metafizikai szinten is koherens rendszert alkotnak. Ezt az állítását az eddigi szövegek átértelmezése, új rendbe állítása, újak felfedezése alapján dolgozta ki. Könyve rendkívül éles polémiát váltott ki.⁵

Az értékelések skálája tehát nagyon széles: az egyik véglet József Attila prózai írásait általában is, de főleg esztétikai, filozófiai jegyzeteit betegsége termékének, érthetetlennek, olvashatatlannak tartja, a másik véglet pedig kidolgozott esztétikai, sőt metafizikai rendszernek, amely a korszak nagy esztétikai és filozófiai rendszereinek sorába állítható.

A kérdésnek van mindenekelőtt egy filológiai oldala: József

¹ Főleg Gyertyán [65]

² Németh G. [130]

³ Tverdota [200]; Tverdota [201]; Tverdota [206] és Tverdota [207]

⁴ Miklós [120]

⁵ Tverdota [210]; Miklós [120]; Tamás [180]

Attila esztétikai rendszerét megjelent cikkeiből, tanulmányaiból, bírázataiból, valamint összefoglalóan *Irodalom és szocializmus* című, 1931 elején befejezett nagyobb értekezéséből rekonstruálhatjuk. Mellettük kéziratban nagyszámú feljegyzés, fogalmazvány maradt fenn, amelyeket annak idején az összes művek III. kötetében *Esztétikai töredékek* összefoglaló címmel adtam ki. Akkor úgy véltem, hogy ezek olyan fogalmazványok, amelyeket egy nagyobb esztétikai műve előkészítésének szánt, mégpedig 1929 és 36 között. Feljegyeztem, hogy már egy 1926-i levelében felbukkannak idevágó gondolatok. De akkor így összegeztem: „így a feljegyzések különösen az *Irodalom és szocializmus* c. nagy tanulmányának egyes gondolatait fejlesztik tovább, néha szó szerint is átvéve onnan egyes részeket. Ezeknek a feljegyzéseknek – és még néhány más tanulmánnyal – felhasználásával és összeillesztésével alkotta meg Sándor Pál a »Költészet és nemzet« című kiadványát.”¹

Az újabb kutatás, elsősorban Tverdota György, helyesbítette ezeket az eredményeket, részint újabb változatokkal, feljegyzésekkel gazdagította a József Attila-szövegek addig ismert sorát, részint azt bizonyította, hogy az esztétikai töredékek java részét a költő 1930 előtt, tehát az *Irodalom és szocializmus* megfogalmazása előtt vetette papírra.

Valószínűnek látszik, hogy sok esztétikai töredék és még néhány más kisebb szöveg valóban 1927–30 között íródhatott. Ezeknek a feljegyzéseknek azonban rendkívül különböző a „státusa”, létformája, és nagyon kérdéses, mennyiben szervezhetők egységes rendszerbe. Van köztük alkalmi feljegyzés, sebtiben lejegyzett gondolat, sőt nem egy olyan (mint valószínűleg *A dolog* című), amely olvasmányról vagy előadásról készült jegyzet lehet. És az sem véletlen, hogy a költő 1930 után már nem vállalkozott egységes rendszerbe szervezésükre, nem írta meg tervezett művészetbölcseletét.

1927 után, részint költészete törekvéseinek elvi alátámasztására, részint friss olvasmányok, élmények hatására felvázolt néhány

¹ ÖM 3. [8] 448.

esztétikai gondolatot, javaslatot, megfigyelést. Nem egyedülként. Hiszen a nagy példakép-ellenfél, Babits, a csodált elegáns Kosztolányi is tanulmányok sorában fogalmazta meg művészetéről vallott elképzeléseit, Kassák Lajossal meg egyenesen az a helyzet, hogy műveinek legalább akkora része művészeti program, tanulmány, mint eredeti mű; az utóbbiak szinte amannak illusztrációi. József Attila, a fiatal, 22–25 éves bölcsészhallgató és költő megjegyzéseiben sok a zseniális felvillanás, az eredeti gondolat, de egyáltalán nem felségsértés, ha úgy gondoljuk: nem alkotnak hézagtalan rendszert, sok bennük a kiérleletlenség és a túlbonyolított spekuláció is (erről különben minden kortársa így vélekedett). Úgy gondolom, változatlanul főleg abból a szempontból kell szemlélnünk esztétikai, „művészetbölcseleti” gondolatait, hogy mennyiben indokolják, mennyiben támasztják alá költői gyakorlatát. A költő József Attila jelentősége mellett az esztétikai, filozófiai gondolatait kifejtő József Attila mégiscsak másodrendű. Véleményem szerint ez utóbbi aspektus előtérbe állítása nem felel meg műve valódi arányainak.¹

Ami az esztétikai, filozófiai gondolatainak forrását illeti: a kutatás, elsősorban Tverdota György, meggyőzően mutatott rá például Pauler Ákos, főleg *Bevezetés a filozófiába* című alapművének és egyetemi előadásainak hatására. Közvetve és közvetlenül Arisztotelész, Platón olvasásának nyomait is észrevehetjük; nehéz eldönteni, mennyit kapott tőlük a szegedi Bartók György professzor, a budapesti Pauler Ákos közvetítésével, és mennyit olvasott önállóan. Bizonyosnak látszik Kant egynémely kategóriájának hatása is. H. Rickert *Kultúrtudomány és természettudomány* című könyve is birtokában volt.² Már korán szembekerült Croce művével; a vele való egyetértés, majd vita végigkíséri esztétikai jellegű műveit. Bergsonra egy ízben maga hivatkozik, a

¹ L. legutóbb Csoóri Sándor véleményét (Nappali hold 5., Hitel, 1990. 23. sz. 7.) is; ő tanulmányait – költészetével ellentétben – nehézkesnek, németesnek tartja – többek között szocialista igényük miatt.

² L. *Tasi* [184]

L'évolution créatrice olvasása is valószínűsíthető,¹ bár, mint láttuk, Márta nemigen hitt benne, hogy el is olvasta.

De emellett barátainak, beszélőtársainak inspiráló hatásáról sem szabad elfeledkeznünk. Leginkább Németh Andoréról, az ő néhány tanulmányában is kifejtett nézetei a „tiszta költészet”-ről, a költészet varázserejéről sajátos egyéni átértelmezésben közvetítették a szimbolizmus és a szürrealizmus tanításait. És Márta környezetében a Kecskeméti fiúkkal zajló viták vagy az Ignotus Pállal, Illyés Gyulával folytatott beszélgetések is formálták, alakították nézeteit. Mint ahogy Szabó Dezső egyes megállapításai is hatottak rájuk.

*

Ezeknek a „művészetbölcseleti” nézeteknek egyik kiinduló pontja, alappillére a költészet öntörvényűsége, különállása, a mű mint „sajátos világ” tételezése. Ez a gondolat, amely már a *Tanításokról* szóló, Galamb Ödönnek írt levélben felbukkan, és amelyet csak erősít a szürrealizmus hatása, pszichikai, alkati okokból is fontos számára. Saját létét, fontosságát, munkájának létjogosultságát kell megalapoznia. És a Márta racionalista barátaival való vita és verseny is ösztönzi, hogy a költészet szerepét (és ezzel a költőét) más minőségekkel szemben is hangsúlyozza.²

A másik kiinduló alapelem: a nyelv szerepe, a „névvarázs”. A század minden jelentős alkotójával együtt ő is a nyelvi forradalom időszakában él, a nyelv szétrombolásának és felértékelésének korában. És őt valóban még ezen felül is különleges viszony fűzte a nyelvhez, különösen a nevekhez, és ezt próbálta meg teoretikusan is megfogalmazni. Így lett gondolatmenetének egyik tengelye a névvarázs, a nyelv és nemzet összefüggése.

Harmadszor: tudta, hogy ő versben, de a közvetlen szemléletben, az életben is másként látja a valóságot, a külvilágot, mint a

¹ A Croce-hatásra l. *Tverdota* [200]; *Diener* [45]; *Sallay* [153] – A Bergson-párhuzamokra l. *Miklós* [120] 243, 244. József Attila egy ízben idéz közvetlenül Bergsontól: „az értelem az ember cselekvő műszere...” Bergsonnak a költői alkotómódszerre gyakorolt hatását részletesen elemzi: *Rába* [360] 313. skk.

² L. filológiaiilag: *Tverdota* [200] 567–568.

többiek. A valóság részekre bontásában és egyetlen elemének kiemelésében viszont a kor festészeti törekvéseivel rokon. Keresi tehát a valóság egy eleme kiemelésének, a többi „elfedése”-nek lehetőségét és teoretikus megfogalmazását.

E három alapélményből kiindulva konstruálja meg a húszas évek végén művészetelméletét. Erősen filozófiai alapon, elsősorban Pauler és Kant alapján, ezért is ekkor még a pszichológiai tényezők elvetésével, sőt a történelmi magyarázat mellőzésével, inkább ismeretelméleti, sőt ontológiai alapon.

Ekkor és így lesz fő gondolatává az ihlet. Benne pillantja meg ekkor azt a külön minőséget, sőt létformát, amely a művészet jelenségét magyarázza. Az ihlet, amelynek több variánsával, többfajta alkalmazásával is találkozunk feljegyzéseiben, nem azonos a szemlélettel, sem a spekulációval; külön minőség. Ez a fogalom alkalmas arra, hogy a szemlélhetetlen világegész visszaadására szolgáló, a válogatott valóságelemekből álló műegészt megalkossa. Erre irányuló törekvéseit teoretikusan is igazolja. A művészet külön minőségére és az ihletre vonatkozó téziseit már 1928 áprilisa előtt, tehát igen korán megfogalmazza, erre vall az a témajegyzék, amelyet egy verskézirat hátáról elsőnek Miklós Tamás közölt.¹ A Bartha Miklós Társaság időszakában addigi problémakészletét és fogalmait is új összefüggésbe tudja illeszteni. A nemzeti kultúra, nemzeti nyelv így rendelődik az ihlet fogalma alá, és a „nemzet: közös ihlet” szerencsés és frappáns formulájával így emelődhet ki a nyelv fontossága is.

Ezen az általános kereten belül, az ihlet fogalma alá rendelve birkózik a fiatal költő, most már az esztétika, sőt a poétika és stilisztika olyan alapkérdéseivel, mint a forma és tartalom kérdése, az érzelem formává válása, az állandó és változó elemek szerepe a műben. Az 1930 előtti időszakban, amikor még élesen elhatárolja magát a pszichologizmustól, azaz a lélektani jellegű magyarázatoktól, Croce intuíciónanától, de a játékelméletektől is, megkísérli filozófiai, részint logikai, de elsősorban ontológiai fogalmakkal gazdagítani koncepcióját. Így kerülhet ekkori gondol-

¹ Miklós [121] 156.

kodásába az egzisztencia dialektikája, a dolog előtti lét problémája, a határolt végtelenség, a cselekvő szellemiség fogalma. Logikai, ismeretelméleti érvekkel is bizonyít ekkor, mint például a vers és ítélet viszonyával, talán Kantból kiindulva.

De már az 1930. év folyamán írt bírálatokban és néhány feljegyzésében tovább alakul felfogása. A Nagy Lajosról szóló bírálatban már erőteljesen történeti-irodalomtörténeti fogalmakat is alkalmaz; feljegyzéseiben a mű és az idő, a történelem és műalkotás viszonya is felmerül. Esztétikai töredékeiben is felvetődik ihlet és idő, történetiség és műalkotás viszonya. (Ezek a részek valószínűleg 1930 körül keletkeztek.)

Kétségtelen: korábbi feljegyzései mintegy vázlatok, előkészületek az *Irodalom és szocializmushoz*, amelyben addigi felismerései átfogó rendbe állnak. A műalkotás mint végső szemléleti egész, a művészeti állandó és változó kérdései, a valóság és a mű kapcsolatára vonatkozó felismerések („a valóság ellentétei a műben ritmusként szerepelnek”), a mű konstituálására vonatkozó megjegyzések („a mű minden pontja archimedeszi pont”), mára már a magyar művészeti gondolkodás maradandó elemeivé lettek. Ebben a tanulmányban már a marxista történetiszemlélet érvényesül; szerepel az osztályharc, a művek osztálytartalmának vizsgálata. Az ez után írott esztétikai, kritikai műveiben pedig egyszerre érvényesül a marxista történeti szempont és ugyanakkor a freudista megközelítés, a kettő lehető egyeztetésével. Ugyanakkor sajátos módon megmarad a filozófiai igényű alapozás; ennek szélsőséges példája az *Egyéniség és valóság* című írása.

Ezeknek az esztétikai, filozófiai megfontolásoknak bizonyos fokig gyakorlati példái ekkori költeményei; mert bennük is ott a törekvés a zárt versvilág megteremtésére és főleg a valóságegész sajátos áttételére, a valóságból kivágott, de az egészet elfedő darabok kiválogatására, ezeknek sajátos szerkezetbe illesztésére. Minderre adhatott alátámasztást és igazolást az elmélet, vagy másképpen fogalmazva: ezeket a pszichikai és költői alkatából, tehetsége jellegéből következő vonásokat ideologizálta meg. Ilyenek: a nyelvvel való bánásmód, a metafora-kötöttség, általában költészetének olyan vonásai, amelyek ez években kezdenek kiteljesedni. Most esztétikai, elvi igazolást is igényeltek, legalábbis önmaga és barátai számára.

VI.

KÖLTÉSZETE 1929 ELEJÉTŐL 1930 SZEPTEMBERÉIG

Önarckép 1929-ből

A *Nincsen apám se anyám* kötet megjelenése utáni hónapokból ránk maradt egy önarcképe, amely „1929-ben Magyarországon” mutat be egy fiatal költőt. Az Erdélyi Helikon szerkesztője, Kuncz Aladár 1929 őszén nyilatkozattételre kéri „az utódállamok és Magyarország fiatal magyar íróinak” egy csoportját; a válaszok a folyóirat 1930. januári számában jelentek meg.

A költő így mutatja be önmagát:

„Szül. 1905-ben Budapesten. Rikkancs, hajóinas, kenyeres, borfiú, kukoricacsösz, házitanító, fahordó, kövezőinas, bélyegárus, fixes újságkihordó, mezei napszámos, kifutó, bankhivatalnok, vásárcsarnoki kíségető, magyar-francia levelező, könyvelő, takarító, műfordító, vízárus moziban, tanárjelölt. Egyetemi tanulmányokat végzett a szegedi, a bécsi, a párizsi és a budapesti bölcsészeti karon. Megjelent egy verseskötete.

Élt, szeretett és meg fog halni. Amit mást mondhatok magamról, az mind csak ennek a részletezése. Ettől és attól különbözöm, de ami az emberektől megkülönböztetne és egyéniséggé tenne, olyan jegyeket fölmutatni nem tudok. Hiszek a tiszta észben, aminthogy mindenki hinne benne, ha véle élni nem volna fáradságos. A tiszta költészetben, mert ő teremtette meg azt a közösséget, amely a társadalom antagonizmusa fölött derűs erő, valóságos egész és mennyei egészség. A tiszta szellemben, amelynek szabadsága korlátatlan, amely a testet is föloldozgatja azáltal, hogy önfegyelemmel mintázódik a történetiség porhanyó plasztikáján. Sokat szenvedek, de pusztán csak magamért, és így az nem számít semmit. Az értékek és igazságok elhagyatottsága miatt kétségbe-

esnem pedig oktalanság volna: azok, akár akarjuk, akár nem, önmaguktól is rengő virágzásba pattannak, mint isten tekintetére a rózsaliget. Az emberiség sem érdekel, hiszen csak egyszerű tény, engem azonban értékekért hoztak a világra. De éppen ezért, nyugós és alázatos kisbérese vagyok az eljövendő tisztultabb társadalmi berendezkedésnek, mert az igazság fölismeréséhez idő és elmélyedés kell, és ma az emberélet kevés a napi gondok elsorolására is. Az élet tartamát meghosszabbítani nem áll módunkban – és megoldás az úgy sem volna –, tehát a napi gondok sokaságát kell megritkítani, hogy a művészetnek s az igazság megismerésének életértelmű örömét mindenki szívéig szíhassa, mint a levegőt. Amit írok, ezért írom. Költészetet a költészetért, igazságot az igazságért, értéket az értékért. Ennél több nincs, mást nem vállalhatok semmiféle szándék jegyében, és ezt is csak véges voltomhoz mérten teljesítem. Hozzáteszem: 1929-ben Magyarországon.”¹

Az önvallomást olvasva mindenekelőtt stílusának lehiggadt pontossága, mondatainak numerozus zengése és metaforáinak visszafogottsága tűnik fel. A fiatalember túl van már a Szabó Dezső-féle stílusvirágokon, ezúttal nem használja filozófiai nyelvének bonyolultságát sem, útban van egy új pontosság felé.

Mint erre Lengyel András mutatott rá,² a vallomásban a Már-tától való elváláson úrrá lenni kívánó „önfegyelem” és „derű” magára kényszerített magatartása is megjelenik. Elméleti-filozófiai álláspontjáról Németh Andor ezt írja: „teljes fogalmi tisztasággal fejezi ki József Attila ideológiai magatartását 1929 és 1930 szeptembere között. A művészi öntudat és a szociális feladatvállalás itt még külön hangsúlyt hord és nem olvad össze a cselekvő ember szétbonthatatlan egységébe.”³

Valóban: világképének három sarkpontja ekkor még: az éppen

¹ ÖM 4. [9] 21–22., 191. – A nyilatkozat szövegével kapcsolatban a szakirodalom felveti: miért csak *egy* verseskötetet említ? (*Péter* [139] 1168.; *Lengyel A.*: *Költők és korunk* [111] 238.) Egyszerű elírás? Tévedés? Vagy az előző kettőt megtagadta volna ekkor?

² *Lengyel A.*: *Költők és korunk* [111] 238.

³ *Németh A.* [128] V. 24.

Németh Andor barátságából is közvetített „tisza költészet”, a kanti „tisza ész”, talán Pauler Ákos, de mindenesetre a német filozófusok „tisza szelleme” jellemzi. Ugyanakkor érzi már, hogy mindez még önmagában nem hoz megoldást, és mintegy mellérendelve ezekhez a céloknak látja egy „eljövendő tisztultabb társadalmi berendezkedés” érdekében folytatott küzdelem, de legalábbis gondolkodás szükségességét. Ezt a vallomást bizonyos rezignált tudomásulvétel, lehetőségeinek racionális felmérése is jellemzi, kihangzása nemes és férfias. És jelentős, hogy – ha a halál lehetőségének tudomásulvételével is – megjelenik a jövő dimenziója.

Érdekes a környezet, amelyben a nyilatkozat megjelent.¹ Rajta kívül a következők nyilatkoztak az Erdélyi Helikonnak: Balázs Ferenc (Székelyudvarhely, Románia), Csuka Zoltán (Újvidék, Jugoszlávia), Darkó István (Kassa, Csehszlovákia), Dsida Jenő (Kolozsvár, Románia), Fekete Lajos (Újvidék, Jugoszlávia), Győry Dezső (Rimaszombat–Prága, Csehszlovákia), Hevesi András (Budapest, Magyarország), Illyés Gyula (Budapest, Magyarország), Jancsó Béla (Kolozsvár, Románia) és Ormos Iván (Temesvár, Románia).

A monográfus azt állapítja meg: „Az ankét egészét az illúziókkal való leszámolás, a józanság jellemzi.”² A szerkesztőség pedig úgy látja, hogy a nyilatkozatsorozat „...általában talán sötétebb képet ad, mint azt azzal az előzetes leszámolással is várni lehetne, hogy sötétségbe borult kor gyermekei vallanak benne...”³

Ma olvasva az is feltűnő, hogy a legsötétebb képet éppen a magyarországiak festik; szkepticizmusuk, kiábrándultságuk szembeszökő. Különösen jellemzők Illyés sorai: „...az erkölcs, a kötelesség, hit szép fogalmai üres szavak számomra. Fialat fővel, tehát a legbefolyásolhatóbb korban tanúja voltam egy ország morális és fizikai szétbomlásának, a legnagyobb emberi ideák elbukásának... tudom, hogy egy egész generáció él abban a lelki

¹ Részletes elemzése: *Kántor* [101] 48–51.

² I. m. 53.

³ Erdélyi Helikon, 1930. jan. 33–34.

állapotban, amiben én. Becstelenségnek érezném a hazugságot, és ez már valami norma.” És ő is, mint Hevesi András is, ekkor már Babbitshoz jut el.

*

József Attilának 1929 elejétől, tehát a *Nincsen apám se anyám* kötet megjelenésétől 1930 szeptemberéig húsz verse maradt ránk. Lehet, hogy nem is írt sokkal többet, talán akadályozta is tevékenysége a Bartha Miklós Társaságban, a liberálisoknál, talán ekkoriban tanulmányai, cikkei írására fordított nagyobb gondot. Igaz, néhány ritka év kivételével ennyi volt átlagos verstermése.

De ez a húsz vers új irányokat jelöl, új távlatokat tár fel és néhány közülük a költő legnagyobb versei közé tartozik. Legtöbbjük a következő kötetbe, a *Dönts a tőkét, ne siránkozzba* került bele, sokban átalakítva, később 11 a *Medvetáncba* is.¹

Újabb medáliák

Továbbra is születnek „medáliák”, némileg megváltozott, olykor széténekeltebb formában; a költő feszes-tömör külső metrumukat is tovább lazítja.

Két keserves

A *Két keserves* közös címmel először a *Dönts a tőkét, ne siránkozz* kötetben megjelent, ott második helyre iktatott *Medália* még egyenes folytatása a ciklusnak. Valószínűleg legkorábbi változatának is *Medália 13* volt az eredeti címe.² Talán azért választotta külön, mert túl nyíltnak, túl személyesnek, túl támadónak vélte.

¹ L. Stoll [156]

² L. Szőke [177]

Két keserves

Csin-bin

– *Hoppsz, hopp! Mint bő parasztleányok
szoknyába suttyant adomája,
elszállsz az ég alól, vagányok
félíg ludtalpú Attilája;
s tűnő, foltozott fenekedre,
hol aranygyapjas rended hordod,
tátva bámulnak kecske, medve,
s szüzek! anyókák! napraforgók!*

Medália

*Hiába, hogy tegnap sem ettem,
evett az ördög énhelyettem
csülköket, országot, jövődöt.
S bár ő töltötte meg a bendőt –
helyén a holdaknak, napoknak,
vad ürülékeim ragyognak,
pecsétei disznó halálnak!
Hancuroznak és muzsikálnak...*

Ez a *Medália* egyetlen, hetyke, kétségbeesett és polgárpukkasztó gesztus. Három mondatban, az előző *Medáliák* modorában, de amazoktól különbözően aabb/cccc rímeléssel, ami kalapácsütésszerű dühös hatást kelt a két szakasz végén. Az oly gyakran felpanaszolt éhezés élménye indítja a verset, amely azonban már a második sorban átlendül a meseibe. Az „ördög” jelenik meg, aki egy sorban (előbb: „húsleves”) „csülköket” eszik, majd már az egész „országot”, a „jövődöt”. Korábbi változatokban nem az ördög, még az „Isten” evett, ez talán utóbb túl patetikusnak, ugyanakkor túl profanizálónak is tűnt fel számára. És innen megint visszalendül a kis vers, hogy a kozmikusból a letriviálisabbá váltsón. A *Klárisok* „bárányganéj...” képzeze mintha itt általánossá válna, és a „vad ürülékek” a „disznó halál” pecsétei lesznek. Immár teljesen a szürreálisban vagyunk, a groteszk for-

málás egyik jellegzetes példáját olvassuk. A vers vége pedig a bájos lehetetlenségbe csúszik át. Benső szélsőségek és féktelenségek feszülnek itt, nem csoda, hogy a rövid vers olyan megbotránkozást keltett egyesekben.

Ugyanilyen lehetetlen mozdulat, tündéri groteszk a *Csin-bin*. Annaira az, hogy a részletek játékos ötleteit, groteszk-népies bakugrásait szinte lehetetlen elfelejteni, talán felesleges is racionalizálni. A „bő parasztleányok / szoknyába suttyant adomája”, ami előbb „bő parasztleányok paplan alatti adomája” volt, úgy érezzük, mindenképpen erotikus, de legalábbis illetlen, szégyellnivaló, talán az emésztésre is utal...¹

A vers menetében felfelé irányuló mozdulatot érzékelünk, mérész repülést. A korábbi változatban „talányok”, majd „vagányok / félig lúdtalpú Attilája” repül el, már csak messziről látszik eltűnő „feneke”. A két jelző a meseit és a köznapi-naturálisat foglalja egybe: „tünő”, „foltozott”; az „aranygyapjas rend” gúnyos nyelvöltögetés, öngúny és ismét erotikus célzás is. Majd a fentről a többiekkel együtt leszállunk az olyannyira szeretett „anyókák” és a megkívánt „szüzek”, meseszereplők együtt bámulnak utána...

A jambikus, ababcdcd rímelésű, enyhén gyorsított kilencesekbe, voltaképpen tehát villoni strófába zárt tündérmese egyszerre csúfolódás és játék. Pusztá tréfának is tartanánk, ha a *Medáliával* együtt nem adta volna neki is a *Két keserves* címet. Fogcsikorgató vidámság tehát, sirva vigadás, kényszeredett öngúny, hetykeség, amely azonban belső bizonytalanságot és fájdalmat takar. Él még a kakukkmarcis vagányattitűd, de már a lehetetlenségbe, mesébe veszön. Évekkel utóbb a *Medáliáról* azt mondta volna egy társaságban Boldizsár Ivánnak: „A valóságot írtam.”²

¹ A „suttyan” az Ért. Sz. [338] (V. 1299.) szerint „suhan, surran, libben” tájnyelvi szó, a „suttyant” viszont a „suhint” egyik tájnyelvi alakja.

² Boldizsár [37] 103.

Laci bá'

Más típusú „medáliát”, újabb arcképet ír 1929 áprilisában Hatvany Lajosról, ez *Laci bá'* címmel lett ismertté.¹ Első változatát *Istenhegyi László* címmel adta át az ábrázolt apai barátának:

*Kopaszodsz és őszülsz te!
Bölcsőbb! korod előtt hajolj!
Ügyész ügyel: böszülsz-e?
Ne bánd, jó vagy, derülj, danolj!*

*Pipabagó az ország,
Mi gondod, hogy szutyka rotyog?
Ebed szeret, vihar vág,
Kell-e más, ha meggondolod?*

*Forg a világ! csak lenten,
miként a megnyomott darázs
vakság dereng a szenten
és csak a Mü a látomás.*

Hatvany így adja meg a vers egyes vonatkozásainak megfejtését:

„A vers címe a kötetben: Laci bá', a borítékban lelt kéziratban: Istenhegyi László. Márpedig Laci néven csak a kortársaim ismernek; az irodalomtörténetben és újságcikkekben sokat meghurcolt nevem: Lajos.

Kopaszodsz és őszülsz te!, – Attiláéhoz képest előrehaladott koromra vonatkozik. Ennek a korkülönbségnek a gátlásaira a levelében is alludál.

Bölcsőbb! korod előtt hajolj! – viszont arra, hogy annyi rossz tapasztalat után a koromhoz (48 éves voltam) illő fölényvel viseljem azt, hogy a Horthy-korszak közvéleménye mint nemzetgyalázót és hazaárulót kiközösít, – s hogy még írókollégáim is elfordítják fejüket, ha az utcán szembejönnek velem.

Ügyész ügyel: böszülsz-e? – arra vonatkozik, hogy 1928 őszén

¹ ÖV 2. [14] 71.

a fogságból amnesztia nélkül kerültem ki s csak föltételes szabadságon voltam. Tehát vigyáznom kell magamra, föl ne böszüljek, mert az ügyész szeme rajtam.

Ne bánd, jó vagy, – ez a posthumus elismerés, melyet Attilától kapok, sok rágalom, vád, támadás ellenére megnyugtat afelől, hogy egy olyan tiszta lélek számára, aminő Attila volt, minden tévelygésem és megtántorodásom ellenére: jó voltam vagy legalábbis jót akartam.

Pipabagó az ország – arra figyelmeztet, hogy közügyi nyugtalanságaim nem illenek a kopasz bölcshöz.

Ebed szeret – mint Attila két évvel később bekövetkezett vallo-
másomkor elmondta, azt jelenti, hogy házasságommal baj van. Már nem szeretjük egymást.

Forg a világ, – a lenten forgó nyomott darázs hasonlat találó, ritka, exkvizit, – de a lenten, mely a rím miatt került a sor végére, zavaró.

Vakság dereng a szenten, – valószínűleg az Istenhegyi villához tartozó kert szélén a fészületre vonatkozik – futva elkapott benyomás a töviskoszorúja alatt vérző és hunyt szemű (vakon derengő) Krisztus alakról.

A szent Attila szótárában ez alkalommal az eszmék megszállottját jelenti, aki nem látja tisztán a tárgyi világot. A ködös realistát, az elfoglalt doktrinert, a vaksi szektáriust, akivel szemben áll a művész, kinek műve: a látomás.”¹

A végleges szöveg A Tollban november 3-án jelent meg:

Laci bá'

*Kopaszodsz és öszülsz te!
Bölcsebb! korod előtt hajolj!
Zsandár sandit, böszülsz-e?
Ne bánd, jó vagy, derülj, danolj!*

*Pipabagó nem ország,
ne bomolj, ha szutyka csorog!
Ebed szeret, vihar vág,
kell-e más, ha meggondolod?*

¹ Kovács [109] 16–18.

*Forg a világ! csakhogy lenn,
miként a megnyomott darázs,
dong a napban, szivemben –
dehát ez is csak hallomás.*

Jócskán eltér a kézirat szövegétől. A változtatások közül az egyik plasztikusabbá teszi a mondatot: „Ügyész ügyel”-ből „Zsandár sandit” lesz. Az ország jellemzését viszont enyhítette, szinte az ellenkezőjére fordította: „Pipabagó az ország”-ből „Pipabagó nem ország” lett. Lényeges változás van a befejezésben. A „vak-ság”, a „szent”, úgy látszik, túl zárt körben volt csak érthető, és így a költő más megoldással próbálkozott. A „darázs” mint alany szerepel az utolsó két sorban:

*...darázs,
dong a napban, szivemben –
dehát ez is csak hallomás.*

Ez az utolsó sor az *Óh szív! nyugodj!* zárásának párja (ott így szól: „de áttetsző, mint minden látomás”). Azaz a befejezés szinte idézőjelbe teszi az egész verset, de legalábbis az utolsó szakaszt. Egyébként az utolsó szakasz egyik változatban sem igazán jól megoldott. A *Laci bá'* csatlakozik a Németh Andor- és Simon Jolán-arcképhez, ugyanaz a kódolt tartalom, ugyanaz a felszólító, mozgó arckép, előzménye a Bethlen István-portrépamfletnek.

Új tájversek

Az 1929-es év egyik igazi nagy újdonsága a József Attila-i tájversek új formájának megjelenése. A külső táj, a természet költészetében korábban is sajátos változáson ment át: eleinte egyrésről Juhász Gyula komor és impresszionista tiszai tájai, másrésről Ady mitikus belső tájai alakították (a *Megfáradt embertől* a *Szeretők lázadásáig*), még tágabban az európai késő

szimbolista tájszemlélet és ennek talán Babits Mihálytól továbbfejlesztett, kitágított változata.¹ A festészet és az irodalom ekkorra már kialakította az izgatott, az egyén lelkiállapotát átvevő, élő tájat. Van Gogh napraforgói, fái vagy Verhaeren ilyen sora:

...vonaglanak a sárga messzeségben a szelek és fák²

– jelzik, hogy a belülről átalakított tájak felidézése már szinte kötelező költői szokássá is vált. Az is nyilvánvaló, hogy az ekkoriban sokat forgatott Arany János tájbrázolása is hozzájárult a fiatal költő eszközeinek gazdagításához. De csakhamar teljesen sajátjává formálta a tájat, máséval össze nem hasonlítható módon. Egyrészt a „füvek”, a „hangyák” világát fedezi fel és emeli fénybe, másrészt teljesen azonosul a tájjal, beléje olvad, a táj antropomorfizálódik, az ő arcát veszi fel (mint az említett *Óh szív! nyugodj!* című versben). A táj önmagában is jelentőségteljessé válik, társadalmat, történelmet idéz, szinte a helyzet állandó jelévé válik a *Förgetegtől az Öreg mindenkéig*.

Talán még arra is lehet gondolnunk: az avantgárd első nagy hullámának lecsillapodásával kerül ismét előtérbe a jelentéses táj, egyúttal a természethez, az ősihez való fordulás jeleként is. Példaként említjük az 1930 után Fernand Léger képein ismét megjelenő erdő-, gyökér-, fa-motívumot; a magyar festészetben ezt a fordulatot jelzik Bernáth Aurél *Télje*, Szőnyi első tájképei.

A következő évben egyre gyakoribbá válik verseiben a táj mint a történeti-társadalmi helyzet metaforája, ugyanakkor sajátos módon a táj apró részletei is egyre plasztikusabbak. Éppen a kettő összekapcsolása teszi olyan egyedivé és mégis folytathatóvá ezeket a tájverseket. Új természetszemlélet fonódik össze új történelmszemlélettel, és ez a József Attila-i táj él majd tovább Radnóti és Pilinszky verseiben.³

¹ L. erről Rába György mélyreható elemzését. (*Rába* [360] 96. kk.)

² *November*. Idézi: *Lengyel B.* [116]

³ „Képbújtató szerkesztés”-nek nevezi az ilyen tájversek alkotási módját Király István, és több Ady-verset elemez ilyen szempontból. (*Király* [285] 2. 486.)

Esik

Az 1929-es év legkorábbi ilyen típusú tájverse az *Esik*:

*Allok, lábamnál tócsa nő
a pocsolyához – az a dolga.
Bevont farkokkal bú elő
az eb, hogy lábam megszagolja.
Kövér az ég, az üdv a gondja,
pislog, dagad a püspök dombja,
fütyülnék s számra pára jő –
hát megfontoltan, mind a dudva,
gőzölgök szépen, komolykodva,
révedek én is, révedő.*

*Fütyültem könnyedébb koromba...
Esik, hogy nőjön sár meg bodza,
csak egy hűvösen heverő
répa, egy jámbor meszelő
meg én hallgatjuk gondolkodva.*

*Lassudad, országos eső
hulló hajamat panasolja.*

*Dörmögő vagyok, dörmögő.
Meg ballagó, hisz evező
nem kell soha az országutra!*

*És dünnög, motyog a cipő,
hogy csizmának is elég volna.*

*Feszeng a tők, busong a boglya,
esik a meztlábásokra,
a munkátalan munkásokra,
esik a remegő toronyra,
a lágy talajra, tulajdonra,
gödörlakó kubikosokra,
párnás, polgári lakásokra,
esik, esik, hisz az a dolga.*

*Lassudad, országos eső
nehézkedve és panaszkodva.*

Mivel már 1929 júliusában megjelent, joggal feltételezhető 1929. késő tavaszi keletkezése. Más szempontból is sort nyit meg: ezzel a verssel kezdődik azoknak a műveknek a sora, amelyeket a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* kötetbe való felvételkor helyenkint megváltoztatott, politikailag radikálisabbá formált. Utóbb, a *Medvetáncba* való felvételkor pedig ezeket a részeket ismét más, harmonikusabb, művészebb formába hozta.

Az *Esik* folytatása a Márta-korszak játékos verseinek, én-ábrázolásainak is, de új megoldással kísérletezik. A verssel kapcsolatban Verhaeren-párhuzamra mutat rá Lengyel Béla,¹ de véleményem szerint sokkal közvetlenebb előzménye Szabó Lőrinc *Esőben* című verse, amely a Pesti Napló 1927. szept. 18-i számában jelent meg:

*Harmadik hete esik az eső,
unottan, szürkén... halott szerető
érintése ilyen hideg... a kő
nyálkásan ing a cuppogó cipő
alatt... holnap egy örült szerelő
uszonyt rak a náthásan prüszkölő
autók hasára, a bot evező,
csónakház az iroda, csepegő
börtön a dagadt szívacs-ég, de ő
csak esik esik, esik: az eső.*

*Harmadik hete esik az eső,
vízibeteg a város, a tüdő
poshad és szörcsög, csorgó lepedő
csavar körül, a lucskos levegő,
meghízik ruha, gallér, kézelő,
mint itatós a vízben, háztető
olvad, az utca ringó lépmező
s émelyg a fül, mert az öklendező
kanálisokkal, süket rimelő,
egyhangú versenyt csörög az eső.*

¹ Lengyel B. [104] szerint *Az eső* c. verset idézi, Peterdi Andor fordításában.

*Harmadik hete esik az eső.
Halálverejték!... Idegen erő
szüremkedett már lelkem ernyedő
repedéseibe... – Óh, únt eső,
nyomorúság esője, mondd, ha jó
valaha derű és a napfényt
meglátom egyszer: foghat még talajt
lelkem reszkető gyökereivel,
vagy már késő lesz, s ott rothadok el
kilugozott, szomorú magként?*

Az eső, mint mindent átható tünemény, a felsoroló-kántáló mellérendelő szerkesztés, az egyetlen ő-rím sokban valóban előlegezi a József Attila-verset. Szabó Lőrinc költeményének vége azonban hangot vált, izgatottá, zaklatottá lesz, szaggatott versmondatokkal, éles áthajlásokkal, sőt a rím is megváltozik. Szabó Lőrinc esőverse városi, József Attiláé falusi, de legalábbis városzéli tájon játszódik, Szabó Lőrincé egyöntetűen egyéni panasszá, egyéni elrothadás- és halál-vízióvá válik.

Nem zárható ki, hogy József Attila versenyezni akart vele. Szabó Lőrinc trochaikus tízesei helyett általában 8–9-es jambusokban fut a vers, de ezt is két rím tartja össze: az eső ő-je és egy mély hangú, egyhangúan doboló a-o-a vagy o-o-a rím, sajátos strófaszervezettel párosítva, amely a gondolkodás, a reflexió menetét imitálja. Mert itt is a mindent áztató eső a fő elv, de ez „Lassudad, országos”. A szemlélő „révedő” magatartása az uralgó a vers elején.

Mert az *Esik* első 22 sora még a méléző, hallgató lírai én képe, állókép, sok személyes vonatkozással, sok kis valósággelemmel is:

*Bevont farokkal bú elő
az eb...
csak egy hűvösen heverő
répa, egy jámbor meszelő*

Ez Illyés későbbi, híressé vált, a lírai realizmus előképévé lett sorait előlegezi:

*Egy nyír, egy nyár, egy sornyí krumpliágy,
a krumpli közt egy törpe délibáb,
egy napraforgó...*

(Délben)

De ha továbbolvassuk József Attila versét:

.....
meg én hallgatjuk gondolkodva

– akkor világossá válik: ironikus-önironikusba hajlik itt a leírás; az én állapota az uralkodó. A füttyülni akaró, de ehelyett „gőzöl-gő” és „révedő”, majd „ballagó” és „dörmögő” én lép elő. De úgy, hogy a képek jelzik: múlik az idő, felnötté válik az én. A jelzők utóbb külön-külön vessé válva kerülnek majd elő: a „dörmögő” nagyapját felidézve, a „motyogó cipő” pedig *A cipő* című versben felmagasztosulva. A táj az *Esik*ben még nem vált emberré, az én a tájban áll, átveszi, átéli az időjárást. A megtört strófastruktúra is a révedő, tűnődő magatartást jelzi a maga hosszú szüneteivel.

De a 23–30. sortól megváltozik a vers hangja, tempója, dikciója. A falusi táj elemeinek megelevenítése („Feszeng a tők, busong a boglya”) után sietős felsorolással változtatja át az esőt általános helyzetjelzővé.

Az első megjelent változatban még nem így volt. A *Tollban* a vers zárása még a nemzedéki helyzetre utaló furcsa képpel bővült:

*a végtelenség csukott pilla
onnan vagyunk mi kicsorogva*

Majd – mintegy második belső refrénként – a kezdet helyzetképét variálta.

Az első változat kezdete:

*Állok, hol állok, tócsa nő
a pocsolyához...*

a vers végén, kis változtatással visszatér:

Állok, lábamnál tócsa nő...

A *Döntsé a tőkét, ne siránkozz* és a *Medvetánc* változatában, de már 1930 októberében az Erdélyi Helikonban közölt szövegben is az akkori Magyarország képe kerül az eső alá. De a két változatban lényeges különbséggel. Korábban, 1930–31-ben:

*esik a magántulajdonra,
a lány talajra, a toronyra,*

a *Medvetáncban*:

*esik a remegő toronyra,
a lány talajra, tulajdonra*

A korábbi szöveget megváltoztatta annak ellenére, hogy a „magántulajdon” kitűnően illik a jambusos sorba. A szocialista költészet képzettárából vett elemek (a „munkátalan munkások” és a „gödörlakó kubikusok”) mellett a látványnak és politikai szimbólumnak egyaránt olvasható „remegő torony” és „lány talaj” ad távlatot és hangulatot.¹

A zárás ismét összefoglal egyéni lelkiállapotot és időjárást:

nehézkedve és panaszkodva.

Mint József Attila 1929–30-ban írt minden verse, az *Esik* is tele van meglepő képekkel:

pislog, dagad a püspök dombja

– egyszerre idéz békát és tájat, belső alliterációkkal is aláfestve a kísérteties-groteszk jelenséget. Az *Esiket* Fejtő Ferenc is azok között a versek között említi, ahol „az ideológia nem ráerőszakolt vörös posztó, hanem a lélekállapot természetes és hiteles kifejezése”.²

¹ L. N. Horváth [74] 337.

² Fejtő [53] 83.

Az ezután keletkezett tájverseknek két típusa van. Az egyiket úgy jellemezhetjük, hogy elsősorban történetet hordoz, jelentést sugall, a táj és a lírai én jelen van, de mintegy csak a kép szélén; a másik változatban az én van a középpontban, az ember alakul tájjá, a táj lesz emberszabásúvá. Az első változatba soroljuk a *Nyár*, az *Egeres* címűeket és a valamivel későbbi *Fagyot*. A másikhoz a *Harmatocska*, a *Margaréta*, az *Ákácokhoz*, a *Favágó*, a *Füst* tartozik. Ide csatlakozik a két, nem a lírai ént középpontba állító fontos faluvers, mintegy szociológiai látélet, a *Dörmögő* és a *Tiszazug*. Stilisztikai, szerkesztési, metrikai sajátságok természetesen keresztirányban is összekötik ezeket a – nemcsak időben összetartozó – verseket.

A *Nyár* ennek a tájköltészetnek, de József Attila egész életművének is egyik legérettebb, legfeszültebben egyensúlyozott darabja, egy egész költői nemzedék fontos vallomása. Sok, különböző módszerű elemzésnek lehetett tárgya.¹

*Aranyos lapály, gólyahír,
áramló könnyűségű rét.
Ezüst derűvel ráz a nyír
egy szellőcskét és leng az ég.*

*Jön a darázs, jön, megszagol,
dörmög s a vadrózsára száll.
A mérges rózsza meghajol –
vörös, de karcsú még a nyár.*

*Ám egyre több lágy buggyanás.
Vérbő eper a homokon,
bóbiskol, zizzen a kalász.
Vihar gubbaszt a lombokon.*

¹ Legfontosabbak: *Fejtő* [53] 82.; *Egri* [46]; *Gyertyán* [64] 155.; *Ottó* [131]; *Hankiss* [68] 13–14.; *Szerdahelyi* [379] 243–246.; *Török* [193] 219–222.; *Török* [196] 55–59.; *Fried* [269]; *Pálmai* [133]; *Józsa* [84]; *Szabó* [164]; *Pethő* [146]; *Angyalosi* [17] 115.; *N. Horváth* [74]

*Ily gyorsan betelik nyaram.
Ördögsekéren jár a szél –
csattan a menny és megvillan
kék, tünde fénnel fönn a tél.*

A *Nyár* voltaképpen három–egy vers: háromfajta befejezése ismert és mind a három más-más irodalomtörténeti környezetbe helyezi. Az első változat 1930 első felében jelent meg, először A Tollban, február 7-én, majd a Makói Friss Újságban, végül Dsida Jenő lapjában, az Erdélyi Pásztortűzben, június 29-én. Ez a „nemzedéki” változat.¹

Hadd jegyezzük meg: bár 1930 eleji a legelső megjelenés, tárgyi élményalapja, sőt hangja alapján keletkezhetett már 1929 késő nyarán is, erre azonban nincs filológiai bizonyítékunk. A második változat a „forradalmi”, a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* szövege, 1930 szeptembere és 1931 eleje között keletkezhetett, míg a harmadik, az „ontológiai” változat a *Medvetáncba* került.

A *Nyár* mindhárom formájában a feszültség verse, egész szerkezetében és részleteiben is. A békés idilltől, a nyugalomból a pusztító viharig, térben pedig a lapálytól az égig feszül a vers íve. Időben kettős a mozgás: a mozdulatlan kezdettől a vihar lassú készülődésén át a kitörésig, illetőleg a nyártól a valódi vagy kozmikus télig. Igaz: már kezdetben baljóslatú az idill, mert bár a könnyed, suhanó mozgás jellemző rá, az „áramló” jelző már utal az idill aláaknázott voltára. Megjelenik a baljóslatú víz, nedvesség képzete. És megjelenik a mozgás első jele is, a „szellőcske”. A fokozatosság, a lassan kibomló változás, a fenyegetés, az apró mozzanatok egymásra halmozásából előálló változás gyakori témája, nyugtalanító képzete irodalomnak és zenének, minden műnek, mely időbeni előrehaladást képes ábrázolni. Az ősképp talán a Bibliáé: a lassú esőből özönvíz lesz, a csendes szélből vihar. A romantikus zenében és irodalomban is számtalan változata jelenik meg az őselménynek.

A *Nyárban* József Attila ezt a nagyon általános és örök témát

¹ L. erről és a megjelenés körülményeiről, környezetéről *Kántor* [101] 31–32.

konkrét helyhez köti, két tárgyi elemmel (a „gólyahír”-rel és a „nyír”-rel) a magyar környezetet idézi fel. A vers arany és ezüst színezésére már többen felfigyeltek.¹

Az első versszak feszült mikrostruktúrája adott alkalmat Han-kiss Elemérnek a József Attila-i komplex képalkotás bemutatá-sára:

„1. Az első két sorban három csonka vagy elliptikus mondat van; egyikben sincs igei állítmány, s az alany és állítmány szerepét egyaránt betöltő három főnév: a »lapály«, a »gólyahír« és a »rét« az időtlen, mozdulatlan, öröktől fogva való létezés élményét sugallja. A jelző viszont (»áramló«)

2. már mozgást sugároz, s a következő két sor igei állítmánya még fokozza ezt a mozgásélményt, azt mondhatnánk: túlfokozza, mert még a mozdulatlan égről is azt állítja, hogy »leng«. A mozgásnak és a mozdulatlanságnak, az időnek és az időtlenségnek ez az egymásba játszó ide-oda villanása gyakori jelenség József Attila költészetében.

3. A második sor egyben metaforikus is, mert a rét úgy »áramlik« itt, mintha folyó volna.

4. Aztán a költő a víznek azt a tulajdonságát, hogy könnyedén áramlik, főnevesíti, elvont fogalomná absztrahálja, azt írja, hogy »könnyű áramlás«, illetve

5. még meg is fordítja e két szó sorrendjét, s végül ez kerül bele a versbe, hogy: »áramló könnyűség«, s ezzel még elvontabbá, még megfoghatatlanabbá légiesíti a képet, mert már nem a rét, nem is a víz, hanem maga a »könnyűség« áramlik. A tárgyak, jelenségek e végletekig való elvonása, áttetszővé szellemítése különben is igen gyakori József Attila költészetében (s egy másik, később elemezendő tendenciával: a jelenségek végletes, a groteskségig menő anyagiásításával áll állandó kontraszthatásban). A melléknevek és igék -ás, -és képzős főnevesítésével, elvonásával például lépten-nyomon találkozunk nála. Így lesz a kipirult, suhanó leányzóból »kipirult suhanás« (I/135/5–6) – a surranó madárból

¹ Egre [46] 67. – Botka [40] 99. – Régebben magam figyelmeztettem Derkovits Gyula ezüstszíneivel való párhuzamra is.

»egy surranás« (I/166/9) – a néma sötétségből a »sötétség némasága« (II/50/46) – a suhanó fejszéből »ezüstös fejszesuhanás« (II/51/7) – a könnyű csillogásból »csilló könnyűség« (II/67/6) – és így tovább.

6. Az »áramló könnyűség« egyébként szinesztétikus szerkezet, mert egy tárgyi jelzőt egy elvont fogalommal kapcsol egybe.

7. Mint ahogy szinesztézia a következő sor »ezüst derűje« is,

8. bár itt egyúttal egy metatézis is közrejátszik, mert, mint említettük, valójában nem a derű az ezüst, hanem a nyírfa.

9. Az, hogy a nyír »ráz« egy szellőcskét, megszemélyesítés,

10. s egyben logikai inverzió is, az ok és az okozat fölcserélése, mert a valóságban nem a nyír rázza a szellőt, hanem a szellő a nyírfát.

11. Az, hogy »leng az ég«, metafora, mert úgy leng, mint, mondjuk, a lomb vagy a kendő.

12. S szólhatnánk még egész sor további hatásmozzanatról; arról például, hogy e komplex képben három áttetsző sík fut egymás alatt s fölött: a rét áramlása, a szellő és a nyír rezgése és az ég lengése – vagy arról, hogy már ebben az első strófában megindul, s az egész strófán végigfut a gazdagon izzó aranyárga s vöröses és a hidegen villanó ezüstös-kékes színek, a valóság és a fogalmiság, az élet és az elmúlás színeinek váltakozása: Aranyos lapály – ezüst derű – vörös nyár, vérbő eper – villanó kaszaél, kék, tünde fény... E két színcsoport egymásba játszó, egymásba villanó kettőssége végigkíséri József Attila költészetét.¹

Az első sorban Török Gábor szerint az „Aranyos”-nak nemcsak ’aranyszínű’, hanem ’kedves’ konnotációja is lehet.

A feszültségkeltő tényezők közt a metrikáról is szólnunk kell: Nyolcas keresztrimes jambusok, még ha az első szakaszokban spondeusokkal vannak is lassítva, az ambroziánus vers képletét sugallják, tehát a legismertebb, leginkább használt nyugat-európai versformáét. Ebben a szinte agyonhasznált formában még erősebben feltűnik a feszes építés, a pontos versmondatok, és a

¹ Hankiss [68] 16–18.

vers eredeti jelentéséből még mindig megmaradt valami induló-szerűség.

A második versszakban jelenik meg a természeti világ – ezúttal az állatvilág – új eleme: a „darázs”, vele és egyúttal rejtettebben, az első sor végének tárgyias igéjében a költői én („megszagol”, ti. engem). Itt kis jelenet akasztja meg az események sorát, hiszen az ént szagolja meg a darázs, de a vadrózsára száll, amely meghajol súlya alatt. A 7. sor gondolatjele jelzi, hogy hangváltás következik, a 8. sor már megpróbál általánosítani, a változást megfogalmazni. Ez a sor nem a legjobban sikerült. Az első változatokban még így próbálkozott:

*még karcsú száron ing a nyár.
De megvastagszik és hadonász*

A *Dönts a tőkét, ne siránkozz* kötetben már a „vörös, de karcsú még a nyár” megoldás szerepel, a „karcsú” tehát az ég jelzőjéből a „nyár” mellé került, a „vörös” némi politikai konnotációval látja el a képet; a „de” funkciója nem világos.¹ Mindenesetre: az ezüst-arany színezéshez, a darázs barnájához, a rózsaszínéhez most a kiáltó vörös járul.

A harmadik szakasz első sorában már a Pásztortűz-beli szövegben a „buggyanás” szerepel, azaz visszatértünk a víz-nedvesség képzetköréhez, mert a „buggyanás” az „áramló könnyűségű”-vel együtt azt sugallja, hogy a nyári táj mintegy vízen úszik; mintegy nedvességen alapszik, és evvel a *Nyár* is beleillik abba a sorba, amelyet ilyen képzetek alkotnak:

*A világrészek csöndesen
úsznak a hűvös vizeken*

— — —
*Szalmazsákok, mint tutajok,
úsznak némán az éjjel árján — —*

¹ *Török* [196] 100. – Szabó szerint a „de”-nek funkciója van: „ellentét van a többet és kevesebbet mondó szójelentések között is. A hangulatot erősítő, többet mondó értelmet a költő nyomban csökkenti.” (*Szabó* [164] 181. Hasonlóan *Józsa* [84] 188. is.

A *Nyár* 9. sora a végleges formában a *gy*-kkel („lággy buggyanás”) még túl is hangsúlyozza a buborékszerűséget, azt, hogy mintha gejzíres talajjá vált volna a könnyű rét. Egyre fojtóbb hát a hőség (napszakban és évszakban is múlik az idő az első és harmadik szakasz között), a természet és idő egyre túlrettebb. Pompás, hangutánzó, hangulatfestő szavak („bóbiskol”, „zizzen”) figyelmeztetnek rá, egyúttal azt sugallva, hogy leszedni, aratni kell... A 4. sor ismét lezáró, összegező, egyúttal figyelmeztető és fenyegető. A gubbasztó vihar a *Förgeteg* viharjának párja, mint ahogy a „bóbiskol” is közel hozza a verset az 1928. őszi „bóbiskós szántón” képhez. A táj emberré lesz, izgatott, zaklatott lényekké változik át, a 4. sor ütemes dobolása már csak a végső szót mondja ki: „Vihar...”.

Az utolsó versszak ezután teljesen személyesre vált, nemzedéki, társadalmi összképig jut el. A negyedik versszak első sora a maga lezárt véglegességével, tömör pontosságával és a sokat jelentő birtokos személyjellel („nyaram”) egyike a költő életet-sorsotvilágot összefogó nagy mondatainak.

A versépítés felől nézve pedig a feszültség előkészítése, a visszafojtott szenvedély érzékeltetése után a negyedik szakasz kicsattan: egy megint „kiszóló”, szubjektív sor lassítja, fogja vissza az eseményeket a *crescendo* előtt, majd szél, dörgés, villámlás és a tisztító vihar kitörésével tetőzik a vers.

A 14. sornak is több megoldása volt:

ördögszekéren jár a szél –

majd a *Dönts d a tőkét, ne siránkozz* kötetben:

bogáncsfejekén jár a szél –

Mindkét esetben erős, plasztikus viharkép, Petőfi tájképeinek modorában. A *Medvetánc* szövege:

Ördögszekéren hord a szél –

azonban többféleképpen értelmezhető. A „hord” az *engemet* foglalja magában, így groteszk, furcsa, mesei elem keveredik a versbe, hiszen az „ördögszeker” „merevszárú, szúrós gyomnövény, melynek száraz kóróját az őszi szél a földből kitépve tovagörgeti”.¹ Vagy egyszerűen a *szél* sodorja az ördögszekeret, s az igealak szokatlan használata azt sugallja, hogy „sok mindent”, „szemetet, piszkot”. Vagy éppen a kettős értelem lehetősége vonzotta a költőt?

És végül a *pointe*, a szó szoros értelmében csattanó vég. Az első változatban, amely 1930-ban A Tollban, a Makói Friss Újságban és az erdélyi Pásztortűzben jelent meg, még nem szerepelt a villám képe:

*egy pillanat és odavan,
amit egy nemzedék remél.*

A 13. sorral együtt ez a felnőtté válás élményét és kínját, de a fiatal intellektuelek – a barthások éppúgy mint liberálisok – reményeinek megghiúsulását is jelenti. Az 1929–30-as versek egy része, az *Ákácokhoz*, a *Favágó* ennek a gárdának reményeit és törekvéseit hordozza.

1931-ben a *Dönts a tőkét, ne siránkozz* kötetben egyértelműbb, szinte kihívóan mozgalmi, „marxizáló” ez a befejezés:

elvtársaim: a kaszaél

Egyébként az „elvtársaim”, e birtokos személyjeles formában, ettől az évtől sok szövegében szerepel így, mintegy jelzéseként az én mozgalmi odatartozásának. A változtatást 1930 vége, 1931 eleje közt hajtotta végre, amikor a *Dönts a tőkét* kötete számára átírta korábbi verseit.²

¹ Ért. Sz. [338] V. 490. Kevésbé valószínű, hogy a más helyütt (Ért. Sz. [338] III. 33.) említett 'kerékpár', vagy 'mezőgazdasági vontatóeszköz' jelentéssel kell esetleg értenünk a mondatot.

² Illyés Gyula naplójegyzeteiben 1930. nov. 23-a előtt írja: „József át fogja írni eddigi verseit forradalmiakká, és kiadja Üsd! a tőkét ne siránkozz címmel” (Illyés Gyula: *Naplójegyzetek*, 1986. 26.). Az adatra Péter László figyelmeztetett.

1934 nyarán, amikor a *Medvetánc* kötetet kezdte összeállítani, „enyhítette” a sort, de még benne hagyta a „kaszaél”-t, s megjelenik a villám és mennydörgés:

*csattan a menny és megvillan
– dől a zápor – a kaszaél.*

Itt még a társadalmi és természeti képsorozat együttesen jelez feszültség-kicsattanást, a „kaszaél”-lel még egyértelműleg utalva paraszti forradalomra.¹

Végül: kétségtelenül a legszebb, ugyanakkor a legfélelmetesebb és legreménytelenebb változat:

*...megvillan
kék, tünde fénnel fönn a tél²*

Félelmetes, reménytelen – nemcsak azért, mert ekkor, 1934-ben a tél számára már a *Téli éjszaka* kozmikus tele is, hanem azért is, mert a vers időíve így szinte az irreálisig feszült: a vérbő nyártól a tünde télig, és a tél konnotációja itt a „kék, tünde” jelzőkkel együtt a túlvilág, a halál. Mint ahogy a *Téli éjszakában* „Szép embertelenség”-ről beszélt.³ Valóban igaz: „az én elkerülhetetlen elmúlását sugallja, beleágyazva az évszakok váltakozásának természeti szükségszerűségébe...”⁴ Vagy mégse? Hubay Miklós szép elemzésében másként látja: „Nincs igazuk azoknak, akik ebben a változatban csak a megalkuvást, a vers értelmének meghamisítását látják. Ha tudomásul vesszük, hogy mit jelent József Attila szótárában az a szó, hogy tél – hogy mennyire nagy »atom-súlyú« szó ez –, akkor a második változatot éppen úgy tudjuk értékelni, mint az elsőt. Különösen, ha tudjuk: mi helyett áll ott

¹ A zárás rokonságát a *Végül* zárásával emeli ki Józsa Nagy Mária (*Józsa* [84] 188.).

² Ottó szerint az ő sugallatára változtatta meg a költő a befejezést. (*Ottó* [131] 439–440.) Magam ezt nem tartom valószínűnek.

³ Egri [46] 68.

⁴ Angyalosi [17] 115.

a tünde fényű tél. Nem két versről van szó – egy forradalmiról és egy tájleíróról –, hanem egyetlen versről, amelynek egyik változata rejtjelesen fejeződik be. A tél, amely mindeddig a könyörtelen valóságot és a könyörtelen megismerést egyszerre jelentette, itt nem ellenségesen jelenik meg, hanem – kivételesen – elragadóan, rokonian: »kék, tünde fénnyel«. Éppen olyan kés-ido, vagy ha tetszik: kaszaél-ido, mint általában a tél, de ez már nem a bankárok ideje. Jövő ido.”¹

Összességében tehát: a *Nyár* mind a három formájában a tájba transzponált feszültség és a feszültség feloldásának verse, a feloldás itt elsősorban robbanás és ütközés. A táj és lét egységének verse is. A második jelentésréteg egy nemzedék sorsa, a forradalom érlelődése és várása,² illetőleg az egyéni lét és elmúlás. A táj itt elválaszthatatlanul több funkciójú: egyszerre objektív, önmagának való, egyszerre hordoz társadalmi, történeti jelentést, és egyszerre válik lelki tájjá.³ A feszültséget ellentétek sorával, síkváltó képekkel fokozza, teljes hangulati és poétikai egységet teremtő feszes szerkezetbe és formába zárva az indulatot. Ennek a versnek valóban minden egyes szava arkhimédészi pont, az ezüst-vörös-kék színezés, a nyár és vihar jelentésteli megterhelése, hangutánzás, hangulatfestés, szóritmus, versmondatok feszes egysége teszi egyedülállóan tömörre mind a három változatot.⁴ A *Nyár* ezért is vált modellé költőgenerációk számára. A József Attila-műben pedig a *Holt vidék* a folytatása – a „lapály” szó is összeköti a két verset.⁵

¹ Hubay [76] 27.; l. még *Török* [193] 221–222. Török Gábor ekkor még ezt a változatot a „polgári ízlés előtt meghátrálásra kényszerített” József Attilának tulajdonítja. Utóbb (*Török* [196] 55–58.) korrigálja előbbi álláspontját, és ő is szép elemzéssel mutatja ki a változat „halálos” voltát. Ebben az értelmezésben az „Ördögsekéren...” sor az ősz jelzése a tél előtt. Török végkövetkeztetése: „József Attila nem egy, hanem két Nyár c. verssel ajándékozott meg bennünket.”

² Szabó [164] 179.

³ A problémáról l. *Angyalosi* [17] 115–116., de szerinte „az ilyen jellegű szövegrészekben a lírai szubjektum és a természeti viszonya tisztázatlan... önálló, az én-től független létezőként van jelen (a táj)”.

⁴ Jelezzük Pethő Ágnes (*Pethő* [146]) érdekes, bár véleményünk szerint kevés új eredményt hozó kísérletét arra, hogy a vers értelmezését „a filmtechnika tükrébe állításáva” oldja meg.

⁵ *Valachi* [216] 570.

Margaréta

Az időszak tájversei közül a *Margaréta* még az 1928. őszi Vágó Márta-versekhez áll közelebb:¹

*Itt kuksolok a szilvafák között,
kakukkolgat a hamvas szerelem,
kakukkolgat. A berekháti köd
pamutpapucsban lépked szívemen.*

*Elültem, mint az öreg szűnyogok.
Összebb simul a szittyó meg a nád,
hever lábamnál a szél és morog;
borzas a szőre. Sóhajt a világ.*

*Tégla a boglyán, öklöm fejemen, –
egy margarétán búsulnék magam,
már pára hátán illan életem
s – vén görbe bú! – munkám még lombtalan.*

*Csak bámul göbbedő hodály alól
a barna kapa hűvöslő nyele – –
Ökörnyál után ugrik a bokor,
zsibongva rebben száraz levele.*

Indítása, kiindulóhelyzete az *Óh szív! nyugodj!* helyzetére emlékeztet, arra a játékos, stilizált versvilág is.² De a színezés itt erősen csokonais, mint pl. az első versszaké:

*... A berekháti köd
pamutpapucsban lépked szívemen.*

Ez szinte egyenes utalás Csokonai soraira:

¹ Németh Andor özvegye, Szegő Júlia 1966. nov. 11-én hozzám írt levelében azt állította, hogy a Balatonnál, a MABI-szanatóriumi kezelés idején írta. Ez kronológiai és tematikai szempontból is lehetséges.

² Elejéről l. *Török* [196] 74–75., a „kakukkolgat” értelmezése.

*Ints hallgatást nárciszpálcáddal,
s halkan nyomd pamut-hintócskáddal
a harmattól nyirkos eget*

(Az ének Istenihez)

A csokonais elemek mellett József Attila Duna–Tisza közti tája, Szabadszállás környékének jól felismerhető elemei, a „szittyó meg a nád”, a boglya és a „barna kapa” megelevenülve sajátos ritmusban lélegeznek-mozognak („Összébb simul”, „hever lábamnál”, „bámul”), legérzékletesebben a zárósorokban:

*Ökörnyál után ugrik a bokor
Zsibongva rebben száraz levele.*

A táj tétova ingása keretezi a lírai én tétova útkeresését. Csak a kezdeti hangütés utal a szerelemre, a gyorsan múló idő, a céltalanság és értelmetlenség érzete lesz uralkodóvá. A lírai én, aki ezúttal gondolkodó („öklöm fejemen”), a vers egymást követő változataiban másként és másként fogalmazza meg ezt az érzést:

*egy margarétán búsulnék magam,
elalvó virág csukja életem*

– ez még a Márta-korszak hangja.

tőkés világ kamatja életem

– ez a forradalmi, de legalábbis ideológiai tudatosságú megfogalmazás.¹

már pára hátán illan életem

pedig az 1934-es kibékítő rezignáció hangja, „az egyéni sors tragikus fordulatát sejteti, szemléleti rokonságot mutatva az utolsó

¹ Erről mondja Fejtő Ferenc: „mintha Van Gogh egy margarétás mezejének sarkába számítógépet festett volna!” *Fejtő* [53] 81. – L. N. Horváth [74] 338.

versekkel (*Talán eltűnök hirtelen*)” – írja Horváth Béla. A kulcsmondat az egész versben talán:

sóhajt a világ.

– egyúttal az 1929. évi helyzet összefoglalása.

Harmatocska

A *Nyár* mellett a másik szinte tökéletes tájvers, talán inkább „táj-dal” a *Harmatocska*:¹

*Guggolva ringadoz
a málnatő, meleg
karján buggyos, zsiros
papiros szendereg.*

*Lágy a táj, gyöngy az est;
tömött, fonott falomb.
Hegyek párája rezg
a halmokon s dalom.*

*Hát dolgoztam hiven,
zümmögve, mint a rét,
Milyen könnyű a menny!
a műhely már sötét.*

*Fáradt meg együgyű,
vagy tán csak jó vagyok
s reszketek, mint a fű
és mint a csillagok.*

Első változatában nyolcsoros miniatűr, tiszta tájvers volt. Első szakaszában a távoli tájat, a másodikban közelképet adva:

¹ Dalnak tartja Török Gábor. (*Török [193]* 157–158.)

*Lágy tájék, csendes est,
tömött, fonott falomb,
ködös hegy búja rezg
a gyenge halmokon.*

*A völgy aranypiros.
A málnatő meleg
karján buggyos, zsíros
papiros szendereg.*

Az alapélmény itt is a hegyek által körülfogott völgy képzete, a *Téli éjszakáig* számos változatban makacsul visszatérő kép lehetett:

A távolban a bütykös vén hegyek

....

meg-megrebbenve tartogatják

....

völgy kerek csöndjét, pihegő mohát.

A másik alapélmény: a „tömött...falomb” is sok változatban tér vissza, pl. *Az a szép, régi asszonyban*:

s körül nagy, tömött lombok zúgnak az őszi szélben.

Ehhez a két, távolabb észlelt tájélményhez egy közelebb járul: a bokron csüngő papírdarab vagy szalag kísértő képe, amely ugyancsak a *Téli éjszakában* ismétlődik meg tragikusan:

*Csak egy kis darab
vékony ezüstrongy – valami szalag
csüng keményen a bokor oldalán,*

Ez a három élmény, három látvány egyesül a nyolc sor hatos jambusában könnyed, zenei dallá; az elején spondeusokkal lassítva az ütemet, majd névelőkkel erősített sorkezdő jambusokkal nyomatékositva azt. Az egész látványt pedig a lehunyó nap fénye világítja meg – hiszen a völgy aranypiros –, elalvás előtti csendben.

Ebből a kis dalból bővült azután a végleges négyszakaszos szöveg. Az első két versszak helyet cserélt, a közelképpel kezdi, és a lírai én helyzetével egészíti ki.¹

Az első változathoz képest a „málnató” még élőbbé lett, ha lehet, még emberszerűbb, *g* dominálta hangszorral: „Guggolva ringadoz”. „Előttünk ringatóz a málnabokor (»guggolva« persze, amitől rögtön ember és humor lesz!) – úgy érezzük, hogy faluvégen vagyunk” – írja róla Szentkuthy Miklós.² Tegyük hozzá: a málnató itt emberré, mégpedig melegkarú nővé válik. Az első változathoz megmaradt a magas- és mély hangú rímek váltakozása és a guggoló nő-bokor körvonalait imitáló két áthajlás is.

Erről a szakaszcsoportról emlékezik így Németh Andor: „Nyári délután a Horváth kerti tejszarnokban üldögéltünk. Attila verset írt s mikor elkészült vele, felém nyújtotta...

– Milyen? – kérdezte.

Mindössze egyet kifogásoltam: a málnabokorra tapadó zsiros papírt.

Attila összehúzta a szemét, mintha képet szemlélne:

– Az kell oda – mondta –, látom.

– Megengedem. Egy kiránduló hajthatta el, s a bokorra sodorta a szél. Ebből azonban nem következik, hogy a bokron kell maradnia. Miért nem szeded le róla?

– Nem lehet. Odatartozik.

És ott maradt.”³

Ha a két változat ismeretében kételkedhetünk is abban, hogy a vers éppen ekkor és éppen a Horváth-kertben született, a tanúvallomás mégis fontos. A költő víziójának, ha tetszik obszessziójának egységéről tanúskodik: a zümmögő-édes táj és a „zsiros/papíros” egyszerre volt jelen benne. De arról is, hogy ekkor már

¹ Ezt a szerkezetet a „közel-távol” szempontjából elemzi *Török* [196] 157–158.

² *Szentkuthy* [172] 533. – Ugyanő úgy érzékeli: „Nem rögtön a Népliget vagy a vasárnapi Húvösvölgy jut-e eszünkbe, a tizórai eldobált újság rongyaival [...] versében az a »ronda« vallomás-papír szebb: ezerszer szebb a világon, mint bármely cifra isten cifra orchideája.”

³ *Németh A.* [127] 109–110.

távolodik a „tisztá költészet” ideáljától a realitás érdesebb elemeit is befogó ábrázolásmód felé.

A második versszakban kitér a táj. Kassai György¹ részletes fonetikai elemzése szerint a magánhangzók hangszín tekintetében a mély magánhangzók középzónájában helyezkednek el, az *i*, *u*, *ü* hiányzik, és az *o*, az *ö/o* gyakoribb az átlagosnál. A palatális mássalhangzók gyakoriságával együtt ez azt jelenti, hogy a képzés a száj középső zónájában található. Az 1. sorban feltűnik József Attila kedvelt jelzője: „*lág* a táj” és az ugyancsak ismerős, ezüst színt, villódzást idéző szava: „*gyöngy* az est”. Az első két sor egyes számú főnevei és nominális szerkezete után a 3–4.-ben a többes számok már távlatot adnak, a tagolt (rét, halom, hegy) táj felett itt is valamilyen „könnyű hamu remeg” (*Téli éjszaka*). Egy ponton azonban megbicsaklik a vers. Az eredeti kétszakaszos befejezése helyett átmenetet kívánt a lírai énhez, ezt célozza a „s dalom” befejezés, ez azonban eléggé diszharmonikus, sután sikerült.

A 3–4. versszak a réttel, a mennyel, a „mint a fű/és mint a csillagok”-kal köti a tájhoz az embert. Ez az ember pedig dolgozó, talán munkás; Szentkuthy is így olvasta: „Műhelyben volt, elfáradt, s mindezt egybeolvasztja a piros táj mimózasejtelmével... Mennyivel monumentálisabb a szinte szent munkás arculatja ebben a csillag-duruzsoló-ökörnyál-környezetben, mintha a »kérgeg tenyér« ócska receptjeit próbálná kínálgatni.”² De olvashatjuk úgy is, hogy a költő dolgozik, és akkor a sötét műhely szinte színpadi fénykontrasztta válik, valahogy úgy, mint a *Nürnbergi mesterdalmokok* alkonyi képében... Mindenképpen önarckép ez is; a „Vidám és jó volt s tán konok” meg a „Jóról és rosszról nem gondolkodom” utódja: az együgyűség természetesen csak látszat, a jóság meg húszéves kora óta magával hozott életelv. A befejező képsor meg a teljes természettel, a mikro- és makrovilággal, a füvekkel meg a csillagokkal való egybeolvadás dala, amely viszont utóbb így fog kiteljesedni:

¹ Kassai [102] 49–50.

² Szentkuthy [172] 533.

...testként folytatódom
a külső világban –
nem a fűben, a fában,
hanem az egészben...

(Alkalmi vers a szocializmus állásáról)

A 3–4. szakasz már más hangfekvésben szól. Ezt már az *i*, *ö*, *ü* dominancia jellemzi, szinte suttog a lehajló estében. A 3. szakaszban két magashangu rím után a négy *ü* és *a/o* hangzata zár, áthajlás nélküli, pontos sorokkal. A dal szókincse egyenletes, nincs benne egyéni szóképzés, talán éppen a köznapi szavak evokatív erejének fokozása jellemzi, az egymás mellé helyezéssel („Guggolva ringadoz”, „buggyos”, „zsíros”, „tömött, fonott...”) meg az *s* képzővel alkotott szavakkal való játékkal (még a „papiros” is ilyennek látszik...) éri el sajátos susogó-lebegő hatását. A kecsességet, könnyűséget („Lágy a táj”, „könnyű a menny”, „zümmögő” rét) ráértéses jelzők erősítik. Mindezt egyetlen szokatlan, a szövegtől elütő, nagyon is érzékletes jelző szakítja meg, a „fonott falomb”.

A *Harmatocska* kései dal, az 1929-es évek csokonais hangvételenek példája, az antropomorfizált tájversek egyik legszebbje, valódi mozarti darab. A lírai én pedig egyik arcát mutatja: a jó, a könnyű, a jólesően fáradt, a mindenttudó és ezért együgyű költőt...

De ez az 1929–30-as József Attila lírai énjének csak egyik aspektusa. Keményebb, szikárabb, harciasabb vonásokkal is felruhazza magát, szinte kényszerül is erre. Ennek tanúja két, szinte már allegóriába átnövő, kissé didaktikus tájverse: az *Ákácokhoz* és a *Favágó*.

Mozgalmi allegóriák

Ákácokhoz

Az *Ákácokhoz* a közvetlenebb, szinte agitatív célú allegória.¹ Világosan vall róla az első, az Előőrs 1929. nov. 23-i számában megjelent változat:²

Ákácokhoz!

Száz göbbedő odvas falunkba'
homokot kötözni magunkba'
– ákácok, vigyázzunk magunkra! –
szisszentő ez, de lombos földadat.

Zizegni minden bizalomra
keserülő mennyei munka,
de kössünk, kössünk lágyan zsongva,
a homok elfut, a föld megmarad.

Törzs vagyok-e, vagy már csak torzsa?
Nem sors az egyes ember sorsa!
Kötöm én, lám kötöm ujjongva,
s jó fa fogy, az édes táj dagad – –

Recseg az ég odvas falunkba',
fogom én és kötöm busongva –
s csikorogva hordja halomba,
hulló, szerelmes hivatalomat.

Itt nem az ember simul a tájba, nem is a táj lesz emberré, hanem a természet lesz jele, allegóriája a cselekvő embernek. Kezdetből többes szám első személyben szól a vers, és ez jelzi az azonosulást. Az egyik legrégebbi és a 20. században is, sőt József Attila korábbi költészetében is szinte agyonhasznált toposz, a fa–ember azonosí-

¹ Teljes elemzése: *Tasi* [183]. – L. még *Tamás* [386] 45–46., *Kiss F.* [107] 86., *Fövényné* [59] 97–99. – I. N. *Horváth* [74] 340–341.

² ÖV 2. [14] 83.

tás (*Itt egy fa, ott egy fa*) él itt tovább. A fák, amelyek itt a magyaros táj jelzéséül ákácok, azonossá lesznek a beszélővel, és azonosulnak még... hogy kivel, erről vita is lehet, volt is a szakirodalomban.

Itt is lényeges a különbség az első, korai változat, amely az Előőrs 1929. november 23-i számában jelent meg és a későbbi, a Népszava 1930. decemberi számában és a *Döntsd a tőkét, ne siráncokozz* kötetben megjelent változat között, annyira, hogy a két változat lényeges különbsége miatt többen is támadták a költőt. Az első változatban a *mi* egyértelműen a fiatal, az Előőrs és a Bartha Miklós Társaság körébe tartozó, a parasztság iránt elkötelezett értelmiségiek; a megjelenés helyét is figyelembe véve szinte pontosan Bajcsy-Zsilinszky köre. És akkor a „homokot kötözni” kitétel azt jelenti: helytállni, kiállni a parasztságért, pusztulását megállítani. Ez a fiatal gárda nehéz, kelletlenül vállalt, de nélkülözhetetlen feladata. Az időszakra jellemző szó- és rímjáték (hiszen a „Törzs vagyok-e, vagy már csak torzsa” – ugyanabból a nyelvjátékból fakadt, mint a *Gyöngy* című vers „gyöngy-göröngy” játéka), az alliteráció és a hangutánzás bősége („Zizegni minden bizalomra”), amelybe már talán ekkor a *Kalevala* olvasása is belejátszott, s falusias színezés hatja át az egész szöveget. Ugyanakkor aránylag ritka még ekkor József Attilánál a vers felszólító, szinte indulószerű jellege. Természetes, könnyen kiegyenlítődő ütemei, általában hármás, a 7. sorban négyes tagolással festik alá az érzelemhullámzást.¹

A továbbiakban a vers korábbi és 1931-es, átdolgozott, „marxista” változatára vonatkozólag Tasi József elemzéséből idézek.

„A vers központi, mind a négy szakaszon végigvonuló mondanivalója a »homok« megkötése, magunkba kötözése. Az első szakasz kijelöli a feladatot: »homokot kötözni«. A második felszólít: ha csalódások árán is, »de kössünk, kössünk lágyan zsongva«, a harmadikban egyes szám első személyben – azonosulva a feladattal – közli: »kötöm én, lám kötöm ujjongva«, míg a negyedikben rezignáltabban: »fogom én és kötöm busongva«.

¹ Kiss F. [107] 86.

Vajon miért változik át az ujjongás búsongássá? Azért, mert »recseg az ég odvas falunkba«, azaz feltámadóban az »úri vihar« – hogy Ady szimbólumát használjuk a vers értelmezéséhez –, amely nemsokára »csikorogva hordja halomba, – / hulló, szerelmes hivatalomat«. Szerintünk a »szerelmes hivatal« a már magyarázott népzérség, parasztzérség szimbóluma...”

A végleges forma:

Ákácokhoz

*Száz göbbedő, odvas falunkba'
homokot kötözni magunkba'
– ákácok, vigyázzunk magunkra!
az úri szélben ez a földadat.*

*Zizegni minden bizalomra
keserülő e marxi munka,
de kössünk, kössünk lágyan zsongva,
a homok elfut, a föld megmarad.*

*Törzs vagyok-e vagy már csak torzsa?
Nem sors az egyes ember sorsa!
Fogom én, lám kötöm ujjongva,
a jó fa zúg, az édes táj dagad –*

*Recseg az ég odvas falunkba',
csikorogva hordja halomba
tört águnkat, csörög a lombja, –
de meleg földet fogunk föld alatt.*

Tasi József szerint „a két változat közötti különbség első pillanásra feltűnik. Maga a vers címe is megváltozott: Ákácokhoz. A költő, úgy látszik, ragaszkodott az akác-ákác tájnyelvi változathoz. A harmadik sor végén felkiáltójel nyomatékosítja a figyelemztetést: » – ákácok, vigyázzunk magunkra!«, a negyedik sor pedig lényegesen módosult: a »szízzentő ez, de lombos földadat« félreérthetetlen helyzetmagyarázattá alakult: »az úri szélben ez a földadat«. (Az »úri szél« szerintünk utalás Ady Endre Menekülés úri viharból című költeményére.) A hatodik sorban a »keserülő mennyei munka« »keserülő e marxi munká«-ra változott, az új

jelentés mellett szerencsésen megőrizve az alliterációt. A tizenkettedik sor rezignált megállapítása – »a jó fa fogy« – egyetlen ige kicserélésével harcosabbá vált: »a jó fa zúg«. A vers utolsó sorait teljesen átírta a költő, ezáltal a melankolikus befejezés optimistává vált. [...] Ez a második változat is – bár sokat javult az átdolgozással – még mindig befejezetlennek tűnik. Az utolsó sor alliterációzúhataga – »földet fogunk föld alatt« – kissé erőltetett. Kár, hogy az átdolgozás során a költő nem talált olyan tökéletes megoldást, mint a Favágó vagy a Nyár esetében.

Az Ákácokhoz című költeménnyel alig foglalkozott a József Attila-irodalom. [...] Erre ... Féja Géza vállalkozott az Előőrs 1931. május 10-i számában megjelent hírhedt Szélkakas költők című bírálatában. [...] József Attila szerinte azon költők közé tartozik, akik »fölfedezték a sokarcú verset, azaz megverselnek egy dolgot 3–4-féle hangnemben, készítenek róla marxista, nacionalista, kisagrár és egy semleges szólamú verset. A változatok azután bekerülnek a belső zsebbe, s hogy melyik kerül elő legelőször, az attól függ, hogy mit parancsol a konjunktúra«. Példaként idézi az Ákácokhoz első és második változatának két-két versszakát a következő kommentárral: »A 'szisszentöböl' tehát 'úri szél' lett s a 'mennyei munkából' 'marxi munka'. Így jut Marx szoros kapcsolatba a mennyekkel. Ez a 2. számú változat, de lehet, hogy még egy harmadik is ott rejtőzik a 'vagányok félig lúdtalpú Attilájának' mellényzsebében. (Ő jellemzi így önmagát 'Csin-bin' c. versikéjében.)«

Vajon miért e heves támadás? Féja Géza 1975-ben a következő magyarázatot adta: »1931-ben megtámadtam József Attilát az Előőrs hasábjain. Egyik pesti utam alkalmával Zsilinszky elem tette egyik versének két szövegét. Az első az Előőrsben jelent meg, a másik alapos értelmi változtatással új kötetében. 'Most azt hiszik majd, hogy az első szöveget én cenzúráztam' – mondotta Zsilinszky. [...] Támadásom az 'átírás' mint költői módszer és Babits elleni támadásának ugyancsak a módszere ellen irányult. A fő ok azonban keserűségünk volt, amiért József Attila ennyire elszakadt.« (Féja Géza: Kései sirató. Kortárs 1975/5. sz. 804. 1.) Féja Géza a Medvetáncról írt 1935-ös bírálatában már sokkal

szelídebb hangot üt meg, s azt dicséri, hogy a költő »...verseinek osztályharcos dudorait eléggé lefaragta.« (Féja Géza magyar irodalmi szemléje: József Attila: Medvetánc. Magyar Írás [Tornalja], 1935/3. sz. 83. 1.)”¹

Az *Ákácokhoz* című vers nem átlátszó jelkép, nem egyszerűen behelyettesíthető szimbólumok sora, ennyiben igaza van Tamás Attilának,² hanem önmagában koherens kép- és jelenségrendszer ábrázolása, amely egy közös mozzanatával egy másik magatartás- és cselekvésrendszerre utal. Hogy mégis allegorikusabbnak érezzük, mint más József Attila-verseket, vagy fogalmazzunk másképpen: kevésbé jó versnek tartjuk, annak oka talán a túl retorikus stílusban, a gondolat túlzott egyszerűsítésében, a felszólító jellegben rejlik, és talán abban is, hogy a vers játékos, művészi eszközei mintegy a tárgy felett lebegnek. És talán még egyben: az *Ákácokhoz* egyik kulcsmondata, pregnáns és ritmusos fogalmazásban:

Nem sors az egyes ember sorsa.

Ez a mondat pedig mélyen ellene mond a költő igazi hajlamainak. Igaz, sokszor megkísértette a kollektívumba való beolvadás vágya, de hajlamai mindig is elkülönítették az arc nélküli tömegtől, sőt az egyén és a közösség bonyolult kölcsönviszonya egy életen át foglalkoztatta.³

Favágó

A másik híressé vált allegorikus verse, a *Favágó* viszont mind korábbi, mind későbbi formájában igazabb, sikerültebb alkotás. Talán mert az én–mi–világ hármassága szervezesebb benne, vagy mert a táj hitelesebb?⁴ Első változata:

¹ Tasi [183] 43–47.

² Tamás [386] 45–46.

³ L. N. Horváth [74] 341. – Ő e sort a „klasszikus költői magatartásmód”, „a kiválasztott ember szerepe és kötelessége” összefoglalásának tartja, és *A város peremén* költő-képével rokonítja.

⁴ A vers elemzései: Szentkuthy [172] 533.; Benkő [28]; Balogh [19]; Tamás [179]; Barla [22]; Hankiss [68] 15.; Szabó [165] 810–815.; Vigh [223] 515–517.

Vágom a fát hűvös halomba,
fényesül a görce sikongva,
zuzmara hull szárnyas hajamra,
csiklándani benyul nyakamba, –
bársonyon futnak perceim.

Fönn, fönn a fagy baltája villog,
szikrázik föld, ég, szem, a homlok,
pirultan sujt az Isten s röppen,
a fák durrognak örömben, –
kacagva reped szét a törzs.

Visongj, szivem, mi közünk ahhoz,
hogy zördülő ujjakkal kapdos
belénk a bú? Csapódj a sorshoz!
Csupán a pusztaság rikoltoz, –
az ember szétnéz, mosolyog.

A vers voltaképpen arckép. Vagy talán: szobor, egy munkás, a favágó szobra, esetleg éremre vert képmása. Régi toposz, a középkori emblematikából is eredeztethető, az európai költészetben is sok évszázados a múltja, szinte minden irány kedvelte. A portré, a szobor a versben általában és leginkább a késő romantikusok, a parnasszisták, majd nyomukban a szimbolisták igazi műfaja.¹ Durván osztályozva: a portrék lehetnek kívülről megragadottak, objektívek vagy pseudoobjektívek, és lehetnek megszólaló önportrék (már Vörösmartynál: „szobor vagyok, de fáj minden tagom”). Csak néhány, kiragadott példa Juhász Gyula verseiből: külső portré: *Szokratesz, Géza király, Mátyás király, Marie Antoinette, A harangozó, Marcus Aurelius*, önportré: *Építőmester éneke, Sámson dala, Költők (Lassan, búsan...), Jó pásztor, A bűnös barát, Az ópiumszívó.*

A késő szimbolistáktól került át a portré-önportré a munkásköltészetbe, a szociáldemokrata lírába. Hosszú sora íródott a munkásportréknak. Maga a favágó is előfordul munkás jelkép-

¹ A Favágó közeli analógiája: Jean Moréas: *Le Bocage I.* „Buchéron frappe” kezdetű darabja a *Le Pélerin passionné* c. kötetben.

ként a szocialista költészetben. A Népszava 1927. karácsonyi számából, Kovács József *Erdőszélen* című verséből idézünk:

*Erdő szélén vágjuk a fát
mogorva, téli hidegben
alig bírjuk a tél fagyát.
Olykor-olykor fagyos-holdas
éjszakán kiront az ordas.
A fejszénkhez kapunk ijedten.
Örök harc a fákkal, vaddal,
sötétséggel a hideggel.
Mi harcolunk egyre lihegve
tört gerinccel, rossz inakkal,
a vérző, sajtó, bus szivekkel*

....
*ezer a fa, ezer a vad
s süket, lassu, téli felhő
szórja ránk egyre a havat.
Fejszénk csorbult, kezünk repedt
vágjuk a fát keseredett
kedvvel...*

Természetesen a portré egyúttal szerepvers is. A korábbi évek-
ből, hogy csak önarcképeit soroljuk, József Attilától ilyenek:
A vergődő diák, *Lázadó Krisztus*, *Villámok szeretője*, *Szomorúfűz*,
A legutolsó harcos, és bizonyos értelemben ilyen szerepversek,
önarcképek a szegényember-versek is. A harmincas évek elején
még megírja a *Kispolgárt*, *A kanászt*, később elsősorban szerep,
álarc és közvetítő nélküli én-verseket ír.

A *Favágó* jól érzékelhetően hármasság tagolású. Az első változat-
ról szólva: az első versszak a közelkép, középpontjában az énnel,
helyszíne a favágó közvetlen környezete, a második színhelye a
távoli ég és az erdő, a harmadik: buzdítás és a tanulság. Sajátos
dallamos forma fogja egységbe, négy kilences és egy nyolcas, az
első és harmadik szakaszban aaaab, a másodikban aabba rímmel,
a harmadik meg aaaaa rímként olvasható. Szilágyi Péter úgy véli,
a vers gagliardizált jambusokból épül fel.¹ Magam úgy olvasom,

¹ Szilágyi [176] 249–279.

hogy az első sorban világosan trochaikus lejtésűek a sorok („vágom”, „bársonyon”), a második trocheusból a 3. sorban jambusra vált, a harmadik meg szigorúan jambusos. Ugyanakkor hangsúlyosan is tagolható, ez pedig a magyaros jelleget húzná alá.¹ De az is lehet, hogy ezúttal is valamely dallampélda áll a háttérben.

Az első versszak önmagában is megálló, kerek életkép. Az első szó már egyes szám első személyű, kiemeli az önarcképjellegét. Két jellegzetes és sokszor visszatérő József Attila-i motívum egyesül itt: a *favágás*, amely a Márta-versektől a kései évekig kíséri végig, és az oly sok jelentésű *fagy*. De itt mindkettő vidám, örömmel teljes, lendületes konnotációjú, ritmus, alliterációk, szókincs ezt a kellemességet sugallják.

A „halom” hűvös lesz, de itt nem halálos a hűvösség, és nem is kegyetlen a hideg, inkább csillapító és megnyugtató. A 2. sor József Attila egyik legbonyolultabb és legszebb képe, szinte már a túlságig is komprimált: tárgyi elem („a görcse”) lenne élővé, de az ige („fényesül”) inkább passzív folyamatra utal.² Arra, hogy a tárgyi elem, a görcs él, az erős érzelmi töltésű „sikongva” szó utal. Egyébként a „Vágom” mellett a másik hangsúlyos szó itt a „bársonyon”, és a kettő feszültsége, tehát az élesség és a csokonais puhaság ellentmondása rejtett feszültséget ad a vers kezdetének. Ebben az első versszakban azért még a vidámság az uralkodó, az 1928 őszén még oly baljóslatú természeti tünemény, a zuzmara, itt szinte kedvessé válik: „csiklándani benyul nyakamba”. Egyébként a latinus, igeneves szerkezet is külön fénybe vonja.

A „bársonyon futnak perceim” szakaszjáró sor az egész József Attila-mű egyik legszebbje. Ez is „csokonais” alaphangú, a „perceim” képzet szinte a rokokóból származik. A történeti és egyéni idő, amely József Attila lírájában annyi változatban szerepel, itt

¹ A vers ütemekre tagolódását (hármás, a zárásokban kettes ütem) tartja alapvetően ritmusának Kiss Ferenc (*Kiss F.* [107] 86.), aki ebben látja a „munka... megállást nem tűrő irama” visszaadásának metrikai módját.

² A szót az Ért. Sz. [338] nem regisztrálja; lehet, hogy József Attila egyéni szóképzése „fényessé válik” jelentéssel, a *fényesül* visszaható alakjaként.

apró élőlényé változik. A futó idő újra és újra fel-felbukkanó, sokezer évre visszanyúló képzei itt kecses lények táncává lesz, a meglevenedett percek „futnak”. A „bársonyon” sok irányban gondolkoztathat el: sugall kellemességet, simaságot, észrevétlenséget is, egy tapintási élmény válik itt általános életérzéssé. Időélménynek, létélménynek, egyéni állapotnak páratlan szépségű megfogalmazása a sor.

Ezután a valóban elringató szépségű, harmonikus sor után éles töréssel kezdődik a második szakasz. Gyors, aprózott jambusok váltják a kényelmes trocheusokat, szóismétlés az első sorban, négy sorjázó alany a másodikban; zaklatottabb indulatmenetet rajzol a vers íve.¹ A tekintet a földről az égre irányul, távlatot kap a kép, még a rímek is izgatottabban váltanak aaaa-ból aabb-be. Az égen is egy szerszám jelenik meg fényes ezüst-kék világításban, „villog” és „szikrázik” a világ. A vers íve a második sorban emelkedik, majd ismét lefelé irányul a tekintet. A 2. sor kezdő igéje, a „szikrázik” is József Attila játékos, jelentőségteljes szóképzése, a szikrázik népnyelvi affrikációs formája. A 3. sort (a maga kissé fantasztikus meseszerűségével) a 4–5. sor megint lecsillapítja. Pontos, kiegyensúlyozott dikcióval sugallja: az öröm legyőzte az akadályt, a nehézséget. Az 1–2. sor még lendületes feszültséget sugallt, majd ismét helyreállt a rend: „örömükben” és „kacagva” repednek a törzsek.

A közelkép és a távolkép után a harmadik szakasz a tanulság levonása, a cselekvési irány. Hangneme az önmegszólító tépelődés az első három sorban, majd hangváltással ismét harmadik személyű állítások sora és lezárás a 4–5.-ben. Az első versszak szinte fokozhatatlanul tökéletes közelképe, a második izgatottabb, feszültebb távolképe után ez a befejezés esik, hangban és intellektuális erőben is. A levonható magatartásminta hasonló az *Ákácoké*hoz: a bajok és feszültség ellenére fölényel, mosollyal állni a nehézségeket; „Csapódj a sorshoz!” – azaz vállald utadat, a többiek sorsát. Az első három sor éles, hetykének szánt kontrasztjai („Visongj”, „zördülő ujjakkal kapdos / belénk a bú”)

¹ L. Benkő [28]

kissé kimódoltan hatnak. Nem sokkal utóbb, az első *Bánatban* (1930) sikerül valójában ezt a konfliktust nagy lírává oldania. Az utolsó két sor tér vissza igazán az első kettő hangjához. Adys szóval: az „úri pusztaság” jelenik meg (a Magyar Ugar, a Téli Magyarország, a „ma pusztá a Pusztá” utódjaként),¹ és ezen a mitikus-szimbolikus tájon:

az ember szétnéz, mosolyog.

Ez viszont a „bársonyon futnak...” folytatása, lezárása lenne. Nagyon is József Attilá-s magatartás: a „no de hát ne búsuljatok” folytatása és a virrasztó magatartások elődje, a költő magáról alkotott jellemző képe: mindent tudóan állni a világ fölött, sokat sejtető mosollyal szemlélni az embereket. Ismét csak olyan magatartás, amely számtalan változatban tér majd vissza. Legközvetlenebb folytatása a *Reménytelenül* sora:

...okos fejével biccent, nem remél.

Ezt az 1929 végi szöveget alakította át 1930 vége felé:

*Vágom a fát hűvös halomba,
fényesül a görcse sikongva,
zúzmara hull szárnyas hajamra,
csiklándani benyúl nyakamba –
bársonyon futnak perceim.*

*Fönn, fönn a fagy baltája villog,
szikrázik föld, ég, szem, a homlok,
hajnal suhint, forgács-fény roppan –
amott is vág egy s dörmög közben:
tövit töröm s a gallya jut.*

¹ A sor anagrammatikus jellegéről – arról, hogy a hangtani és gondolati kép megfelel egymásnak (az *úri pusztaság rikoltoz*) – l. Horváth Iván [286] 554.

– Ejh, dönts a tőkét, ne siránkozz
ne szisszenj minden kis szilánkhoz!
Ha odasujts körül a sorshoz,
az úri pusztaság rikoltoz –
a széles fejsze mosolyog.

Az alakítás ezúttal jól sikerült, egységesebb, koherensebb szöveg jött létre. S nemcsak az utóbbi évtizedek szentesítették egységgé, a maga korában is az volt.

Az első hét sor változatlan, a 8. sor Istenképét egy más, tündéri kettős képpel helyettesítette:

hajnal suhint, forgács-fény röppen –

egyúttal egy új József Attila-i szót, a „forgács-fény”-t alkotva meg, amely két tagjának alliterációjával is erősíti jelentését; nyelvtani szerkezetét illetően pedig egy másik József Attila-i kép-zéssel, a „malacvilágosság”-gal azonos.

A lényeges változtatást a 9. sortól végzi el. A vers alapstruktúrájába nyúl bele, az én és a világ mellett ugyanis megjelenik a *másik*, és ezzel az egész vers egy dimenzióval bővül. Ez a másik arctalan társ, megkettőzött én, aki ugyancsak „vág... s dörmög” mint a *Nyárban* a „darázs”... Az új változat megtartja a magas hangú *bb* rímet, az 5. sor meg az új változat alaphangját hozza: a képes politikai beszédet. Voltaképpen egy köznapi helyzet lerögzítése, köznapiságát csak erősíti a népnyelvi „tövit” alak. De ez a köznapi mondat persze tágabban értelmezhető: a kizsákmányolás, a más javára végzett munka jelzéseként. Ezt folytatja immár, szinte dialógusserűen felelve a *másik*nak a harmadik versszak kezdetén, a költő, a lírai én dialógusba bocsátkozott, s bár voltaképpen önmagát szólítja meg, látszólag a „*másik*nek” szól:

– Ejh, dönts a tőkét, ne siránkozz

Ez a sor sokat idézett, nevezetes sora a magyar irodalomnak. Nemcsak azért, mert jelszóvá válható politikai felhívást hordoz, hanem mert olyan tömör és megoldása olyan szellemes. A „tőke”

szó kettős értelmével – a tönk: a kidöntött fa földben maradó része és a „tökés termelési viszonyok összessége; kapitalizmus” – játszik a költő.¹

A két felszólító mód, a tagadással erőteljes ritmust visz a 11–12. sorba. A válasz a bú és keménység konfliktusára: az egyéni bajokat legyőző akció. Harcos, fiatalos álláspont ez, megejtő lendületű.² Egy magatartás és egy program tömör összegzése, amellel játék is; hiszen a „szilánkhöz” vonzata nagyon is szokatlan – voltaképpen „szilánk miatt” szintagmát várnánk, ezért felhívja magára a figyelmet. Balogh László szerint is: „...az eredeti képet továbbfejlesztve, annak szélesebb, összetettebb értelmét bontotta ki. A szó kettős jelentésének mesterien előkészített és egy fél sorban [...] való összetalálkozása szerencsésen felfokozza a költemény hatását.”³

A folytatás, a lezárás kétrészes. A 13–14. sor szentenciózusan, Adyra utalva ismétli meg a tanítást, a szokatlan vonzat itt is külön távlatot, aurát ad a versnek, egyúttal az első szakasz táját adysan szimbolikus távlatba helyezi. Mindezt „szélesen hömpölygő alárendelő szerkezet” húzza alá.⁴ A huhogó *uk* dominanciája, a kettős *o–o* rímekkel méginkább végleges-lezáróvá teszi. A 14. sor végi gondolatjel úgy is értelmezhető, hogy addig tartott az idézet, a versbeli beszéd, az *én* válasza a *másik*nak. A zárósor pedig ismét csak helyzetleírás, és visszavisz a favágás színhelyére. Új szerszám, a fejsze kel életre, mosolygása a jó munkán és a győzelmen érzett öröm egyszerre. A „mosolyog” szó mint zárás: jelzi, hogy a forradalomvárás optimista időszakában vagyunk.⁵

¹ L. Ért. Sz. [338] VI. 754–755. – Vigh Árpád „neoretorikai” elemzéssel bizonyítja, hogy a „tőke” itt „tökés termelés”-ként értelmezendő. (Vigh [223] 515–517.)

² „Ebben kifejeztem, ami csak lényeges a kommunista mozgalomban... A kizsákmányolás, az egész marx-i értéktebbélet elmélet benne van a versben. »Ejh...« ez a mondat a kommunista mozgalom hazai feladatainak költői összesűritése” – mondta volna verséről a költő Tamás Aladárnak. (Tamás [385] 84–85.)

³ Balogh [19] 58.

⁴ Benkő [28]

⁵ Vö. Szentkuthy véleményével: „Így szép, így méltóságos, így humánus és így véres a magyar forradalom, – itt lesz költészetté a dózsák műzsákra bezzeg rá nem érő útja.” (Szentkuthy [172] 533.)

Barla Gyula elemzése is a győzni fogó könnyedséget, magabiztoságot emeli ki.¹ Fejtő Ferenc szerint is: „az osztályharcban győnyörűséget lelő, férfias erőtlől duzzadó, keményhangú allegóriás költemény”.²

A *Favágó* [I.] és főleg a [II.] a József Attila-i politikai tájvers paradigmateremtő csúcsteljesítménye. Mint láttuk, vannak előzményei, hiszen a táj mint politikai allegória a munkásmozgalmi költészet ismert tárgya. Erejét, idézhetőségét éppen játékosságának és tömörségének, pontosságának és dallamosságának köszönheti.³

Parasztkversek

Dörmögő

A tájversek mellett az 1929–30-as évek másik jellegzetes verstípusa: a parasztkversek. Ezek tárgya, ábrázolt közege a falu, a parasztság sorsa, és a megformálás is a népköltészet egyik vagy másik eszközére épül. Ha tetszik, ezek is stilizált versek, mint a Márta-korszakéi, de az elérni kívánt stílust a *Kalevala*, Ady, a népdalok, népballadák, sőt népszokások jellemzik. Ezekben az években többször jár Szabadszálláson, Hódmezővásárhelyen, Szegeden, ezeknek az utaknak emlékei, értelmezve a Bartha Miklós Társaság vitáival, jelzik az élményalapot.

A verseknek ebbe a sorába tartoznak: a *Dörmögő*, a *Tiszazug*, az *Egeres*, a *Betlehem*, a *Betlehemi királyok*, a *Regös ének*.

A *Dörmögő* a legkorábbi:

¹ Barla [22]

² Fejtő [52] 83.

³ Megjegyzem, hogy Szabó Zoltán a verset a konstruktivista versszerkesztés példájául idézi. Szerinte 1. kellemesség, 2. kellemetlenség, 3. kíméletlenség érzelmi-indulati benyomásai segítik, hogy „...az ellentétekben kicsúcsosodó fokozáson át jut el a társadalmi fejlődési törvény felismerhetőségéig és az ennek felismeréséből fakadó történelmi optimizmus, fölényérzet megfogalmazásáig anélkül, hogy a tények közötti összefüggéseket külön szavakkal jelölné”. (*Szabó* [177] 815). A magam részéről a konstruktivizmust az 1920-as évek eleje egyik stílustörekvésének tartom; az itt kifejtett jellemzők véleményem szerint nem tartoznak ismérvei közé.

*Avas szalonnán élt, mint az idő.
Telt-mult naponta, sárgán görbülő;
szalmát számolt, vagy nézte az eget,
a csillagokban szíve zizegett.*

*Tudta, nagy nap kél a hegyek mögött.
Hosszan pipált és lassan köpködött.
Ha förgeteg csapkodta, ballagott –
zúgó vizárnál ült és hallgatott.*

*Hát így. És most e gyűlő hajnalon
odatopog egy bokor hajadon
s dönög, donog. Hát elbosszankodott
s markos bajszába mormolt, mormogott.*

*– Ejh, dudorássz csak, míg a szerelem
hulló levélen hajadon pihen;
míg fürtödre a giz-gaz rátapad,
karod rángasd és ringasd derekad!*

*Könnyen becsípi proletár-ludak
tapadó bőröd, majd ha meglóhad.
S csimbókba barnul, mint a naspolya,
két ringó melled ringló mosolya.*

*Fortyos fazekad gögben szenvedő?
Megnyugszik minden csapkodó fedő.
S a tollas karalábé görceit
a fejedén új ifjak föllelik.*

*No, dalolj, rózsaromboló leány!...
(Így feledte a lángos lány után,
hogy zokszava bár vág, akár a sás –
erős a sorsunk, mint a csikarás!)*

Hangjában, költői eszközeiben még a Márta-versekhez áll közel. József Jolán nyomán¹ anyai nagyapja, Pöcze Imre portréjának tarthatjuk,² de az arcképbe sajátos technikával önmagát is

¹ József J. [99] 22–27.

² L. Szabolcsi M. [159] 27. kk.

belerajzolta a korábbi változatokban. Az első kéziratos változat 7–8. sora ez:

S mert nénje küldte: eredj, szórakozz!

Mulatozott, hogy mint hull a toboz

A *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* kötetben található változatban pedig a 10. sorban bukkan fel egy „gazdag hajadon”, tehát célzás Mártára. Utóbb mindezeket a nyomokat eltörölte a versből.

De az arcképet más módon is megtöri. Az első három versszak a leírás, a következő három és még egy sor a Dörmögőtől idézett monológ, az utolsó három sor kommentár és tanulság.¹

Az arcképet az Idő és a Sors keretezi:

Avas szalonnán élt, mint az idő...

...

Erős a sorsunk, mint a csikarás!

Az idő tehát ismét alakot vált, megint szegényember-idő, lassú idő lesz. József Attila állítólag maga hívta fel a figyelmet e sor mitológiai-legendás ízére. Mindenesetre a lassúságot, kényelmes-séget sugallja a bevezető arckép határozóival („Hosszan”, „lassan”), az értelmetlenné vált cselekvés („szalmát számolt” – korábban: „zúzott”) vagy a szemlélődés jelzésével. Az idő múlását, az öregedést illusztrálja a belső idézet, amely voltaképpen szinte nem más, mint egy Villon-ballada népies hangú áttétele. *A szép fegyverkovácsné*, a *La belle héaulmière*, az emberi test romlásáról szóló, József Attila által többször említett szöveg népiesítése, egyúttal kései üzenet Mártának. A dikció erősen emlékeztet a *Kalevalára*, a belső alliterációk, egymásra utalások, szójátékok szinte a túlzásig is elborítják a szöveget. (Pl. „hulló levélen hajadon pihen”, „rángasd és ringasd”, „ringó melled ringló mosolya”, „Fortyos fazekad”). Több változat mutatja, mennyire izgatta a hanghatások keresése: a játék a *donog* és *dönög* szavakkal (s „donog, donog”, majd a későbbi változatban „dönög, donog”),

¹ Az idézet technikai kérdéseiről l. *Török* [196] 162–163.

meg az -s képzős melléknevekkel („Fortyos”, „lángos”).¹ A metrika erősen tagolt, hangsúlyosként is, gagliardizált jambusként is értelmezhető.

A harmadik személyből, a külső leírásból, a vers végére azonosulást jelző többes első lett: a „sorsunk”-ra vonatkozó mondattal a vers az időszak egyre élesedő politikai megnyilvánulásaihoz is csatlakozik...²

Tiszazug

Az öregség a főmotívuma a *Tiszazug*nak is.³

*A báránybunda árnyakat
tülevelű fák fércelik.
Szalad a puli pillanat,
fagyon koppantja körmeit.*

*Hümmögőn áhítgat a nép
s házacskák gondolkodnak, im
zsuppjának zsíros süvegét
lehúzza ablakára mind.*

*Kárál a tyúk keservesen
az eresz alatt, mintha már
vénasszony lelke volna, mely
rimánkodóan visszajár.*

*Belül is pöttyös állatok,
ütődött, kékes öregek
guggolnak, mordulnak nagyot,
csupán hogy ne merengjenek.*

*Mert sok a révülni való,
ha már az ember nem kapál.
Szép, puha gond a pipászó,
tört ujjak közt pamutfonál.*

¹ L. erről R. Hutás [77] 440.

² A vers alakulásáról, élesedő politikai változatairól N. Horváth [74] 337.

³ Elemzéseit Gyertyán [64] 169.; Fodor [55] 97–98.; Török [193] 165–166., Török [195] 29–32. – Teljes elemzése: Wacha [224].

*S mit ér a vén? A kanalat
elejti, csöppent, etetik
s ha ő etet, a malacok
habos vödristül fellökik.*

*És lágý a tanya, langy az ól.
Csillagra akasztott homály!
Kemény a menny. A gally alól
bicegő cinke sirdogál.*

1929 augusztusában kezdenek írni arról a lapok, hogy a Tisza-
zugban, Szolnok megyében, elsősorban Nagyréven felkavaró-
megdöböntő felfedezést tettek: évek óta mérgezték meg örege-
ket, betegeket, kényelmetlenné vált férjeket, egy bábaasszony
segítségével, arzénal. A megdöbbenést fokozta, hogy a mérgezés
szinte köztudomású volt a falvakban, hogy az események színtisz-
ta magyar református vidéken zajlottak, és így ellene mondtak
a magyar falu, a törzsökös magyar parasztság közkeletű idilli
képének. Már augusztus 25-én vezércikkben foglalkozik az ügy-
gyel a Pesti Naplóban Klebelsberg Kunó. A bírósági tárgyalások
1929 végén kezdődnek, Móricz Zsigmond felkavaró riportok
sorában számol be a tárgyaláson hallottakról.¹ Kétségbeesett
konklúziója: „A Rossz ráborította hullámát a magyar népre is.
És a Rossz virágai virítanak, mint a tűzvész az éjszakában.”² És
egy másik cikke végén: „Tudást kell vinni a népnek, tudást min-
den téren, az anyagi élet és lelkiélet terén.”³

József Attila nagyon korán reagál; mivel a vers A Toll szeptem-
ber 8-i számában jelent meg, joggal feltételezhetjük, hogy augusz-
tus végén, nem sokkal az első hírek megjelenése után már megal-
kotta az eseményekről saját képét. A hírek, riportok, híresztelések
ekkor még különösen tarka áradatából szerkesztette egységes
vizióra alapuló leírását; talán inkább kis drámát, elbeszélést.

¹ Móricz [346]: *A rossz virágai, Az egész falu tudja, A magyar falu a Senki szigete, Tiszazugi méregkeverők* (A Pesti Napló 1930. januári számaiból.)

² Móricz [346] 7.

³ I. m. 17. – József Attila baráti köréből származó vélemény: Vámbéry Rusz-
tem: Tiszazugi tanulság. Századunk, 1929. okt. 524–6. l.

A bonyolult valóságból csak néhány elemet emelt ki, inkább az atmoszférával, apró jelekkel, baljóslatú eseményekkel érzékelteti a történeteket. Metaforatechnikája, antropomorfizáló hajlama itt az atmoszférát erősíti. Magyar falu és magyar táj ilyen atmoszférikus és halálos bemutatása sem előzmény nélküli: már Ady verseiben is ott a látszat–valóság ellentét a magyar faluképben (*Kis, falusi hír*), de a *Tiszazug* közvetlen előzményei az ugyancsak Tisza-menti falvakat festő Juhász Gyula-versek, mint a *Tápai lagzi* és főleg az *Este az Alföldön*.

A *Tiszazug* egységét kifinomult poétikai eszközök teremtik meg. A legkülsőkből indulva: a versforma az ambroziánus, kereszttrimes, nyolcas jambus, az egyik leghasználtabb európai versforma, dalok, leírások, egyházi himnuszok gyakori formája. József Attila ezúttal is megmutatja, hogy ismét feszessé, sokjelentésűvé lehet tenni; hogy éppen az annyira ismerős forma és a meghökkentő szavak közti feszültség lehet konstitutív elemmé. Az ambroziánus rejtett indulószerűsége doboló felhívásként fogja össze a verset.

A hangütés is meglepő, szokatlan. Az első hangsúlyos szó is az már: „báránybunda”. Sajátos főnévi jelző, aminthogy a „puli pillanat” is az.¹ Falusi udvarból vett képek, de már előrevetítik a vers egyik motívumát, az állatiságot is. Állatok sora vonul végig benne, jelzői és főnévi formában, hasonlatként és metaforaként:

A báránybunda

puli pillanat

Kárál a tyúk

pöttyös állatok

malacok

bicegő cinke

Állatokkal teli, szinte állattá vált világ. Az ember csak a vers közepén bukkan fel, bábszerűen, mereven, majd elgondolkodva, „révül”-ve.² Ezek a bábok ügyetlenkednek a vödörrel, próbálják

¹ R. Hutás [77] 449.

² L. Wacha [224] 299., aki a lehetséges mágikus, mitológiai konnotációra hívja fel a figyelmet. – A 14. sort a *Döntsé a tőkét, ne siránkozz* változatban „politizálta”: „ütődött, kékes öregek” – helyett – „kifosztott, kékes” az öregek jelzője. L. N. Horváth [74] 337.

etetni a malacot. Kemény és kegyetlen törvények szabályozzák ezt a világot. A vers elején és végén ezt kopogós zárhangok sorával erősített metaforák jelzik:

fagyon koppantja körmeit.

...

Kemény a menny.

Ugyanakkor a maga módján meleg és otthonos is ez a világ, mert a nagyvilág keménysége a kisvilágban puhasággá enyhül. Ezt jelzik megint a mássalhangzók: „báránybunda árnyak”, „Hümmögőn áhítgat”.

*Szép, puha gond a pipaszó,
tört ujjak közt pamutfonál.*

...

És lágy a tanya, langy az ól.

És minden megmozdul, baljóslatúan élővé lesz, a „puli pillanat”, a házak, a pipaszó és az ól... van az egész versnek valami groteszkül kicsinyítő vonása is,¹ olykor szinte karikatürisztikus ábrázolás. Bizonyos, hogy vita ez a szokványos, idilli faluképpel:

*s házacskák gondolkodnak, im
zsuppjának zsíros süvegét
lehúzza ablakára mind.*

Előzménye Juhász Gyula említett, *Este az Alföldön* című versének első szakasza:

*Az alkony kéken hamvadó ködében
Most térnek nyugovóra mind a házak,
A csöndbe bámulnak komoly fehéren
S tetőiket lehúzza az alázat.²*

¹ Fodor [55] 97. szerint „gyengéd, szinte játékos-groteszk”.

² Az összefüggésre Péter László figyelmeztetett.

Kedvesség és kemény, megvető bírálát egyszerre... Sorolhatnánk még a poétikai eszközöket, a jelentésteli áthajlásokat, a sokszoros alliterációkat. Utalhatunk a vers térbeli mozgására is:

1. versszak: kint
2. versszak: házak közelről
3. versszak: eresz alatt, azaz a ház előtt
- 4–5. versszak: bent a szobában
6. versszak: ház, ól előtt
7. versszak: kint

A verset sajátos árny- és fényjáték, Bartók éjszakai zenéihez hasonló hanghatássorozat jellemzi. Kiegészíti mindezt egy lassú, alig észrevehető időbeli mozgás is, a vers kezdetén még csak alkonyul, a végén sötét az éjszaka. És ez az éjszaka a halálé.¹ Az utolsó versszakban, amely zárásul ismét kivezet a házból, még ott a bent *ngy*-vel jelzett meleg (*langy*), de feltűnik a József Attila által a kérlelhetetlen törvénnyel azonosított csillagos ég, a „kemény” menny is. A halált jelezte már az első szakaszban a kérlelhetetlenül elfutó idő megjelenése. A „puli pillanat” képe a *Favágó* „bársonyon futnak perceim...” sorának egyenes folytatása. A 3. szakaszban meg nyílt, másvilágra utaló hasonlat a „vénasszony lelke”. A

bicegő cinke sírdogál

pedig egyértelműen siratóének a halottakért. Tegyük még hozzá, a vers elején és végén egy-egy többszörösen bonyolult látvány képe, fényrajza keretezi a halálos képet:

*A báránybunda árnyakat
tűlevelű fák fércelik*

...

Csillagra akasztott homály!

¹ A vers kezdetének „fércelik” igéje is már erre utal. Jelentőségéről I. T. Lovas Rózsa elemzését. (T. Lovas [330])

Ez a háromszavas sor – a maga fájdalmasan tömör tökéletességével – Beethoven nagy búcsúzó zongoraszonátáinak, az Op. 110, 111-nek lassú tételeit juttatja eszünkbe.¹

Végül is: magukra a tiszazugi méregkeverőkre közvetett az utalás, csak a felesleges öregek, a semmit nem érők jelennek meg. A *Tiszazug* szinte mesterdarabjává lett a fiatal József Attilának, költői eszközei parádés és kiegyensúlyozott szemléje, az egyensúly és kivágás-technika remeke. Falu-, táj-, éjszakaversei sorába illeszkedik, folytatása a *Falu, a Holt vidék*,² de főleg a *Külvárosi éj*, és még inkább az igazán halálos vers, a *Téli éjszaka*.³

A két Betlehem-vers

1929 végén valószínűleg Hódmezővásárhelyen születik két karcsonyi parasztverse, a *Betlehem* és a *Betlehemi királyok*.

Betlehem

*A gyolcs ködökben puha varjak ülnek,
csüggedt borókán fészkel a homály.
Tömp szobácska vert földjére dülnek
két botos pásztor és három király.
Az asszony leszáll a kamrai létrán, –
Mennyből az angyal! – zeng öt atyafi.
Az öreg kapás az ólban ganét hány,
kántálnak sírva lompos tyúkjai.
Fagyos szalmában sáros krumpli gubbaszt,
borostás állal komorul a zsupp
s fodor leveske szaga áraszt vígaszt,
mely a danával mennyezetre fut.
Jézus, kinek szállása sárga írka,*

¹ Vö. Juhász Gyula: *Este az Alföldön*: „S a csillagokba nyújtózik didergőn / Alatta boldogabb a tyúkok álma.”

² Erről l. *Valachi* [216] 570.

³ A vers szerkezeti, lineáris elemzésére vonatkozólag ezúttal *Török* [195] 98–99. és *Wacha* [224] művére utalok.

heverő papírbarmok közt örül
s a tűz fényénél a jámborok mintha
ugrándoznának a jászol körül.

De ez nem igaz. Részes-szalmát hajszol
az úri szél és gözlik a magyar
s a két pástyor fonott kalácsot majszol
s a három király pálinkát nyakal.

A *Betlehemet* mintha egyenesen az Előőrs számára írta volna, ott jelent meg 1929. december 21-én. Népies-paraszti álidill, a magyar parasztság sorsának, helyzetének ábrázolása is, karácsonyi olvasmány is.

A húszsoros, szakozatlan, tizenegyes jambusokból álló tömör életkép egyszerre idill és az idill leleplezése. Az eseménytörténet: betlehemezés.¹ A betlehemes pástyorjáték alakítói belépnek a szobába, ott lefeküsznek a padlóra, az álmot imitálva, és magukkal hozzák a kezdetleges betlehemet, jászolt vagy templomot. Ez a jelenet pedig nagyon is szegényes környezetben játszódik („Tömpe szobácska vert földjére dülnek”), a külső környezet pedig hasonló a *Tiszazug* alkonyi, látszólag lágy tájához:

A gyolcs ködökben puha varjak ülnek...

De az apró részletek, a megelevenedett állatok és tárgyak is mind kisszerűséget, nyomort árasztanak, ismét csak nagyon hasonlóan a tiszazugi házhoz:

kántálnak sirva lompos tyukjai.

...

borostás állal komorul a zsupp

Olyan erős ez a szegény atmoszféra, hogy szinte nem is indokolt a hirtelen törés, a közbeszólás:

¹ A vonatkozások felfejtésére l. Horváth [73] 101–102., l. még Egri [47] 254–255., Gyertyán [64] 156. – Kodály Zoltán, a J. A.-kötetekre írt jegyzeteiben, többször említi. Egyszer lekottazza ritmusképletét, megjegyzi, hogy a 6. sor tiszta jambusi. A közlő, Tasi József szerint talán meg akarta zenésíteni. L. Tasi [185] 27., 47.

Ezután egy publicisztikus-magyarázó fordulat jön (az Előőrsben: „Csontos fákat hajszol / a csépes szél és gözlik a magyar”, majd utóbb: „Zsellér-szalmát hajszol”, végül: „Részes-szalmát hajszol...”). Majd visszatér a vers az álidillhez, rájátszva a karácsonyi ajándékosztás szokására, hogy leleplező, gúnyos módon fejezze be:

s a három király pálinkát nyakal.

A *Betlehem*, mint erre már korábban utaltam,² nem áll messze Juhász Gyula parasztbetleheemes verseitől, annál kevésbé, hiszen ugyanaz a táj ihlette, ugyanazok az emberek.

*Kántálnak a három királyok,
S velük a jámbor pásztorok,
A söntés mélyén egy elázott,
Elbusult zsellér tántorog.*

A kortárs Federico García Lorcának is van azonos szemléletű, andalúziai cigány-betleheemes verse.³

Eredetibb, játékosabb, merészebb kísérlet a *Betlehemi királyok*:

*Adjonisten, Jézusunk, Jézusunk!
Három király mi vagyunk.
Lángos csillag állt felettünk,
gyalog jöttünk, mert siettünk,
kis juhocska mondta – biztos
itt lakik a Jézus Krisztus.
Menyhárt király a nevem.
Segíts, édes Istenem!*

¹ Gyertyán az idill végleges megtagadása, a valósággal való szembenézés jelzésének tartja. (*Gyertyán* [64] 156.)

² Szabolcsi M. [159] 356.

³ András [16] 57.

Istenfia, jónapot, jónapot!

Nem vagyunk mi vén papok.

Úgy hallottuk, megszületél,

szegények királya lettél.

Benéztünk hát kicsit hozzád,

Üdvösségünk, égi ország!

Gáspár volnék, afféle

földi király személye.

Adjonisten, Megváltó, Megváltó!

Jöttünk meleg országból.

Főtt kolbászunk mind elfogyott,

fényes csizmánk is megrogyott,

hoztunk aranyat hat marékkal,

tömjént egész vassfazékkal.

En vagyok a Boldizsár,

aki szerencseny király.

Irul-pirul Mária, Mária,

boldogságos kis mama.

Hulló könnye záporán át

alig látja Jézuskáját.

A sok pásztor mind muzsikál.

Meg is kéne szoptatni már.

Kedves három királyok,

jóéjszakát kívánok!

A bizonyosan karácsonyra írt versben¹ a Betlehem kántálói szólalnak meg.² Szerepvers ez is; ha tetszik, maszkos játék, de egyúttal bartóki gesztus is: egy régies népi forma újjáteremtése,

¹ ÖV 2. [14] 89. utal rá, hogy egy gépirata Makainé József Etelka tulajdonában van evvel az ajánlással: *Etelnek karácsonyra, csak úgy.*

² Horváth Béla szerint az eredeti szokás: Vízkeresztkor „három király-járás”. Dömötör Teklát idézve állapítja meg: „az újkori betlehemes játékok közt is vannak olyanok, melyek egyesítik a pásztorjátékot a három király járással”. Magam a két vers szoros érületi és tematikus összetartozása okán inkább az utóbbi szokásba illőnek látom őket. ([N.] Horváth [73] 102.)

jelenkori jelentéssel való felruházása.¹ Ötletes, szellemes perdülő versformában² kántálnak a háromkirályok.

A szöveg élesen két részből áll: az első három szakaszban ők szólnak, a negyedikben a leíró szemlélő. Kettős jellegű a vers: egy felszíni vidám, bájos és kedves szöveg, a szertartást szinte a gyermekversek hangján gyengédséggel visszaadó:

*kis juhocska mondta – biztos
itt lakik a Jézus Krisztus.*

vagy

Benéztünk hát kicsit hozzád,

Ez a réteg népi-paraszti színezésű is:

*... afféle
földi király személye.*

*...
Főtt kolbászunk mind elfogyott,
fényes csizmánk is megrogyott,*

Mindezekén túl azonban, mint erre Bencze Lóránt érdekes elemzése mutatott rá, történelmi-mitológiai mélyrétegekre is utal, azokra épül. Ily módon egymásra rétegződik zsidó-bibliai, keresztény középkori és népi kultúrréteg, és az ősi hagyományt színezi át a magyar paraszti jelleg, népi szókincs („szerecseny király”), és dúsíttja társadalmi konnotáció is. A pirulás-sírás-szoptatás lélektanilag is hiteles, kedvesen köznapi; „A sok pásztor mind muzsikál” jellegzetesen paraszti környezetre utal, és mindezt még a „kéne” népnyelvi alak is erősíti.

¹ L. elemzését: Bencze [25].

² „A karácsonyi verses mesék modorában a magyaros hetesek és nyolcasok ötletes variálásával írja meg Jézus születését.” (Kiss F. [107] 85.) Magam talán egy Vásárhelyen hallott dallamra gondolnék. – Szepes–Szerdahelyi a hagyományos, gyakori 8–7-es strófa „rejtettebb, kevésbé hajlékony” felbukkanását észlelik a 4/4 és 4/3 tagolású sorokban. (Szepes–Szerdahelyi [378] 414.)

A megszólítások sorrendje: Jézus Krisztus-Istenfia-Megváltó összeolvasva görögül a „hal” életszimbólumát adja. Hogy ezek a bonyolultabb, rejtettebb utalások tudatosak voltak-e József Attilában, nehéz eldönteni, de ismerve mitológiai, etnográfiai, történeti érdeklődését, elképzelhető, hogy akarattal komponált így.

Mindenesetre: szegényember-jelenetet, társadalmi töltetű betlehemezést rajzol, 1929 végi egyre határozottabb társadalmi álláspontjához illeszkedve.

Teljesen földivé, ismerőssé válik az utolsó szakasz Máriaja. Jellemzők a költő egymást követő kísérletei. Az első megoldás:

... *Mária, Mária*
Boldogságos Szűz Anya. –

a *Döntsd a tőkét*-kori változat:

Egész helyes kis mama. –

1932-ben egy Szántó Juditnak írt levélben¹ már így fogalmazta:

boldogságos, szűz Mama.

ez lett a végleges szöveg 1934-re:²

boldogságos kis mama. –

Bizonyos: a Mama, azaz édesanyja képe, emléke is belejátszott a Szűzanya képébe, sőt talán az akkor fiatal anya Etus képe is.

¹ L. ÖV 2. [14] 89.

² Ottó Ferenc emlékezése szerint ő találta túl profánnak a korábbi zárósorokat, és azt szerette volna, ha így hangoznának: „»Irul-pirul Mária / Boldogságos Szűzanya«, úgy ahogy az egyházi népénekekben van”. József Attila erre „a sorok fölé ezt írta mosolyogva a kérdéses sor helyébe: »Irul-pirul Mária / Boldogságos Szűz Maman«. Véletlenül a francia »maman« szót írta le, de kihúzta a végső »n« betűt.” (Ottó [131] 434.) Ha ez az elbeszélés igaz, akkor még jobban aláhúzza a sor stilizált, irodalmi voltát.

Így lett olyan szeretetteli, bensőséges, otthonos a kép, így lép át a mitológiai, vallásos térből a valóságba.¹

A népi-paraszti színezésű, kísérleti-játékos versekhez még két, 1930 tavaszán–nyarán keletkezett mű tartozik, mindkettő erősen társadalmi töltésű, paraszti-lázadó. Az egyik az *Egeres*. Már a cím is furcsa, játék az „eger” szóval. Egerekkel teli táj? Vagy célzás is a toloncház akkoriban szokásos nevére?²

A vers táncos ritmusú dal, amelyet Szilágyi Péter az első három szakaszt illetően trochaikus ritmusúnak tart, Móser Zoltán pedig az alábbi lakodalmi ének dallamát sejtí mögötte:

*Zöld erdőben a tücsök
Házasodni készül,
Ölelgeti a legyet,
Kéri feleségül*³

Magam az utóbbit tartom valószínűbbnek. A 13 szótagú vágánsdal, a „kanásznóta” 7+6-os osztású formája az alapképlet, mint különben több más versében is (*Biztató [Kinában lóg a mandarin...], Amit szivedbe rejtesz*). Különben is ismeretes vonzódása a páratlan ritmusokhoz. Érdekes, hogy Kodály Zoltán, József Attila verseihez írott jegyzeteiben, az *Egeressel* kapcsolatban jegyzi meg: „Átfordult a nyelv. Ha felnyitunk egy magyar verseskönyvet, idegen melódiák, ritmusok zsonganak felénk. Mint az értelm. beszéd idegen fonet. elemekkel telítve.”⁴

Talán Hódmezővásárhelyen vagy annak környékén láthatott egy egerektől ellepett mezőt? A kezdet az oly gyakori víz-nedvesség képzet: „Megy a mező, mint a víz...”, de a nedvesség itt

¹ Tverdota György szerint a vers a népi kultúrát érintő „kulturális-esztétikai önismereti törekvésnek egyik legkiforrottabb terméke”. *Tverdota* [208b] 60.

² L. Zelk [401] 52. – Szántó Piroska emlékeit felidéző novellájában is a toloncházat nevezi „egeres”-nek, mert valóban teli van egerekkel. (Szántó Piroska: *Tördék*. Jelenkor, 1990. szept. – 696.)

³ Szilágyi [176] 160.; Móser [122] 23., Móser [123] 45.

⁴ Tasi [185] 47.

voltaképpen egerek hada. Helyzetkép és tréfa is a sürgést, mozgást különleges igesorral érzékeltető bravúrral: „Nyüzsög, izog, föltolul”. A befejezés pedig Adyt idéző paraszti panasz.

Regös ének

Bonyolultabb, többretegű a *Regös ének* :

*Koromorrú bikát fejtem,
rege, róka, rejtem,
sorsot nézni bikatejben,
rege, róka, rejtem.
Hét csöböröm jó vasában,
rege, róka, rejtem,
lobot vetőt habosában,
rege, róka, rejtem.
Lángos csöbörim befődni,
rege, róka, rejtem,
szertefuttam rózsaszedni,
rege, róka, rejtem.
Nép rozsa ring a rózsában,
rege, róka, ejtem,
kasznár szíve káposztában,
rege, róka, ejtem.
Keni urát oly kenőccsel,
rege, róka, ejtem,
fizeti a népet löccsel,
rege, róka, ejtem.
Váljon szénájuk szalmává,
rege, róka, ejtem,
tányér tészta piócává,
rege, róka, ejtem.
Láng legyen kecskéjük szarva,
rege, róka, ejtem,
bökődjön a paplanukba!
Rege, róka, ejtem.*

1930. július végén jelent meg a Népszavában, de nem lehetetlen, hogy jóval korábbi, esetleg még 1929 karácsonyi is lehet, hiszen a regösjárás, a regölés téli népszokás.

A cím ősi magyar népszokásra, szertartásrendre utal.¹ A regölés „téli termékenység-varázsló jellegű köszöntő népszokás”.² A regösének pedig a regölés alkalmából énekelt magyar rítusének. Általában bevezető-bemutató részrel kezdődik, majd a háznépnek termékenységet, bőséget kívánnak, ehhez pedig párosító járul. „Minden szakasz után felhangzik a refrén: hej, regö, -rejttem, ill. ennek változatai.”³ A regölés férfiszokás, legtöbb helyen a házasulni készülő legények járják, olykor állati maszkban: „Az állati szereplők közül a bika messze kimagaslik, előfordul még kandisznó, medve, macska, további asszonyi szereplők...”⁴ Gunda Béla visszaemlékezéseiből tudjuk: „Valahonnan hozzánk sodródott Sebestyén Gyula regösének-gyűjteménye,⁵ és ebből többször felolvasott, elemezve a versek ritmusát, s lélektani magyarázatot fűzve hozzájuk.”⁶ Sebestyén Gyula *A regösök* című század eleji kézikönyve maig alapvető forrásmunka, mint ahogy a József Attila által bizonyára ismert Róheim Géza-könyv is. De a regölés szót nemcsak a néprajzi szakirodalomból ismerhette, az évtized végén az öregcserkészek és a Bartha Miklós Társaság fiataljai is regölésnek, regösutaknak nevezték a faluval való megismerkedést, a tábortűz mellett a magyar népdalok éneklését, gyűjtését, sőt az egész falujárást is. A *Ki a faluba* is írja: „szervezettek regös-járatokat”.⁷

¹ A regölésről l. Magyar néprajzi lexikon [337] 4. 329–331.; *Balassa–Ortutay* [234] 621–623.; A magyar folklór [332] 401–405; Regös-énekek [361]; *Sebestyén* [365]; *Róheim* [362] 219–226.

² Magyar néprajzi lexikon [337] 4. 329.

³ I. m. 330. – L. még: Diószegi Vilmos: A pogány magyarok hitvilága. Bp. 1967. 125–128. (Elsősorban a refrén és a sámánhit kapcsolatáról.)

⁴ *Róheim* [362] 222. – Balassa–Ortutay szerint eredetileg főleg Erdélyben, bika-ökör volt a mágikus játék főszereplője. (*Balassa–Ortutay* [234] 622.) – Magyar néprajz [336] 573–575.

⁵ Regös-énekek [361]

⁶ *Gunda* [63] 635.

⁷ ÖM 3. [8] 202.

A *Regös ének* formájában, dikciójában követi a regösénekek Sebestyén Gyulától olvasott archaikus modelljét. Szilágyi Péter¹ avval érvel, hogy trochaikus verssel van dolgunk, szerinte a refrén korábbi formáját („rege, róka, regülejtem”) azért változtatta meg, mert ionicus a minore (∪ ∪ – –) volta zavarta, és a végleges „rege, róka, rejtem”, „rege, róka, ejtem” már a trochaikus (∟ ∪) jellegét húzza alá. Magam inkább Móser Zoltán véleményére hajlok, aki egy székely regösének lenyomatát észleli benne:

*Porka havak esedeznek
de hó, reme, róma,
Nyulak, rókák, játszadoznak
de hó, reme, róma*²

A vitát eldöntheti: József Attila minden bizonnyal a Sebestyén-gyűjteményben talált mintát. Az abban legelőször közölt szöveg, a Búcsún feljegyzett változat hasonló ritmusú („Ül asztóná' gazdauram...”), a másik hasonló az erdélyi Kánán gyűjtött szöveg. Ennek már nemcsak ritmusa, hanem alliterációs, sőt átkozódó része is közvetlen előzménye József Attila versének:

*Segge teli mogyoróval
De hó, reme, róma
Az maradjon a gazdának
De, hó, reme, róma
Köldökébe kóbor komló
De hó, reme, róma
Az maradjon az asszonyrak*³

A regösénekek zenei szempontból is egységesek, viszonylag önálló dallammal és állandó, a szöveget tagoló refrénnel.⁴ Meg-

¹ Szilágyi [176] 160–161.

² Móser [122] 23. – Kiss Ferenc páros rímű nyolcasokat lát a hosszú sorokban. (Kiss F. [107] 85.)

³ Regös-énekek [361] 317.

⁴ Magyar néprajzi lexikon [337] 4. 331–333.

eshetett, hogy József Attila nemcsak a Sebestyén-gyűjteményben olvasott ilyen szöveget, hanem hallott is énekelni regöséneket, Budapesten vagy Hódmezővásárhelyen. És ilyen dallamra írta a magáét. Egyébként a vakok Homeros-énekkara 1933. március 16-i hangversenyén énekelték az Ottó Ferenc megzenésítette versét.¹

Az archaikus formában sajátos, egyéni és nagyon is modern a tartalom. Az első hat mondat, a 12 sor, a bemutatkozásé, erősen erotikus jelzésekkel, mindvégig népivé-archaikussá stilizált nyelven, a *Kalevala* hatását is mutató alliterációk sorával.

Ambivalens és játékos már a kezdete is: mintha a regösjárás bika szereplőjére utalna, jósként mutatkozik be. Az első szó: „Koromorrú” sajátos összetétel és már groteszk hatású.²

Ilyen a tárgy és állítmány közti kapcsolat is: „bikát fejtem”. Azonnal az irreálisban vagyunk. Amit kifejt, abban „sorsot nézni” lehet, s ez tovább élezi és háromsíkú abszurdá teszi a képet. Ezután ismét kettősség következik: mintha csak a bikatejről szólna, ez csurranna „Hét csöbör”-be. A *hét* itt a mesék és mágia szent száma. Mindez egyúttal a férfi nemi vágy jelzése is, csillapításának jelzése is, egyúttal utalás a maga korábbi „csöbörei”-re:

*s meg kell öntöznöm hüs csöbörrel
a kigyulladó füveket*

(Pöttyös)

Az alapképletet tovább díszíti: népies-tájnyelvi hangon szól („csöbörim”, „vetött”) egy általa kedvelt és máskor is leírt archaikus formával él („szertefuttam”), a ragokkal játszik.³ A 11. sor két hosszú szóval zárja ezt a részt. A refrén pedig a hagyományos: „rege, róka, rejtem” – ahol az utolsó szó egyúttal a rejtőzködésre is utal.

¹ ÖM 2. [7] 385.

² *Török* [196] 66. – R. Hutás Magdolna szerint „a főnévi jelzővel ellátott jelző mindig metafora”. (*R. Hutás* [77] 443.)

³ *Török* szerint a „*vasában*” hely-, a „*habosában*” pedig állapothatározó. (*Török* [196] 270.)

Innen változik a regölés menete: köszöntés és áldás helyett az átok-szitok-sorozat szól. Ennek is van előzménye a népszokásban, az ún. lucázásban: „az átok formáját, motívumait vizsgálva abban nem is annyira a regösök termékenység-varázslatát láthatjuk – hiányzik pl. az összeregölés –, hanem a lucázás anyagi javakra, állatokra vonatkozó bőségvarázslatát. A lucázásnál, de a regölésnél is ismert volt a szokásjog, ha a szokást gyakorlók elégedetlenek voltak a kapott ajándékkal, ezt ki is fejezték s a bőségkivánság mágikus előjelet váltott” – fejt ki Horváth Béla.¹

Hát itt igazán előjelet vált. Erőteljes, főleg zárhangú alliterációk sora ropog: Az *r*-ek és a *k*-k kemény dühöt fejeznek ki. A mágikus átok a kasznárt, az urat sújtja, és a „nép” érdekében szól. A célzások nagy része talán fel sem fejthető; a korábbi variánsokból úgy látszik, mintha az ellenkezőjére fordult volna az értelem, a lényeg azonban a ráolvasás mágikus volta, a fonetikus hatás:

Boszorka ring a rózsában, –

ebből lett:

Nép rozsa ring a rózsában,

A kasznárt, aki „urát” „kenőccsel” keni, azaz kényezteti, viszont a „népet” „lőccsel”, azaz veréssel fenyegeti – sújtja az átkok sora. Az ótestamentumi szodomain csapást idézőn, elsősorban a láng pusztítja el. A 21. sor is így volt korábban:

Váljon paplanuk parázssá

A későbbi „pióca” valószínűleg csak az alliteráció kedvéért került a következő sorba. Ugyancsak égnek a „kecske” („disznó” a korábbi változatban), a regöléskor viselt maszkok... A refrén pedig megváltozik:

¹ [N.] Horváth [73] 100.

és ebben a formában az „ejtem” eredeti jelentése is belejátszik.

A *Regős ének* már az ún. *Döntsöd a tőkét*-korszak jellegzetes terméke, amikor játékosan, sok hangon, különféle beszédmódokban próbálgatja a társadalmi mondanivaló, a forradalmi szellem érzékeltetésének módját. Egyúttal annak lehetőségét is, hogyan lehet bevinni a népi hangot a szocialista költészet eszköztárába, hogyan lehet a régit, a népit és forradalmit új hangban egyesíteni.¹

Hadd jegyezzük meg meg: a regősének „epikus bevezető részéhez tartozik a csodaszarvasról szóló rész is”.² Ezért nem lehetetlen, hogy *A csodaszarvas* című, vitatott célú és keltezésű szöveg³ voltaképpen eredetileg része volt a *Betlehemi királyok – Regős ének* sorozatnak.

Hagyományvállaló, publicisztikus versek

Az 1929–30-as évek, mint mondtuk, József Attila kritikai önmeghatározásának évei is voltak. Megpróbálta ekkor meghatározni viszonyát a hagyományhoz, kortársaihoz, egyre világosabban megformulálni esztétikai elveit. Ezt a tisztázást versben is folytatta, és nemcsak úgy, hogy komponáláskor esztétikai elveit érvényesítette, hanem úgy is, hogy szinte közvetlenül, kevés áttétellel vagy áttétel nélkül vallott versben hagyományról és programról. Az ilyen versek természetesen nagyrészt publicisztikusabbak a többinél. Ezek is tanúskodnak a népi és a szocialista korszak közt levő átmenet időszakáról. Ilyen hagyományvers az *Arany*, az *Ady emlékezete*, ilyen irodalompolitikai vallomások és

¹ *Szabolcsi–Tasi* [163]

² Magyar néprajzi lexikon [337] 4. köt. 333.; A magyar folklór [332] 402.

³ L. ÖV 2. [14] 182–183., 546. – Először 1933 augusztusában jelent meg, de már Bokor László is korábban keltezte. (Említi ÖV 2. [14] 546.) – Biernaczký is Sebestyén Gyula műve ismeretének bizonyítékául említi: „Szóanyagát, kifejezés-módját... erősen áthatja a regősének, a dunántúli regősszövegek hatása.” (*Biernaczký* [29] 19.)

pamfletek az *Egy költőre (Sakált kiált...)* meg az *Illyés Gyulának*, és műfajilag ide csatlakozik a csaknem bökversszerű *Bethlen István* is.

Arany

*Lombozott a por még, ám elült a zaj,
elfult a homokban a sziklamoraj.
Köt a karcsú füst is, e szelid virág
s gond érleli termőn a pusztá fiát.*

*Édes burgonyát föld darabos talaj –
Téged is földött így a gond meg a baj.
S gondoltad, mit gondolt csendjében a táj –
a hős el van vetve, teremni muszáj.*

*S míg szél nyalta, tépte a rét bokrait,
lassan lépve hoztad komoly ökreid.
Verseidre raktál szép cseréptetőt
s homokot kötöttél, a futó időt.*

*Hadd csellengünk hozzád, vagyonos Atyánk!
Házhelyünk a pusztá, kóbor a kutyánk.
Hadar a szárazság, pusztít az egér
s göggel fortyog kásánk, de hát az mit ér?*

Az *Arany* című verset korábban Németh Andor kiadása és Bóka László szóbeli közlése nyomán 1937-i keletkezésűnek gondoltuk. Stoll Béla meggyőző érvelése alapján ma már elfogadható, hogy 1929 végi. Nemcsak a kézirat vizsgálata, hanem rokon motívumok ez időbeli előfordulása is igazolja ezt a feltevést. (A „göggel fortyog kásánk” motívum a 9. *Medália*, a *Kínos, szögletes mulásom* és a *Dörmögő* egy-egy sorát idézi. A 2. sor „homok” képzete az *Ákácokhoz* soraival párhuzamos.)¹ Meggyőző az az érv is, hogy az Előőrs 1929. december 21-i

¹ L. ÖV 2. [14] 85., 542., Stoll [157]

számában Dóczy Jenő *Arany János* című könyvéről írt József Attila bírálatot, és ez időhöz közel keletkezhettek a vers. Arra a kérdésre azonban, hogy miért nem közölte sehol, majd miért nem iktatta be egyetlen kötetébe sem, nem tudjuk a választ.

A vers maga,¹ mint az időszak más versei, voltaképpen erejét kipróbáló, kísérletező remeklésnek szánt darab. Legfeltűnőbb vonása: éles, doboló metrumba, metrikus száguldása. Szabolcsi Bence megjegyzése alapján Csokonai *A reményhez* című verse költői mintájának „váratlan visszacsendüléséről” szólhatunk. Csokonaié:

Földiekkel játszó Égi tünemény

József Attiláé:

*Lombozott a por még, ám elült a zaj*²

Úgy is felfoghatjuk mint 6+5 tagolású 11-es trocheusi jellegű népdal (például: *Hol jártál az éjjel cinege madár*) dallamára írott formát vagy mint tiszta hangsúlyos ütemű verset.³ De leginkább mégis úgy kell olvasnunk, hogy mindezeket a metrumokat egyszerűre használja, mintegy ezzel is utalva Arany verselési módjára, rájátszva a *Buda halála* choriambusaira:

Én ez avart jártam; tünődve megálltam...

Nemcsak metrumban, motívumokban is szinte Aranyt idéző pastiche. Arany képeivel, modorában szól. A Nyugat költői kedvelték ezeket a – modell hangjára rájátszó – költői arcképeket. Az *Arany* közvetlen előzménye Juhász Gyula Vörösmarty-verse lehet („Elnézlek sokszor”). A tegező versmagatartás, a megszólított költészetéből vett motívumok, meg az emelkedett-ünnepies hang

¹ Részletes, sikerült elemzése: Pongrácz: Költőnk és korunk [111].

² Szabolcsi B. [373] 198.

³ Szilágyi [176] choriambusokkal is vegyített trochaikus versnek tartja, Horváth János nemzeti versidomúnak, de utolsó strófáját jámbusinak olvassa. (Horváth [287] 197. – L. még Udvardi [394] 1961.

rokonítja a két költeményt. Már a kezdete, a „Lombozott a por még...” mintha csak a *Toldi* seregének nyomát jelezné, mintha csak folytatná Aranyt, és ezt az értelmezést a „hős” emlegetése csak megerősíti.

Pongrácz Mária elemzése szerint: „A »Lombozott a por« növényiesítő metaforája bekapcsolja a látási érzékletet, az elfúlt sziklamoraj megszemélyesülése pedig a hallásit. Ez utóbbi az adott természeti környezetbe robusztusan bele nem illő voltánál fogva máris síkváltást sugall. A »karcsú füst« és »szelíd virág« emberi attribútumokkal felruházva szintén az antropomorfizálódást jelzik. Ám a fölérendelt szerep grammatikai és logikai síkon egyaránt a »virágé«, a növényé. A következő sor hármas metaforikus láncával (»gond érleli termőn a pusztá fiát«) világosan a növényiesítés erősödik fel. Az emberi és az őt körülvevő társadalmi világ, valamint a növényi vegetáció egymással jellemezhetőségének, egymásba átjátszásának alapötletét bontja ki a költő a továbbiakban oly módon, hogy a domináns a vegetáció köre lesz.

Ez az eljárás nem az emberi értékek szintesését jelzi, hanem végeredményben a második versszak végén elhangzó »teremni muszáj« felszólítás elemi érvényességét mondja ki. A törvényjelleget húzza alá a közmondásszerű megfogalmazás, az örök igazságok jelen ideje, amely előbb summázza, majd közrefogja a vers szorosabb értelemben vett történéseit, mintegy örök érvényű mércét szolgáltatva.

A vers szövődik tovább, az ízeles (»édes burgonya«) és a tapintás (»darabos talaj«) érzékletével gazdagodva [...]

A versbéli Arany János számára parancs:

a hős el van vetve, teremni muszáj.

A hősi magatartásnak, ennek az egyértelműen társadalmi, pozitív érték kategóriának a bevezetése most »társadalmivá« minősíti át a korábbiakat.

A költemény csak fokozatosan idézi meg Arany János alakját. Előbb a tudatos érzékelhetőség küszöbe alatt, a ritmusban, majd pedig a műveiben megnyilatkozó töprengéseken keresztül.

A megjelenítésére alkalmazott nyelvtani kifejezőeszközök is egyre konkrétabbak lesznek: a puszta fia – Te – végül személyrag. A »lassan lépve...« kezdetű sorban »lép« elénk maga a teljes alak, mint megszólítással előhívott látomás. Figyelemre méltó, hogy ebben a kancsal rímmel is kiugratott sorban van a vers aranymet-
szési pontja.

A vers világának tárgyi konkrétumaihoz is lépésről lépésre jutunk közelebb. Kezdetben valamely időtlenség lengi be a tér- és időviszonyokat. Egy »valami utáni« állapot ez, egy múltbeli törté-
nésnek csupán az emléke. Ahogy az erős hangfelütésnek, a szikla-
morajnak sincs már, »csak a csendje«. Az időtlenítés eszköze a
már vizsgált igeidőhasználat, a törvény megmásíthatatlan jelene.

A tér pedig arra a bizonyos »homokos, szomorú, vizes síkra«
emlékeztet (*Reménytelenül*; 1932). [...]

A negyedik versszakban bekövetkező váltás, amelyre már az
előzőkben többször céloztunk, világos. A múlt víziója helyén
előtűnik a vershelyzet jelene.

Az első sor, a vers gondolati-érzelmi főmondata, alliterációk
sóhajtó hanghatásával megerősített fohász. A ritmus mesteri las-
sítása felkelti a bizonytalan kóborlás képzetét. S a »cselleng« az
»ögyeleg« szinonimája lévén, megidézi a »veszett világban« »hü-
vös, örökkévaló dolgok közt« ögyelgő József Attilát (*Irgalom*;
1936). A »gazdátlanság« kízó bizonytalanságának feloldásáért
esd a *Nem emel föl*; 1937 és a *Négykézláb másztam...*; 1937
zsoltóáros hangján. A nagybetűs megszólított, az »Atyánk« magá-
ban foglalja tehát a népet nevelő nagy költőelődöt, de legalább
ennyire a gondoskodó Istent, sőt a költő életéből oly fájdalmasan
hiányzó édesapát is. Az apa- és istenképzet összekapcsolódása
költőnknel közismert. De – irodalmi Oidipusz-komplexus? – apát
keres a költő Babitsban és most Aranyban is. Említést érdemel
az is, hogy jelent már meg József Attila költészetében az Isten
állatait okosan vezető szántóvető alakjában (*Istenem*).¹

¹ Pongrácz: Költőnk és korunk [111] 297–306. – A vers „idő”-motívumának fontosságára és más József Attila-versekkel való összefüggésére l. Szigeti [175] 112., 272.

Pongrácz Mária elemzéséhez hozzáfűzöm, hogy az „Atyánk” „vagyonos” jelzője nem Arany anyagi-pénzügyi vagyonosságára utal, hanem annak az örökségnek gazdagságára, amelyet Arany a nemzeti kultúrára, s különösen költőutódaira hagyott.

Ady emlékezete

Arany János nyomát viseli, sajátos módon, az *Ady emlékezete* is:

– *Meghalt? Hát akkor mért ölik naponta
szóval, tettel és hallgatással is?
Mért békítik a símák alattomba'
lány-duzzogássá haragvásait?
Földön a magyar és földben a költő,
dühödt markába rögöket szorit,
melléről égre libbent föl a felhő,
de tovább vivja forradalmait.*

*A televény titokzatos honában
izgat tovább, nem nyugszik, nem feled.
Ezer holdon kiált és haragjában
szeleket űz a Hortobágy felett.
Szeleket, melyek úri passzióból
a begyűjtött kis szénát szétszedik
s a sülyedt falun fölkapják a hóból
Dózsa népének zsuppfedeleit.*

*Teste a földé. Földművesé lelke,
ezért koppan a kapa néhanap.
Sirja három millió koldus telke,
hol házat épít, vet majd és arat.
Verse törvény és édes ritmusában
kő hull s a kastély ablaka zörög, –
eke hasit barázdát uj husában,
mert virágzás, mert élet és örök.*

„Nem Ady hangján szól, csak Ady gondolatait használja fel egy jellegzetes ódában. Már versformája is az ódái.”¹ 11–10-es jambusok, nyolcsoros versszakok, ababcbcd rímek – íme itt a *Széchenyi emlékezete* ismert formája:

*Megrontva bűnöd és a régi átok,
Beteg valál s nem érzed, oh magyar;
Nép, a hazában nem volt már hazátok:
Sírt még hogy adna, állt az ős ugar...*

Az *Ady emlékezete* is voltaképpen óda, pontosabban ódai formában tartott ünnepi beszéd, hiszen ezt olvasta fel a Bartha Miklós Társaság 1930. március 22-i ünnepélyén.² Gondolatilag az *Ady-vízió*hoz kapcsolódik, tehát az Ady-vitához szól itt is hozzá, a helyhez és alkalomhoz illően pedig elsősorban a parasztforradalmár Adyt állítja előtérbe. Az uralkodó metafora: az élő halott. „Meghalt?” – kérdezi az indítás, és vissza-visszatér a halálában is aktív, lázító, a „földben” is tovább élő halott mitikus s ugyanakkor publicisztikus képe, amely a végén szinte a teljes földdel lesz egyenlővé:

*Földön a magyar és földben a költő,
dühödtt markába rögöket szorit,*

A nyomott, szegény, „sülyedt” falu, a „három millió koldus”, Dózsa népe: értük harcol, vív a halott. Polemikus és szónokias a vers, kategorikusan egyoldalú is, nem áll messze Szabó Dezső Ady-képétől:

¹ Gáldi [272] 171.

² L. már ÖM 2. [7] 384. is. – Hatvany Lajos emlékezése szerint: „szürkén suhant föl a dobogóra. S miután versét halkán mormolta maga elé, a köteles tapsok elhangzása után oly észrevétlenül tűnt el, ahogy fellépett.” (*Hatvany* [70]; l. erről az esteről Vas István emlékezését is (*Vas* [398] 651–655., Kortársak [108] I. 741.)

... Földművesé lelke,

Ezt az egysíkú gondolatot azonban lendületes ütemű, gördülő verssorokban, tömör-arányos mondattechnikával, mértékletes metaforikával közvetíti az Ady-óda. József Attilának van egy történelem-leírónak nevezhető stílusa is. Ez idő tájt a *Végül*, legkésőbb a *Március (Langy, permeteg eső...)* a példák rá, de olyan sorokat is idézhetnénk mint:

Bankárok és tábornokok ideje ez, jelen idő...

– azaz megjelenítő távlatos sorokba rendeződik történelem, világ. Ez a hang bukkan fel az *Ady emlékezetében* is:

*Ezer holdon kiált és haragjában
szeleket űz a Hortobágy felett.*

És ilyen az óda befejezése is, melyet egy végérvényes, pontos és tömör kijelentéssel indít:

Verse törvény...

– ez egyike lett a költő sokszor idézett maximáinak. Ezt pedig éles áthajlással feszített, jellegzetes József Attila-i ellentétet hordozó sorpár követi:

*... édes ritmusában
kő hull s a kastély ablaka zörög, –*

(Bármilyen frappáns, nagyon is vitatható az Ady „édes ritmusa” igazsága.) A legvégén a mitikus halott képe tér vissza:

eke hasit barázdát uj husában,

és egy Ady-idézettel zár: „mert virágzás, mert élet és örök”.

Az *Ady emlékezetének* megmaradt másik variánsa is, ezt egy Hatvany Lajosnak adott és általa először közölt kézirat őrizte

meg, „Istenhegy, 1930. márc. 23. este 8-kor” keltezéssel.¹ Lényegesen eltér a Népszavában közölt szövegtől, talán befejezetlen. Az élőhalott és a parasztforradalmár Ady ennek is alapmotívumai, de élesebb a jelen kritikája (ezzel a sajátos megállapítással):

*ez az emberöltő
nyoszolyán vívja forradalmait*

Ebben a változatban a nyomor képe, a megalázott, csendes nép képe az uralkodó.

Egy költőre

Az Ady-óda tözsomszédságában születhetett a Babits ellen írt *Egy költőre*, amely a Kortárs 1930. április 27-i számában jelent meg:

*Sakált kiált, hollót hörög,
ki jól dalolni restel;
és idenyög a Dala-dög,
az éveire mester.*

*Nem a szipolyt, ő azt gyalázza,
kinek nem álma pálmaháza.*

*Pálmáját öntözzék ebek,
álljon közibük ő is.*

*Kertésszen őszi kerteket,
hol megrágyázzák őt is.*

*És orrát vájván, mint a vermet,
csak higye azt, hogy elmerengett.*

¹ ÖV 2. [14] 96. és *Hatvany* [70] – A vers keltezésének problémáiról *Hatvany* ezt írja: „A rejtélynek csak két megoldása lehet: az első, hogy Attila, amilyen szórakozott volt, elvétette a keltezést, – s az Ady ünnep előtti estén nálunk készült verse alá az ünnepet követő dátumot írta. E föltevés mellett szólnak a készülő versnek rám maradt változatai. S a második, hogy a magasztaló szavainak szülő hálából március 23-án este ajándékozott meg a vers és a változatok kéziratával.”

Mit koslat ködgyűrők körül
szárnyaska szamarával,
ha nem vivódik emberül
a népek nyomorával!

S a poshadt ködöket habossá,
ha nem habarja viharossá!

Ha nem bú, nem baj öneki,
hogy oszladozó felhő
ez édes nép, mert szétszedi
az úri szél, a dörgő.

Míg sorsunk rongy és alatt szárnyal,
tapogatózó ökörnyállal!...

Kóró a lelke, ül azon
kis varasbéka ékül;
vartyog s míg zizzen a haszon,
vénebb békákkal békül.

Ha hitted messziről smaragdnak,
csak fogd meg, ujjaid ragadnak.

...Olcson adódott el, hiszen
szerény, akár a kórság.
Adjuk rá néki iziben
ezt a jószagu rózsát.

'sz künn azért zug nemes viharja,
mert benn a hasikát csikarja.

A két vers időbeli közelségére az első változatban előforduló „úri szél” adys fordulata utal. Az év elején, mint láttuk, pamfletjében megmutatta Babitsnak, miként kellett volna megírnia versét; most viszont megmutatja, hogy Babits ellen igazi, míves Babits-verset tud írni. Az indító: „Sakált kiált...” közvetlenül válaszol Babits megjegyzésére: „Ám jönnek a kis sakálok, a jobboldali és baloldali senkik, s akik nem kaphattak Baumgarten-díjat, s a minden tehetség irigyei: ők biztosan találnak ugatni okot ezután is.”¹ A vers tehát, mint a kezdete, szinte zsúfolva van bravúrokkal: különleges versformát alakít ki, a versszakok első négy sora

¹ Babits [229] 177.

8 + 7-es jambus, tehát olyan forma, amelyben előtte sok száz vers született.¹ Babitsnak is van ilyen ritmusú verse:

*Kelyhet a virág tágra nyit,
Friss szirma nesztelen nő,
Kacéran bontja bájait,
Akár egy meztelen nő²*

Ezt a négy sort toldja meg József Attila két, páros rímű kilences-sel, amely kemény kihangzást biztosít a versnek. Ezen a formán belül aprózza a jambusokat, játszik a gagliardákkal.³ Igyekszik kínosan pontos, két-háromszótagos rímeket faragni, alliterációkkal túlzásig él, még belső rímeket és belső alliterációkat is kombinál:

és idenyög a Dala-dög,

Szójátékok, hangutánzások sorával él:

kinek nem álma pálmaháza.

...

vartyog s míg zizzen a haszon,

Sőt még a régi magyar költészet „közölését” is alkalmazza:

*S a poshadt ködöket habossá,
ha nem habarja viharossá!⁴*

Ugyancsak a régi magyar költészetből veszi a „szipoly”-t.⁵ Rímtechnikában, alliterációban talán a *Kalevala* Vikár-féle fordításá-

L. Gáldi [272] 93–94., 171–172.

² I. m. 94.

³ Szilágyi [176] 130, 236.

⁴ L. Varga-D. [217] 655.

⁵ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Bp. 1970. III. 762. Jelentése eredetileg 'moly', 'gabonalepke', majd 'pióca', 'uzsorás'. L. még Török [196] 126–127. is. – A 'szipoly' nem elvonás a 'szipolyozás'-ból – ez utóbbi nyelvújítási szó. Egyik sajátos szava a versben: „ködgyűrők”; l. a róla folyó vitát Péter [138].

nak mintáját is követi; a vers ezen kívül tele van Ady- és persze Babits-fordulatokkal, mitológiai-kulturális célzásokkal a Pegazustól a megteremtett új szörnyig, a „Dala-dög”-ig.

Bravúros a technika,¹ de a mondatok, valljuk meg, otrombán sértők, felesleges-élesen bántók, igazságtalanok. Mintha az *Ady emlékezete* illusztrációjaként jelentené ki: a ma költője, Babits nem érzékeli az ott már „úri szelek”-nek jelzett bajt:

...oszladozó felhő
ez édes nép, mert szétszedi
az úri szél, a dörgő.

Majd egy még plasztikusabb metaforával:

...sorsunk rongy és alatt szárnyal,

Ez a két szép keményre kalapált metafora jelzi a nép állapotát: az attól elforduló költő csak felesleges dolgokkal, főleg önmagával bibelődik. Nemcsak Babits későbbi útja és József Attila „megtérése” hozzá, cáfolja ezt az ítéletet. Babits 1930-ban sem volt azonos ezzel a róla rajzolt, sértő és ízléstelen torzképpel.

Érdekes, hogy a vers első változata még kevésbé volt durva, a második és a két utolsó szakasz még nem volt ennyire kiélezett. A *Dönts d a tőkét, ne siránozz*-féle változata azután, a fiatal költő „kemény vonalának” megfelelően változott még durvábbá, sértőbbé; ebben bukkantak fel a „fekális” célzások.² Akárhogy is: az *Egy költőre* emberi, elvi álláspontját, ítéletét utóbb József Attila sem vállalta, de az utókor sem osztja.³

¹ A „poétikai bravúrt” említi Vas István is; „holott egy percre nem adtam neki igazat”. (*Vas* [399] I. 73.) Hasonlóan már *Vas* [398] 250.

² L. N. Horváth [74] 338.

³ Egri értékelése szerint a vers beleilleszkedik egy olyan összefüggésrendszerbe, amelyben „a jövő, a humanizmus, a szépség, a jelenben teszi már ígéreteit, nem távoli, bizonytalan látomás, álom, ködkép... A költő elutasít minden a tettől különvált álmot, látomást, ködöt.” (*Egri* [47] 255. – Érdekes, ahogyan Fejtő Ferenc látja a verset: „ez a tán nem egészen igazságos, de akkor is édes igazságtalansággal igazságtalan gúnyköltemény”. (*Fejtő* [53] 83.)

Voltaképpen az irodalompolitikai versek között kell megemlíteni a *Nem én kiáltok* kötet egy példányába írt ajánlást Illyés Gyulának.¹ Nyolcas keresztrímű jambusokból álló egyetlen nagy strofa – közel áll József Attila ekkori villonos formáihoz, így az önbermutató *Bevezető*höz is. Paraszti színezésű, mint az Ady-óda, az együvé tartozás, a baráti kapcsolat tanúja és kívánása egyúttal, de a két ember közti fokozódó távolság érzete is ott van már benne:

Igy egymás nélkül kódorogva
[korábban még így: *Ha egymás elől elbujunk*]
Fojtott dühünk az égbe száll.

Búcsú az ifjúságtól – A felnőtté válás kezdete

Füst

1930 József Attila életében és pályáján fordulatot hozott. 1930 nyarától fokozatosan eljut a Bartha Miklós Társaság körétől, A Toll és a Századunk fiataljaitól a forradalmi-szocialista baloldalra, az illegális kommunistákig. Folytatnia kell és változtatnia is; úgy érzi, megtartva költői tudását, eszközeit, most emberileg, jellemében kell változnia; úgy érzékeli, úgy sejti, hogy belép egy új, „kemény”, „harcos” korszakába, mert ezt követeli tőle a kor és önmaga is. Nehéz és fájdalmas búcsút vesz önmagától, a fiatal-ságtól, a kamaszkortól, elindul a véglegesen felnőtté válás nehéz útján, ezt szeretné kikövetelni önmagától költészetével. 1930 két rövid, de szép és fontos versében fájdalmas búcsút vesz, és elindul új útjára: a *Füst* és a *Bánat* (*Futtam, mint a szarvasok...*) – ez a két, korszakot záró és nyitó verse.

¹ L. ÖV 2. [14] 512., ill. a vers keletkezéséről Illyés levelét. ÖM 2. [7] 479. A vers Illyés szerint: „1928, 29, vagy 30 tavaszán készült”. Fordulataiban az 1930-as Ady-vershez áll közel.

Füst

*Kis, nyurga füst virágzik hold előtt.
Ezüsttel köt meg old, hajlong, ledől.
Áttetszel rajta, égi hűvösség.*

*Sokat szenvedtem, hát sovány vagyok,
elszállok, mint a köznapi bajok –
áttetszel rajtam, égi hűvösség.*

*Elszállok, el, de a lány remegés
az életért, világot ringat és
áttetszik rajtad, égi hűvösség.*

A *Füst* 1930 elején keletkezhetett. Először február 6-án jelent meg a Népszavában.¹ Kilenc sor mindössze, kecses, ezúttal igazán karcsúnak nevezhető dal. Karcsúságát, tömörségét nyelvi, poétikai eszközökkel is eléri: „A vers kilenc sorában két névelő van csupán és négy kötőszó: ez teszi megfogalmazását olyan tömörre, olyan megbonthatatlanul egységessé, mint egy közmondás, mint egy jó törvény, mint egy modern épület vasbeton váza. Ezt fokozza a rendkívül mértéktartó jelzőhasználat is. A jelzők korrespondenciája, a *nyurgára* ráfelelő *sovány*, illetve az a hangulati polarizálás, amely a »kis nyurga« és a »vadvörös« között feszül. Ezt teszi monumentálissá a hasonlatnak szinte teljes elvetése, illetve az, hogy az egyetlen hasonlat sem képi, érzéketlen: »elszállok, mint a köznapi bajok«. Valóban csak a milliók próbálta életformát, életigazságot megformáló közmondás” – írja Bóka László.² Az indító helyzet, mint Dávidházi Péter rámutat, „a pascali gondolkodó nádszál meditatív alaphelyzete: a törékeny ember ráébred a környező világ irdatlan erőfölényére. A meditációt vékonyan gomolygó füst látványa indítja el...”³

¹ L. ÖV 2. [14] 91.; több részletes, kiemelkedő elemzése született: *Bóka* [31]; *Zappe* [225]; *Dávidházi* [43]. L. legújabban Füsy Ágnes: Kiegészítések József Attila *Füst* c. versének elemzéséhez. Emlékkönyv Zsilka János professzor 60. születésnapjára. Bp. 1991. 72–76.

² *Bóka* [31] 1839.

³ *Dávidházi* [43] 59.

Bóka László szerint a „füst” nem annyira jellegzetes szava József Attila lírájának, mint a köd vagy a fagy. Utal több előfordulására („füst száll a szomoru táj felett” – *Elégia*). „Ez az egyetlen verse, amelyben az ihlető a füst szemlélete.”¹ Valójában többször szerepel fiatalkori verseiben a gyárfüst, és élete egyik legutolsó, búcsúzó versében a „szem-maró füst”. De versünkhöz hasonlóan tulajdonképpen csak a *Faluban*:

*Itt is, ott is karcsu füst
– remény – tűnődni
merre szálljon...*

De a versben nem is a füst, hanem a refrénben is kiemelt „égi hűvösség” játssza a főszerepet. József Attila állandóan visszatérő képzeleteinek egyike a „hatalmas természet hideg közönye” (Bóka), mely ugyanakkor a belső hideget kívülre vetítő képzet.² Az „égi” jelző szinte már kozmikus távlatot ad a jelzett szónak, a szerkezet trochaikus dallama külön nyomatékkal emeli ki.³

A három versszak és a három refrén három helyzet. Az indítás a magányos szemlélőé, a lírai én meg sem jelenik, csak abban, ahogyan a refrén tegezve szólítja meg az „égi hűvösség”-et. A füst-látvány játékát a 2. sor négy igéjével plasztikusan és mégis légies könnyedséggel ábrázolja, a „Kis, nyurga” jelzőkkel emberhez szelídítve. A hold az 1. sor a *Tiszazug* indító képének látványát idézi. A „köt meg old” vallási célzás is: „egyfelől jellemzi a füstöt, mint anyagi jelenséget: összesűrűsödik, összeáll, majd föloldódik, szétomlik... másfelől kihallható belőle a szókapcsolat

¹ Bóka [31] 1838.

² A „hűvös”, „hűvösség” ez idő-beli gyakori előfordulásáról l. R. Hutás [77] 416. („hűvös varázs” – *Medáliák*; „hűvösen heverő répa” – *Esik*; „hűvös halomba” – *Favágó*; a „barna kapa hűvöslő nyele” – *Margaréta*; „Hűvöslő szalmazsák” – *Piros hold körül*).

³ Bóka emlékezése szerint József Attila egy fiatal költőt okosított verstanból, és példákat keresett valamire, és mert más nem jutott eszébe, a maga versét idézte: »áttetszel rajta égi hűvösség«, érti már, vagy ha úgy tetszik – és itt elnevelte magát – *frigus caeleste*” (Bóka [31] 1837.) (Bóka hozzáteszi, hogy József Attila külön kiemelte: a *frigusban* hosszú az í...)

vallásos értelmezése is: »és néked adom a mennyek országának kulcsát; és amit megkötsz a földön, a mennyekben is kötve lészen és amit megoldasz a földön, a mennyekben is oldva lészen...« 1926-ban az *Ülni, állni, ölni, halni* című költeményben is felbukkannak:

Ó köttető, oldoztató
most e verset megírató
életem, te választató!”¹

Ebben a szakaszban is felbukkan a József Attilánál (és festő kortársánál, Derkovits Gyulánál) oly sok jelentésű „ezüst” szín: „ezüsttel köt meg old”. Az „ezüst – fejt ki Botka Ferenc – valóban az »égi hűvösség«, ha úgy tetszik, a világbavetettséggel, a magány, a kiszolgáltatottság sejtetését és kimondhatóságát segíti, teszi lehetővé. Ám ugyanakkor melléje kerül a vörös is...”² Az „égi hűvösség” itt, mint a természeti látvány, az éjszakai kép háttere jelenik meg, mintegy magasabb természeti erőként.

A második versszak hirtelen egyes szám első személybe, vallo-másba vált át, és az egyén sorsát, panaszát mondja. Megejtő, a *Tiszta szívvel* óta megszokott őszinte nyíltsággal, szerény panasz-szal. Visszautal az első szakaszra: a nyurga füstből „sovány vagyok” lesz, „az egyetlen *talán* az elszállok szóval jelzett asszociációs villanásban önmagát olyan hitványnak látja, mint a kicsi füstöt”.³ Ez Bóka megállapítása, és ugyancsak ő az „elszállok, mint a köznapi bajok” sorral kapcsolatban megjegyzi: „ez nem szimbólum, alkotó képzelet, ez a konkrétot konkrétára váltó, retentő élelés szörnyű logikája”, és felidézi a sovány, szenvedő Attila képét. De véleményem szerint a sor mást is sugall: elszállnak a köznapi bajok is, eltűnnek, távol maradnak. Igaz, az „égi hűvösség” a sovány, szenvedő testen átlátszik, mint sors és hatalom.

A harmadik szakasz is az éntől indul, de visszajut a viláig.

¹ *Dávidházi* [43] 59.

² *Botka* [40] 99.

³ *Bóka* [31] 1838.

Megint a bensőséges közbeszéd szólal meg, a megismételt igekötő megerősítés, rábólintás, de talán legyintés is. Innen kezdve két áthajlás is zaklatottabbá teszi a verset; a „de”-vel változás áll be: az élethez való ragaszkodás győz ezúttal az égi hatalmon. Ezt a győzelmet a két változatban kétféle módon is megfogalmazta. Előbb:

*...de a lágy remegés
az életért, világot ringat*

– az életerő, ha tetszik, a szeretet győzelme, a részvét diadala – a „lágý” és a „ringat”, József Attila kedvelt szavai, csak erősítik a báj és szépség győzelmét. 1930 közepétől már az erdélyi Pásztortűzben is és a *Döntsd a tőkét, ne siráncokozz* kötetben élesítette, társadalmi konnotációval látta el a győzelem jelét:

*...de vad vörös remegés
az életért...*

Evvel még világosabbá tette: szenvedésen és halálon a forradalmi cselekvéssel akar győzni – a sor végére tett kihívó és egyúttal éles áthajlással győzelmesen fejezi be a dalt:

*...és
áttetszik rajtad égi hűvösség.*

Úgy is fogalmazhatnák, hogy eddigi szavai: „hold”, ezüst”, „lágý”, „ringat” kaptak új értelmet, és úgy is, hogy a szenvedésből harcosság lett, hogy itt is az új egyéniség mutatkozik meg. Dávidházi Péter is kettős jelentést érez a versben: „A társadalmi gondolatszövetben megelevenedő jelentés két erő küzdelme. Az egyik a megmerevedett, kemény történelmi kor, mely az egyénnel szemben közömbös, mely kíméletlen nyugalommal fojtja el a szubjektum nem kívánt megnyilatkozásait. A másik erő a munkások jövőndő-teremtő energiája... Metafizikai síkon ugyancsak két erő szembefeszülése a vers. Egyik a mindenség közönye az eleven lényeg pusztulásával szemben, a már létrejött világ megmerevedettsége és öntudatlan közömbössége érző részeinek pusztulásá-

val szemben. A másik erő a teremtett természet, a megmerevedett, gátló alakulatokat szétvető, eleven lüktetés, az életet továbbvivő lendület, maga az örök befejezetlenség. [...] Az utolsó versszakban egyértelmű lesz az érett tudat győzelme a sorson, a tűnődés túlvisz az egyéni lét végső pontján: a költő vigaszt és újabb erőt képes meríteni a nélküle folytatódó élet gondolatából is.”¹

Zappe László pedig a személy, az anyagi motívum és a világ egészébe kapcsolódó mozgás egymásra következő fázisaiban látja a vers lényegét. Ő is, Dávidházi Péter is a vers végső kihangzását az egységben látja: „A végső szemléleti egész pozitív előjelű a költeményben, mint kiapadhatatlan erőforrás vigasztalja az egyént önnön pusztulásáért. Az ellentétes szólamokból a megnyugvás és bizakodás hangja épül fel.”²

Magam a változó én, a keménnyé és „győzni fogó”-vá fájdalommal kovácsolt egyéniség útját látom a *Füstben*. De azt is, hogy ez az új ember ezer szállal kapaszkodik a múltba; hogy egy ezer éves kultúrába fogódzik. Bóka László hívja fel a figyelmet az Arany János-párhuzamokra. Például *A hamis tanú* ilyen részleteire:

*Az időtől fogva mikor a hold felkel,
S a vizet behinti ezüst pikkelyekkel,*

.....
Így kötődik szóval: „Oldjak-e? kössek-e?”³

Az oldás-kötés bibliai eredetét már említettük, és régi rétegekre utal a versforma is. A háromsoros strófák első két sora kilences jambus, a harmadik viszont a maga feltűnő ritmusával, „égi hűvösség”, szerintem chorijambikus dallamával antik formát idéz, talán egy szapphói strófa zárósortát (Bóka is „klasszicista lejtés”-ről szól).

¹ Dávidházi [43] 57–58.

² I. m. 61.

³ Bóka [31] 1837. – Uo. más párhuzamok is. Bóka szerint József Attila e megjegyzésekre így válaszolt: „még az is lehet, hogy igaz, ki tudja, ki adja szánkba a szót...”.

A *Füst* olvasható vallásos szimbolikájú versként is, mintegy a *Lázadó Krisztus* folytatásaként, újraéléseként. Nemcsak az „oldás-kötés” nyíltan vallási konnotációja utal erre – az első versszakban a Hold előtti füst keresztre emlékeztet –, az én-kép azonosul a krisztusi szenvedő-megváltó alakkal, amely – a halállal – beleolvad a transzcendensbe. A vers mértani középpontjában a „fömládozom magam” sejtelve áll. A hármas tagolásnak is van vallási konnotációja. És ekkor a *Füst* már a *szenvedő Krisztus* képe is.

A *Füst* valószínűleg egyszerre a forradalmi-lázadó és a szenvedő, megváltó én verse – a költő egyik legmélyebb, legsokértelműbb szava ezekben az években.

Mindkét változatában záróvers, az egyéniségváltás dala, a lehető legtökéletesebb formában. Kifinomult bájú, harcos és kemény vallomás.

Bánat (Futtam. . .)

Ugyanilyen búcsú meg nyitás a *Bánat*:¹

*Futtam, mint a szarvasok,
lány bánat a szememben.
Famardosó farkasok
üznek vala szivemben.*

*Agancsom rég elhagyám,
törötten ing az ágon.
Szarvas voltam hajdanán,
farkas leszek, azt bánom.*

*Farkas leszek, takaros.
Varázs-üttön megállók,
ordas társam mind habos;
mosolyogni próbálok.*

*S ünőszóra fülelek.
Hunyom szemem álomra,
setét eperlevelek
hullanak a vállamra.*

¹ Elemzése: Fodor [56]

Búcsú az ifjúságtól, a szelíd szarvas-volttól, kényszerű vállalása az új, harcoss egyéniségnek, a farkas-létnek. A költő készül a forradalomra, de tágabban a felnőttiségre, a férfikorra, úgy hogy önmagából alkotja meg, faragja ki a más, az új embert. Ez a – harcban, mozgalomban nélkülözhetetlen – farkas-én a bolsevik, de a paraszt-forradalmi, az anarchista mozgalmak állandó követelése, normája is. Taraszov-Rogyionov *Csokoládé* című, a korban baloldali körökben gyakran forgatott és ismertetett regénye és Brecht korai darabja, a *Maasnahme* is ezt az erkölcsi-politikai választást élezi ki; lehet-e helyes célok érdekében embert feláldozni? Mindenáron meg kell-e teremteni a kegyetlen, a célért az eszközt feláldozó egyéniséget? József Attila persze még ha akart volna, sem válhatott volna soha ilyen kemény harcossá. „Az érzelmi ambivalencia, az árnyalatokba zsúfolt szépségek helyébe egyértelmű, famardosó indulatot akart váltani. Milyen szerencse, hogy ez nem sikerült egészen!” – írja Fejtő Ferenc.¹ Tudjuk, hogy ez a konfliktus a két magatartás között lendítő, feszítő erőként vagy bénító meghasonulásként élete végéig megmaradt: „Az megtett ember, akinek / szívében nincs se anyja, apja...” – hangzik évekkal utóbb is még szava. Voltaképpen sohasem lett igazán „farkas”, mindig is „ünöszóra fülelő szarvas” maradt – a *Bánat* kihangzása is ezt sugallja.

A *Bánat* ezt a fájdalmas váltáskényszert könnyed dalban mondja, olyan dalban, mely ismét csak a magyar és egyetemes kultúra mélyrétegeibe kapaszkodik. Idézzük Szentkuthy Miklóst: „Az egész tiszta népmese hangulat; paraszt szürrealizmus, tele dalolással, fájdalmas humorral és az egész természet és teremtés spleenjével. Ugyanakkor a modern, ha tetszik dekadens lélek-elemzés remekműve. [...] Lágy, bánatosszemű szarvas volt eddig, de ezentúl már ordas farkas akar lenni. Egyrészt bánja, hogy így hozta a végzete, másrészt mosolyogni próbál hozzá, íme a »humanista bestia«! Közben a mesében minden oly reális: a farkasok a fatörzseket marják, a régi agancs valóban ott lóg az ágon, hogy aztán ilyen ízes iróniával beszélhessen magáról: »takaros« kis

¹ Fejtő [53] 83.

farkas lesz, mosolygó és Szent-Iván éj hordozó, akit majd a leggyönyörűbb költészet avat a bosszú szűz angyal szentjévé: »setét eperlevelek hullanak a vállamra.«¹

A vers főmotívuma: a szarvas és a farkas ellentéte éppen ezekben az években jelen van a magyar kultúrában. Fodor András írja:

„Amióta Dante »az emberélet útjának felén egy nagy sötétlő erdőbe« jutott, válsághelyzetekben gyakran követik őt az igaz utat dúltan kereső utódok. József Attilát nyilvánvalóan nem az irodalmi közhely csábítja, hiszen a másik vers személyes bánatát is az erdőbe vitte. A farkassá változás is ősi motívum az irodalomban, de a vadonba menekülő, ott átváltozó szarvas allegóriájának inspirációját másutt kell keresnünk: a Cantata profana szövegében.

Igaz, Bartók műve csak 1930 szeptemberében készült el, budapesti bemutatójára pedig csak hat évvel később került sor, de a kolinda (melynek eredeti dallamát, szövegét a zeneszerző már 1926 előtt beszerkesztette egyik román folklórgyűjteményébe) magyar változatban is előkerült, éppen 1930 januárjában, a Nyugat az évi első számában.

Bartók, akit eredetileg a román, szlovák, magyar balladákra tervezett kantátatriptichon gondolata foglalkoztatott (aki László Ferenc kolozsvári zenetudós kutatásai szerint először román szövegre komponálta meg művét), előzetesen Erdélyi Józsefet kérte föl a Maros-Torda megyében, még 1914-ben lelt pogány »karácsonyi ének«, a szarvasokká vált fiúk misztériumának versbefordítására.

Erdélyi írásos nyilatkozatban vallott a megbízás történetéről, magam személyesen beszéltem vele róla. Negyvenöt év után sem értette, Bartók mért nem az ő változatát alkalmazta, mért a sajátját. Ha a román szövegre írt kompozíció készen volt már, a zenéhez alkalmazandó prozódiaát igazából csak a szerző alakíthatta ki. De egyébként is, másféle szarvasokat akart, mint amilyenekkel Erdélyi szolgált. Aki az 1930-as, Nyugatban megjelent

¹ Szentkuthy [172] 533–534.

fordítást összeveti az 1940-es gyűjteményes kötetben (az Emlékben) közzétett Szarvasokká vált fiúkkal, észreveheti, hogy néhány fontos részletet később maga a költő is Bartók keményebb, drámaibb feszességű szövegéhez igazított. (Az »izzé-porrá zúzódás« motívuma például eredetileg nem szerepelt Erdélyinél, ezt tíz év után Bartóktól vette át.)

Tudva, hogy József Attila milyen nagy becsben tartotta, mestérének tekintette Bartókot, ez a közvetett vonatkozás is erősítő érv kettejük kapcsolatához. Tény, hogy Bartók ujjmutatása nélkül ez a Bánat című vers nem íródott volna meg. Hangulati bizonyítékként erre vall az is, hogy 1930 októberében, az Erdélyi Helikonban jelent meg először a következő alcímmel: Arról, hogy belőlem, aki szarvas voltam, farkas lesz.”¹

Utalhatnánk arra is, hogy a szarvastéma, csodaszarvas-változatában, éppen Arany Jánossal kapcsolatban ez években foglalkoztatta is József Attilát, tanú rá a már említett, vitatott keletkezési idejű, de teljesen Arany János-i hangú *A csodaszarvas*. Lehetséges, hogy a *Bánat* mögött a szarvassal mint a magyar nép totemállatával való azonosulás gesztusa is ott van? József Attila ekkor már ismerte Róheim Géza művét, sőt talán Freud *Totem és tabuját* is. És ismeretes a szarvasnak még ennél is mélyebb, már az asszíroktól meg az amerikai indiánoktól feljegyzett mitikus – áldozott és áldozó – jelentősége.

A másik alapmotívum, a farkas is ősrégi, a harcosokkal, a háború istenével való kapcsolata közismert, olykor önmaga a háború istene is. A római farkastól, Romulus és Remus táplálójától a germán hadistenig és a germánok félelmetes Werwolfjáig, az irodalomban meg egészen Hermann Hesse *Steppenwolf*jáig terjed a színpompás. József Attila farkasának közvetlen előképe, vonatkozási pontja azonban valószínűleg Petőfi verse, *A farkasok dala*.

De a mélyből térjünk vissza a felszínre. A *Bánat* keresztrimes hetesekből építkezik, népdal ihletésű. Szilágyi Péter szerint: „Ezt emelik ki a választékos két-, illetőleg három szótagos rímek is. A hangsúlyos ütemek és a szünetek következetesen hangzanak ki

¹ Fodor [56] 17.

a mértékes versből. Jellegzetes példája a szimultán verselésnek, amelyben minden sor mértékesnek is, hangsúlyosnak is tekinthető. A 4-3 tagolás csak a tizenötödik sorban bomlik meg: »setét eperlevek«.

De valóban megbomlik-e? Leírva, olvasva igen. De felmondva, hallva már nem. Ha egyszer fülünk, ritmusérzékünk megszokta a 4-3-as tagolást, akkor az eperlevek szó kettéválik a felmondásnál, hiszen az ötszótagos összetett szó második tagjának első szótagjában amúgy is bujkál valami mellékhangsúly. Ha felmondjuk a sort, csak így ütemezve mondhatjuk: »setét eper / levelek«.

Az első három szakasz alkot egy ritmikai egységet. A páratlan sorok trochaikusak, a párosok jambikusak. A negyedik szakaszban viszont olyan mértékben lazul föl a jambus is, trocheus is, hogy ha önmagában vizsgálnánk, hangsúlyosnak kellene tekintenünk. A két páratlan sor hat kétszótagos üteméből mindössze egy a trocheus – az sem sorzáró. Ennél a véletlen is többet engedélyez. [...]

A hangsúlyos ütemek háttérbe szorították az időmértékeseket. Ebben a záróversszakban ugyanis olyan csodálatosan egyszerűen és bonyolultan, népiességet és modernséget klasszikussá ötvözve teljesedik ki a dal hangulata, ahogy az igazán nagyoknál is ritkán.”¹

A továbbiakban ismét Fodor András részletes elemzését követjük:

„Rendkívül szerencsés az indító szó, a vers archaikus tónusát megadó futtam igealak. Túlzó stilizálás nélkül csatlakozik hozzá az elhagyám, s az itt módhatározóvá avatott melléknévi igenév, a varázs-üttön. Az erdélyi népköltést idézik ezek a szavak, ám nem koptak ki teljesen a hazai népnyelvből sem... Ami igazán archaikus a versben, az a régmúlt igeidő használata, a XVI. századi versemlekeinkig visszaható űznek vala.

A futtam intonációs jelentőségét abból is meg tudjuk ítélni, ha hozzámérjük, mennyire más, erőtlenebb kezdés lett volna a »fu-

¹ Szilágyi [176] 141–142. – Kodály megjegyzését l. *Tasi* [185] 29.

tottam«. A futtamban így a kifulladásig rugaszkodó lendület is benne van, a riadt vágátára késztető trochaikus impulzus, mely végigmegy mind a tizenhat soron. A harmadik sorban az űzöttség külön nyomatékot kap az alliterációtól, merthogy: »famardosó farkasok« űzik a szarvast, még hozzá nem csak formálisan, de egész valóját megrendítően, hiszen megszemélyesítője így fogalmaz: »Űznek vala szivemben«. [...]

A második szakasz már lemezteleníti az allegóriát, kimondja az egzisztenciális kényszerhelyzet lényegét:

*Szarvas voltam hajdanán,
farkas leszek, azt bánom.*

A költemény fordulópontja azonban a klasszikus szerkesztési szabályok szerint csak a harmadik szakaszban következik. Ide gondolatritmus emeli át az előző sorok megmerevedő indulatát:

*Farkas leszek, takaros.
Varázs-üttön megállok.*

[...] A zárószakasz nem hágy kétséget afelől, hogy ő a kikerülhetetlen sorsszerű változásban is őrzi tovább korábbi önmagát. »Űnőszóra fülelek« – mondja a magyar nyelv egyik legszebb hangalakját idézve, szinte az idegek alvás közben is tovább érzékelő, éber feszülését szuggerálva a három kezdőszótag magas-mély magánhangzós oda-vissza játékába. [...]

Mondható-e az előzmények utáni zárószakaszra, hogy a lírai hős nem tisztázza benne önmagát, szituációját akár társadalmi értelemben is? Egyáltalán homály-e az, amit a költészet logikáját doktriner módon megítélők homálynak hisznek? Másrészt meg tudom-e magyarázni a magán- és mássalhangzók latolgtatásával, mért oly fantasztikusan szép a két utolsó sor? Az eperlevelek négy »e« betűje előtt vajon mért használ a szerző a megelőző jelzőben is »e« hangot az »ö« helyett?

Tóth Árpád következetesen setétnek mondja a sötétet. József Attila csak egyszer-egyszer él a variáns lehetőségével. Honnét

tudta mégis bizonyosan, hogy itt a setét eperlevelek az egyetlen valódi megoldás, – honnét, hogy a hullanak a vállamra négy »« hangzója látványnak, zenének, rejtelemnek, a költemény egész kihangzásának ilyen lelki mélységet, ekkora távlatot képes adni?”¹

Ezzel a búcsúzó akkorddal a költő egyszersmind a *Klárisk* zárását is idézi:

*folyóvizben
néma lombok hullása...*

Ezzel pedig a *Csongor és Tünde* befejezéséhez is odaköti a versét. A következő verse már a *Tömeg* lesz.

Műfordítások

Pestre való hazaérkezése után, 1928 elején fordít néhány Villon-verset.²

Ezeket a fordításokat csak 1929 őszén jelentette meg; feltételezhetjük, hogy néhány hónapig csiszolta őket.

A Villon-mű, a villoni hang már Párizsban megérintette, és tartósan beépült művébe és magatartásába is.³ József Attila bízást magáénak érezhette Villon pajzanságát, akasztófahumorát, társadalmon kívüli lázadását; a derűs nyugalmú, sőt ironikus lázadás példáját láthatta benne.

Magatartásra, személyiségformálásra, lázadása formáinak kialakítására talált indítékot Villonban. De még ennél is többet: mindennek költői formába öntésére kapott tőle indítást. Éppen akkor, amikor már-már úgy tűnt, hogy a szétesett világ elleni lázadás csak szétesett, amorf formában, laza asszociációkkal ad-

¹ Fodor [56] 18–19. – A „lány” jelzőről l. R. Hutás [77] 412.; a „Famardosó” igéből képzett melléknév rokonságáról l. i. m. 445.

² Zolnai Bélának 1928. márc. 29-én írt levelében ez áll: „három Villon ballada fordítását küldöm”. Vál. lev. [10] 171.

³ L. részletesebben ÖM 4. [9] 204–206, 213–214. és Szabolcsi M. [160] 424–427. Uo. l. a korábbi irodalmat is.

ható vissza, vagy csak a magyar szegénylegénydal átvett és belülről lazított eszközeivel. A villoni példa egyszerre jelentett lázadást és fegyelmet, harcot a társadalom ellen és bekapcsolódást egy tudós hagyományba. Nem véletlen, hogy a villoni feszes formák, a ballada, a *Testamentum* huitainje több változatban is felbukkan, s tovább él József Attila lírájában: közvetlen áttétel, adaptálás formájában a *Tőkehaszon-ballada* típusú versekben, a forma megtartva-átalakításával a *Vigasz* típusú vallomásokban, s a versmagatartás elemeinek megőrzésével az *Eszméletben*.

Mert nem csak a villoni közvetlen balladaforma, a refrének, rímképletek átvételéről van szó, arról is, hogy a villoni verstechnika apró, alig észrevehető belső fogásai, sajátos jellegzetességei váltak a József Attila-i mű szerves részévé. Az „apró képek” technikája, a belső ellentétezés, vallomás és objektív leírás sajátos feszültségű egysége vagy az érett József Attila-i költészet rímtechnikája sokban merített ebből a villoni forrásból. Ennek a lírának személyes vallomás-, gyónás-, szinte „bizalmas” jellege, amely egy teljes osztály, nemzet, világ átfogásával, sorsának átvilágításával egyesül – indításokat, ösztönzéseket kapott a villoni mintából, nem beszélve motívum-, gondolategyezésekről (haláltánc stb.). Tény, hogy Villonnak a 20. század világirodalmában kevés ilyen rangú és eredeti feldolgozója, követője volt.

S még egy vonatkozásban segíti Villon a magyar költőt: sajátos esztétikája, művészi elvei kialakításában. Prózai írásai utalnak erre: már az *Ady-vízió*ban, 1929-ben ír arról, hogy „vannak nem szép, sőt csúf, de tökéletes műalkotások, mint például Rodin munkája, La Belle Héaulmière, vagy akár a Villon-ballada”.¹ És még egyszer: „...kettős a mű tetszősége: – tetszik vagy nem tetszik az anyag és tetszik vagy nem tetszik a költői magatartás. Lehet eset (pl. Villonnál), amikor mind a kettő visszatetszést szül, a mű mégis érvényes értékű alkotás” – írja a Babits elleni pamfletjében.² Úgy látszik tehát, hogy a József Attila-i, feszültségekkel teli groteszk kialakításában játszhatott szerepet a villoni példa.

¹ ÖM 3. [8] 23.

² I. m. 59.

Fordításaival kapcsolatban a szakirodalom, habár nem egyöntetűen, elismerő. Kétségtelen: Villon 1928-ban még nem volt nagyon ismert, csak Brecht–Weill *Koldusoperájának* Villon-parafrízisai hozták divatba.¹ A Villont egyszerűsítő, de népszerűvé vált két fordításon, illetőleg adaptáláson (a magyarított Brecht, utóbb Faludy György) kívül Szabó Lőrinc, József Attila és Mészöly Dezső fordításai képviselik a szöveghű és korhű fordítást; József Attiláé formában és hangban is kiemelkedő.²

Fordításait is bevette a *Döntsé a tőkét, ne siránkozz* kötetbe, sőt a *Villonról meg a vastag Margotról szóló ballada* lett egyik oka, vagy inkább ürügye a kötet elkobzásának. Evvel fordításait, mintegy saját költészete részévé is tette, mint ahogy magáénak vállalta ekkor ezt a fegyelmezett és játékos lázadást. Mint sok más kortársa, a forradalmi magatartás részének tartotta a sorssal komázó, halált megvető vidám komolyságot, és ezt tanúsította a Villon-fordítások beiktatásával is.³ Ugyanennek a magatartásnak magyar előzményei: egyes Krúdy-hősök és Ady „céltalan

¹ L. erről *Vajda* [395].

² L. erről ÖM 4. [9] 204–224.

³ Révai József erről így ír: „A társadalomból való kivertség csavargóérzése, amely azonban párosul azzal az érzéssel, hogy ez a deklasszált állapot nemcsak az egyes ember sorsa, hanem az egész világ állapotából folyik, tehát nem kell túl komolyan venni, hanem derűs nyugalommal, sőt iróniával kell fogadni, alkotta az alapját az akkori idők Villon-kultuszának, annak az irodalmi hangulatnak, amelyet pl. Brecht tükrözött. Magyarországon pedig a Kakuk Marci-féle típusok, József Attila verseiben azonban a húszéves kamasz, aki hús esztendejét eladja az ördögnek és ha kell, embert is öl, mint lírai hős elválaszthatatlanul összetartozik a világnak »otthonatlan, csupacsősz« világmentő átélésével és jellemzésével. A világ és az önmaga sorsán ironizáló, a társadalmon kívül tengő-lengő suhanc életérzése nemcsak József Attila korai korszakában jelentkezik, hanem egész költészetének egyik alaphangja. A tőkés világ ironizáló, néha egyenesen cinikus kigúnyolása az egyik tényező, amely meghatározza a harmincas évek nagy antifasiszta humanista verseinek költői stílusát. [...] József Attilának ez a villoni életérzése, ez a szókimondó fesztelenség, ez a sokszor cinizmusként ható leleplező véleménynyilvánítás, ez a játékos irónia: költészetének harmadik korszakában tulajdonképpen visszajára fordult fájdalom, a gúny és öngúny lepleiben kifejeződő, formájában retorikátlan, tartalmában alapjában patetikus proletár humanizmus.” Révai [149] 340–342.

kóborló” kurucai is.¹ De van közvetlen tanúságunk is arra, hogyan látta ő maga Villon hatását: „annyi bizonyos, hogy az ihlet érzelmi hatása egyugyanazon lélekre nézve sem egységes: másként hat reám a művész anyaga és másként a művész emberi magatartása. Teszem azt Villon Ferenc írt egy balladát (Ballade de Villon et de la grosse Margot), amelynek elemeit egy lotyónak meg egy kurafinak bordélyházi élményei adják. Sokan elszörnyülködtek, hogy milyen ocsmány a költemény tárgya. Mások élveztek. Engem pedig közömbösen hagyott. Lefordítottam ugyan sikeresen, de pusztán azért, mert kitűnő költeménynek tartottam és tartom. Nos, a költemény férfiszereplője maga Villon; akinek emberi állásfoglalása benne ismét megbotránkoztatta a közönség egy részét, mert ezt a gyalázatos életet nemhogy megtagadná a végén, vagy a leíró művész hűvösségével szemlélné, még neki áll följebb és vállalja. Nem kétséges, hogy ebben az esetben a költemény hatása többszörös, lángtarajú botrány...”²

Összegezésül

1930 őszére József Attila már tévedhetetlenül egyéni hangú, jelentős fiatal költő. Megalkotta már a csak rá jellemző verstípusokat: a „medáliákat” és a tájverseket, kialakította az avantgárdból kinövő, de tanulságait felhasználó, népi és régi ízekkel dúsított költői hangját. Az asszociációk merész ugrásai, az én különféle rétegei ekkor még fegyelmezett formába sűrűsödnek, a világ és egyén ellentétei ritmikusan tagolják a vers szövetét. Az étellel szemben még hetyke és vidám a magatartása, bánatát, magányát még le tudja győzni. Még üdítően tiszteletlen, olykor szemtelen garabonciás diák. Mindez önmaga és a világ groteszk látásában is megnyilvánul. A játékos-villódzó felszín alatt – mint tanulmányi és műfordításai is tanúskodnak róla – alapos, sokirányú

¹ L. erről *Király* [316] I. 593.

² ÖM 3. [8] 228.

műveltség van, kemény munkára alapozódik a látszólag gondtalan könnyedség.

A szerelem, a táj újfajta megragadása, átalakítása, talán ezeknek az éveknek legnagyobb teljesítménye. És megjelenik életművében az önarckép, új funkcióban: mint a jövő ember, a kemény harcos, egy belső vívódás árán kikovácsolt új egyéniség előképe. (És ezzel a törekvésével is a kor művészetének jelentős törekvéséhez kapcsolódik – Derkovits Gyula sokban hasonló szerepű önarcképeire utalok.) Kevesebb újdonsággal járul hozzá ekkor még a publicisztikus, a társadalmat és történetet bemutató líra eszközeihez. Behízalgó dallamok, doboló ritmus, „nyelvvarázs” emeli ki a többieké közül ezt a kísérletező költészetet. És ez a villódzó, játékos, sokszínű líra alakul át nála voltaképpen forradalmi költészetté, ez lesz a *Dönts a tőkét, ne siránkozz* kötet alapanyagává. Igaz, a költő alakítja verseit, helyenként erősítve, sőt „balossá” téve egyes sorokat és csattanókat, de azért megőrizve kísérleti jellegüket, játékoságukat, hetykeségüket.

VII.

A KORTÁRSÁK KÖZÖTT

Kortársi értékelések

Hogyan látták József Attila helyét kortársai a magyar irodalomban?

Az embert, az egyéniséget, a kalandos sorsú, furcsa életű író, mint korábban, most is néhány riport, írás mutatja be, de ha viszonylag szűk körben is, a kritikák íróit most már a tehetséges, érdekes, olykor meghökkentő művű fiatal költő foglalkoztatja. A *Nincsen apám se anyám* kötet megjelenése, a Babits-pamflet, a *Ki a faluba* alkalmat ad a vele való foglalkozásra.¹

Van a magyar irodalmi életnek olyan szárnya, amely verseskötetét idegesen, értetlenül, haragosan fogadja: ez a konzervatív oldal: a katolikus Aradi Zsolt, a Magyar Szemle köréhez tartozó Bisztray Gyula és a Széphalom glosszaírója. Bisztray szerint a *Nem én kiáltok* után, amelyben „Babits tanítványának mutatkozik”, „Első könyvének biztató ígéréteit, néhol egészen tisztán csendülő hangokat rekedt kiabálás, hetyke, követelőző, olykor káromkodásokkal spēkelt útszéli kifejezések váltják fel.”²

Megismétlődik a Horger-eset, annál inkább, mert Bisztray még a *Tiszta szívvel* is felhánytorgatja, evvel az idétlen megjegyzéssel kísérve a „húsz esztendőm eladom” sort: „ne firtassuk, sikerült-e

¹ Bokor–Tverdota nagyszabású gyűjteménye (Kortársak József Attiláról [108] ma már összegyűjtve tárja elének a költőről írott tanulmányokat 1922–1945-ig. Hivatkozásaink erre a gyűjteményre vonatkoznak. József Attila kritikái fogadtatásáról összefoglalóan: *Agárdi* [227] 193–257.

² *Bisztray*: Kortársak [108] I. 192.

azóta vásárt kötnie...”. Igaz, Bisztray haragját főleg Lakatos Péter Pálnak az Új Magyar Földben megjelent, valóban szélsőséges hangon magasztaló kritikája keltette fel.

A konzervatív kritika sem hangját, sem tartalmát nem tolerálja ennek a költészetnek, és ebben semmi különleges nincs. Magyarázatra szorul viszont, Németh László miként került közel a konzervatív állásponthez. Németh László és József Attila viszonya egyike a kor irodalomtörténete vitatott, különféleképpen értékelt kérdéseinek.¹ Két nagy alkotó, két szuverén egyéniség küzdelme, egymást-nem-értése mögött a magyar szellemi élet mély meg-hasadtsága rejtezik. Az első – már súrlódó-ütköző – találkozások valószínűleg 1928 elejére tehető. Németh László 1926-ban a Napkelet munkatársa, sőt afféle segédszerkesztője lett. E minőségében írta 1928. március 31-én hivatalos hangú levelét József Attilának:²

Tisztelt Uram! Elolvastam a verseit; műprimitívségük mögül kiérzem a fölényes művészt, de úgy találom, hogy hangvétele nem olyan nagyvonalú, amelyet ez a modor (mert modor) megkívánna. Ebben a hangnemben, habár más formában Bartalis már jórészt elérte Ön elől a levegőt. Föltétlen tehetsége méltánylásául szeretnék legalább egyet: az Istenem én nagyon szeretlek kezdetűt közöltetni. Kérem, ezt tartsa fenn nekünk. Üdvözl:

Németh L .

„Az Istenem című vers nem jelent meg a Napkeletben; először A Hét 1928. május 4-i száma közölte. A költő, nyilván sértődöttségből, hogy a többi beküldött versét elutasították, ezt sem adta a Napkeletnek” – összegez Péter László,³ és ugyanő így szól kettejük kapcsolata folytatásáról: „1929. február 27-én a Bartha Miklós Társaságnak a Vigadóban rendezett irodalmi estjén együtt lépett föl József Attila és Németh László. A költő bizonyára frissen megjelent Nincsen apám se anyám című verseskötetéből

¹ Alapvető: Péter László [144]; ezenkívül Cs. Varga-Füzi [397]

² Vál. lev. [10] 172–173.

³ Péter [144] 238.

olvasott föl, Németh László pedig Nép és író címmel esszéjét, amelyet utóbb a Napkeletben, majd Készülődés című tanulmánykötetében ki is adott. Ha előbb nem, ekkor személyesen is találkoztak.” Németh már korábban – a Napkelet 1928. évi verspályázatán mint a bírálóbizottság tagja is lebecsülő véleményt ad Hartmann Jánossal és Rédey Tivadarral együtt. Kétségtelenül az ő fogalmazásában: „József Attila ciklusának csinált egyszerűsége mögött túlos fölényesség áll. Versei nem kényszerülten ilyenek, inkább ilyet is tud írni, ha akar. Műszöglelességei nem őszintén naivak. Tehetséges költőnek nem elég meggyőző írásai.”¹ A Nyugat 1929. dec. 1-jei számában megjelenik a Babits-ügy kapcsán már említett, Németh László-bírálat a *Nincsen apám se anyám* kötetéről.² Mindenekelőtt modorát, szerepét bírálja és veti el. Az alaphangot már az első mondatban megadja: „Az a gyanúm, hogy a dalnak ez az apátlan-anyátlan Kakuk Marcija szívesen elálldogál a tükör előtt s előbb költötte meg József Attilát, a szappanfőző és kefés asszony gazdátlan árváját, mint az itt közölt költeményeket.” József Attila életrajzának ismeretében szinte hihetetlen, hogy póznak lehet tartani ezt a keserves sorsot. A továbbiakban ezt az alapmegállapítást bontja tovább a kritika: „Vegyétek elő Tersánszky valamelyik csavargóját, szoktassátok le a bagózásról, s itt van József Attila. [...] Túl sokat emlegeti az öles kondérban fővő babot és a lyukas nadrágot, amelyet a tenyerével kell takarnia.” „Kis Rousseau”, „Landbursch Attila” – sorjáznak a megjelölések. Mindez eddig csak a Németh Lászlótól csináltak, mesterkéltnek és őszintétlennek érzett magatartás iránti indulat. A műről írva elismeri: „Ami József Attilában a legjobb, s bizonyos fokig a bábujaért is jót áll, az képzeletének humoros és mégis költői vágása.” Ám hasonlatait, metaforáit is inkább „élcgyártó kényszer”-nek tartja, „mintha valaki a kényszerű fintonát az ihletett szépmondás arcjátékába mímelné át”. Képzettársításainak „hézagosságáról” szól: „a mondatok közt rések maradnak, amelyeket kiegészíteni olykor érdekes és mulattató, máskor bántó

¹ Hartmann–Németh–Rédey: Kortársak [108] I. 126.

² Németh: Kortársak [108] I. 146–148.

és elkedvetlenítő. [...] Valami a benzinmotor puffogásának a szakaszosságából.” „A póz egyirányú a tehetséggel, legfőleg a póz-választó tehetséget kell kárhoznunk. [...] A nagyotmondásnak, képerőszakolásnak az a hajlama, amelyre a könyv egyharmadát idézhetnők, azonos pszichológiájú az ő eleve-kifaragottságával. [...] ezt az eredeti költői egyéniséget nem ártana az alkotó alázat javára revideálni.”

A bírálatot így értékeli Péter László: „Németh László megpróbálja a modor mögül kibontani a szerinte való tehetség hiteles jellemzőit. Kiemeli képzeletének humoros és mégis költői jellegzetességét. A humorost alighanem inkább groteszknek érti, mert másutt élcnek emlegeti, és rosszalja, hogy ez a jellege olykor »egész a kínosságig« élesedik ki. Idéz is szerinte erőltetett ilyen költői képeket: Óriási korsó sör a nyár, habok rajta a pufók fellegek (Tudtam én); Ha volna kollektív iparosfa, téli cipőjét megteremné (Simon Jolán). De idézi a Megfáradt ember valóban gyönyörű sorait is: A békességet szétosztja az este, meleg kenyereből egy karaj vagyok. Ezt arra hozza példának: »Olykor a költői elem az erősebb.« További példái erre még: Az apókkal és az anyókkal, akik ráncaim tervét hordják (Reggeli); S a kenyerek erősen, bízva kelnek (ugyanott).

»Van benne valami (pökhendiség-e? mélabú-e?), ami odadörögölteti a maga csavargó voltát a társadalom orra alá, és sírversében is jogot formáltat rá, hogy egyben-másban Istenhez is hasonlított« – jellemzi kétségtelenül hitelesen az akkori József Attilát, aki mint kortársi emlékezésekből tudjuk, szívesen öltötte magára Villon pózát. »Rokon jelenség ezzel – folytatta Németh László – a szellem szilaj s ugyanakkor felelőtlen nyugtalansága, amely a képzettársítás hézagosságában mutatkozik.« A »felelőtlen« jelző nyilván túl erős, de az is nyilvánvaló, hogy a kritikus itt is jól tapintotta ki az izmusokból – a bécsi expresszionizmusból, a párizsi szürrealizmusból – még ki nem lábalt József Attila egy újabb jellegzetességét. S e kettőből – a hetykeségből és a lökészerű képzettársításból – Németh László szintén kitűnően állapítja meg a logikusan, esztétikai műszóval: adekvátnan következő műnemet: a dalt, a dalszerű verset: »hiszen a népdal például épp

ennek a hézagos képzettársításnak a klasszikus formája«. »Van is József Attilának néhány szép verse, amely közel került a népdalhoz (Mégfáradt ember, Gyöngy). Többnyire azonban a groteszk és az intellektuálisan játékos felé eltolt népdal az övé, egy sajátos szellemi berendezés számára profanizált népdal, amelynek az adekvát volta ellen mit sem bizonyít az a néhány gyöngye, utánzat-ízű szabad vers, amely a kötetbe bekerült...«¹ Magam úgy vélem, Németh Lászlót József Attila egyénisége eleve taszította, az ő kifejezésével élve, a „zsigeri” különbség választotta el egymástól a két embert, az ekkor még a középosztály normáit lázadásában is megtartó Németh Lászlót a minden ilyen jellegű normát megszegni akaró és csak magasabb normát követő lírikustól.

Kétségtelen: a *Nincsen apám se anyám* József Attila költészetének egy korábbi szakaszát fogja egybe – és még erről sem ad teljes képet. De a tehetségen kívül a kortársak egy része a művészi teljesítményt, újdonságot és frissességet is észrevette; annál feltűnőbb, hogy Németh Lászlónak éppen József Attila költészetének legújyszerűbb vonásai nem tetszettek; „néhány egészen rossz, éretlen verse (pl. a Medáliák sorozat)” – írja. A szürrealisztikus vonásokat, a képzelet erejét, a József Attila-i poétika éppen legjellemzőbb vonásait igyekezett magától távolítani. Talán még úgy is fogalmazhatnánk: éppen azt, ami az ő prózastílusára is jellemző volt, hiszen a magyar irodalom két legnagyobb és legmerészebb metaforateremtője éppen Németh László és József Attila. És sajátos módon volt közös mesterük is: Szabó Dezső.

Másként ítéli meg Németh László kritikusi magatartását Péter László:

„Lehet-e hibáztatni a kritikust fél évszázaddal utóbb az irodalomtörténet higgadtabb, elfogulatlanabb mércéje szerint? A bírálatban van néhány gúnyos jelző, főnév, amely bizony nem vált Németh László dicséretére. Ám ne feledjük, a kritikus éppolyan fiatal – 28 éves – és épp olyan magabiztos, öntudatos, mint a megbírált költő. Bizony, ha ő József Attilát, Batu kán pesti

¹ Péter [144] 238.

rokonát több alázatra inti az alkotás iránt, ez ő magára, Németh Lászlóra is ráfért volna. De ezt leszámítva sem mondhatunk mást, mint hogy Németh László a maga jól megalapozott esztétikai ítélete és a divatos irodalmi irányzatok ellen már fölvertezt izlése nevében őszintén és lényegében helyesen ítélte meg József Attilának a Nincsen apám se anyám kötetben tükröződő költői arcát. Mert nem feledhetjük, hogy Németh László nem ismerhette sem a korábbi, sem a későbbi életművet (amelyet mi már beleszámítunk József Attila költői portréjába), és csupán ebből a félszáz versből alkothatta meg véleményét. S ez a kötet valóban csak egyetlen, hamar meghaladott állomás József Attila költői fejlődésében. Németh László talán észrevehette volna a Tiszta szívvel sajátos – az üdén tiszta népdalforma és a keserűen komor mondanó ellentététől feszülő – szépségét, a Fiala asszonyok éneke frissességét, az Isten-versek bensőségességét, de nem vethető túlságosan a szemére, ha ezekhez nem volt érzéke. Amit mondott, az alapjában igaz volt, ha nem a teljes igazság is; ahogyan mondogatta, az valóban bántó, vállveregető hangütésű volt.”¹

Végül: van-e közvetlen politikai elfogultság is Németh Lászlóban? Lackó Miklós erről így vélekedik:

„Láthatóan az új Nyugat szellemében járt el viszont Németh, amikor egy-két közismerten baloldali beállítottságú költő, József Attila, Berda József költészetéről írt 1929–1930 fordulóján kritikai recenziót. Nem arról van szó, hogy Németh tudatos tervszerűséggel választotta ki ezeket a költőket vagy műveket, csak azért, hogy »balfel« üssön – [...] kritikáiban Móriczot, sőt rejtetten Babitsot sem kímélte. Egyébként is súlyosan elhibázott, hamis és történelmietlen kísérlet volna – bár néha ma is van rá hajlam –, ha e kritikákért mintegy felelősségre akarnánk vonni Némethet. Az azonban bizonyos, hogy például József Attilához nem előíté-

¹ I. m. 238–239. Hozzáfűzhetem: a költőnél a szürrealista indítás, a groteszk, a hiperbola – ha tetszik, a „klasszikus avantgárd” hozadéka ütközött itt egy klasszikusabb-konzervatívabb indítású, a szürrealizmust csak népi változatában elfogadó kritikus izlésével – mintegy előjeleként a következő évek esztétikai, izlésbeli tendenciái ütközésének.

letmentesen közeledett. Átüt ez bírálatán is: szinte kényszeredetten, egy-egy vers vagy versrészlet szépségeitől szabadulni nem tudva vallja be, hogy József Attila mégiscsak tehetséges, vérbeli költő. Hogy kritikája egészében negatív kicsengésű, azon nem csodálkozhatunk. 1929-ben még nem volt olyan egyszerű dolog felismerni József Attilában a csak a legnagyobbakhoz mérhető költői zsenialitást. A *Nincsen apám, se anyám* kötet (Németh recenziója erről szólt) még tele van, ha nem is gyenge versekkel, de olyan remekmű-töredékekkel, melyek gyakran gyengébb versszövegbe ágyazódnak, csak onnan villannak elénk. Megfejtendő az is, hogy Németh miért sorolta József Attilát a kritika feladatairól szóló cikkében említett és bírált »modor kalandorai« közé: nemcsak a vagány, »anarchizáló« hangvétel, nemcsak a munkásmozgalmi utalások, vagy – egy eléggé konzervatív esztétikai ízlés hatásaként – a Medáliák tündéri-vaskos szürrealizmusa volt idegen Németh költői ideáljától, hanem József Attila egész sajátos »l'art pour l'art«-ja is: a költő világképe, szocialista szemlélete nem ismerte a különálló morális szférát, távol állt a morális kultúrkritika eszmekörétől, s ezért, Németh igazi beállítottságával ellentétben, jó lelkiismerettel, szabadon adhatta át magát a tiszta művészi tökély keresésének, az »öncélú« esztétikai játék és nyelvi lelemény világának is.”¹

Kétségtelen: Németh László József Attila kortársai közül senkiről sem szólt ilyen lebecsülően. Még legkevesebbre Fenyő László *Fojtott virágzás* című kötetét értékelte, de vele is sokkal udvariasabb volt, mint József Attilával. Bányai Kornél, Gulyás Pál, Illyés Gyula ekkori kötetei és természetesen az akkor már általánosan elismert Erdélyi József egyértelműen elismerő kritikát kapnak tőle. Mindezek mögött azonban az is rejtőzött, hogy a József Attila-jelenség nem illett abba a nemzedékről alkotott képbe, amelyet Németh László, aki éppen e nemzedék vezető kritikusaként készült, kialakított róla.

A bírálatok másik csoportja nagyobb megértéssel, baráti érzésekkel ír a kötetéről, bár fenntartásokkal is él. Közülük Komlós

¹ Lackó [327] 219–220.

Aladár rövid, Prágába küldött cikkében is így ítélt: „Kiforratlan könyv, nagy ígéretekkel és nagy belső veszedelmekkel, Kassákkal elrontott Csokonai; József Attila a kelleténél jobban tudja, milyen eszközökkel főzi meg olvasóit s visszaél velük; a közvetlenségét és üdeségét hangsúlyozza –, holott alig van költő, aki annyira kiszámítaná a verseit, mint ő.”¹ De azért így fejezi be cikkét: „S mégis: ennek a költőnek új hangja van, dalos, friss, jókedvű kamaszhangja, a nyelvének egészséges konkrétsége, meglepő és jóleső a szimbólumokkal agyonterhelt, fülledt új költészet után.” Komlós Aladár maga így értékeli évtizedekkel később írását: „Úgy éreztük – helytelenül –, hogy nem fejlődik korábbi várakozásunk szerint, megragad egy szerepben...”² Nádass József a Szocializmusba ír a kötetéről,³ és ugyancsak ő ír a Korunkba is.⁴ Elismeri tehetségét („Különös költő, őszinte költő, tehetséges költő”), csodálja, sőt kicsit irigyli is „szinte példátlan” formakészségét, verselni tudását. Emellett túlzottan én-szemponturnak tartja, mindenestül nemigen tud a kötetrel mit kezdeni. A fiatal Zelk Zoltán Kassák Munkájába ír egyszerűen, nagyon lelkesen, nagyon együttérzőn.⁵ József Attilát páratlanul őszintének tartja, pontosan ellentétesen Németh Lászlóval: „Embersége elválaszthatatlanul egy költészetével... ezekben a versekben a maga teljességében kinyílik a költő furcsa és rokonszenves emberisége.” Jó füllel emeli ki játékoságát, versei zenei hatását, és, megint csak ellentétben Németh Lászlóval, úgy tartja, hogy „könyvének legjelentősebb része a »Medáliák« sorozata”. Egyetlen ponton sajátos számunkra álláspontja: parasztköltőnek érzi: „szavaiból a föld nehéz párája tör elő”.⁶

Zelkhez hasonló csaknem feltétlen elismerése a kötetnek az Erdélyi Helikonban Szentimrei Jenő írása.⁷ Nem véletlen, hogy

¹ Komlós: Kortársak [108] I. 132.

² L. Kortársak [108] I. 732. (Komlós [320] 274.)

³ Nádass: Kortársak [108] I. 141–142.

⁴ I. m. 142–143. – L. róla Agárdi [127] 207.

⁵ Zelk: Kortársak [108] I. 129–130.

⁶ L. róla Agárdi [227] 212–30. – A szakirodalom céloz arra, hogy Zelk kritikájának dicsérető részeit Kassák Lajos enyhítette. (Vas [398], Agárdi: i. h.)

⁷ Szentimrei: Kortársak [108] I. 144–145.

költők éreznek rá igazán József Attila jelentőségére. Szentimrei így ír: „senkire sem hasonlító, üde frissességű talentum, kamaszosan hányaveti és egy-egy rátapintóan szép szavával tudat alatti mélységekbe villant be”. Csokonaira és Tamási Áronra emlékezteti, azt is észleli, hogy „új népdal” születik tőle; úgy tartja, hogy „őseire, a székely nótákra üt vissza”. „Ma még gyerek, de fog még oroszlánerővel ketrecet is rázni egészen bizonyosan.”

A legrészletesebb, legértőbb és megállapításaiban talán máig legmaradandóbb írás Németh Andoré.¹ A Literaturában jelent meg, tehát a Nyugathoz képest jóval periférikusabb helyen. Hangzatos címe: *Éhségek hetyke poétája*. Az élet és mű összefüggését József Attilában ő is kényes egyensúlyúnak tartja, ő is észleli a költői én magatartásának „extravagáns szeszélyességeit”, sőt a triviális jelenlétét is, de mindezt megértően említi, sőt olyan tényezőnek, amelyek a mű sikeréhez is hozzájárulhatnak. Általában is; bár hasonló jelenségeket észlel, de sokkal finomabb árnyalással elemez, mint Németh László.

„Hatvan vers, néhány antológiába kíváncozó, több csinos, néhány érdekes formakísérlet megmosolyogni való kisiklásokkal s megindító szívhangokkal. Mögöttük egy igen makacs élet kontúrja, amilyen élesen ritkán vési ki fiatal költő a magát. Mindjárt meglátjuk közelebről is, milyen szemérmetlenül őszinte magamegmutatás ez, milyen veszedelmes közelségébe kerül néha a trivialisitásnak s milyen zsonglőr-ügyességgel (aminek a veszélye nem kisebb) kényszeríti formába magát. Ez különbözteti meg sok társától, akik életük rendjét eleve a költőiség távlatából nézik, ahonnan pöttyei és dudorai felolvadnak a felvétel alaptónusába. Itt az ellenkezője történik, ami nem szól a költő javára, de ellenére sem, hanem elkerülhetetlen következménye annak az alapvető sajátosságnak, amellyel a maga és mindenek életét érzékeli. Mint csak kevesen, arra született, hogy az életről való reflexiók helyett magát az életérzést fejezze ki, mégpedig úgy, hogy ő abban mindeztől jelen van s görcsösen ragaszkodik ahhoz a paradoxonhoz, hogy ahol más a közlésre érdemessel beérné, ott külön hangsú-

¹ Németh A.: Kortársak [108] I. 132–135.

lyozza a maga pörsenéseit s a költészet látószögéből extravagáns szeszélyességeit. Ez olyasvalami, ami az alkotás szempontjából közömbös, sikertelenség esetén pedig úgy hat, mint amikor a kés megbicsaklik a tányéron; a költő szempontjából annál indokoltabb, mert hiszen melyik költőnek ne volna az a legtitkosabb vágya, hogy minden egyes versébe, de lehetőleg sorába, sőt szavába beleadja magát, összecserélhetetlenül olyannak, amilyen, minden emberi esetlegességével együtt? Ez tehát a költő legszemélyesebb magánügye, amelynek csak sikertelensége bosszantó, mert ha sikerül, észre nem veszi senki, legkevésbé pedig az újtípusú versekben, ahol a belekényszerített valami már az érzésben is mint szó jelentkezett. [...]

»Jóról és rosszról nem gondolkodom«, jelenti ki egyhelyütt s csak kevéssé kellene biztatni, hogy a rossz valóságot egyáltalán tagadja. Pedig személyes életkörülményeit, amelyek egyáltalán nem rózsásak, újra és újra felemlgeti. Már az írás elején mondtuk, s itt a helye, hogy újra rámutassunk: kevés költő viszi bele olyan minden átlag-olvasót megbotránkoztató névennevezéssel a maga közvetlen életszféráját a verseibe, mint József Attila. Bizonyos, nagyon emberi körülményekről, amelyek kizárólag személyére vonatkoznak, úgy emlékszik meg, mint általános érdekű, szinte mitikus eseményekről. Ritka versében mulasztja el megemlíteni, milyen sokra becsüli az eledeleket. Ámde étel-ital az élet esszenciáját jelenti József Attila lapjain, a testi valóságnak, az élet teljének egy szóba sűrítését. (Ha rosszmájú lennék, azt mondanám, mint más költőnél a nő.) Sajátossága, hogy egy-egy szó a legbonyolultabb lelki élmények hordozója nála, mint Picasso képein a pipa, vagy a lant. S fordítva: legerőteljesebb versének legnagyobb emelkedésében a fekete vadezüst vihart: rotyogó bográcsnak látja. Mert ennél a költőnél elválaszthatatlan a triviális és a magasztos, s ahogy Aischylosnak minden szörnyűség eb, úgy József Attilának minden jó – étel és minden rossz – éhség.”¹

Nádasshoz hasonlóan Németh sem szereti a kötetbe felvett

¹ I. m. 132–133, 134.

korábbi Nyugat-hangú verseket, s valóban ezek nem is a legjobb-
bak. Költészetének morális tartását így jellemzi:

„Mihelyt magára eszmél, ismét visszanyeri hetyke önbizalmát, füttyörésző derűjét és mélységes indifferentizmusát. Ennek a ritkán cinikus, ritkán kesernyés, többnyire megbocsátó indifferentizmusnak alapzöngése kíséri végig a kötetet, ez az a primus movens, amely életérzését és ennek következtében állásfoglalásait megszabja. Ez a mélyen vallásos, inkább pogány, mint keresztény, pontosabban szeretettel átitatott pogány életérzés az, ami ebben a tárgykörében oly földhöztapadt és formájában gyakran chansonszerű költészetet annyira nemessé teszi, hogy éppen a leghányavetibb, legodavágottabb versekkel emlékeztet Villonra, a vágánsköltők legnagyobbikára. Az istentelen nyomor sokszor felpanaszolt talajából fakad ez a költészet s – csodák csodája – nevető virágokba bomlik. Miféle mentőöv az, amely ezt a minden szörnyűségeket megpróbált sihedert a saját irtózata fölé segíti? Kétségkívül az a mélységesen derűs, egységes életérzés, amit fentebb indifferentizmusnak neveztünk. Dogmamentes, semmivel sem garantált hit ez, a költő sajátos konstitúciójából fakadó, amelyet nagyképűség volna filozófiai terminusokba foglalni. Annyi bizonyos, hogy egy nevezőre tudja hozni az életjelenségeket, *jenseits von Gut und Böse* s valamennyihez egyformán ragaszkodik.”¹

Megjelent egy másik, rajongásig dicsérő bírálat is a kötetről; Lakatos Péter Pálé az Új Magyar Földben.²

A jóbarát a „magyarság táltosát” és a nagy költőt ünnepli József Attilában, egy sorba helyezi Balassival, Csokonaival, Vörösmartyval, Petőfivel, Adyval, sőt voltaképpen szociális „érzés és látás” tekintetében Ady fölé is. A magyarság ennek a bírálatnak kulcsszava, Lakatos szerint még Isten-versei is a magyar Istent, az ősi és népi Istent revelálják: „József Attila egy eltiport magyar föld népének, a parasztságnak fürgeteges énekese, forradalmi kifejezője... és József Attila e mély nyugalomban a magyar-

¹ I. m. 133.

² *Lakatos*: Kortársak [108] I. 176–182.

ság örök arcát hordozza s derűs, szerelmes dalaiban valósággá érleli a magyarság jövőjét”. Őshumuszról szól, és lendületes szónokias módon így fejezi be cikkét: „... így válik legnagyobb költőjévé József Attila Csokonai és Petőfi óta a magyar dalnak”. Az utolsó mondatokban még Kassákkal is szembeállítja, fölébe helyezi.

Ez az írás már sok volt ellenfélnek és barátnak is. A Magyar Szemle tanulmányírója, a már említett Bisztray Gyula tiltakozik ellene: „Nyomatékosan fel kell emelni tiltakozásunkat irodalmunk nagyjainak ily felelőtlen megsértése ellen, nem magáért a nevetségés és szánalmas bírálatért, de a Bartha Miklós Társaság hivatalos kiadványa miatt, mely Társaság éretlen titánok kisedő játékaiban kiteszi magát annak a szomorú és igazán érdemtelen sorsnak, hogy jóhiszeműsége és komolysága kétségbevonassék.”¹

Nemcsak Bisztray, de az ő cikkére utalva még Féja Géza is: „szánalomra túlon túl méltó, pajtáskodó cikk”-ként itéli el a Lakatos Péter Pálét.² Ebben nemcsak a valóban túlzó bírálatból való elhatárolódás szándéka vezette, hanem a József Attila – változó – álláspontja miatt egyre jobban kifejlődő gyanakvás vagy indulat.

Végül néhány bírálat a kötetet mintegy felülről, „apai gesztussal” dicséri meg. József Attilának például nagyon is fontos volt, hogy Hatvany Lajos írjon róla. Maga Hatvany így emlékezik erre:

„A magam cikkének története a következő: Már nem tudom, mit mondtam József Attilának, amikor a *Nincsen apám, se anyám* című füzete 1929 tavaszán megjelent, de annyit tudok, hogy Attila egyszerre csak félbeszakított, és arra igyekezett rábírní, hogy megírjam, amit mondtam.

»Nem írhatok, fiam, hiszen az emigrációban elkövetett sajtóvétségemért még jogerős ítélet alatt vagyok, s amíg nem kapok amnesztiát, nem írhatok a magam nevében.« – Hát írja meg

¹ *Bisztray*: Kortársak [108] I. 193.

² *Féja*: Kortársak [108] 193.

álnéven, Laci bácsi, vagy névtelenül! Mire én türelmetlenül jegyeztem meg: »Jó, majd megírom«. Attila megérezte, hogy kibúvót keresek, s lecsapott rám: »Most, Laci bácsi! ne majd, most, most!« Valósággal az íróasztalhoz ültetett, papírt tett elém, s én, mialatt ő a vállam fölé hajolt, írni kezdtem a kritikát.”¹

Maga az írás tanúságtétel József Attila mellett, de inkább politikai gesztus. Itt is a *Tiszta szívvel* mellett áll ki, „egy letört ifjú nemzedék” dokumentumára hivatkozva, de azután így folytatja: „József Attila nevét meg kell jegyezni. [...] Hatvan oldalon fölöttébb nyugtalanul ficánkos asszociációk csapkodnak a kötetben. De a fiatal költő egyes darabjaiból, amelynek strófái olyan erővel teljeseek, egyelőre mintha hiányozna itt-ott az összetartó erő... de a vibráló dalok között mindenütt olyan képek, fordulatok, szakaszok, hogy az ember örömmel kiált föl: Ejnye, beh tehetséges!”²

Ugyanilyen apai megértés hatja át voltaképpen Nyigri Imrének a Népszavában megjelent kritikáját. Teljes megértéssel van a társadalmi feszültségek, a „szociális képtelenségek” okozta „keserű grimaszok” iránt, és így megérti, hogy „a megbotránkoztatásban József Attila elkövet néhány, legalábbis bocsánatos vétet”. Szerinte, s ez is Németh László álláspontjának pontosan ellenkezője: „Verseinek újszerűsége és erejük nagyrészt képeinek logikát megvető, nagyrészt asszociációkat követő rendszerében van.”³ Végül: ugyancsak ilyen leereszkedő gesztussal szól róla Féja Géza is az Előőrsben.⁴ Voltaképpen nem is az akkor már majd egy éve megjelent kötetről ír, hanem József Attila-portrét ad. „Egyre forrongóbb ez a költő” – írja, és legjellemzőbbnek „valami jóízű alföldi szabadszájúság”-ot, „naiv cinizmus”-t, „cinikus ártatlanság”-ot lát. Dicséri idilljeit is, és Hatvanyhoz hasonlóan a *Fiatal asszonyok énekét* emeli ki. Ugyanakkor ő is a „legerőszakoltabb versei” minősítést használja, és portréjának zárása is fenntartá-

¹ *Hatvany*: Emlékkönyv [87] 214–215.

² *Hatvany*: Kortársak [108] I. 138.

³ *Nyigri*: Kortársak [108] 140–141.

⁴ *Féja*: Kortársak [108] I. 155–156.

sos: „József Attila is még csak néhány versben él, de nagyon biztosak ezek a versek (Tiszta szívvel, Isten, Istenem, Fialat asszonyok éneke, Ákácok). Ő már több a reménynél.”

*

Ezek a bírálatok az 1929 februárja óta írt verseket, amelyek lényeges változást hoztak költészetében, már nem érintik, ezekről voltaképpen csak a *Döntsé a tőkét, ne siránkozz* kötet bírálata kapcsán esik majd szó. Viszont, mint említettük, több cikk foglalkozik, főleg 1930 elejétől, a Babits-pamflettel, a *Ki a faluba* vihart kavaró, helyesléseket és ellenérzéseket keltő akcióival.

Mindezzel együtt sincs még a fiatal József Attila a magyar irodalom középpontjában. József Attila kortársi fogadtatására nagyon is jellemző Vas István emlékezése: „Mert én a 29-es év eseményei közül még József Attilát sem vettem észre, pedig első nagy kötete, a *Nincsen apám se anyám*, abban az évben jelent meg. Mindenesetre Zelk hívta fel a figyelmemet József Attilára, s csak ezután vettem meg a kötetet, amellyel ugyancsak nem találkoztam addig. De miután elolvastam, se gondoltam arra, hogy nagy költővel találkoztam. A tehetségét persze nem lehetett kétségbevonni, de a tehetség akkor nem nagyon érdekelt. Nem vettem észre, hogy az én megoldatlan problémámra – amit így utólag és durván egyszerűsítve úgy fogalmazhatnék meg, hogy a modernség és a hagyomány összeötvözése = hozzám sokkal közelebb és adottságaimat tekintve használhatóbb megoldást kínált, mint a *Nehéz föld...* nem tudtam elképzelni, hogy modern költészet ilyen hagyományos verseléssel jelentkezzen. Nem láttam meg tehát József Attila lényegi modernségét – ez volt egyik oka, hogy nem láttam meg a nagyságát, az egyetemes érvényét sem, s végeredményben, akárcsak a mérvadó kritikusok és költők legnagyobb része, kezdetben tehetséges kuriózumnak tekintettem a költészetét.

A másik ok József Attila játékossága volt, amit összetévesztettem a komolytalansággal – másokkal együtt, persze, sőt ezek közül sokan végig kitartottak tévedésük mellett. [...] Ezt a téve-

dést is előítélet táplálta persze, a költészet méltóságának kissé ünnepélyes felfogása.”¹ Furcsa, sokat ígérő és nagyon is nyugtalanító fiatal költőként kezd tehát szűkebb körben ismertté válni. Megítélésében, mint láttuk, izlésbeli, nemzedéki, sőt politikai álláspontok játszanak közre, de abban, a konzervatívok és Németh László kivételével, valamennyi bíráló egyetért, hogy figyelemre méltó, tehetséges, furcsa és szabálytalan jelenség. Szinte közös megállapítás akkor, hogy erősen „magyaros”, némelyek szerint egyenesen falusi, népies ízű. Ebben az ítéletben verseskötetének falusi témájú versein kívül az is szerepet játszhat, hogy a nem nyugatos és nem kassákos verseket ekkor általában magyaros ízűnek érzik. Észlelik sajátos én-képét, őszinteségét, de leginkább kakukmarciságát, kivagyiságát, szertelenségét. Van, aki ezt inkább póznak érzi, mások érzékelik mögötte a társadalmi háttérrel, szociális indokoltságot. Szinte minden bíráló elismeréssel figyel fel költészetének dalszerűségére. Észreveszik merész asszociációugrásait, képsűrítéseit, ezt viszont kevesen tudják megemészteni; vagy nem értik, vagy „erőszakolt”-nak tartják. Mindez alól természetesen a Németh Andor-kritika kivétel, amely lényegesen más érték- és kritériumrendszerre támaszkodik, és szinte abszolút belső megértéssel közeledik a műhöz.

A József Attila-mű kritikai visszhangja nemcsak a költő szempontjából értékelhető. Fényt vet arra is, hogy a nem posztzimbolista, nem expresszionista, hanem inkább késő szürrealista vagy népi szürrealista jellegű stílustörekvések, ábrázolási kísérletek ekkor még nagyon is szokatlanok, idegenek Magyarországon. De kortársai azt pontosan érzékelik, hogy új nemzedék lépett színre, új értékekkel, új törekvésekkel. Egyesek úgy is érzik, hogy a hetyke, vagányos szembeszállás a világgal egy egész, háború utáni nemzedék sajátja. Hozzátehetjük: nemcsak Magyarországon. Európai jelenség ez is: nem véletlen ez időben a *Háromgarasos opera* sikere.

¹ Vas [398] 74–76. – Kodolányi János az 1929-es seregszemléjében meg sem említi. (Fiatal magyar költők seregszemléje. Korunk, 1929. 911–912.)

Néhány kortársa – A Jóság antológia

József Attilát sokan, hívei s bírálói egyaránt, egy nemzedék tagjai sorában látják: Erdélyi József, Illyés Gyula, Simon Andor, Berda József, Szabó Lőrinc, Fenyő László számítanak e nemzedék tagjainak. És még sorolhatnánk a neveket.

Bizonyos, ezt a fiatal nemzedéket, tehát az 1900–1910 között születetteket a 20-as évtized végén általános rossz közérzet jellemzi, és ez nemcsak a kamaszkorból felnőttkorba lépés szorító érzése, nemcsak a „szexuális nyomor” vagy annak imitálása, hanem egy újabb „elvesztett nemzedék”-tudat. A Trianon utáni Magyarország szűkös világának kárvallottjai ők, állás és cél nélkül. Létszámfelettinek érzik magukat. Az évtized végén már roskadozóban a konszolidáció méltóságteljes és díszes, ám törékeny épülete is. 1929 végén, 1930 elején itt a nagy gazdasági, nyomában a nagy politikai válság.

Ebből a nemzedéki hangulattól a fiatal költők többfelé is próbálhatnak kitörni. Van, aki keserveinek felsorolásával, a zokogásnak versben való imitálásával, van, aki dühös kiáltással, a posztexpresszionizmus vagy a futurizmus vulgarizált eszköztárát használva fel; van, aki társadalmi forradalom előkészítésébe menekülne, és a hagyományos munkáslíra szavait mondja. És sokan vannak, akik az ősibe, a népibe, parasztiba fogóznak, és a parasztság őszerejétől, a népművészet tisztaságától remélik a kitörést. Ezeknek költői formanyelve vagy ugyancsak a posztexpresszionista szabadvers, vagy az Erdélyi-féle új népiesség valamely változata.

A fiatalok poétikai „köznyelvére” tanulságos az antológiák vizsgálata. 1929 májusában jelent meg a már címével is jellemző, mert a posztexpresszionizmus világát idéző *Jóság* című antológia. „Akik ebben a kötetben összeverődöttünk, különböző világnézetű, különböző korú, ismertebb és ismeretlenebb nevű emberek, akik emberek akarnak maradni a háború utáni nyomorúságban, s akik úgy vélnék magyarságuk mellett is hitet tenni, ha azt, ami összehozta őket, s amit könyvük címül is választottak: Jóság, dalolják

és éneklük.”¹ Az antológiában József Attila barátai közül Lakatos Péter Pál, a nála fiatalabbik, későbbi tanítványai közül Forgács Antal és Radnóti Glatter Miklós kap helyet. A kötet szervezője láthatólag ifj. Vajda János, kívülük az idősebb, 1895-ben született Sükösd Ferenc és a még fiatalabb Dán György, Wágner György, Kalmár Magda, Fekete Alfréd szerepel.² A nemzedék történetét Dán György nem jó, de jellemző verse ábrázolja:

*Amikor megszülettem, már verték a dobot,
S amikor játszó gyermek voltam, már Európa lázadt.
Tanítók és tanárok elmentek katonának,
Egyedül hajtottam a ligetben kis karikámat.
Rikkancsok jöttek, rikkancsok mentek s lángoltak kezükben
Nagybetűs hírlapok s különkiadást kiabáltak,
Gyermekmesék helyett ezt hallgattam: Ezek estek el
És Marnenál a mocsár a vértől megáradt!
Vagy ha anyámhoz bújni kifáradtan este hazamentem,
Könnyek közt könyökölt ő, anyám, az apám mellett:
Przemysl elesett, de minden tán még nem veszett el.*

*Hallottam romokról s már láttam néha egy-egy sebesültet,
Féllábon vonszolta összecsukszott béna testét,
Vagy az utcasarkon koldulva könnyezett,
Az elmenők felé tárva fényképes igazolványát.*

...

*Mindent néztem, s amit lehetett, megsimogattam, de fájt,
Hogy senki semmit meg nem magyaráz nekem.*³

A kötet hangjára jellemzők Lakatos Péter Pál versei, bennük a Jóság, az Ember és a Magyar elevenedik meg, lesz önálló princípiummá:

¹ Jóság [302] 3.

² ifj. Vajda Jánosról (1907–1933?) l. Szalai [375] 226.

³ Két évtized ifjúsága. Jóság [302] 75.

*S a kertajtóban
vén, fás magyar-arcok iszonytatóan
mередnek az égre.*

...
*Ó harmatozz Jóság!*¹

De az uralkodó hang és forma itt is a posztexpresszionista, konstruktivista dikció, némi adys beütéssel. Mint ifj. Vajda János versében:

*Nagy úton, utak előtt, utak után sorra megmutatják magukat
a dolgok.*

*Utak után mily elveszők a múlt suta gátjai, mily szánalmas
a tegnapi fájás.*

*Úton: óh földigbuktak a magasságok, meghajoltak a hitpiramisok
s köröskörül dominál a reménytelenség.*

*Csak a széplelkek hintáznak még arany hintákon a csend burái alatt,
csak a hősök állnak még szobrosan a koszorús obeliszkek tövében.*

*A tavakból kiúsztak a csillagok és véres spirálisokat
tépnek a sors fűrói emberszívekből.*

*Magunkat keresőn így botorkálunk a tükrök mögött;
túl az Elgondolhatón.*

...

*Egyedül vagyok,
de százezer jános is egyedül van
és Nékik dobog a szívem!*

Én!

Én!

Óh, önző, gyáva, szó!

Hát hol vagyok én, mi vagyok én,

ha te vagy s ha ő van,

ha emberek vannak

*akaró álmodott ölekezésben a szomorúság boltjai alatt!*²

¹ Magyar kert. Jóság [302] 13.

² Próza I. Jóság [302] 26–27.

Ennek a hangnak líraibb, érzelmesebb változatát szólaltatja meg az ekkor mindössze 17 éves Forgács Antal, a 18 éves Radnóti Glatter Miklós pedig merész képeivel, tág ívű asszociációival, szürrealista látásával üt el a többiektől, hangütése már tévedhetetlenül egyéni.

Az áhítat zsoltárai

*Karcsú ujjaid között aranyló
narancs az életünk régi kedve,
mert valamikor mi együtt csodáltuk
csurranó, csodás ligetek alján
forró, színes madarak
daloló fészekrakását.*

*Tenyered gödrén forró ligetek
mesélnek elhagyott egekről
ahonnan együtt zuhantunk
(két fehér ártatlan szüzek,
bimbóban elnyilott pompás virágok:
mert ölelés nélkül fogamzott
csodásszép égi gyermekünk,)
hullató, lombos erdők ölébe.¹*

De vele együtt is az egész csoport, bár sokan egy évben születtek vele, mintha egy egész stílus- és magatartás-korszakkal hátrább volna József Attilánál.

Illyés Gyula, Szabó Lőrinc

A három évvel idősebb barát, Illyés Gyula viszont mintha már távolodna tőle, ő már más irodalmi és élettájakon jár. Ami közös bennük: a búcsú az ifjúságtól motívuma. Illyés: *Sarjurendek* című kötete fogja össze ez évek költői termését,² búcsúját az ifjúságtól és búcsúját az avantgárdtól.

¹ Jóság [302] 65.

² L. róla az újabb irodalmat: *Izsák* [299] *Tamás* [387].

...
*Im' életem hűsebb magoslataira
fáradtan lépek a méh-zümmögő völgyből –*

...
*Fordítom szigorú arcom már és lépek
merre a másik völgy bokáimat rántja –
megyek panasztalan a férfias tájra*

...
Férfiak tája ez, barátom!...

...
*Este, hogy a fejsze-csattogás elnémul,
a tömör hegyvidék vas csúcsai közül
egyenesen száll a füst az üres égbe.*

...
*Bízom én erőmben – ezt visszhangozd, környék –,
ahogy a gerincről még egyszer lenézek
a gyenge vidékre, mely mögöttem oszlik.*

(Az élet fordulóján)¹

Motívumokban és életérzésben ez a vers a *Bánat* és a *Favágó* párja, persze Illyés kibontottabb, leíróbb, explicitebb módján. A *Sarjurendek* általában a felkészülés, az átmenet verseit gyűjti egybe. Az avantgárdnak itt már csak versformában, egy-egy aszociációban van nyoma, szélesen áradó Füst Milán-os szabadversek, tehát szerepjátszó, drámai jelenetek, monológok sorakoznak egymás mellett, a józanság, a lázas ifjúságtól való búcsúzás rezignált, de titkos örömmel teli hangjával. És ez a hang egyre „pannonabb” lesz, közeledik a Babitséhoz, egyre szaporodnak a klasszikus metrumok és célzások is. És megjelenik, egyelőre a kísérletek sorában, Illyés költészetének nagy újdonsága; az apró részletek sokaságát felvonultató lírai realizmus, pontosabban szólva a mikrorealizmus. *A ház végén ülök* és főleg az *Elégia* ennek az ironikus-álobjektív mikrorealizmusnak, szinte publicisztikai realizmusnak példája:

¹ Illyés [296] l. 71–72.

*A kölesdi állomás előtt
teleköpdösött járda szélén
ül egy napszámos –
mellette egy kislány, egy asszony.*

*Az asszony ölében kosár,
a kislány tökmagot eszik,
a férfi fejében lukas kalap,
a lukból hajszál sarjadosz.*

Ez viszont a *Tiszazug* ellenpárja, kibontott, aprólékos, ugyanakkor idézőjelbe tett és ironikus is. A sűrítés, a sejtetés, a metaforikus kifejezés távol van tőle. Ez már a magyar költészetnek egy teljesen más útja. A vers enyhén ironikus felhangja azt jelzi, hogy Illyés maga is kétségesnek ítéli ezt a fajta valóságglátást, mint ahogy az egész kötet egyúttal önmaga útjának megkérdőjelezése is. A puszta és a Nyugat, a mikrorealizmus és az új klasszicizmus közti ingajarat jelzi ezt. De mindezzel együtt: Illyés befutottabb költő, „felnöttebb” ember 1930-ban, mint József Attila.¹

Még inkább az Szabó Lőrinc. Hiszen ő már 30 éves, és társadalmi helye, állása is biztosítva van; felesége és szeretője is van, és még több nő veszi körül. Költészetének egyik csúcspontja az ez évek termését összefoglaló *Te meg a Világ* című kötete. József Attila csak néhány év múlva fog eljutni erre a magaslatra. Mert Szabó Lőrinc kötete valóban a szuverén *Én* nagy drámája, a személyiség kialakításának nagy kalandja.² Az önboncoló, ön-magával vitatkozó szonetteknek ilyen a hangja:

¹ Szigeti Lajos Sándor: „Ők híven kihallják...” (1928 és/vagy 1932 Illyés Gyula és József Attila költői magatartásformájában). *Tiszatáj*, 1991. júl. – 81–87. – N. Horváth Béla: Két költőről (Illyés Gyula és József Attila kapcsolatának történetéhez). *Jelenkor*, 1991. szept. – 739–746.

² *Kabdebó* [303] 12–58.

*...halálvágyam, harcoltam eddig,
de most békét kötök veled,
átadom dült életemet,
égesd, szabdald, rombold, ha tetszik.*

(Győztes vereség, 1930)

Az önmagával való vita: Halál, Szexualitás, Pénz, Akarat és Érzelem állandó jelenléte feszült, kiforrott költészetben szólal meg:

*A mindenségből furcsa kivonat:
millió véletlenből összegyűltem,
de már megszületve elkülönültem,
s most magány vagyok s új magányra mag.*

(Magány, 1929)

Ez a hang és gondolatvilág, az ilyen hasonlattechnika majd 1935-től jelenik meg József Attilánál, az idézett gondolat *A Dunánál*-ban és a „születtem, elvegyültem és kiváltam” sorban bukkan fel. Mint ahogy a *Nagyon fáj*-korszak hangjára emlékeztetnek Szabó Lőrinc ekkori sorai:

*Majd téged is elhagy a feleséged,
majd megcsal a barátod, szeretőd,
majd ágyba mégy te is éjfél előtt,
ha csontod, tüdőd, ideged elégett.*

(Majd, 1930)

Az önmegszólítás, a belső vita, az indulathullámozás mint poétikai jellemzők Szabó Lőrinc költészetében az 1930-as évek elején nyerik el érvényes formájukat. Még ha tudjuk is, hogy vannak közös inspirációk (a fenti versben például Ronsard, a dikciót tekintve pedig Kosztolányi), mégis azt kell leszögeznünk, hogy az én belső terén lejátszódó drámák poétikájában az 1930-as évek elejének Szabó Lőrince megelőzi József Attilát.

Simon Andor

Igaz, a bíráló nem is Szabó Lőrinchez mérte, hanem például inkább Simon Andorral állította párba. Az „apró verssel” kapcsolatban írja Féja: „Simon Andor és József Attila e formának a két határértéke: Simon Andor apró verse a kezdet kezdetének tisztasága, József Attilaé pedig világforrongások, világrétegek préselte zsúfoltság akar lenni”.¹ De más névsorokban is együtt szerepelnek, sőt a hírhedt platformtervezetben is együtt írják róluk, hogy a „fasizmus táborában keresik a kivezető utat”.²

Simon Andornak (1901–1986)³ négy kötete jelent meg. 1930 után elhallgatott, elvette Mórincz Zsigmond lányát, és könyvkötőként, az irodalmi élettől visszavonultan élt. De az 1928-ban megjelent *Tömegáhitat*, az 1929-i *Világhullám* című kötete, lapokban, folyóiratokban, még a Nyugatban is megjelent versei ekkor nagy feltűnést keltettek. Ma úgy látjuk, ő is az expresszionizmus egy kései változatát művelte; a rövid soros, felkiáltásokból álló tört verset, a német August Stramm-féle lírát ülteti át magyarba, és ezt népi-paraszti szókinccsel, ízekkel dúsítja. Rímtelenek versei, a ritmus iránt kevés az érzéke, mértéktelen, csaknem Szabó Dezső-i méretű én-felnagyítás, hipertrófia jellemzi. Ugyanakkor a fiatalokra jellemző rosszérzés, otthontalanság az ő verseit is áthatja:

*Csönd
Borzasztó.
Borzalmas.*

*Ezt
nem bírom már.*

vagy:

*Sötét örvényben fuldoklik az élet.
Innen,
gyerünk!
gyerünk!*⁴

¹ Féja: Kortársak [108] I. 154.

² ÖM 3. [8] 438.

³ L. A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 7. [335] 397.

⁴ *Költők: kivándorlaskor így énekelnek! Simon* [368] 51.

Most a falu gyermeke dalol – így hangzik a kötet egyik cikluscíme, ebben viszont a korai Kassákra emlékeztető színek, geometrikus formák jelennek meg:

Sötétzöld dombok völgyében

énekel

egy

bíborszín torony,

...

utánam

énekelnek a hullámzó mezők

És

bánatosan

ránk borul az ég¹

1929-es kötetében modora még kiélezettebb, magatartása még profétaibb:

Engem

már

nem ölhetnek meg

soha.

Híveim

bíbor-hajón

röpülnek

előre...

...

Az új élet csillaga:

erős virág!

népi virág!²

Radikalizmust, forradalmi feszültséget is sugallnak sorai, emberkultuszt, a technika imádatát, olykor a szerelem kívánását,

¹ Szomorú esti nótaszó. I. m. 37.

² Boldog vagyok. I. m. 7.

erotikát is. Az új kötetébe felvesz számunkra már teljesen karikatúrának ható szövegeket:

Népek között

lehet:

ilyen!

lehet:

olyan!

Nálam

mind,

mind!

számba-vettek

Szellememben:

Gazdag-rendek!

*Boldog-rendek!*¹

Egy-két jó képe, egy-egy találó jelzője akad, talán ez is indokolja, hogy még a Nyugat is közli, és nemcsak pályakezdőként, hanem 1930-ban is kétszer. (Bár ez talán már Móricz Zsigmond személyes kedvezése.)

*Szájában
számócák.*

*Rengeteg!
Rengeteg!*

Ringatom, mint a szél.

*Ringatom:
kedvesem*

*Ringatom:
térdemen*

*Ringatom:
kedvesem*²

¹ *Népek között*. I. m. 71.

² *Képzeldés*. Nyugat, 1930. I. 626.

Bizonyos: Simon Andor viszont semmilyen szempontból nem hasonlítható József Attilához. Vajon alkotói-kritikusi tévedés, hogy egyáltalán számba vették? Valószínűleg a posztexpresszionista dikció, a népnek érzett szaggatottság keltette a valóság illúzióját. Jellemző erre, hogy a fiatal költőről így írt a kortárs Kessler-Balogh Edgár: „A természet bő egészsége csordul ki minden frissen egyszerű soron [...] nyitott érzékű, ős valóságú ember, az egészséges világ boldog hírhozója...” Átütő népi hangot dicsér benne, és új szintézist jósol.¹ De még évtizedekkel utóbb is úgy emlékezik, hogy „Simon Andorból a mi nyugtalanságunk szól, egészség az: az erdő, a tenger nyugtalansága... rövid és velős szabadversei kínai finomsággal a hangulatnak csak a fodrát adják...”² Életérzése hangzott tehát egybe az akkori fiatalokéval, s a rövidmondatos technika primitívsége hatott finomságnak.

Simon Andor jól ismerte József Attilát. Jankovich Ferenc úgy emlékszik, hogy az Eötvös-kollégiumba bejárt a „kínai verses” lobogó szőke hajú Simon Andor, és egy alkalommal, „hogya együtt szalonnáztunk az asztal körül – Vass Laci, Tálasi, Füsi Jóska társaságában – szemében hirtelenül kigyúlt a kék fény, s csöndesen megszólalt: »most, hogy jövök fel a kollégiumba, találkoztam József Attilával a Hadik előtt. Már megint három napja nem evett...«”³

Üstökösszerűen indult tehát a Sajókazáról származó bányászgyerek, és korai visszavonulása, elhallgatása talán önismeret és önvizsgálat eredménye. Műve és fogadtatása jellegzetes példája annak, hogy a kor kitörési kísérlete milyen formákban nyilvánulhatott meg.

¹ Kessler-Balogh Edgár: Simon Andor: Tömegáhitat. Híd, 1928. márc.–ápr. – 201.

² Balogh: Hétpróba [238] 66.

³ Jankovich [300] 1291. – Haraszti Sándor (Haraszti [282] 173.) egyenesen úgy emlékszik, hogy „valahol az Opera táján” együtt lakott a két fiatal költő.

Egyébként a Nyugat 1930. évi I. kötetében a Simon Andoréin kívül ott van néhány jellegzetes Illyés-vers (*Az élet fordulóján*, a *Szétvert sereg*), ott van három Szabó Lőrinc-vers, közte a *Nők*, egyik alapverse. És természetesen ott van a Nyugat lapjain változatlanul több Erdélyi József-vers és fordítás. József Attila elődje és a korábbi években mesteré, most már vele együtt, egy sorban emlegetett társa, eddigi hangját folytató, arányos (vagy ismerve alkotó modorát: a szerkesztő által arányosra húzott), dalszerű versek sorozatát közli. Mint eddig is, egy-egy konkrét tájból vagy tárgyból kiindulva általánosítja érzéseit, a népdalok alapmodellje szerint. Az alapmotívumot olykor tovább dalolja, olykor kissé magyarnóta-szerűen, cigányos cifrázásban is. A *Telefonkarók*ban például szép indítóképpel kezd:

*Két felén az útnak,
szürkén állanak,
eső mossa őket,
repszti a nap,
szelek fujdogálják,
döntő viharok,
s zugnak a sovány, bus
telefonkarók.*

De a szép indítást a vers végére már így vizezi fel:

*... Betyár dalol benne,
cigány hegedül,
cimbalmozik benne,
mélán tamburál,
sok-sok régi,
nótát a halál.¹*

¹ Nyugat, 1930. I. 122.

Ugyanebben a félévben megjelenik olyan verse is, amely összefogottabb, láttatóbb, szindús táj:

*Elsötétült nézőtér a táj most,
szürkén, barnán, kéken sejlenek
rajt az utak, – a vetések s távol
páholyokként a kevély hegyek.*

*Néma játék. Vervörös hátteren
ibolyaszín felhők lengenek,
köntösüket tépő, hadonászó
vitatkozó álomemberek.*

*Esdekelve nyulik innen egy kéz,
fenyegetve onnan egy ököl
és felettük epezöld mezőben
az esthajnal csillag tündököl.¹*

Vizionárius, színekben gazdag, élő táj, közel áll József Attila ekkori tájaihoz. Még a vers topográfiája is emlékeztet rá: a hegyek majd a *Téli éjszakában* fognak így a tájra lenézni, de ott nem páholy, hanem „bütykös vén kezek” a hegy jelzői. A táj Erdélyinél is emberré lesz, és a vers időbeli menete az alkonyodástól a sötétedésig is ott van József Attila verseiben (ebben az esetben talán nem függetlenül Verlaine-nek *Crépuscule de soir* című, Magyarországon is jól ismert költeményétől). A verszáró csattanó sem idegen a József Attila-i alkotásmódtól. Erdélyi verse „mellérendelő”, kifejtettebb a József Attiláénál. Közös elődjük a Nyugat költőinek tája, Juhász Gyula és Kosztolányi tája, Nagybánya tája, és mögöttük a 20. századi világirodalom romantikus és késő szimbolista technikájú tájai. Erdélyi József innen a kifejtett, meg-elevenített és tovább mesélt mítosz irányába, József Attila pedig az intellektuális zártság, a feszes fegyelem, a sűrítés felé tart.

¹ *Esthajnal*. Nyugat, 1930. I. 957.

A Külvárosi éj felé

Az 1930-as József Attila tehát beleillik kortársai sorába avval, hogy az évtized végének rosszszérzését hordozza, hogy a kitörni kész feszültséget érzékeli, hogy a világ és benne saját helye is kérdéssé lesz számára. Közös velük abban, hogy keresi a támaszt, hogy „gyökereit”, múltját emeli költészetté. És közös velük abban is, hogy mélyen megszenvedti a szerelem kínját, hogy viaskodik a nővel. És abban is közös, hogy mindezt – európai távlatban szemlélve fogalmazhatjuk így – a késő avantgárd poétikai eszközeivel mondja el.

De különbözik is a többiektől. Játékosabb, szertelenebb, groteszkebb, ugyanakkor talán magányosabb és tragikusabb is. Hasadtabb, az ő szemével látva elkomorul a táj, a tárgyak emberként kezdenek viselkedni. Hetyke és szemtelen, szeretetreméltóan becézgetésre szoruló, ugrató és kedves. Voltaképpen még nem nőtt fel.

De legfőképpen: az ő költészete másfelé tart. Ő is átment, majd túllépett az avantgárdon, de nem hurocol magával posztexpresszionista, szimbolista vagy klasszicista csigahéjat; a kevesek egyike, aki a szürrealizmusból őriz meg szemléletet és képtechnikát, világlátást. Ő a tiszta dalt csendíti meg, a keményre kalapált „medáliát” alkotja meg, a jelentést hordozó tájképet fejleszt tovább. A tiszta költészet, a bájoló, bűvölő vers eszményét fel nem adva egyre céltudatosabban tör költészetének intellektuális, filozófiai-ismeretelméleti megalapozása és evvel párhuzamosan költészetének racionális gondolati átformálása s mindennek esztétikai-teoretikus megformulázása felé.¹ 1927–30: ez már nem a kezdő, voltaképpen már nem is a kísérleti szakasz József Attila pályáján. Már néhány nagy művet, verset megalkotott, sőt néhány műnemet is újjáformált. Kortársai olykor ingerült értetlenségének vagy feltétlen elragadtatásának igazán volt alapja...

*

¹ L. Tverdota [199] 621.

Az európai irodalomban – és a magyarban is – vége a „húszas éveknek”. Lehanyaglóban, átalakulóban az „izmusok”, már nem olyan vidám és játékos, színes és villódzó a francia és a német szellemi élet – valami új kezdődik, az égbolt elsötétül. Ennek a változásnak a jeleiről és formáiról az irodalomtörténészek, a kritikusok máig vitatkoznak, és arról is, mi ez az új, ami a 30-as évekre kialakult. Mindenesetre: József Attila költészetének változása 1930 körül jelzője és része is ennek az általánosabb, mélyebb folyamatnak.

1930. szeptember 1-jén hagyjuk el ebben a kötetben József Attilát. Élete, költészete ismét változóban. E napon részt vesz a nagy tüntetésen, majd csatlakozik az illegális mozgalomhoz. Néhány hét múlva kezdődik szoros kapcsolata Szántó Judittal, új barátai lesznek. Rövid idő múlva Rapaport Samu pszichoanalitikus kezelésébe kerül. Életének színtere is megváltozik: a Margit körúti lakás, Eta kis lakása, majd a Székely Bertalan utcai – Judittal közös – otthon. Költészetét is új változatokkal egészíti ki: a tömegeket megidéző versekkel, a forradalmi, harcra hívó indulókkal.

De ez is csak rövid átmenet; még egy év, és felkomorlik az igazán új, a nagy vers: a *Külvárosi éj*.

UTÓSZÓ

I.

József Attila életét és pályáját 1927 és 1930 között összefogó kötet megírása más feladatokat jelentett számomra, mint a korábbi köteteké.

Korábban alapvető forrásanyagot kellett feltárni, az életrajz tényeit kellett felkutatni, emlékezéseket összegyűjteni; talán szerénytelenség nélkül úgy is lehet fogalmazni: a József Attila-filológiát kellett megalapozni. Ezért tartalmaz az előző két kötet olyan sok életrajzi és korrajzi anyagot.

Az utóbbi évtizedekben és főleg a legutóbbi évtizedben azonban a József Attilára vonatkozó irodalom többszörösére növekedett, és fontos filológiai teljesítmények, adatgyűjtemények, tisztázó tanulmányok sora született meg.

Megjelent – Stoll Béla munkája – az összes versek új kritikai kiadása, Bokor László és Tverdota György hallatlan szorgalommal és pontossággal összeállított háromkötetes gyűjteménye, a *Kortársak József Attiláról*. Az emlékezések közül az általunk tárgyalt időszakra vonatkozóan kiemelkedő fontosságú Vágó Mártáé. Mellette Fábíán Dániel műve említésre méltó.

Önmagában is kisebb könyvtárnnyira rúgó filológiai feltáró irodalom született József Attila prózai műveiről. Az ismertté vált művek sora is gyarapodott, és új szempontok kerültek előtérbe.

Így azt éreztem fő feladatomnak, hogy az eddigi kutatásokat áttekintve és értékelve, valamint a magaméit felhasználva lehetőleg teljes képet adjak a költő ez évekbeli életéről és pályájáról. Természetesen ez azt is jelentette, hogy némely tekintetben elődei-métől eltérő véleményt fejtettem ki.

Célom az volt, hogy mindenekelőtt a költőt mutassam be; abból a meggyőződésemből is kiindulva, hogy József Attila első-sorban költészetével, és talán kevésbé prózai műveivel, vitáival és különböző szervezetekben végzett mozgalmi tevékenységével vált igazán jelentőssé a magyar és az európai irodalom történetében. Úgy gondolom, hogy éppen költészete válik maradandóbbá a ma változásai közepette is.

Ezért is igyekeztem minden, illetőleg csaknem minden költeményével részletesen foglalkozni. Megkönnyítette ezt a feladatot, hogy az utóbbi évtizedekben – talán nem egészen függetlenül többünk erőfeszítéseitől, a magyar irodalmi gondolkodás fordulatától, megszorodtak, sőt divatossá váltak Magyarországon a verselemzések, főleg miután a középiskolai oktatásba is bevonult, központi módszerként és követelményként a műelemzés. Nem itt a helye ennek a fejleménynek az eredményeiről és hibáiról szólni, mindenesetre tény, hogy József Attila sok, ha nem is minden verséről született elemzés, különféle szempontból, különféle szinten. Úgy éreztem, minden elemzést kötelességem megemlíteni, eredményeiket felhasználni. Sőt, talán szokatlan módon, még tovább mentem, egyes fontos elemzéseket egészében vagy részleteiben idéztem is könyvemben. Ezekhez fűztem saját kiegészítéseimet, tettem hozzá esetleges ellenvéleményemet. Az volt a célom, hogy az olvasó minden fontos versről kapjon eligazítást, hogy a könyv némiképpen egy, a korszakra vonatkozó József Attila-breviárium szerepét is be tudja tölteni.

II.

A monográfia írása közben természetesen támaszkodtam a József Attila-versek új kritikai kiadására, Stoll Béla gondos és pontos munkájára. A munka során azonban néhány ponton eltérő véleményt kell hangoztatnom az ő kronológiai besorolásával szemben, a vita és a kiigazítás szándékával. A monográfia szövegében részletesen indokolom az ilyen eltéréseket, itt össze-

foglalóan sorolom fel, milyen további javításokat tartanék szükségesnek.

a) Csoportosítási kérdések:

276. *Hivogató*. A Tasi József által (*Tasi* [171]) közölt szöveget a Rög-tönzések, de legalábbis a Kétes hitelű szövegek közé kellene beiktatni.

345. *Virág*. A vers véleményem szerint az alkalmi versek, rög-tönzések kategóriájába tartozik.

b) Nagyobb időrendbeli változtatás:

440. *A csodaszarvas*. Az 1933-as besorolást mindenképpen hibásnak tartom. A vers legkésőbb 1930-ban születhetett, a *Betlehemi királyok* és a *Regös ének* harmadik darabjaként, de esetleg még ennél is korábbi. A szöveg tartalmi elemei is a Bartha Miklós Társaság korszakára utalnak.

c) Kisebb időrendi változások:

335. *Luca*. Bizonyos részei 1927. ősziék, más darabjai még korábbiak. (*Kirakom röggel*)

336. *Kirakom röggel (II.)*. Változatlanul úgy tartom, mint ezt az *Érik a fényben* kifejtettem, hogy a vers korábbi, esetleg már 1924-es, de semmiképpen nem lehet későbbi a bécsi évnél.

337. *Néhány éjjelre, padra, kőre*. Valószínűleg 1928. februári.

338. *József Attila*. 1927. őszi. Az ÖV datálást igazoló indoklása nem látszik helytállónak.

341. *Ringató*. Talán néhány héttel korábbi. Némelyek szerint bécsi is lehet.

343. *Lucához*. Bizonyosan korábbi. A Lucával való kapcsolat 1928. február előttre teendő.

360. *Szeretnének*. Talán korábbi, 1928. tavaszi lehet.

368. [*Borostyánkőbe én be nem fagyok...*] 1929–30-asnak tartom.

562/K [*Fagyon veszve...*] Talán 1928-ból vagy 1929-ből való.

IRODALOMJEGYZÉK

József Attila művei

- [1] József Attila: Nem én kiáltok. Szeged 1925. Koroknay-Kiadás. 110 l.
- [2] József Attila: Nincsen apám se anyám. Bp. 1929. Génus. 64 l.
- [3] József Attila: Döntsd a tőkét, ne siránkozz. Bp. [1931.] Új Európa. 48 l.
- [4] József Attila: Külvárosi éj. Bp. 1932. A költő kiadása. 32 l.
- [5] József Attila: Medvetánc. [Bp.] 1934. Révai. 110 l.
- [6] József Attila összes művei. (Sajtó alá rend. Waldapfel József, Szabolcsi Miklós. 2. jav., bőv. kiad.) 1. [köt.] Versek 1922–1928. Bp. 1955. Akad. Kiadó. 480 l.
- [7] József Attila összes művei. (Sajtó alá rend. Waldapfel József, Szabolcsi Miklós. 2. jav., bőv. kiad.) 2. [köt.] Versek 1929–1937. Zsengék, töredékek, rögtönzések. Bp. 1955. Akad. Kiadó. 531 l.
- [8] József Attila összes művei. (Sajtó alá rend. Szabolcsi Miklós.) 3. [köt.] Cikkek, tanulmányok, vázlatok. Bp. 1958. Akad. Kiadó. 468 l.
- [9] József Attila összes művei. (Sajtó alá rend. Fehér Erzsébet, Szabolcsi Miklós.) 4. [köt.] Novellák, önvallomások, műfordítások. Pótlások az 1–3. kötetekhez. Bp. 1967. Akad. Kiadó. 313 l.
- [10] József Attila válogatott levelezése. (Sajtó alá rend. és jegyz. Fehér Erzsébet.) Bp. 1976. Akad. Kiadó – MTA Irodalomtud. Int. – Petőfi Irod. Múzeum. 530 l. – (Új magyar múzeum)
- [11] József Attila művei. (Sajtó alá rend. Szabolcsi Miklós.) 1. [köt.] Versek, műfordítások, széppróza. Bp. 1977. Szépirod. Kiadó. 821 l. (Magyar remekírók)
- [12] József Attila művei. (Sajtó alá rend. Szabolcsi Miklós.) 2. [köt.] Tanulmányok, cikkek, levelek. Bp. 1977. Szépirod. Kiadó. 781 l. (Magyar remekírók)
- [13] József Attila összes versei. (Sajtó alá rend. Stoll Béla.) 1. [köt.] 1916–1927. Bp. 1984. Akad. Kiadó. 619 l.
- [14] József Attila összes versei. (Sajtó alá rend. Stoll Béla.) 2. [köt.] 1928–1937. Bp. 1984. Akad. Kiadó. 629 l.

Irodalom József Attiláról

- [15] Alföldy Jenő: „Én sok játékot ismerek”. = *Élet és Irodalom*, 1980. ápr. 5. 5–6.
- [16] András László: Federico García Lorca és József Attila. = *Valóság*, 1978. 8. sz. 51–62.
- [17] Angyalosi Gergely: A költői szubjektum változatai József Attila lírájában. = *Literatura*, 1985. 1–2. sz. 112–116.
- [18] Balogh Edgár: Tabáni találkozón József Attilával. = *Igaz Szó*, 1963. 1. sz. 99–101.
- [19] Balogh László: József Attila. Bp. 1969. Gondolat. 223 l. – (Nagy magyar írók)
- [20] Bán Imre: Egy kiadatlan József Attila-dokumentum. = *Alföld*, 1981. 2. sz. 67–68.
- [21] Bányai László: Négyszemközt József Attilával. Bp. 1943. Körmendy. 279 l.
- [22] Barla Gyula: Favágó. József Attila verséről. = *Alföld*, 1963. 1–2. sz. 101–104.
- [23] Basch Lóránt: Egy literáris pör története. = *Irodalomtörténet*, 1959. 3–4. sz. 408–433.
- [24] Basch Lóránt: József Attila Baumgarten-díja. (Kézirat)
- [25] Bencze Lóránt: József Attila: Betlehemi királyok. [1929.] = *Literatura*, 1977. 1. sz. 121–126.
- [26] Beney Zsuzsa: Az „Óh szív! nyugodj!” képi világa. = *Jelenkor*, 1980. 4. sz. 324–329.
- [27] Beney Zsuzsa: A két anya. = *Beney Zsuzsa: József Attila-tanulmányok*. Bp. 1989. Szépirod. Kiadó. 11–98.
- [28] Benkő László: A mondatszerkezet mint stíluselem József Attila Favágó című versében. = *Magyar Nyelvőr*, 1961. 4. sz. 446–448.
- [29] Biernaczky Szilárd: József Attila és a folklór. Forrás, 1986. 7. sz. 18–21.
- [30] Bodri Ferenc: József Attila és a képzőművészet (1920–1925). 1. = *Új Forrás*, 1980. 6. sz. 68–73. és 2. = *Új Forrás*, 1981. 1. sz. 50–57.
- [31] Bóka László: Szabálytalan verselemzés. = *Kortárs*, 1962. 12. sz. 1837–1840.
- [32] Bóka László: József Attila költői eszközei. = *Bóka László: Válogatott tanulmányok*. (Vál. és szerk. Sik Csaba.) Bp. 1966. Magvető. 311–338.
- [33] (K.) Bokor László: József Attila összes művei, III. kötet. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1959. 2. sz. 338–343.
- [34] Bokor László: József Attila ismeretlen cikkei Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában. = *Kritika*, 1972. 4. sz. 8–9.
- [35] Bokor László: József Attila Muagerisz-jeligéje. = *Kortárs*, 1972. 7. sz. 1134–1138.
- [36] Bokor László: József Attila-dubiózáék. = *Kortárs*, 1975. 5. sz. 788–796.
- [37] Boldizsár Iván: Emlék-szilánkok József Attiláról. = *Új Írás*, 1968. 4. sz. 102–105.
- [38] Bori Imre: A Tiszta szívvel-től a Medáliáig. (Adalékok József Attila költé-

- szetének egy szakaszához.) = *Annuaire de la Faculté des Lettres et Sciences à Novi Sad.* – A noviszádi Bölcsészeti Kar évkönyve. 6. 1961. Novi Sad 1963. 313–335.
- [39] Bori Imre huszonöt tanulmánya. A XX. sz.-i magyar irodalomról. Újvidék 1984. Fórum. 594 l.
Ebben: József Attiláról 1980-ban. 107–114.
A „semmi ágán”. 115–130.
- [40] Botka Ferenc: József Attila-i párhuzamok. = *Új Írás*, 1989. 11. sz. 97–110.
- [41] Bródy András: Éji dal. = *Petőfi Népe*, 1962. dec. 4. 4.
- [42] Csaplár Ferenc: „Ki a faluba!” = *Tiszatáj*, 1963. 1. sz. 1–2.
- [43] Dávidházi Péter: Társadalmi valóság és metafizikai léthelyzet. József Attila: Füst. = *Alföld*, 1980. 4. sz. 57–62.
- [44] Dér Zoltán: Nagy életregények fejezetei. = *Híd*, 1975. 12. sz. 1388–1403.
- [45] Diener, Peter: Pour une esthétique comparée: Benedetto Croce et Attila József. *Napoli* 1971. 395–403. (*Rivista di Studi Crociani*.)
- [46] Egri Péter: Az adott világ varázsainak mérnöke. = *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve* 1959. Bp. 1959. 48–69.
- [47] Egri Péter: József Attila költészetének látomás- és álomszerű mozzanatai. = *Irodalomtörténet*, 1960. 3–4. sz. 253–281.
- [48] Fábián Dániel: József Attiláról. Bp. 1974. Kossuth Kiadó. soksz. 209 l.
- [49] Farkas János László: Szavak keletkezése: Klárisok. = *Világosság*, 1988. 4. sz. 238–243.
- [50] Farkasházi Zoltán: A líra kifejezésbeli evolúciója József Attila stíluseszközei tükrében. = *Acta Iuvenum*, 1967. 2. sz. 123–143.
- [51] Federmayer Éva: József Attila: Tedd a kezed. = *Magyar Nyelvőr*, 1976. 2. sz. 172–176.
- [52] Fehér Erzsébet: „Ez a könyv József Attiláé”. A költő ismeretlen kéziratai. = *Kritika*, 1976. 8. sz. 3–4.
- [53] Fejtő Ferenc: József Attila az útmutató. *Újvidék*, 1953. Testvériség-Egység. 92 l.
- [54] Fekete Elvira: József Attila daltípusai: dúdolók és ringatók. = *Híd*, 1973. 9. sz. 805–816.
- [55] Fodor András: Szólj költemény! József Attila élete és költészete. Bp. 1971. Móra Kiadó. 218 l.
- [56] Fodor András: „Futtam, mint a szarvasok...” = *Tiszatáj*, 1980. 4. sz. 16–19.
- [57] Forgács László: József Attila esztétikája. Bp. 1965. Magvető. 586 l. (Elvek és utak)
- [58] Fóris Karola: A groteszk egy lehetséges verstípusa József Attila Klárisok című versének elemzése alapján. (Szakdolgozat kéziratban, ELTE 1969)
- [59] Fövény Lászlóné: József Attila. Bp. 1953. *Művelt Nép*, 191 l. (Nagy magyar írók)
- [60] Gáldi László: József Attila trocheusairól. (A Tudtam én ritmikai elemzése) = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1968. 4. sz. 420–428.

- [61] Garai László: „Kiterítenek úgy is”. József Attila tragikus paradoxona. = Világosság, 1986. dec., Melléklet. 3–33.
- [62] Gáspári László: Képszerkezet és műelemzés. = Magyar Nyelv, 1984. 1. sz. 68–71.
- [63] Gunda Béla: József Attila és a néprajz. = Ethnographia, 1957. 4. sz. 634–635.
- [64] Gyertyán Ervin: Költőnk és kora. József Attila költészete és esztétikája. Bp. 1963. Szépirod. Kiadó. 305 l.
- [65] Gyertyán Ervin: „Csokoládé fohagyomával”. Megjegyzések Forgács László: József Attila esztétikája című könyvéhez. = Kortárs, 1966. 11. sz. 1812–1817.
- [66] Gyertyán Ervin: „Tisztán meglátni csúcscainkat”. Tanulmányok József Attiláról. [Bp.] 1985. Kossuth Kiadó. 352 l.
- [67] Gyüre Lajos: Tüzek éneke. = Irodalmi Szemle, 1982. 4. sz. 333–338.
- [68] Hankiss Elemér: József Attila komplex képei. Mérhető-e a vers „intenzitása”? = Hankiss Elemér: A népdaltól az abszurd drámáig. Bp. 1969. Magvető. 9–40.
- [69] Haraszti Sándor: Magyar eszerek. (Ki a faluba). = Korunk, 1929. 10. sz. 759–760.
- [70] Hatvany Lajos: Egy József Attila vers ismeretlen változata. = Művelt Nép, 1955. okt. 16. l.
- [71] Hatvany Lajos: József Attiláról. (Közzéteszi, bev. és jegyz. Kovács Ákos.) = Kritika, 1977. 8. sz. 14–16. l.
- [72] Horgas Béla: Szürrealizmus és népiség József Attila költészetében. = Valóság, 1966. 3. sz. 29–37.
- [73] [N.] Horváth Béla: Népszokások József Attila költészetében. = Acta Universitatis Szegediensis. Acta Hist. Litt. Hung. Tom. 17. 1981. 99–109.
- [74] N. Horváth Béla: „Kétszövegű proletárköltő”? (A Döntsd a tőkét, ne siránkozz szövegváltozatainak elemzése). = Jelenkor, 1988. 4. sz. 334–342.
- [75] Horváth Márton: A munkásosztály költője. = Társadalmi Szemle, 1955. 4. sz. 131–152.
- [76] Hubay Miklós: József Attila. = Hubay Miklós: Aranykor. [Tanulmányok.] Bp. 1972. Szépirod. Kiadó. 17–58.
- [77] R. Hutás Magdolna: József Attila stílusa jelzői tükrében. = Stilisztikai tanulmányok. Bp. 1961. Gondolat. 408–452.
- [78] Ignotus: A József Attila verse. = Szép Szó, 1938. márc. 22. sz. 186–188.
- [79] Ignotus Pál: Csupkerőzsa. (Sajtó alá rend., előszó és jegyz. Nagy Csaba.) Bp. 1989. Múzsák. 291 l. – (Irodalmi Múzeum)
- [80] Illyés Gyuláné: József Attila utolsó hónapjairól. Bp. 1987. Szépirod. Kiadó. 163 l.
- [81] Jákfalvi Magdolna: A Klárisokról – egy nemzedékkal később. (Szemináriumi dolgozat kéziratban, birtokomban.)
- [82] [Jancsó Béla] J. B.: Fábíán Dániel és József Attila: Ki a faluba. = Erdélyi Fiatalok, 1930. 7. sz. 116.

- [83] Jancsó Elemér: Emlékezések a költőre. = Utunk, 1955. 14. sz. 3.
- [84] Józsa Nagy Mária: József Attila: Nyár. = Kis magyar stilsztika. (Szerk. Szabó Zoltán.) Bukarest, 1968. Irod. Kiadó. 184–188.
- [85] József Attila bejegyzése Silbiger Boriska emlékkönyvébe. (Közli Scheiber Sándor.) = Élet és Irodalom, 1981. okt. 31. 8.
- [86] József Attila emlékének. = Szép Szó, 1938. 21. sz. 6. köt. 1. füz. (Emlékszám)
Ebben: Déry Tibor: Emlékül. 39–45.
Fejtő Ferenc: József Attila költészete. 68–69.
- [87] József Attila emlékkönyv. (Szerk., [bev., jegyz.] Szabolcsi Miklós.) [Bp.] 1957. Szépirod. Kiadó. 496 l.
Ebben: Nádass József: Néhány emlék tizenkét esztendőről. 157–169.
Benedek Marcell: Naplójegyzet 1928-ból, József Attiláról. 205–206.
Komlós Aladár: Emlékezés József Attilára. 207–213.
Hatvany Lajos: József Attila körül. 214–219.
Németh Andorné: Emlékek. 220–227.
Szalatnai Rezső: József Attila és a csehszlovákiai magyarok. 247–262.
Agárdi Ferenc: Emlékek. 263–274.
Kis Ferenc: Találkozás József Attilával. 358–365.
- [88] József Attila és Csongrád megye. (Összeáll. Szabolcsi Gábor.) Szeged, 1955. 64. l. (Csongrád megyei füzetek 11.)
- [89] József Attila és Hódmezővásárhely. Bibliográfia. (Összeáll. Szigeti János.) = Csongrád Megyei Könyvtáros, 1972. márc. – 31–41.
- [90] József Attila ismeretlen levele. (Közreadja Képes Géza.) = Új Tükör, 1989. júl. 2. 20–21.
- [91] József Attila ismeretlen vitacikke 1930-ból. (Közreadja Tverdota György.) = Magyar Nemzet, 1989. dec. 30. 8.
- [92] József Attila kéziratái és levelezése. (Katalógus, összeáll. M. Róna Judit.) Bp. 1980. Petőfi Irod. Múzeum. 501 l.
- [93] József Attila: Lebeszélő étrend. (József Attila elfeledett farsangi tréfája 1930-ból. Közreadja Bokor László.) = Új Tükör, 1979. febr. 11. 23.
Ua. Vásárhelyi Friss Újság, 1930. márc. 25. 2.
- [94] József Attila öröksége. (A Magyar Írók Szövetsége Fialat Írók József Attila Körének 1974. jan. 29–30-i ülészaka alapján szerk. és sajtó alá rend. Angyal János.) Bp. 1975. Petőfi Irod. Múzeum – Népműv. Prop. Ir. 130 l. (Irodalmi Múzeum)
- [95] József Attila-problémák. (Komlós Aladárral beszélget Major Ottó.) = Kritika, 1981. 8. sz. 35–40.
- [96] József Attila útjain. (Tanulmányok. Szerk. Szabolcsi Miklós és Erdődy Edit.) Bp. 1980. Kossuth Kiadó. 466 l.
Ebben: Gyertyán Ervin: Marx, Freud, József Attila. 81–132.
Beney Zsuzsa: József Attila két késői versének Isten-képe. 243–278.
Lengyel András: Brichta Cézár, József Attila és „A Dunánál”. 305–312.

- [97] József Attila-versek elemzése. (Szerk. Szabolcsi Miklós.) Bp. 1980, Tan-
könyvkiadó. 278 l.
Ebben: Tverdota György: Klárisok. 44–71.
- [98] József Jolán: József Attila a családban. = Kelet Népe, 1942. máj. 1. 9–10.
- [99] József Jolán: József Attila élete. 2. kiad. Bp. 1941. Cserépfalvi. 466 l.
- [100] Kamocsay Ildikó: Beteljesült szerelem. = Ország-Világ, 1976. aug. 4. 19.
- [101] Kántor Lajos: A hiány értelmezése. (József Attila Erdélyben.) Bukarest
1980. Kriterion. 146 l.
- [102] Kassai, Georges: Parallélismes, fréquences et connotations. A propos de
deux strophes d'Attila József. = Cahiers d'études hongroises, 1989. 1. sz.
45–53. (Centre Interuniversitaire d'Études Hongroises. Université de Paris
III. – Institut Hongrois de Paris.)
- [103] Kedveseim! József Attila leveleiből. (Közzéteszi, bev. és jegyz. Miklós Ta-
más.) = Kritika, 1987. 8. sz. 3–6.
- [104] Kende János: Levéltári dokumentumok József Attiláról. = Tiszatáj, 1965.
1. sz. 57–59.
- [105] Kenyeres Zoltán: József Attila kritikai szemléletéről. = Kenyeres Zoltán:
Gondolkodó irodalom. Bp. 1974. Szépirod. Kiadó. 13–23.
- [106] Kiss Endre: A gondolatjel és a vers dimenziói. (A gondolatjel József Attila
költészetében.) = Jelentés és stilsztika. Bp. 1974. Akad. Kiadó. 299–
308.
- [107] Kiss Ferenc: József Attila ritmikája II. = Irodalomtörténeti Közlemények,
1957. 1–2. sz. 79–98.
- [108] Kortársak József Attiláról. I–III. (Szerk. Bokor László, sajtó alá rend. és
jegyz. Tverdota György.) Bp. 1987. Akad. Kiadó. (Új magyar múzeum
13–15.)
Ebben: Hartmann János–Németh László–Rédey Tivadar: Összefoglaló pá-
lyázati jelentés. I. 125–126.
A Bartha Miklós Társaság irodalmi estélye. I. 127.
A Magyar Föld írói estje a Vigadóban. I. 127–128.
[Vajthó László] vl.: A Bartha Miklós Társaság Magyar Föld-estje.
I. 129.
Zelk Zoltán: József Attila: Nincsen apám, se anyám. I. 129–130.
[Zolnai Béla] G. P.: Csodabogár. I. 131.
Kömlös Aladár: Irodalom napló. I. 131–132.
Németh Andor: Éhségek hetyke poétája. (József Attila: Nincsen
apám, se anyám. Versek.) I. 132–135.
[Gereblyés László] g. 1.: „Magyar Föld” est a Vigadóban. I.
135–137.
[Hatvany Lajos]: József Attila. I. 137–140.
Nyigri Imre: „Nincsen apám, se anyám”. I. 140–141.
Nádass József: József Attila: „Nincsen apám, se anyám”. I.
141–142.
Nádass József: Nincsen apám, se anyám. I. 142–143.

- Szentimrei Jenő: József Attila versei. I. 144–145.
 Németh László: Nincsen anyám, se apám. [!]. I. 146–148.
 Féja Géza: József Attila. I. 154–155.
 [Lakatos Péter Pál] L. P. P.: József Attila: Tárgyi kritikai tanulmány. I. 158–159.
 Féja Géza: Új Kazinczy-korszak. I. 165.
 Forgács Antal: Az új magyar líra. I. 167–170.
 Lakatos Péter Pál: József Attila: Nincsen apám, se anyám. I. 176–182.
 Féja Géza: Elefántcsonttorony. I. 182.
 „Ki a faluba!” I. 184–187.
 Vásárhelyen jelent meg a Bartha Miklós Társaság röpirata a magyar ifjúsághoz. I. 188–189.
 Féja Géza: Lírai seregszemle. I. 190.
 Bisztray Gyula: Újarcú magyar poéták. I. 191–193.
 Féja Géza: Osztályköltsézet? I. 194–195.
 Féja Géza: Szélkakas-költők. I. 208–211.
 Kováts József: József Attila. I. 657–660.
 Kodolányi János: József Attiláról. II. 1177–1182.
- [109] Kovács Ákos: Bécs után – Párizs előtt. (József Attila Hatvanban.) [Bp. 1980.] Statisztikai Kiadó. 79 l. (A Hatvany Lajos Múzeum füzetei 5.)
- [110] Kovalovszky Miklós: Berda Jóska levelesládájából. = Élet és Irodalom, 1976. aug. 28. 8.
- [111] Költők és korunk. (Tanulmányok József Attiláról.) I–III. (Szerk. Fenyő D. György és Gelniczky György.) Bp. 1983. Országos Pedagógiai Intézet. Ebben: Lengyel András: József Attila „én-ontológiája”. III. 232–254.
 Majoros Valéria: A „Medáliák”-ról. III. 269–290.
 Pongrácz Mária: József Attila: Arany. III. 291–313.
- [112] Kővágó Sarolta–Szabó G. Zoltán: József Attila és a szavalókórus. (Adalék a költő párizsi tartózkodásához.) = Irodalomtörténet, 1980. 3. sz. 771–775.
- [113] Láng Gusztáv–Jancsik Pál: József Attila és a Korunk. = Korunk, 1968. 12. sz. 1468–1469. és 1474–1479.
- [114] Lengyel András: József Attila az Új Magyar Föld szerkesztője? = Magyar Könyvszemle, 1979. 4. sz. 389–390.
- [115] Lengyel András: Adatok József Attila életrajzához. = Somogyi-könyvtári Műhely, 1980. 1–2. sz. 43–49.
- [116] Lengyel Béla: József Attila és Verhaeren. A szocialista költészet születéséhez. = Filológiai Közlöny, 1967. 3–4. sz. 411–426
- [117] Levendel Júlia–Horgas Béla: A szellem és a szerelem. (József Attila világképe.) Bp. 1970. Gondolat. 185 l.
- [118] Macht Ilona: Egy szerelem utókezelése. Ismeretlen fényképek üzenete József Attila balatonlellei napjairól. = Új Írás, 1980. 4. sz. 34–40.
- [119] Máté J. György: József Attila és Hatvany Lajos. = Népszabadság, 1980. ápr. 13. 14.
- [119a] „Miért fáj ma is?” Az ismeretlen József Attila. Szerk. Horváth Iván és

- Tverdota György. Bp. 1992. Balassi Kiadó–Közgazdasági és Jogi Kiadó. 502 l.
- Ebben: Nemes Livia: J. A. tárgyakapcsolatai. 183–185.
- [120] Miklós Tamás: József Attila metafizikája. Bp. 1988. Magvető. 331 l. – (Gyorsuló idő)
- [121] Miklós Tamás: József Attila tanulmányok. (Válasz Tverdota Györgynek.) = Új Írás, 1988. 10. sz. 101–104.
- [122] Móser Zoltán: Egy hangvilla két ágáról. (Jegyzetek és feljegyzések a népdalról és József Attiláról.) = Tiszatáj, 1980. 4. sz. 19–29.
- [123] Móser Zoltán: Bartók és József Attila. = Tiszatáj, 1981. 3. sz. 44–52.
- [124] Móser Zoltán: „Egy dalt zöngicsél”. József Attila dalairól és „dallamairól”. = Forrás, 1981. 4. sz. 59–66.
- [125] Narancsik Imre: A magyar Reneszánsz felé. (Jegyzetek a „Ki a faluba” című röpirathoz.) = Baráti Szó, 1930. dec. – 21–22.
- [126] Négyszemközt az utókorral. József Attila fényképeinek ikonográfiája. (Összeáll. és előszó Macht Ilona.) Bp. 1980. Népműv. Prop. Ir. 116 l.
- [127] Németh Andor: József Attila. [Bp. 1944]. Cserépfalvi. 222 l.
- [128] Németh Andor: József Attila élete és kora.
 I. = Csillag, 1947. dec. 1. sz. 2–7.
 II. = Csillag, 1948. jan. 2. sz. 9–17.
 III. = Csillag, 1948. febr. 3. sz. 17–25.
 IV. = Csillag, 1948. márc. 4. sz. 26–34.
 V. = Csillag, 1948. ápr. 5. sz. 23–31.
 VI. = Csillag, 1948. máj. 6. sz. 23–30.
 VII. = Csillag, 1948. jún. 7. sz. 10–18.
 VIII. = Csillag, 1948. júl. 8. sz. 28–35.
 IX. = Csillag, 1948. aug. 9. sz. 34–42.
 X. = Csillag, 1948. szept. 10. sz. 1–9.
- [129] Németh Andor: A szélén behajtvá. Válogatott írások. (Sajtó alá rend. Réz Pál, bev. Déry Tibor.) Bp. 1973. Magvető. 780 l.
 Ebben: Medáliák. 296–300.
 József Attila és kora. 377–540.
- [130] Németh G. Béla: A pszichologizmus ellen, a pszichológia mellett (József Attila kritikái és elméleti gondolkodásának néhány vonása). = Németh G. Béla: 7 kísérlet a kései József Attiláról. Bp. 1982. Tankönyvkiadó. 5–34.
- [131] Ottó Ferenc: József Attila-émlékek. = Jelenkor, 1962. 6. sz. 774–776. és Jelenkor, 1964. 5. sz. 433–441.
- [132] Paku Imre: Irodalmi mozgóképek. = Látóhatár, 1969. 9–10. sz. 953–957.
- [133] Pálmai Kálmán: József Attila. = A XX. századi magyar irodalom tanítása a középiskolában. 2. köt. Bp. 1965. Tankönyvkiadó. 11–119.
- [134] M. Pásztor József: József Attila műhelyei. Lapok, szellemi és irodalmi csoportosulások. [Bp.] 1975. Kossuth Kiadó. 351 l.
- [135] Péter László: Espersit János (1879–1931). Ismeretlen adatok Juhász Gyula és József Attila életéhez, költészetéhez. Bp. 1955. Akad. Kiadó. 87 l. – (Irodalomtörténeti füzetek 1.)

- [136] Péter László: József Attila Szegeden. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1955. 2. sz. 115–163. Ua. Klny. Szeged 1955. 52 l. (A Szegedi Egyetemi Könyvtár kiadványai 34.)
- [137] Péter László: Két József Attila-vers elfelejtett változata. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1955. 2. sz. 201–202.
- [138] Péter László: „Ködgyűrök körül”. = Élet és Irodalom, 1963. júl. 6. 2.
- [139] Péter László: A költő műhelye. = Tiszatáj, 1967. 12. sz. 1165–1168.
- [140] Péter László: Minden a versért volt. (Vágó Márta József Attiláról.) = Kortárs, 1976. 4. sz. 635–640.
- [141] Péter László: József Attila dedikációiból. = Somogyi-könyvtári Műhely, 1980. 1–2. sz. 29–37.
- [142] [Péter László] P. L.: József Attila Csongrád megyében. = Somogyi-könyvtári Műhely, 1980. 1–2. sz. 63–70.
- [143] Péter László: József Attila közöttünk Makón, Szegeden, Vásárhelyen. Szeged. 1980. Somogyi-könyvtár. 91 l.
- [144] Péter László: József Attila és Németh László. Literatura, 1981. 1–2. sz. 238–242.
- [145] Péter László: A kalap a költészetben. = Szegedi Napló, 1991. márc. 2. 2.
- [146] Pethő Ágnes: Filmtechnikai elemek József Attila Nyár című versének szerkesztésében. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1984. 1. sz. 55–58.
- [147] Reményi József Tamás: „Hunyor nélküli nyugalommal...” Ismeretlen József Attila-képek. = Új Tükör, 1976. 20–21.
- [148] Remenyik Zsigmond: Költő és a valóság. – Olivér és az emberi világ. – Jordán Elemér első hete a túlvilágon. (Kisregények) Bp. 1965. Magvető. 356 l.
- [149] Révai József: József Attila költészetéről. = Révai József: Válogatott irodalmi tanulmányok. Bp. 1960. Kossuth Kiadó. 333–362.
- [150] Rónay György: Ringató. (Verselemzés) = Kortárs, 1962. 12. sz. 1790–1792.
- [151] Rónay György: József Attila útjain. 1. = Jelenkor, 1978. 2. sz. 163–170., 2. = Jelenkor, 1978. 3. sz. 249–258., 3. = Jelenkor, 1978. 4. sz. 349–357., 4. = Jelenkor, 1978. 5. sz. 435–441.
- [152] Saitos Gyula: „Íme a költő, aki indul magasba és mélybe...” A tragikus sorsú József Attila makói és szegedi éveit. = Délmagyarország, 1937. dec. 25. 51–52.
- [153] Sallay Géza: Az intuíció József Attilánál és Crocénál. = „A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd”. Az ELTE József Attila emlékezetére összehívott tanácskozáson elhangzott előadások anyaga. (Szerk. Fenyő D. György, Fráter Zoltán, Gelniczky György és Nagy András.) Bp. 1980. ELTE. 57–67.
- [154] Sándor Iván: „Én állok minden fülkefényben”. = Élet és Irodalom, 1975. júl. 26. 12.
- [155] Somlyó György: A „filozófiára kényszerített” költő. = Népszabadság, 1975. jan. 26. Vasárnapi melléklet. 7.
- [156] Stoll Béla: A Medvetánc kötetterve. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1977. 1. sz. 61–71.

- [157] Stoll Béla: József Attila „Arany” című versének keletkezési ideje. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1980. 5–6.sz. 700–701.
- [158] Szabolcsi Miklós: Verstanis adalék József Attila verseihez. = Irodalomtörténet, 1947. 1–2. sz. 62–63.
- [159] Szabolcsi Miklós: Fiatal életek indulója. József Attila pályakezdése. Bp. 1963. Akad. Kiadó – MTA Irodalomtört. Int. 634 l. (Irodalomtörténeti könyvtár 11.)
- [160] Szabolcsi Miklós: József Attila és a francia irodalom. = Eszmei és irodalmi találkozások. Tanulmányok a magyar–francia irodalmi kapcsolatok történetéből. Bp. 1970. Akad. Kiadó. 421–434.
- [161] Szabolcsi Miklós: Még egyszer a Klárisokról. = Szabolcsi Miklós: Változó világ – szocialista irodalom. Bp. [1973]. Magvető. 42–52. (Elvek és utak) Ua. Irodalomtörténet, 1970. 4. sz. 902–910.
- [162] Szabolcsi Miklós: Érik a fény. József Attila élete és pályája 1923–1927. Bp. 1977. Akad. Kiadó. 802 l. (Irodalomtörténeti könyvtár 32.)
- [163] Szabolcsi Miklós–Tasi József: Egy verseskönyv születése. = József Attila: Döntsd a tőkét, ne siránkozz. Versek. Bp. [1931]. Új Európa. 48 l. (Hasonmás kiadásának függeléke.) Bp. 1980. Akad. Kiadó. 31 l.
- [164] Szabó Zoltán: József Attila: Nyár. = Magyar Nyelvőr, 1974. 2. sz. 177–183.
- [165] Szabó Zoltán: A konstruktivizmus versszerkezeti utóélete. József Attila egy versszerkezettípusáról. = Irodalomtörténet, 1982. 4. sz. 806–818.
- [166] Szállási Árpád: Dedikációk. = Új Tükör, 1980. ápr. 13. 19.
- [167] Szállási Árpád: Fábián Dániel és József Attila. = Orvosi Hetilap, 1983. 8. sz. 464–466.
- [168] Szántó Judit: Napló és visszaemlékezés. (Sajtó alá rend., előszó és jegyz. Murányi Gábor.) Bp. 1986. Múzsák – Petőfi Irod. Múzeum. 221 l. (Irodalmi Múzeum)
- [169] Szauder József: Fejlődéstani vázlat József Attiláról. = Szauder József: Tavasz és őszi utazások. Tanulmányok a XX. század magyar irodalmáról. (Összegy. és sajtó alá rend. Szauder Mária.) Bp. 1980. Szépirod. Kiadó. 302–328.
- [170] Szegedi Ildikó: Az Isten-motívum József Attila költészetében. = Lelkedet érzed. Dolgozatok József Attiláról. (Szerk. Szigeti Lajos Sándor) Szeged 1982. JATE. 45–85. (Acta Iuvenum. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Litteraria.)
- [171] Széles Klára: „...minden szervem óra”. József Attila költői motívumrendszeréről. Bp. 1980. Magvető. 203 l.
- [172] Szentkuthy Miklós: József Attila. = Válasz, 1947. 12. sz. 528–536.
- [173] Szigeti János: József Attila Hódmezővásárhelyen. Hódmezővásárhely 1977. 115–133. (Klly, a Vásárhelyi Tanulmányok VIII. kötetéből.)
- [174] Szigeti Lajos [Sándor]: A „Szabad ötletek jegyzéke” és a kései versek. (József Attila költészetének néhány motívumához.) = Acta Universitatis Szegediensis. Acta Hist. Litt. Tom. 16. 1978. 139–179.

- [175] Szigeti Lajos Sándor: A József Attila-i teljességigény. Bp. 1988. Magvető. 371 l.
- [176] Szilágyi Péter: József Attila időmértékes verselése. Bp. 1971. Akad. Kiadó. 317 l.
- [177] Szőke György: Néhány adalék József Attila verseihez. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1960. 4. sz. 481–482.
- [178] Szőke György: József Attila összes versei. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1985. 1. sz. 123–127.
- [179] Tamás Attila: Szembenézés a mindenséggel. = Tiszatáj, 1962. 12. sz. 1–2.
- [180] Tamás Attila: Új könyvek József Attiláról. (Tverdota György: Ihlet és eszmélet, Miklós Tamás: József Attila metafizikája.) = Alföld, 1988. 10. sz. 79–82.
- [181] Tasi József: József Attila és a Korunk. = Magyar Könyvszemle, 1977. 2. sz. 134–155.
- [182] Tasi József: A földéaki kép. = Somogyi-könyvtári Műhely, 1980. 1–2. sz. 39–41.
- [183] Tasi József: József Attila: Ákácokhoz. Kétféle „Ars politika”. = Tiszatáj, 1980. 4. sz. 41–47.
- [184] Tasi József: József Attila könyvtárából. (Egy filozófiatanulmány.) = Magyar Nemzet, 1980. ápr. 9. 5.
- [185] Tasi József: Kodály Zoltán és József Attila. = Magyar Zene, 1980. 1. sz. 20–50.
- [186] Tasi József: József Attila és néhány képzőművész. = Új Forrás, 1981. 1. sz. 57–65.
- [187] Tasi József: A szerző: József Attila? Újabb József Attila-dubiózák. = Új Forrás, 1981. 2. sz. 3–7.
- [188] Tasi József: József Attila Előörs-korszaka. = Magyar Könyvszemle, 1981. 4. sz. 332–337.
- [189] Tasi József: Babits, Zsolt Béla, Hatvany és József Attila. (Adalékok a „Tárgyi kritikai tanulmány” történetéhez.) = Mint különös hírmondó. Tanulmányok, dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára. (Szerk. Kelevéz Ágnes.) Bp. 1983. Petőfi Irod. Múzeum. 135–170.
- [190] Tasi József: Hívogató. József Attila ismeretlen verséről. = Olvasó Nép, 1985. 1. sz. 94–96.
- [191] Tímár György: A „Kláriskok” és magyarázatai. = Jelenkor, 1968. 11. sz. 1022–1032.
- [192] Tornai József: József Attila egyik varázséneke. A Kláriskok elemzése. = Irodalomtörténet, 1969. 4. sz. 803–810.
- [193] Török Gábor: A líra: logika. (József Attila költői nyelve.) Bp. 1968. Magvető. 292 l. (Elvek és utak)
- [194] Török Gábor: Költői rébuszok. Bp. [1974]. Magvető. 289 l. – (Elvek és utak)
- [195] Török Gábor: Lírai igeüggyvények stilisztikája. Bp. 1974. Akad. Kiadó. 197 l. (Irodalomtörténeti füzetek 85.)
- [196] Török Gábor: József Attila-kommentárok. Bp. 1976. Gondolat. 388 l.

- [197] [Tverdota György] Monoki: Gondolatok egy József Attila-vers szerkezetéről. = Napjaink, 1973. 4. sz. 9.
- [198] Tverdota György: József Attila mesterei. = Literatura, 1976. 3–4. sz. 80–93.
- [199] Tverdota György: József Attila Ady-víziója. = Irodalomtörténet, 1980. 3. sz. 607–628.
- [200] Tverdota György: József Attila és Benedetto Croce. (Az intuíció tanától az ihlet tanáig.) = Irodalomtörténeti Közlemények, 1980. 5–6. sz. 561–580.
- [201] Tverdota György: Az ihlet tana. (József Attila és Pauler Ákos.) = Irodalomtörténeti Közlemények, 1982. 5–6. sz. 539–561.
- [202] Tverdota György: József Attila nyelvszemlélete. I. A névvarázstól a költői névhasználatig. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1985. 3. sz. 287–301.
- [203] Tverdota György: Mi a tétje az időrendnek József Attila gondolkodástörténetében? = Új Írás, 1985. 4. sz. 17–27.
- [204] Tverdota György: József Attila finnugor ihlete. = Irodalomtörténet, 1986. 1. sz. 75–94.
- [205] Tverdota György: A születő szó és a használt szó. = Literatura, 1986. 1–2. sz. 174–198.
- [206] Tverdota György: József Attila nyelvészeti kájának forrásai. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1986. 4. sz. 373–392.
- [207] Tverdota György: József Attila nyelvészeti kája (Kandidátusi disszertáció kéziratban. Bp. 1980.)
- [208] Tverdota György: József Attila és a nyugatos hagyomány. = Tverdota György: Ihlet és eszmélet. Bp. 1987. Gondolat. 135–154.
- [208a] Tverdota György: József Attila és Németh Andor. = Tverdota György: Ihlet és eszmélet. Bp. 1987. Gondolat. 182–203.
- [208b] Tverdota György: József Attila magyarságélménye. = Ihlet és eszmélet. Bp. 1987. Gondolat. 52–71.
- [209] Tverdota György: József Attila szocializmus-képe. = Literatura, 1987–88. 1–2. sz. 98–107.
- [210] Tverdota György: Dialektika vagy skolasztika? (A gondolkodó József Attila Miklós Tamás görbetükrében.) = Új Írás, 1988. 7. sz. 94–101.
- [211] Tverdota György: József Attila ismeretlen vitacikke 1930-ból. = Magyar Nemzet, 1989. dec. 30.
- [212] Ujházy György: Három délután József Attilával. = Kortárs, 1958. 12. sz. 922–925.
- [213] Úrhegyi Emília: Adalék József Attila egyetemi tanulmányaihoz. = Kritika, 1975. 8. sz. 3–5.
- [214] Vágó Márta: Visszaemlékezés József Attilára. Irodalomtörténeti Közlemények, 1955. 2. sz. 192–198.
- [215] Vágó Márta: József Attila. (Visszaemlékezések, levelek. Sajtó alá rend. Takács Márta, utószó és jegyz. Fehér Erzsébet.) Bp. 1975. Szépirod. Kiadó. 469 l.
- [216] Valachi Anna: József Attila: Holt vidék. = Irodalomtörténeti Közlemények. 1986. 5. sz. 559–571.

- [217] Varga Domokos: József Attila és a magyar Kalevala. = Kortárs, 1967. 4. sz. 653–656.
- [218] Varga Lajos: József Attila Romániában. = Élet és Irodalom, 1984. márc. 23. 2.
- [219] Vas István: József Attila Villon-fordításáról. = Csillag, 1955. 5. sz. 948–951.
- [220] Vas István: Giusto-Rubato. = József Attila: „Költőnk és Kora”. (Bemutatta Tverdota György és Vas István.) Bp. 1980. M. Helikon. 45–68.
- [221] Veres András: Senkifia – mindenkié. (József Attila utóélete.) = Magyar Hírlap melléklete, 1989. ápr. 8. l.
- [222] Vértés György: József Attila és az illegális kommunista párt. Bp. 1964. Magvető. 174 l.
- [223] Vigh Árpád: Irodalmi művek retorikai elemzése. = Literatura, 1980. 3–4. sz. 506–517.
- [224] Wacha Imre: József Attila: Tiszazug. = Magyar Nyelvőr, 1980. 3. sz. 293–300.
- [225] Zappe László: József Attila költői szemléletének kialakulásához. (Szakdolgozat kéziratban.)

Egyéb irodalom

- [226] Adorno: Philosophie der neuen Musik. Frankfurt am Main 1958. Europäische Verlagsanstalt. 204 l.
- [227] Agárdi Péter: Korok, arcok, irányok. Bp. 1985. Szépirod. Kiadó. 593 l.
- [228] Ascher Oszkár: Minden versek titkai. [Ön]életrajzi regény. Bp. 1964. Szépirod. Kiadó. 392 l.
- [229] Babits Mihály: A Nyugat és az akadémizmus. = Nyugat, 1930. febr. 1. 171–177.
- [230] Babits Mihály: Baloldal és nyugatosság. = Nyugat, 1930. aug. 1. 157–160.
- [231] Babits Mihály: Írók a két háború közt. Bp. é. n. [1941]. Nyugat. 287 l.
- [232] Bajcsy-Zsilinszky Endre: Előörs. = Előörs, 1928. márc. 15. 1–4.
- [233] Bajcsy-Zsilinszky Endre: Szabó Dezső sorstragédiája. = Előörs, 1930. febr. 15. 1–4.
- [234] Balassa Iván–Ortutay Gyula: Magyar néprajz. [Bp.] 1979. Corvina. 747 l.
- [235] [Bálint György] B. Gy.: Babits Mihály: Az istenek hálnak, az ember él. = Az Est, 1929. dec. 17. 2.
- [236] Balogh Edgár: Az új nemzedék szava. = Új Magyar Föld, 1929. 2. sz. 71–74.
- [237] Balogh Edgár: A második Bartha Miklós Társaság. = Korunk, 1937. 5. sz. 434–435.
- [238] Balogh Edgár: Hétpróba. Egy nemzedék elindul. Bp. 1965, Szépirod. Kiadó. 381 l.
- [239] Balogh Edgár: Hétpróba. Egy nemzedék története 1924–1934. Szolgálat-

- ban. Egy nemzedék története 1935–1944. 1. köt. Bp. 1981. Magvető. 422 l. (Tények és tanúk)
- [240] Barasch, Frances K.: *The grotesque. A study in meanings.* The Hague–Paris 1971. Mouton. 183 l.
- [241] Bauer Hilda: *Emlékeim. Levelek Lukácshoz.* (Szerk., utószó és jegyz. Lenkei Júlia, bev. Keresztury Dezső.) Bp. 1985. MTA Filozófiai Int. 250 l. (Archívumi füzetek 5.)
- [242] B. Bernát István: A „magyar demokráciától” az „agrárdemokráciáig”. (A Bartha Miklós Társaság történetéből) = *Világosság*, 1982. 6. sz. 351–357.
- [243] Bori Imre: A szürrealizmus ideje. A magyar szürrealizmus irodalma. Újvidék 1970. Fórum. 302 l. (Symposion könyvek 26.)
- [244] Bozóki András: *Egy ingerlékeny urbánus. Ignotus Pál és kora.* = *Századvég*, 1988. 6–7. sz. 244–264.
- [245] Buber, Martin: *Die Legende des Baalschem.* [Roman.] Frankfurt am Main 1920. Rütten–Loening. XII. 236 l.
- [246] Búvópatakok. A két világháború közötti baloldali folyóiratok szerkesztőinek, munkatársainak emlékezései. [Antológia] (Összegy. és sajtó alá rend. M. Pásztor József). Bp. [1976]. Petőfi Irod. Múzeum. 226 l.
- [247] Csaplár Ferenc: *A Szegei Fialok Művészeti Kollégiuma.* Bp. 1967. Akad. Kiadó. 187 l. (Irodalomtörténeti füzetek 52.)
- [248] Csaplár Ferenc: *Kassák körei.* Bp. 1987. Szépirod. Kiadó. 453 l.
- [249] Csaplár Ferenc: „Nézzetek arcába hosszan”. (Simon Jolánról.) = *Új Írás*, 1987. 5. sz. 144–146.
- [250] Déry Tibor: *Ítélet nincs.* [Visszaemlékezések.] Bp. 1969. Szépirod. Kiadó. 640 l.
- [251] Eckhardt Sándor: *Folklore és irodalom.* = *Magyar Szemle*, 1930. máj.–aug. 20–26.
- [252] Egri Péter: *Kafka- és Proust-indítások Déry művészetében.* (Déry modernisége.) Bp. 1970. Akad. Kiadó. 175 l.
- [253] Erki Edit: *A 100%.* = *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből.* (Szerk. Szabolcsi Miklós és Illés László.) 1. [köt.] Bp. 1962. Akad. Kiadó. 239–284.
- [254] Erős Ferenc: *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus.* Bp. 1986. Gondolat. 259 l.
- [255] Fábrián Dániel: *Magyar jövő.* = *Új Magyar Föld*, 1929. 1. sz. 7–9.
- [256] Fábrián Dániel: *Öt esztendő.* = *Új Magyar Föld*, 1930. 3. sz. 3–11.
- [257] Fábrián Dániel: *Tisztulás felé.* = *Új Magyar Föld*, 1930. 3. sz. 125–134.
- [258] Fábrián Dániel: *A Bartha Miklós Társaság története.* (Kézirat, Bp. 1956.)
- [259] Fábrián Dániel: *Visszaemlékezés a Bartha Miklós Társaság kiadói tevékenységére.* = *Magyar Könyvszemle*, 1971. 4. sz. 281–287.
- [260] Féja Géza: *Simon Andor: Világhullám. Versek.* 1929. = *Új Magyar Föld*, 1929. 2. sz. 86.
- [261] Féja Géza: *Elefántcsonttorony.* = *Előőr*, 1930. ápr. 12. 4–5.
- [262] Féja Géza: *A Magyar Szemle és a fiatalság.* = *Előőr*, 1930. aug. 2. 4–5.

- [263] Féja Géza: Szabadcsapat. Eletregény. Bp. 1965. Szépirod. Kiadó. 387 l.
- [264] Fejtő Ferenc: Budapestől Párizsig. Bp. 1990. Magvető. 503.
- [265] Fenyő Miksa: Az Ignotus-eset. = Nyugat, 1930. febr. 1. 178–182.
- [266] Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. Bp. 1959. Akad. Kiadó. 289 l. (Irodalomtörténeti füzetek 23.)
- [267] Fóris Karola: Nyelvi érték és poétikai érték. = Jelentéstan és stilisztika. Bp. 1974. Akad. Kiadó. 137–143.
- [268] Fövény Lászlóné: Tükör és prizma. Tanulmányok. Bp. 1968. Magvető. 365 l.
- [269] Fried István: Verstárgyalás az általános iskolában. Bp. 1971. Tankönyvkiadó. 141 l.
- [270] Füst Milán: Emlékezések és tanulmányok. (2., bőv. kiad.) Bp. 1967. Magvető. 728 l.
- [271] Gál István: Bartóktól Radnótiig. [Tanulmányok.] Bp. 1973. Magvető. 333 l.
- [272] Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat! Bp. 1961. Gondolat. 238 l.
- [273] Gellért Oszkár: Kortársaim. [Visszaemlékezések.] Bp. 1954. Művelt Nép. 366 l.
- [274] Gellért Oszkár: Egy író élete. [Önéletrajz.] 2. köt. A Nyugat szerkesztőségében 1926–1941. Bp. 1962. Gondolat. 675 l.
- [275] Geo-Albu: Kierkegaard. Abschliessende unwissenschaftliche Nachschrift. Dresden 1902.
- [276] Gergely Ferenc: A magyar cserkészlet története 1910–1948. Bp. 1989. Göncöl Kiadó. 396 l.
- [277] Gorkij, Maxim: Frühlingstimmen. Gesammelte Erzählungen. Aus dem Russischen von Michael Feofanoff. Leipzig 1902. Diederichs. 214 l.
- [278] Das Groteske in der Dichtung. (Hrsg. von Otto F. Best.) Darmstadt 1980. Wissenschaftl. Buchges. VI. 332 l. (Wege der Forschung 394.)
- [279] Günther, Herbert: Joachim Ringelnatz, in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten. (Dargestellt von Herbert Günther.) [Reinbek bei Hamburg 1964], Rowohlt. 165 l. (Rowohlt's Monographien. 96.)
- [280] Gyóry János: Elképzelt paraszt-klasszicizmus. = Magyar Szemle, 1930. jan.–ápr. 60–64.
- [281] Haraszi Sándor: A mai magyar irodalom ideológiai csoportosulásai. (Béka–egér harc vagy osztályharc?) = Korunk, 1930. 3. sz. 171–175.
- [282] Haraszi Sándor: Befejezetlen számvetés. [Visszaemlékezések.] (Haraszi Sándor életrajzát, az interjút és a jegyzeteket készítette Tóth Pál Péter.) Bp. 1986. Magvető. 253 l. (Tények és tanúk)
- [283] Harmat Pál: Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mélylélektani iskola története. 1908–1983. Bern 1986. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. 381 l.
- [284] [Hatvany Lajos] C. B.: Sásszé-kroázé. = Magyar Hírlap, 1930. febr. 23. 12.
- [285] [Hatvany Lajos] Gombossy Sándor: Levél egy Baumgarten-díjashoz. = Századunk, 1930. 5. sz. 278–284.
- [286] Horváth Iván: Névvarázs. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1985. 559.
- [287] Horváth János: Rendszeres magyar verstan. Bp. 1969. Akad. Kiadó. 208 l.

- [288] Ignótyus Pál: A propos: Erdélyi József. = Nyugat, 1928. aug. 16. 273–280. és Nyugat, 1928. szept. 1. 292–295.
- [289] Ignótyus Pál: Irodalmi dekadencia és az örök temető. = A Toll, 1929. jún. 9. 5–7.
- [290] Ignótyus Pál: A divat ellenforradalma. = A Toll, 1929. nov. 3. 10–13.
- [291] Ignótyus Pál: Riport a halhatatlanságról. = Kritika, 1930. ápr. 15. 6–8.
- [292] Ignótyus Pál: Elvek, frontok, nemzedékek. = Irodalomtörténet, 1970. 3. sz. 633–643.
- [293] Ignótyus Pál: Ki hát a „filoszemita”? = Századvég, 1988. 6–7. sz. 269–275. Ua. A Toll, 1934. júl. 8.
- [294] Illés Endre: Tiszta szívvel. Szerelmeim évek múlva. = Magyar Nemzet, 1984. máj. 5. 9.
- [295] Illyés Gyula: Az istenek halnak, az ember él. = Nyugat, 1928. dec. 1. 703–709.
- [296] Illyés Gyula összes verse. Bp. 1947. Nyugat. 1–3. köt.
- [297] Illyés Gyula: Hajszálygökörek. [Esszék, útirajzok, interjúk.] Bp. 1971. Szépirod. Kiadó. 600 l.
- [298] Illyés Gyula: Emlék-bánya (esszé). = Tiszatáj, 1985. 7. sz. 3–11.
- [299] Izsák József: Illyés Gyula költői világképe. 1920–1950. Bp. 1982. Szépirod. Kiadó. 510 l.
- [300] Jankovich Ferenc: Életem. (Részletek.) = Kortárs, 1967. 8. sz. 1289–1296.
- [301] Jankovich Ferenc: A magam emberségéből. [Önéletrajzi regény.] Bp. 1967. Kozmosz. 254 l.
- [302] Jóság. Antológia. (Lakatos Péter Pál, Sükösd Ferenc, Vajda János stb. versei.) Bp. 1929. Hoffmann és Társa. 125 l.
- [303] Kabdebó Lóránt: Útkeresés és különbélke. Szabó Lőrinc. 1929–1944. Bp. 1974. Szépirod. Kiadó. 415 l.
- [304] Kardos László: Hármaskönyv. Kísérletek, viták, vallomások. Bp. 1978. Szépirod. Kiadó. 523 l.
- [305] Kardos Pál: Babits Mihály. Bp. 1972. Gondolat. 668 l.
- [306] Kassák Lajos: A Baumgarten-alapítvány és az írástudók árulása. = Munka, 1929. febr. 152–153.
- [307] Kayser, Wolfgang: Das Groteske in Malerei und Dichtung. München 1960. Rowohlt. 152 l.
- [308] Kecskeméti György: A magyar ifjúság problémájához. (A magyar intellektuális ifjúság. Hozzászólások a Századunk ankétjához.) = Századunk, 1930. 7. sz. 398–403.
- [309] [Kemény Gábor] K. G.: A magyar parasztmozgalmak kérdéséhez. = Korkunk, 1930. 7. sz. 677–680.
- [310] Kenyeres Zoltán: A „Nyugat” története rövid előadásokban. = Új Írás, 1989. 2. sz. 3–26.
- [311] Keresztury Dezső: Irodalmi életünk feszültségei. = Magyar Szemle, 1930. jan.–ápr. 335–346.
- [312] Keresztury Dezső: Irodalmi életünk és társadalmunk. = Magyar Szemle, 1930. máj.–aug. 115–126.

- [313] Két élet – egyben. Fodor Ilona párizsi beszélgetése Fejtő Ferencsel. = Irodalomtörténet, 1983. 1. sz. 107–138.
- [314] Király István: Ady Endre. 1–2. köt. Bp. 1970. Magvető.
- [315] Király István: Kezdetek és előzmények. (Adalékok a népi írói mozgalom történetéhez.) = Király István: Irodalom és társadalom. Bp. 1976. Szépirod. Kiadó. 197–207.
- [316] Király István: Intés az őrzőkhöz. Ady Endre költészete a világháború éveiben. 1914–1918. 1–2. köt. Bp. 1982. Szépirod. Kiadó.
- [317] Király István: Kosztolányi. Vita és vallomás. (Tanulmányok.) Bp. 1986. Szépirod. Kiadó. 478 l.
- [318] Kolnai, Aurel: Psychoanalysis and Sociology. London: George Allen & Unwin LTD. [1921]. 185 l.
- [319] Komlós Aladár: Egy készülő ígélet nevében. = Századunk, 1929. 3. sz. 151–154.
- [320] Komlós Aladár: Táguló irodalom. (Tanulmányok, esszék, kritikák.) Bp. 1967. Magvető. 427 l.
- [321] Komlós Aladár: A „második nemzedék” útja. = Irodalomtörténet, 1969. 3. sz. 561–583.
- [322] Komlós Aladár: Mikor kezdődött a szakadás? = Irodalomtörténet, 1970. 3. sz. 644–645.
- [323] Komlós Aladár: Ignotus Pál. = Új Írás, 1978. 8. sz. 114–116.
- [324] Kovács József: Erdőirtók. = Népszava, 1927. dec. 25. 34.
- [325] Kretschmar, Ernst: Die Welt der Galgenlieder. Christian Morgenstern und der viktorianische Nonsense. Berlin–New York 1983. W. de Gruyter.
- [326] Lackó Miklós: Válságok – választások. Történeti tanulmányok a két világháború közötti Magyarországról. Bp. 1975. Gondolat. 362 l.
- [327] Lackó Miklós: Szerep és mű. Kultúrtörténeti tanulmányok. Bp. 1981. Gondolat. 341 l.
- [328] Lakatos Éva: Magyar irodalmi folyóiratok. K–M. Bp. 1977. [Házi soksz.] 613–929. (A Petőfi Irod. Múzeum bibliográfiái füzetek. A. sor. 8–10; B. sor. 9. [A Toll]) (L. [393] alatt is.)
- [329] Levelek Hatvany Lajoshoz. (Vál. és szerk. Hatvany Lajosné, bev. Nagy Péter, jegyz. Bella Győző. Bp. 1967. Szépirod. Kiadó. 715 l.
- [330] T. Lovas Rózsa: A sűrítés típusai Arany János költészetében. = Magyar Nyelv, 1967. 3. sz. 274–285.
- [331] Magyar életrajzi lexikon. (Főszerk. Kenyeres Ágnes.) 3., kieg. köt. A–Z. Bp. 1981. Akad. Kiadó. 900 l.
- [332] A magyar folklór. [Egyetemi tankönyv.] (Szerk. Ortutay Gyula.) Bp. 1979. Tankönyvkiadó. 590 l.
- [333] A magyar irodalom története. (Főszerk. Sőtér István.) 6. [köt.] A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. (Szerk. Szabolcsi Miklós.) Bp. [1966]. Akad. Kiadó. 1106 l.
- [334] A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. (Szerk. Vargha Kálmán és V.

- Windisch Éva.) 6. [köt.] 1905–1945. Személyi rész I. A–K. (Szerk. Botka Ferenc és Vargha Kálmán.) Bp. 1982, Akad. Kiadó. 959 l.
- [335] A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. (Szerk. Vargha Kálmán és V. Windisch Éva.) 7. [köt.] 1905–1945. Személyi rész II. L–Zs. (Szerk. Botka Ferenc és Vargha Kálmán.) Bp. 1989, Akad. Kiadó. 789 l.
- [336] Magyar néprajz. (A szerkesztőbizottság vez. Paládi-Kovács Attila.) V. [köt.] Folklór 1. Magyar népköltészet. (Főszerk. Vargyas Lajos.) Bp. 1988. Akad. Kiadó. 877 l.
- [337] Magyar néprajzi lexikon. (Főszerk. Ortutay Gyula. Készült az Akadémiai Kiadó Lexikon-szerkesztőségében. Vez. Kicsi Sándor.) 1–5. köt. Bp. 1977–82. Akad. Kiadó.
- [338] A magyar nyelv értelmező szótára. (Szerk. Bárczi Géza és Országh László vezetésével az MTA Nyelvtudományi Int.) Bp. 1959–1962. Akad. Kiadó.
- [339] Magyar Versek könyve. (Szerk., bev. és jegyzet-szótárral ellátta Horváth János.) Bp. 1942. Magyar Szemle Társaság. 784 l.
- [340] Mannheim, Karl: Ideology and Utopia. An introduction to the sociology of knowledge. With a pref. by Louis Wirth. (Transl. from the German by Louis Wirth and Edward Shils.) London [1936]. Routledge and Kegan Paul. XXXI. 318 l. – (International library of psychology, philosophy and scientific method.)
- [341] Márai Sándor: Lovas nemzet. = A Toll, 1929. jún. 9. 9–13.
- [342] Márai Sándor: Két vers. (I. XXX., II. Hazám.) = A Toll, 1930. jan. 17. 7–8.
- [343] Mátrai László: Műhelyeim története. Az egyetem Bölcsészkarja. = Kortárs, 1979. 5. sz. 698–709.
- [344] Mikó Imre: Jancsó Béla irodalmi hagyatéka. = Jancsó Béla: Irodalom és közelet. Bukarest 1973. Kriterion. 5–28.
- [345] Morgenstern, Christian: Akasztófa-énekek. (Versek. Vál. Katona Tamás, utószó Lore Kaim-Kloock.) [Bp.] 1965. M. Helikon. 160 l.
- [346] Móricz Zsigmond: Riportok 1910–1942. (Sajtó alá rend. Nagy Péter.) 3. köt. Bp. 1958. Szépirod. Kiadó. 781 l.
- [347] Nagy Péter: Szabó Dezső. Bp. 1964. Akad. Kiadó. 604 l. – (Irodalomtörténeti könyvtár 16.)
- [348] Nagy Sz. Péter: A Toll (1929–1938). = Irodalomtörténeti Közlemények, 1978. 4. sz. 444–458.
- [349] L. Nagy Zsuzsa: A szabadkőműves mozgalom szerepe a két világháború között. = Századok, 1973. 2. sz. 329–390.
- [350] L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok 1919–1931.) Bp. 1980. Akad. Kiadó. 242 l.
- [351] Németh László: Pap Károly. = Nyugat, 1929. okt. 16. 488–491. l.
- [352] Németh László: Két nemzedék. (Tanulmányok.) Bp. 1970. Magvető-Szépirod. Kiadó. 756 l.
- [353] Örkény István: Vallomás a groteszkről. = Valóság, 1970. 3. sz. 87–90.
- [354] M. Pásztor József: Kassák Lajos folyóirata, a „Munka”. 1928–1939. = Magyar Könyvszemle, 1967. 2. sz. 126–143.

- [355] M. Pásztor József: „Az író beleszól...” Baloldali irodalmi folyóiratok az ellenforradalmi Magyarországon. Bp. 1980. Kossuth Kiadó. 463 l.
- [356] Péczely László: Tartalom és versforma. Bp. 1965. Akad. Kiadó. 233 l. – (Irodalomtörténeti füzetek 49.)
- [357] Pietzker, Carl: Das Groteske. = Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, 1971. 2. sz. 197–211.
- [358] Pintér Ferenc: Gondolatok a magyar gondolatról. = Új Magyar Föld, 1929. 1. sz. 18–23.
- [359] Pintér Ferenc: Toll és Föld. = Előőr, 1929. 28. sz. 12.
- [360] Rába György: Babits Mihály költészete. 1903–1920. Bp. 1981. Szépirod. Kiadó. 667 l.
- [361] Regös-énekek. (Gyűjtötte Sebestyén Gyula.) Bp. 1902. Athenaeum. 376. l. (Magyar Népköltési Gyűjtemény. Új folyam 4.)
- [362] Róheim Géza: Magyar néphit és népszokások. Bp. é. n. [1925]. Athenaeum. 342 l.
- [363] Salamon Konrád: Utak a Márciusi Front felé. Bp. 1982. Magvető. 191 l.
- [364] Sartre, Jean-Paul: L'idiote de la famille. Gustave Flaubert de 1821 à 1857. [Tom.] 1–3. Paris 1971–1972. Gallimard. (Bibliothèque de philosophie.)
- [365] Sebestyén Gyula: A regösök. Bp. 1902. Atheneum. 505 l. (Magyar Népköltési Gyűjtemény. Új folyam 5.)
- [366] Sebestyén Sándor: A Bartha Miklós Társaság. (1925–1933). Bp. 1981. Kossuth Kiadó. 261 l.
- [367] Sebestyén Sándor: Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja 1930–1936. Bp. 1988. Tankönyvkiadó. 199 l.
- [368] Simon Andor: Tömegáhitat. [Versek.] Bp. 1928. Amicus. 63 l.
- [369] Simon Andor: Világhullám. [Versek.] Bp. 1929. Lichtmann. 77 l.
- [370] Sipos Lajos: Babits koszorúi. = Irodalomtörténet, 1985. 3. sz. 594–613.
- [371] Stalloni, Yves: Verlaine, poète de l'eau? = Europe, 1974. sept.–oct. 108–114.
- [372] Szabó Miklós: Új elemek az értelmiségi ifjúság mozgalmában az 1920–1930-as évek fordulóján. = A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon 1918–1945. (Főszerk. Vass Henrik.) Bp. 1978. Kossuth Kiadó. 133–164.
- [373] Szabolcsi Bence: Vers és dallam. Tanulmányok a magyar irodalom köréből. Bp. 1959. Akad. Kiadó. 207 l.
- [374] Szabolcsi Miklós: Elődök és kortársak. [Tanulmányok.] Bp. 1964. Szépirod. Kiadó. 316 l.
- [375] Szalai Imre: Kortárs, 1929–1931. = Tiszatáj, 1965. 3. sz. 225–229.
- [376] Szalai Imre: Lakatos Péter Pál. = Tiszatáj, 1965. 6. sz. 474–486.
- [377] Szekfü Gyula: Az ifjúság társadalomszemlélete. = Magyar Szemle, 1930. jan.–ápr. 207–214.
- [378] Szepes Erika–Szerdahelyi István: Verstan. Bp. 1981. Gondolat. 597 l.
- [379] Szerdahelyi István: Költészetesztétika. Bp. 1972. Kossuth Kiadó. 385 l.
- [380] Szilágyi Ákos: Vázlat a groteszkről. = Szilágyi Ákos: Nem vagyok kritikus! Bp. 1984. Magvető. 48–73.

- [381] Szilárd Léna: A karneválelmélet: Vjacseszlav Ivanovtól Mihail Bahtyinig. [Egyetemi segédkönyv.] Bp. 1989. Tankönyvkiadó. 171 l.
- [382] Szőke Domonkos: Adalékok a Magyar Szemle indulásának történetéhez. = Magyar Történeti Tanulmányok XV. (Szerk. Fehér András.) Debrecen 1982. KLTE. 55–67.
- [383] Szuromi Lajos: A szimultán verselés. Bp. 1990. Akad. Kiadó.
- [384] Tamás Aladár: A 100%. Bp. 1964. Akad. Kiadó. 519 l.
- [385] Tamás Aladár: Nyugtalan árnyak. [Visszaemlékezések.] Bp. 1969. Szépirod. Kiadó. 355 l.
- [386] Tamás Attila: A költői műalkotás fő sajátosságai. Bp. 1972. Akad. Kiadó. 277 l.
- [387] Tamás Attila: Illyés Gyula. Bp. 1989. Akad. Kiadó. 323 l.
- [388] Tasi József: A Bartha Miklós Társaság megalakulása és első éve. = Literatura, 1980. 2. sz. 307–330.
- [389] Tasi József: Búcsú Fábrián Dánieltől. = Élet és Irodalom, 1980. márc. 15. 8.
- [390] Tasi József: Ifjú szívekben élek. (Adalékok a népi írók mozgalmának történetéhez.) = Irodalomtörténet, 1980. 4. sz. 1030–1043.
- [391] Tasi József: A Sarló és a Bartha Miklós Társaság kapcsolatáról. = Irodalmi Szemle, 1980. 4. sz. 374–378.
- [392] Tasi József: Sebestyén Sándor: A Bartha Miklós Társaság (1925–1933). = Irodalomtörténeti Közlemények, 1981. 5–6. sz. 702–707.
- [393] A Toll. (1929–1938) Repertórium. (Összeáll. Lakatos Éva.) Bp. 1977. Kosuth Kiadó. 261 l. (A Petőfi Irod. Múzeum bibliográfiai füzetek. B. sor. 9.)
- [394] Udvardi István: Költészet és zene. = Kortárs, 1970. 12. sz. 1958–1962.
- [395] Vajda György Mihály: Bertold Brecht magyar fogadtatása. = Meghallói a Törvényeknek. Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. (Szerk. Szabolcsi Miklós és Illés László.) 3. [köt.] 1973. Akad. Kiadó. 466–498.
- [396] Vámbéry Rusztem: A revízió tízparancsolata. = Századunk, 1928. 8. sz. 457–463.
- [397] Cs. Varga István–Füzi László: „Az élettemmel forgó csillagkép csapott be”. Németh László József Attila-képeről. = Forrás, 1980. 4. sz. 65–72.
- [398] Vas István: Nehéz szerelem. [Visszaemlékezések.] (2. kiad.) Bp. 1972. Szépirod. Kiadó. 974 l.
- [399] Vas István: Mért vijjog a saskeselyű? [Visszaemlékezések.] 1–2. köt. Bp. 1981. Szépirod. Kiadó.
- [400] Weber, Mariann: Max Weber, ein Lebensbild, Tübingen 1926.
- [401] Zelk Zoltán: Tegnap. Bp. 1966. Magvető. 190 l.
- [402] Zsolt Béla: Egy fiatalember vallomásai. = Magyar Hírlap, 1927. nov. 20. 7–8.
- [403] Zsolt Béla: Csendes válasz Babits Mihálynak. = A Toll, 1929. szept. 8. 17.

NÉVMUTATÓ

- Adorno, Theodor 171
 Ady Endre 32, 42, 51, 59, 68, 86, 134, 167, 201, 222, 229, 233, 253, 278, 279, 284, 294, 299–301, 306, 311, 315, 316, 323, 330, 349, 350, 354, 360, 362–364, 374, 384, 402, 403, 427, 437, 441, 452, 463–465, 468–469, 483, 496
 Ady Lőrincné 294
 Agárdi Ferenc 296, 382, 386
 Agárdi Péter 486, 493
 Aiszkhülosz 495
 Ajtai Miklós 318
 Alföldy Jenő 272
 András László 190, 447
 Angyalosi Gergely 409, 416, 417
 Apollinaire, Guillaume 123
 Aradi Zsolt 311, 313, 486
 Arany János 75, 221, 278, 384, 403, 458–462, 474, 478
 Arisztotelész 332, 390
 Ascher Oszkár 18, 170
 Aszlányi Károly 356, 382
 Asztalos Miklós 307, 310
 Babits Mihály 19, 218, 258, 280, 282, 292, 293, 296, 301–305, 318, 319, 334, 335, 350, 353–355, 364–372, 374–381, 385, 390, 397, 403, 428, 461, 465–468, 482, 486, 488, 491, 499, 505
 Bach, Johann Sebastian 6
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 115, 282, 291, 306, 314–320, 322, 327, 426, 428
 Bakó József 303
 Balassa Iván 453
 Balassa László 12
 Balassi Bálint 154, 331, 496
 Balázs Béla 33, 362
 Balázs Ferenc 396
 Bálint György 351, 355, 371, 375
 Bálint Imre 355
 Bálint Sándor 296, 341
 Balla Szigfrid 108
 Balogh Edgár 310, 328, 344, 511
 Balogh László 190, 199, 250, 253, 254, 256, 275, 429, 436
 Balogh Tamás 33
 Bán Imre 11, 13
 Bányai Kornél 308, 321, 492
 Bányai László 283, 295–297, 326, 336, 380, 381
 Baracs Károly 114
 Barasch, Frances K. 169
 Barla Gyula 429, 437
 Bartalis János 316, 319, 487
 Bartha István 12
 Bartók Béla 172, 191, 198, 358, 444, 477, 478
 Bartók György 390
 Basch Lóránt 366, 367, 381
 Baudelaire, Charles 51
 Bauer Hilda 29, 32, 33, 61
 R. Becher, Johannes 305

- Beethoven, Ludwig van 6, 445
 Bencze Lóránt 449
 Benedek Marcell 32, 50, 57, 58, 110,
 111, 112, 168, 241
 Benedek Marcellné 50
 Beney Zsuzsa 105, 214, 216, 218, 250,
 257, 263
 Benkő László 429, 433, 436
 Berda József 17, 293, 355, 381, 491, 501
 Bergson, Henri 24, 31, 32, 51, 280, 289,
 339, 388, 390, 391
 B. Bernát István 306
 Bernáth Aurél 403
 Bernáth Béla 196
 Bethlen István 299, 300, 316, 317
 Bihari Klára 289
 Biernaczky Szilárd 193, 457
 Biró Pál 112
 Bisztray Gyula 300, 319, 486, 487, 497
 Blantz Béla 283
 Bodri Ferenc 259
 Bogár Imre 233
 Bóka László 134, 158, 270, 458, 470,
 471, 472, 474
 Bokor László 15, 20, 115, 294, 317,
 333, 369, 457, 486, 516
 Boldizsár Iván 399
 Boncza Berta 33, 39, 167, 185
 Boór Bálint 367
 Borbély Antal 296
 Bori Imre 125, 154, 163, 167, 175, 190,
 250, 254, 260, 268, 274
 Boross Sándor 321
 Bosch, Hieronymus 171, 193
 Boswell, James 345
 Botka Ferenc 411, 472
 Bozóki András 356
 Brătianu, Vintila 116
 Braun Róbert 112
 Brecht, Bertold 476, 483
 Bresztovszky Ede 20, 295
 Brichta Cézár 20, 68, 278, 381
 Bródy András 149
 Brogyáni Kálmán 313
 Brüll Adél 59
 Buber, Martin 31
 Bud János 114
 Buda János 12
 Buday György 296, 341
 Carrère János 11, 14
 Catullus, Caius Valerius 358
 Cholnoky László 335, 366
 Chopin, Frédéric 154
 Coudenhove-Kalergi, Richard Nicolas
 309
 Courbet, Gustave 158
 Croce, Benedetto 280, 366, 388,
 390–392
 Csanády György 308
 Csang Kai-Sek 351
 Csaplár Ferenc 127, 296, 304, 335, 336
 Császár Elemér 11
 Csebi Pogány Béla 310
 Csécsy Imre 110
 Csokonai Vitéz Mihály 126, 134, 332,
 362, 418, 459, 493, 494, 496, 497
 Csoóri Sándor 390
 Csorba Géza 294
 Csorba Péter 295
 Csuka Zoltán 396
 Csűrös Miklós 28
 Dán György 354, 502
 Dante Alighieri 477
 Danzinger Ferenc l. Agárdi Ferenc
 Darkó István 321, 396
 Dávidházi Péter 470, 472–474
 Dekobra, Maurice 345
 Dénes Gyula 355
 Dénes István 322
 Dér Zoltán 27, 55, 56, 104
 Derkovits Gyula 411, 472, 485
 Déry Tibor 18, 129, 179, 278, 288, 289,
 303, 304
 Descartes, René 339
 Dési-Huber István 229, 230

- Deutsch István 67
 Devecseri Gábor 268
 Diener, Peter 391
 Diószegi Vilmos 453
 Dóczy Jenő 459
 Dormándi László 108
 Dos Passos, John Roderigo 277
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 338
 Dózsa György 224, 463
 Dömötör Tekla 448
 Dréhr Imre 61
 Dsida Jenő 296, 396
 Duka-Zólyomi Norbert 313

 Eckermann, Johann Peter 345
 Eckhardt Sándor 11, 13, 333
 Eckhardt Tibor 315
 Egri Péter 190, 409, 411, 416, 446, 468
 Eidus Bentian 20, 68, 110
 Ember Ervin 20
 Endre László 345
 Eörsy Béla l. Székely Lajos
 Eperjessy Kálmán 284
 Erdei Ferenc 341
 Erdélyi Béla 116
 Erdélyi József 281, 299, 301, 303, 309, 316, 318, 319, 321, 348, 357, 358, 477, 478, 492, 501, 512, 513
 Erdős Lajos 30, 44, 88, 110
 Erdős Pál 30
 Erg Ágoston 305
 Ernst, Max 178, 230, 259
 Erős Ferenc 31
 Espersit János 29, 285, 289

 Fábian Dániel 292, 295, 306–317, 319, 321, 324, 326, 327, 329, 335–339, 341, 344, 347, 348, 358, 516
 Faludy György 483
 Farkas Antal 20, 24
 Farkas János László 190, 192
 Farkasházi Zoltán 190, 195
 Federmayer Éva 163, 165, 166

 Fehér Erzsébet 21, 26, 28, 32, 33, 42, 126, 170
 Féja Géza 282, 308, 311, 312, 313, 316–319, 321, 324, 327, 329, 332–335, 341, 357, 380, 428, 429, 497, 498, 508
 Fejtő Ferenc 31, 243, 244, 314, 387, 408, 409, 419, 437, 468, 476
 Fekete Alfréd 502
 Fekete Elvira 154, 157, 163–165
 Feleky Géza 355
 Feng Tu-Sziang 351
 Fényes László 71
 Fényes Piroska 108
 Fényes Samu 108
 Fenyő György 83
 Fenyő László 107, 278, 280, 297, 303, 492, 501
 Fenyő Miksa 301, 302, 370
 Ferenc József 268
 Ferenczi Izsó 94, 101
 Ferenczi Sándor 113
 Fináczy Ernő 11
 Flaubert, Gustave 195
 Flóra l. Illyés Gyuláné
 Fodor András 184, 190, 214, 250, 274, 443, 475, 477–479, 481
 Fodor József 280, 309, 310, 312, 321
 Fónagy Iván 156, 158
 Forgács Antal 354, 355, 502, 504
 Forgács László 14, 363, 379, 387
 Fóris Karola 190, 199
 Földi Mihály 109, 345
 Fövény Lászlóné 259, 371, 425
 France, Anatole 32
 Freud, Sigmund 31, 32, 478
 Fried István 409
 Füsü József 511
 Füst Milán 239, 273, 304, 311, 362, 505
 Fűsy Ágnes 470
 Fűzi László 487

 Gaál Gábor 297, 298
 Gábor Ignác 13

- Gál István 297
 Galamb Ödön 9, 68, 110, 391
 Gáldi László 135, 149, 177, 179, 463, 467
 Garai László 159
 Garami Ernő 24
 Garcia Lorca, Federico 447
 Gáspári László 214, 215
 Gautier, Théophile 123
 Gelléri Andor Endre 115, 200
 Gereblyés László 97, 305, 329
 Gergely Ferenc 336
 Gergely Rezső 33
 Gergely Pál 321
 Gergely Sándor 305, 354, 382
 Gerő Ödön 33
 Gide, André 195
 Giesswein Sándor 12
 Goda Géza 33
 Goethe, Johann Wolfgang 195, 358
 Gogolák Lajos 313
 Gombossy Sándor l. Hatvany Lajos
 Gorkij, Maxim 32
 Gottsched, Johann Christoph 380
 Gömbös Gyula 116, 298, 317
 Gönczi Jenő 32, 43, 50, 57, 58, 110, 112, 114
 Gönczi Jenőné 57, 58, 107
 Gulyás Pál 385, 492
 Gunda Béla 335, 453
 Günther, Herbert 171
 Gyagyovszky Emil 20
 Gyenes Gitta 15, 141, 142, 200
 Gyertyán Ervin 27, 117, 234–236, 240, 370, 387, 388, 409, 440, 446, 447
 Gyöngyössy István 313
 Győry Dezső 309, 396
 Győry János 292, 300, 312, 319, 328, 329, 331–333
 Gyulai Pál 11, 365
 Hajdu Miklós 33
 Halasi Béla 71
 Halasi Béláné 71
 Halász Gábor 300, 303
 Hankiss Elemér 131, 133, 205, 214, 215, 409, 411, 412, 429
 Hankiss János 355, 383
 Haraszti Sándor 329, 342, 343, 511
 Harmat Pál 31
 Hartmann János 488
 Hatvany Lajos 24, 29, 34, 59, 112, 115, 282, 288, 289, 291–294, 297, 311, 329, 334, 349, 351, 356, 358–361, 367, 370, 372, 377, 383, 400, 463–465, 497
 Hatvany Lajosné 33, 285, 360
 Havas Imre 20
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 280, 289
 Hegyi Ernő 20
 Heidegger, Martin 51
 Heine, Heinrich 125
 Heltai Jenő 334
 Hérakleitosz 158, 196
 Herder, Johann Gottfried 332
 Heredia, José-Maria 123
 Hesse, Hermann 478
 Hevesi András 349, 396, 397
 Hitler, Adolf 104, 299
 Hock János 71
 Holló Gyula 58
 Holló Gyuláné 58
 Horatius, Flaccus Quintus 51
 Horgas Béla 163, 166, 196, 198, 199, 250, 257, 259, 265, 266, 273, 274
 Horger Antal 13, 14, 334, 486
 Horthy Miklós 235
 N. Horváth Béla 272, 408, 409, 419, 420, 425, 429, 442, 446, 448, 455, 468, 506
 Horváth Ferenc 313
 Horváth Iván 434
 Horváth János 11, 13, 238, 253, 280, 332, 459
 Horváth Márton 387
 Hubay Miklós 416, 417

- Hume, David 339
Husserl, Edmund 339
Huszka Jenő 145
R. Hutás Magdolna 186, 212, 440, 442, 455, 471, 481
- Ignotus Hugó 39, 134, 293, 302, 303, 349, 356, 366, 372
Ignotus Pál 20, 33, 38, 59, 68, 107, 108, 113, 280, 299, 301, 320, 333, 334, 341, 344, 346–351, 355–358, 391
Illés Béla 289
Illés Endre 268, 303, 359, 360
Illyés Gyula 15, 18, 19, 31, 33, 34, 49, 93, 107, 109, 163, 168, 224, 232, 239, 240, 268, 301, 303, 304, 309, 312, 318–321, 366, 369–371, 375, 378, 391, 396, 406, 415, 469, 492, 501, 504–506, 512
Illyés Gyuláné 18
I. István, Szent 38
Izsák József 504
Ivanov, Vjacseszlav 169
- Jacobsen, Jens Peter 32
Jákfalvi Magdolna 190, 192, 193, 195
Jancsik Pál 344
Jancsó Béla 342, 396
Jancsó Elemér 297
Jankovich Ferenc 273, 378, 511
Jaspers, Karl 97, 172
Jászi Oszkár 111, 113, 351
Jobbágy Jenő 355
Joó Tibor 309
Józsa Nagy Mária 409, 413, 416
József Áron 146, 147
József Etelka 6, 7, 8, 23, 38, 67, 106, 128, 181, 283, 289–291, 297, 448, 450
József Jolán 6, 8, 9, 14, 15, 22, 38, 67, 86, 105, 106, 129, 131, 168, 197, 258, 264, 277, 283–285, 289, 291, 294, 296, 297, 381, 438
Juhász Ferenc 224
Juhász Géza 355, 383
- Juhász Gyula 20, 51, 123, 278, 285, 316, 362, 374, 402, 430, 441, 442, 445, 447, 459, 513
Julier Ferenc 315
Justh Zsigmond 316
- Kabdebó Lóránt 506
Kaczér Vilmos 348, 352
Kafka, Franz 182
Káldor Miklós 33, 94, 95
Kálmán Imre 344
Kalmár Magda 502
Kamocsay Ildikó 31
Kant, Immanuel 339, 390, 392, 393
Kántor Lajos 340–344, 396, 410
Kárácsony Sándor 336
Kardos László 383
Kardos Pál 369, 383
Karinthy Frigyes 19, 24, 77, 170, 230, 268, 271, 304, 349, 351, 375, 377
Kármán Erzsébet 108
Károly király 326
Kassai György 423
Kassák Lajos 18, 20, 113, 127, 128, 162, 239, 278, 286, 304, 305, 363, 390, 493, 497, 509
Kassovitz Emil 324
Katona Lajos 332
Kátai-Horner Miklós 313
Kayser, Wolfgang 169, 171
Kecskeméti György 33, 36, 42, 43, 50, 56, 60, 85, 90, 93, 107, 121, 342, 391
Kecskeméti Pál 33, 50, 52, 56, 70, 85, 93, 104, 107, 112, 391
Keller Ágota 33, 42, 43, 60, 107, 121
Kellogg, Frank Bilings 116
Kemény Gábor 112, 342, 343
Kemény Simon 33
Keményffy Gyula 30, 41
Kende János 291, 313
Kenedi Géza (Quintus) 350
Kenyeres Zoltán 302, 363, 376
Képes Géza 28, 66
Keresztury Dezső 29, 299, 300

- Kessler-Balogh Edgár I. Balogh Edgár
 Kézai Simon I. Hevesi András
 Kierkegaard, Soren Aabye 31, 32
 Király György 332
 Király István 299, 306, 348, 352, 363,
 403, 484
 Kis Ferenc 236
 Kiss Endre 210
 Kiss Ferenc 425, 426, 432, 449
 Kiss József 240, 315
 Klebelsberg Kunó 315, 316, 335, 441
 Klemm Antal 198
 Kodály Zoltán 144, 145, 151, 159, 172,
 202, 229, 233, 300, 332, 338, 358,
 446, 451, 479
 Kodolányi János 280, 299, 303,
 309–313, 316, 318, 321, 322, 338,
 351, 355, 381, 500
 Kolnai Aurél 31, 112
 Komlós Aladár 19, 20, 33, 107, 109,
 113, 280, 282, 299, 320, 334, 348,
 349, 353, 355–357, 372, 492, 493
 Komor András 20, 25, 26, 33, 42, 108
 Kondor Béla 272
 Korda Vince 187
 Kormányos István 284
 Kornfeld Móric 330
 Kórodi Sándor 287
 Koroknay József 95, 110, 284
 Kossuth Lajos 309
 Kosztolányi Dezső 13, 19, 33, 77, 109,
 123, 195, 244, 301, 304, 349, 350,
 352, 353, 363, 364, 373, 374, 390,
 507, 513
 Kovács Ákos 24, 358, 359, 404
 Kovács Ferencné 31
 Kovács József 431
 Kovács Sándor Iván 332, 361
 Kovalovszky Miklós 293, 381
 Kovács József 20, 322, 323
 Könyves Tóth Kálmán 294
 Kövágó Sarolta 159
 Köves Tibor 303
 Kraus, Karl 375
 Kretschmer, Ernst 171
 Krúdy Gyula 483
 Kun Béla 116
 Kuncz Aladár 20, 142, 145, 240, 394
 Kunfi Zsigmond 32, 34
 Lackó Miklós 299, 491, 492
 Lakatos Éva 355
 Lakatos Péter Pál 291, 293, 309, 313,
 314, 316, 317, 322–325, 354–356,
 379, 487, 496, 497, 502
 Láng Gusztáv 344
 Láng Juliska 32
 László Ferenc 477
 Lázár Miklós 351
 Lázár Vilmos 382
 Laziczius Gyula 172
 Leconte de Lisle, Charles Marie 123
 Lederer Emil 32, 42, 71, 72, 90, 93, 94
 Léger, Fernand 403
 Lendvai István 315
 Lengyel András 276, 279, 286, 314,
 322, 395
 Lengyel Béla 22, 403, 405
 Lengyel Géza 33
 Lengyel Menyhért 334, 351
 Leopardi, Giacomo 322
 Lesznai Anna 16, 17, 29, 49
 Levendel Júlia 163, 166, 190, 198, 250,
 257, 259, 265, 266, 273, 274
 Lidi I. József Jolán
 Ligeti Pál 20, 108, 109
 Lindbergh, Charles Augustus 351
 Lippe Lucie I. József Jolán
 London, Jack 68
 T. Lovas Rózsa 444
 Löbl János 349
 Lőrincz Jenő 278, 279
 Luca I. Wallesz Luca
 Lucie I. József Jolán
 Lukács Alajos 345
 Lukács György 385

- P. Macht Ilona 58, 287, 290
 Madzsar József 325
 Magritte, René 171, 178, 271
 Magyar László 379
 Majoros Valéria 250, 254, 258, 260,
 261, 265, 267, 271, 272
 Makai Miklós 113
 Makai Ödön 6, 7, 8, 10, 22, 29, 34, 38,
 40, 67, 72, 105, 106, 110, 283, 285,
 288, 289, 294, 295, 297
 Makai Zsuzsa 291, 295, 297
 Malherbe, François de 331, 332
 Mankó József 20
 Mann, Thomas 354, 385
 Mannheim Juliska 107
 Mannheim Károly 31, 32, 51, 70–73,
 84–86, 88, 94, 95, 97, 98, 101, 103,
 172
 Márai Sándor 244, 349, 351, 353, 363,
 364
 Marcus Aurelius 301
 Márffy Ödön 33
 Márkus Miksa 33
 Martos Ferenc 145
 Marx, Karl 428
 Máté J. György 285, 360
 Mátrai László 14
 Mátyási József 201
 Mauriac, François 73
 Maurois, André 339
 Mauthner, Fritz 172
 Mécs László 319, 353
 Melich János 11
 Mészáros László 224
 Mészárosné 258
 Mészöly Dezső 483
 Mészöly Gedeon 201
 Mezzofanti bíboros 340
 Mikes Kelemen 76, 77, 84, 117
 Miklas, Wilhelm 116
 Miklós Tamás 388, 391, 392
 Mikó Imre 341
 Mikszáth Kálmán 268
 Milotay István 351
 Mitnitzky Márkus 104
 Mollináry Gizella 281
 Molnár Ákos 108, 281
 Molnár Ferenc 230, 349
 Móra Ferenc 296, 384
 Moravcsik Gyula 14
 Moréas, Jean 436
 Morgenstern, Christian 75, 168,
 170–173, 191
 Móricz Zsigmond 109, 300, 302–304,
 312, 313, 316, 318, 353, 362, 491,
 508, 510
 Móser Zoltán 161, 163, 190, 197, 198,
 451, 454
 Mozart, Wolfgang Amadeus 77, 126,
 154, 163, 164
 Murányi Gábor 297
 Nádai Pál 112
 Nádas Sándor 349
 Nádass József 9, 278, 289, 493, 495
 L. Nagy Zsuzsa 111
 Nagy Lajos 20, 68, 113, 296, 305, 326,
 351, 355, 356, 381, 382, 384, 386, 393
 Nagy Péter 292
 Nagy Sz. Péter 348, 350
 Nagy Sándor 285
 III. Napóleon 130
 Narancsik Imre 342
 Naumann, Manfred 329, 331, 332
 Négyesy László 11
 Nemes Emil 50, 57, 58
 Németh Andor 6–8, 20, 28, 29, 40, 43,
 68, 75, 108, 109, 124–126, 128, 129,
 131, 154, 169, 190, 199, 251, 252,
 257, 274, 288, 304, 331, 349, 353,
 356, 364, 366, 367, 372, 378–381,
 387, 391, 395, 396, 402, 418, 422,
 458, 494, 495, 500
 Németh Andorné 19, 290, 418
 Németh G. Béla 370, 377, 378, 379, 388
 Németh László 273, 292, 301, 303, 322,
 327, 358, 369, 371, 372, 378, 385,
 487–494, 498, 500

- Nobile, Umberto 116
 Novák László I. Balassa László
 Novalis 195

 Nyirő József 303, 318

 Oláh György 315, 316
 Ormos Iván 396
 Ormos Pál 295
 Orosz Anna 163
 Ortutay Gyula 453
 Osvát Ernő 18, 20, 108, 109, 301, 302,
 317, 334, 335
 Ottó Ferenc 409, 416, 450, 455

 Örkény István 169

 Pákozdy Ferenc 295
 Pálmai Kálmán 409
 Pap Károly 301
 Pascal, Blaise 31
 Pásztor Árpád 33, 351
 M. Pásztor József 304, 353, 354
 Pauler Ákos 14, 388, 390, 392, 396
 Péczely László 154, 157
 Péter László 27, 28, 30, 33, 68, 88, 185,
 201, 206, 233, 235, 283, 284–286,
 289, 291, 294–296, 341, 373, 379,
 395, 415, 443, 467, 487, 489, 490
 Peterdi Andor 405
 Pethő Ágnes 409, 417
 Pethő Sándor 310, 315
 Petőfi Sándor 125, 150, 158, 195, 201,
 254, 323, 335, 384, 414, 478, 496, 497
 Petur László 309
 Pietzker, Carl 169
 Pilinszky János 76, 261, 403
 Pintér Ferenc 308, 309, 316, 321, 350
 Pintér Jenő 90, 115, 282, 317, 361–363
 Platón 390
 Poincaré, Raymond 116
 Polacsek Károly 33, 57
 Polacsek Károlyné 57, 58
 Polányi Cecil 18, 33
 Polányi Eszter 58

 Polányi Károly 33
 Polányi Mihály 43, 57
 Polányi Vera 58
 Polner Zoltán 20
 Pongrácz Mária 459–462
 Pöcze Borbála 147
 Pöcze Imre 321, 407, 438
 Proust, Marcel 158
 Pünkösti Andor 355

 Rába György 370, 391, 403
 Rác István 232
 Radnóti Miklós 354, 355, 403, 502, 504
 Rapaport Samu 360, 515
 Rédey Tivadar 488
 Reinerné 289
 Reményi József 23
 Reményik Sándor 307
 Remenyik Zsigmond 20, 273
 Rényi Artúr 58
 Révai József 28, 190, 199, 483
 Révay Éva 21
 Rickert, Heinrich 390
 Ringelnatz, Joachim 75, 97, 170–173,
 191
 Rivera, Primo de 299
 Róheim Géza 33, 113, 372, 453, 478
 Rolland, Romain 32
 Róna Imre 20, 107, 108, 112, 385
 Rónai Zoltán 32
 Rónay György 8, 21, 150, 154, 156, 158
 Ronsard, Pierre de 507
 Rothermere, Harold Sidney 116
 Rozványi Vilmos 281
 Rózsa Miklós 33
 Rubin László 15, 112
 Russel, Bertrand 339

 Sacco, Nicola 277
 Sági Márta 301
 Saitos Gyula 284, 341
 Salamon Konrád 396
 Sallay Géza 391
 Sándor Imre 9, 20, 149

- Sándor Pál 387, 389
 Sárközi György 281, 303
 Sartre, Jean-Paul 195
 Sásdi Sándor 303
 Sauvageot, Aurélien 11, 14
 Schermann Vilma I. Vágó Józsefné
 Schilling Oszkár 33, 50, 57, 58, 61
 Schilling Oszkárné 33, 50, 57, 58, 61
 Schnitzler, Arthur 339
 Schöpflin Aladár 379
 Sebes Árpád 20
 Sebestyén Gyula 453, 454, 457
 Sebestyén Sándor 306, 316, 319, 322
 Selleyi József 303
 Shakespeare, William 345
 Shaw, George Bernard 51, 351
 Sík Sándor 13
 Silbiger Boriska 292
 Simon Andor 20, 303, 308–311, 318,
 319, 321, 323, 327, 501, 508, 511
 Simon Böske 116
 Simon Jolán 6, 126, 127, 128, 402
 Sipos Lajos 379
 Sollner József 386
 Somogyi Loli I. Hatvany Lajosné
 Sós Endre 355
 Spengler, Oswald 298
 Spinoza, Baruch 31
 Stalloni, Yves 196
 Stoll Béla 10, 145, 146, 154, 174, 241,
 251, 397, 458, 516, 517
 Stramm, August 508
 Stresemann, Gustav 299
 Strindberg, August 32
 Sükösd Ferenc 502
 Szabó Dezső 169, 300, 306, 309, 312,
 315, 318, 327, 330, 332, 333, 335,
 338, 344, 361, 362, 366, 367, 375,
 376, 385, 391, 395, 463, 490, 508
 M. Szabó Imre 341
 Szabó G. Zoltán 159
 Szabó Lőrinc 281, 303, 365, 370, 381,
 403, 406, 483, 501, 504, 506–508, 512
 Szabó Márta 321
 Szabó Miklós 306
 Szabó Pál 316, 317, 327
 Szabó Zoltán 409, 413, 417, 429, 437
 Szabolcsi Bence 26, 459
 Szabolcsi Miklós 32, 122, 141, 146,
 168, 172, 174, 190, 197, 225, 236,
 250, 270, 285, 438, 447, 457, 481
 Szakasits Árpád 20
 Szalai Imre 324, 325, 354, 355, 502
 Szalatnai Rezső 154, 294–297, 309,
 313, 323, 324
 Szalay József 351
 Szállási Árpád 289, 326
 Szántó Judit 9, 67, 104, 290, 297, 303,
 450, 514
 Szántó Piroska 451
 Szász Béla 307
 Szász Ferenc 296
 Szász Zoltán 315, 350, 351, 355
 Szauder József 274, 275
 Száva István 313
 Szeberényi Lajos Zsigmond 332
 Széchenyi István 308
 Szegedi Ildikó 250
 Szegi Pál 18, 68, 107
 Szegő Endre 379
 Szegő Júlia I. Németh Andorné
 Szegő Gizi 19
 Székely Artúr 29
 Székely Lajos (Eörsy Béla) 335
 Szekfű Gyula 300, 328, 332
 Széles Klára 250, 263, 264, 271, 275
 Szélpál Árpád 278
 Szende Pál 32, 112
 Szenes Erzszi 278
 Szentimrei Jenő 313, 493, 494
 Szentkuthy Miklós 176, 235, 422, 423,
 429, 436, 476, 477
 Szép Ernő 33, 304
 Szepes Erika 239, 253, 449
 Szerb Antal 300
 Szerdahelyi István 409, 449
 Szigeti János 294

- Szigeti Lajos Sándor 182, 188, 214, 215, 258, 363, 461, 506
 Szigeti László 263
 Szigethy Endre 308, 316, 322
 Szij Rezső 326
 Szilágyi Ákos 169
 Szilágyi Péter 135, 143, 149, 160, 163, 180, 184, 189, 209, 229, 233, 238, 239, 250, 252, 271, 431, 451, 454, 459, 467, 478, 479
 Szilárd Léna 169
 Szimonidesz Lajos 112
 Szini Gyula 33, 355
 Szinnyei József 11
 Sziráky Judit 301
 Szmekál Éva 95
 Szőke György 397
 Szőnyi István 229, 403
 Sztranyovszki Zsuzsi l. Makai Zsuzsa
 Sztranyovszki Ernő 67
 Szuromi Lajos 184
 Szvatkó Pál 318
- Tálas István 511
 Tamás Aladár 304, 325, 436
 Tamás Attila 250, 254, 261, 388, 425, 429, 504
 Tamás István 379
 Tamás Mihály 311, 318
 Tamás Sári 278
 Tamási Áron 303, 312, 316, 318, 321, 494
 Tamási György 354, 355
 Taraszov-Rogyionov, Alekszandr 476
 Tardos-Taussig Ármin 284
 Tasi József 20, 68, 144, 145, 151, 159, 202, 229, 288, 294, 296, 306, 313, 317, 319, 321, 322, 326, 333, 335, 336, 338, 344, 362, 366, 371, 372, 390, 425–428, 446, 451, 457, 479, 518
 Terbe Lajos 12
 Terescsényi György 68, 278, 280, 322
 Tersánszky J. Jenő 304, 357, 358, 488
 Tettamanti Béla 284
- Tihanyi Ernő 20
 Timár György 190, 194, 199
 Tolnai Vilmos 115
 Tonelli Sándor 29
 Tong 90
 Tordai-Schilling Oszkár l. Schilling Oszkár
 Tordai-Schilling Oszkárné l. Schilling Oszkárné
 Tornai József 190, 193, 195, 198–200
 Tóth Aladár 357
 Tóth Árpád 117, 196, 316, 480
 Tóth Kálmán 285
 Tömörkény István 384
 Töreky Géza 24
 Török Gábor 125, 135, 136, 139, 145, 148, 151, 154, 157, 158, 161, 176, 188, 190, 194, 195, 198, 199, 202, 203, 204, 208, 211, 214, 215, 221, 224, 225, 230, 233, 234, 236, 250, 251, 252–254, 259–262, 265, 266, 268–273, 377, 409, 412, 413, 417, 418, 420, 422, 439, 440, 445, 455, 467
 Török Gyula 316
 Török Sophie 280
 Tuba Károly 20
 Tverdota György 14, 161, 190, 193–195, 197, 198, 267, 270, 330, 340, 341, 363–365, 367, 372, 375, 379, 388–391, 451, 486, 514
 Tzara, Tristan 251
- Udvardi István 459
 Újházy György 297
- Vágó József 29, 30, 32, 34, 42, 58, 61, 76, 84, 85, 95, 96, 98, 101, 105, 107, 110, 276, 286
 Vágó Józsefné 30, 53, 58, 61, 84, 85, 90, 96, 101, 105, 107, 121
 Vágó Márta 9, 21–122, 140, 152, 163, 166–174, 178–191, 200–202, 205, 210–214, 218, 219, 222, 224, 225, 237, 240, 241, 243, 276, 280, 282,

- 283, 285, 287, 290, 292, 319–321, 345, 346, 391, 395, 409, 418, 419, 432, 437–439, 516
- Vajda György Mihály 483
ifj. Vajda János 353–355, 502, 503
- Valachi Anna 360, 417, 445
- Valéry, Paul 87, 251, 365, 368
- Vámbéry Rusztem 32, 71, 95, 110–115, 441
- Van Gogh, Vincent 175, 185, 189, 403, 419
- Vanzetti, Bartolomeo 277
- Varga Domokos 467
- Cs. Varga István 487
- Varga Zsigmond 319
- Várnai Zseni 20
- Varró István 20, 33, 90, 108, 110, 111
- Vas István 127, 195, 232, 233, 304, 366, 398, 463, 468, 493, 499, 500
- Vass László 294, 511
- Vedres Márk 57, 58
- Vér Andor 255
- Veres András 343
- Veres Péter 113
- Verhaeren, Émile 403, 405
- Verlaine, Paul 196, 513
- Vértés György 224
- Vészi József 29, 30, 33, 363
- Vigh Árpád 429, 436
- Vikár Béla 467
- Villon, François 13, 20, 123, 150, 171, 191, 193, 195, 277, 374, 439, 481–484, 489, 496
- Vizi Albert 289, 295
- Vörösmarty Mihály 183, 430, 459, 496
- Wacha Imre 440, 442, 445
- Wagner György 502
- Wallesz Luca 15, 21, 26, 43, 133, 134, 136–138, 140–142, 147, 148, 152, 161, 163, 170, 174, 187, 220, 222, 285
- Webb, Beatrice 61
- Webb, Sidney 61
- Weber, Marianne 31
- Weber, Max 31
- Weil, Kurt 483
- Weinert, Erich 305
- Wernik István 12
- Wertheimer Elemér 349
- Whitman, Walt 239
- Wilde, Oscar 195
- Zajti Ferenc 318
- Zappe László 470, 474
- Zelk Zoltán 286, 304, 451, 493, 499
- Zelkovits Zoltán 19
- Zilahy Lajos 345, 364
- Zlinszky Aladár 11
- Zolnai Béla 9, 11, 20, 277, 286, 361, 481
- Zsilka János 470
- Zsolt Béla 24, 281, 294, 348, 349, 351, 353, 355, 363, 364, 366

A JÓZSEF ATTILA-MŰVEK MUTATÓJA

(A kurzív címek a verseket, az álló betűsek a prózai írásokat,
ill. a kötetcímekeket jelölik.)

- A Bartha Miklós Társaság Értesítőjéhez, 114, 280, 307
A cipő 185, 407
A csodaszarvas 478, 518
A dolog 389
A Dunánál 196, 266, 507
Ady emlékezete 294, 323, 457, 462–465, 468
Ady-vízió 289, 353, 363–365, 367, 372, 463, 482
A három kovács 160–162
A hetedik 148
Ajtót nyitok 270
Ákácokhoz! l. *Ákácokhoz*
Ákácokhoz 291, 317, 335, 409, 415, 424–429, 433, 458, 499
A kanász 431
[Aki balszivemet adta...] [*Luca 3.*] 138, 141, 143, 144
A Kozmosz éneke 13, 266
Áldalak búval, vigalommal 21, 68, 133–138, 174, 184, 281
[Áldalak búval, vigalommal...] [*Luca 1.*] 134, 135, 137–138
A legutolsó harcos [*I.*] 431
Alkalmi vers a szocializmus állásáról 54, 424
Amit szivedbe rejtessz 451
A nagy városokat 277
Anyám 145
A pap mosolyog l. *Engem temetnek*
A rák 192
Arany 75, 457–462
- Aszlányi Károly: *Pénz a látóhatáron* 382–383
A távol új s új egeket szór 236–237
[A távol új s új egeket szór...] l. *Reggeli*
A város peremén 429
A vergődő diák 431
Az a szép, régi asszony 421
Az Édesanyjának 200–203, 245
Az Istenek hálnak, az Ember él 293, 296, 353, 365–381, 486, 499
Azt mondják 270
- Balaton vármegye [?] 334
Bánat (*Futtam, mit a szarvasok...*) 434, 469, 475–481, 505
[Baráttommal...] l. *Medáliák* [*II.*]
Bethlen István 317, 402, 458
Bethlehem 317, 437, 445–447
Bethlemi királyok 437, 445, 447–451, 457, 518
[Bevezető] 5, 270, 276, 208, 469
Biztató (*Kínában lóg a mandarin...*) 215, 451
[Borosyánkőbe én be nem fagyok...] 251, 518
Bűbáj [*I.*] 333, 334, 335
Bűbáj [*II.*] 333, 335
- Curriculum vitae 287
Csin-bin 353, 398–399
Csüngője voltam 144–145, 170, 245
[Csüngője voltam...] [*Luca 5.*] 138, 144

- Dal* 10, 149–151
Dal [Két dal 2.] 23, 92, 148, 153, 245
 Délibáb. Terescsényi György versei 68, 278–279
Derengő rózsza 194, 201–202
[Derűs vagyok és hallgatag...] 1. *Dal*, *Dal [Két dal 2.]*
 Dóczy Jenő: Arany János 459
 Döntsd a tökét, ne siránkozz [kötet-cím] 215, 225, 273, 347, 397, 405, 408, 410, 413–415, 426, 439, 442, 450, 457, 468, 473, 483, 485, 499
Dörmögő 353, 409, 437–440, 458
Dudoló 229, 276

Egeres 215, 409, 437, 451–452
 Egyéniség és valóság 393
Egy költőre (Sakált kiált...) 378–379, 458, 465–468
 Egyszerű énekek. Brichta Cézár versei 68, 278, 280, 381
Egyszerű ez 197
Éji dal 149, 151–153, 245
Elefánt 250
Elégia (Mint ölmos ég alatt...) 5, 265, 471, 505
Elernyedés I. Tudtam én
Emberiség 263
Engem temetnek 236, 276, 286
 Értelem és etika [?] 334
Esik (Állok, lábamnál tócsa nő...) 219, 353, 404–408, 471
Eszmélet 216, 259, 267, 476, 482
[Eszttétikai töredékek] 389

Fagy 203, 224, 409, 464
[Fagyon veszve...] 75, 518
Falu 193, 205, 461, 471
Favágó [I.] 292, 353, 429–434, 437
Favágó [II.] 409, 415, 424, 428–429, 434–437, 444, 471, 505
Fiatl asszonyok éneke 281, 491, 498–499
 Forrás a sivatagban („Panorama de la Littérature Hongroise”) 355 383–385
Förfögeteg 170, 222–227, 229, 236, 245, 276, 320, 403, 414
Füst 226, 409, 469–475

Gyász és patyolat 173–174
Gyereksírás 166, 179–182, 245
Gyöngy 68, 183–186, 198, 321, 426, 490
Gyöngysor 195

Hangya 214, 353
Harmatocská 215, 245, 290, 353, 409, 420–424
[Ha szüü volnék...] 21, 126
Határ 231
Hazám 231
Hivogató 294, 518
Holt vidék 417
Hosszú az Úristen 231–236, 276

Illyés Gyulának 458, 469
[Imhol őzike-lépésekben...] (Luca 2.) 136, 138–139, 187
Irgalom 461
 Irodalom és szocializmus 389, 393
Isten (Hogyha golyóznak a gyerekek...) 236, 276, 499
Istenem 68, 276, 461
Istenhegyi László 400–401
Itt egy fa, ott egy fa 426

József Attila (Vidám és jó volt...) 55, 146, 518
[Jön a vihar...] 260–261

Kerek asztal 111, 241
Kései sirató 264, 428
Két dal 148–153, 276
Két keserves 219, 251, 397–399
Két vázlat 125–133, 276
Két vers 159–162
Ki a faluba 282, 295, 296, 312, 319,

320, 333, 335–348, 358, 384, 453, 486, 499

[*Kínálgató*] 294

Kínos, szögletes múlásom 206–209, 458

Kirakják a fát 203

Kirakom röggel 21, 145, 518

Kispolgár 431

Klárások 156, 166, 168, 170, 173, 185, 190–200, 218, 229, 230, 398, 481

Kovács 276

„*Költőnk és Kora*” 57, 215

K. S. † tbc-ben 159–162

Kultura 285, 353

Kulturfölények haditánca 333, 335

Külvárosi éj 265, 413, 514, 515

Laci bá' 288, 353, 400–402

Lázadó Krisztus 268, 431, 475

[*Le vagyok győzve...*] 259

Levegőt! 317

Luca 21, 136–145, 187, 518

Lucához 21, 68, 145, 220–222, 245, 518

[*Magad emésztő...*] 380

Magyar Alföld 145, 215, 219, 228–231, 242, 286

Magyar Mű és Labanc Szemle 292, 313, 320, 328–335, 358

Március (Langy, permeteg eső...) 464

Margaréta 353, 409, 418–420, 471

Medália 251, 351, 353, 397–399

Medália 13. I. *Medália*

Medáliák [II.] 8, 19, 75, 92, 123–125, 142, 197, 204, 208, 246–275, 276, 282, 304, 320, 458, 471, 490, 492, 493

Medvetánc [kötet cím] 12, 122, 129, 149, 202, 204, 205, 228, 236, 251, 266, 270, 277, 353, 397, 405, 408, 410, 414, 416, 428, 429

Megfáradt ember 402, 489, 490

Meggy a kórón 210, 213

Meghaltak [műfordítás] 277

Még hazatalálsz 5, 250

[*Menyasszony-múlásban...*] [*Luca* 4.] 138, 144

Mesterszonett I. *A Kozmosz éneke*

Mióta elmentél 166, 173, 202–205

Mondd, mit érlel... 120, 227

Munkások 267

Munkások [műfordítás] 277

Munkások Kórusa 159

Nagy Lajos: *Lecke* 381–382

Nagyon fáj 144, 507

Napszonett 270

[*Négykézláb másztam...*] 461

Néhány éjjelre padra, kőre 10, 149, 151, 152, 518

[*Néhány éjjelre, padra, kőre...*] I. *Éji dal* [Két dal I.]

Nem emel föl 461

Nem én kiáltok [kötet cím] 21, 26, 131, 469, 486

Németh Andor 6, 126–133, 402

Nemzett József Áron 23, 68, 146–148, 230, 245

Népdalok à la Ringelnatz Morgenstern 172

Nincsen apám se anyám [kötet cím] 33, 68, 122, 124, 129, 149, 203, 205, 228, 232, 236, 251, 254, 274, 275–277, 283–286, 293, 372, 394, 397, 486, 488, 490–492, 497, 499

Nyár 224, 226, 229, 282, 353, 409–417, 420, 428, 435

[*Nyüzösög a boldogság*] 82, 219, 240, 271

Óda (Itt ülök csillámló sziklafalon...) 138, 179, 216

[*Ó Európa hány redő...*] 129, 271, 273
Óh szív! nyugodj! 72, 173, 213–218, 219, 402, 403, 418

[Ördög farába...] 240
Öreg minden 170, 226–228, 245, 276,
320, 403
Örökélet 276

Pauvre plaint – chant méchant 241
Pernyétáncra 173, 185–187, 219
„Pintér Jenő Magyar Irodalomtörté-
nete” 291, 317, 361–363
Piros hold körül 96, 110, 173, 210–213,
471
[*Piros hold körül...*] I. *Meggy a kórón*
Pöttyös 40, 138, 139–140, 173, 187, 455
Proletárdal 273, 413

Reggeli 236–238, 489
Regös ének 437, 452–457, 518
Reménytelenül 75, 434, 461
Ringató 138, 146, 154–158, 174, 218,
233, 286, 518
Ringelnatz Morgenstern 75, 170, 172
Rög a röghöz 184

Simon Jolán 126–128, 402, 489
Sok gondom közt 53, 57, 166, 187–189,
200
Somogyi Lolinak 285
Szappanosvíz 267
Széphalom I. Bűbáj [I.]
Szépség koldusa [kötet cím] 197
Szeretnének 242–245, 261, 276, 518
Szeretők lázadása 68, 272, 276, 402
Szomorúfűz 431
Születésnapomra 172, 291

[*Talán eltűnök hirtelen...*] 420, 471
Tanítások 391
Tedd a kezed 56, 81, 162–167, 168, 173,
174
Téli éjszaka 57, 205, 224, 377, 416, 421,
423, 513
Tiszazug 215, 245, 290, 347, 353, 409,
437, 440–446, 471, 506
Tiszta szívvel 136, 148, 185, 198, 243,
276, 472, 486, 491, 498, 499
Tószunnyadó 138, 141–144, 245, 270
Tömeg 159, 481
Tudtam én 173, 174–179, 180, 489
Tüzek éneke [I.] 238
Tüzek éneke [II.] 187, 238–240

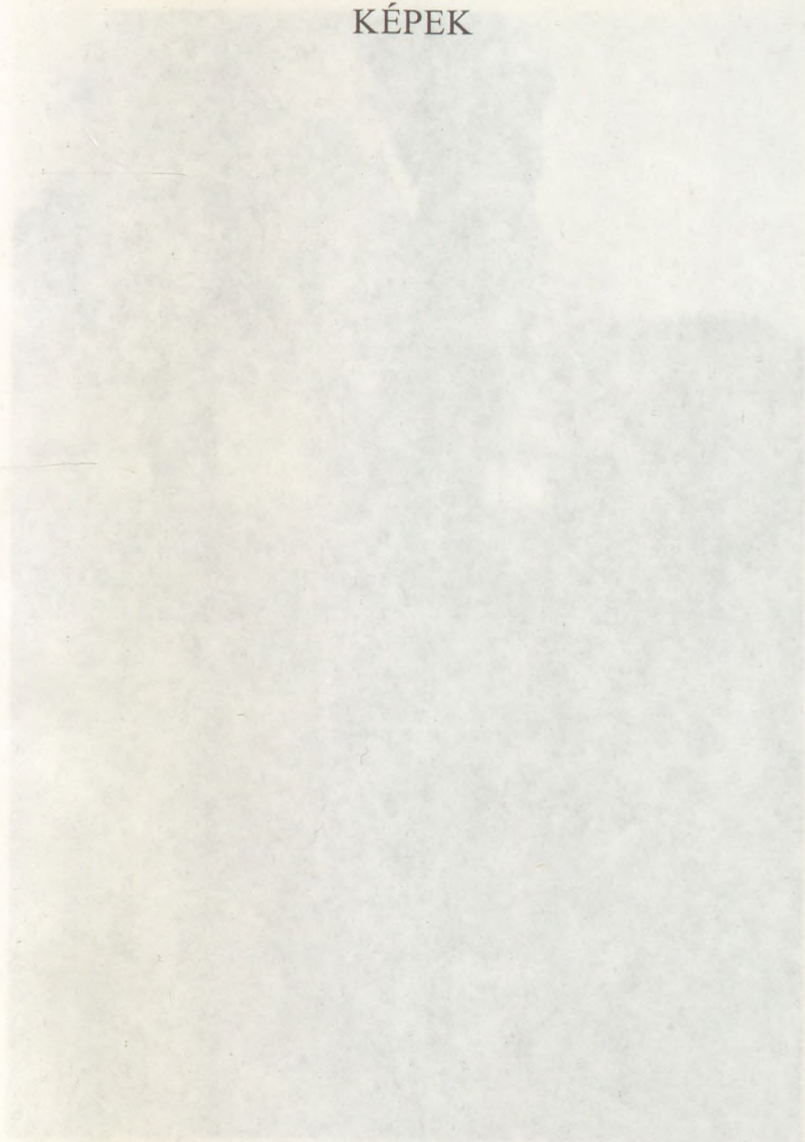
Ülni, állni, ölni, halni 119, 472

Végül 63, 99, 166, 263, 464
Vérző szárnyakkal. Lőrincz Jenő versei
278–280
Vetélő (1930. jan. 4.) 334, 335
„Világfordulat után nőtt férfiak va-
gyunk...” 385–386
Villon négy sorocskája [műfordítás]
195, 277
Villonról meg a vastag Margotról szóló
ballada [műfordítás] 483
Virág (A virág elfáradt...) I. *Kultura*
Virág (Megőrized-e lángvirágom...)
44, 173, 518
Wolke 173, 219

Zuzmara 95, 173, 206–210, 276
Zajtalanul és félelmesen 182

KÉPEK

1. 1900. évi Magyarországi Államnévnap

1. József Attila 1927 kora őszén

2. József Attila 1929-ben

3. József Attila és Eta 1927 kora őszén

4. József Attila, a Dörmögő és Eta Szabadszálláson 1928 őszén

5. A Pöcze családdal Szabadszálláson 1928-ban

6. József Jolánnal, Bányai Lászlóval és Szász Ferencsel a Tisza-parton
1930. jún. 8-án

7. Vágó Márta a 20-as években

8. Vágó Márta a 20-as években

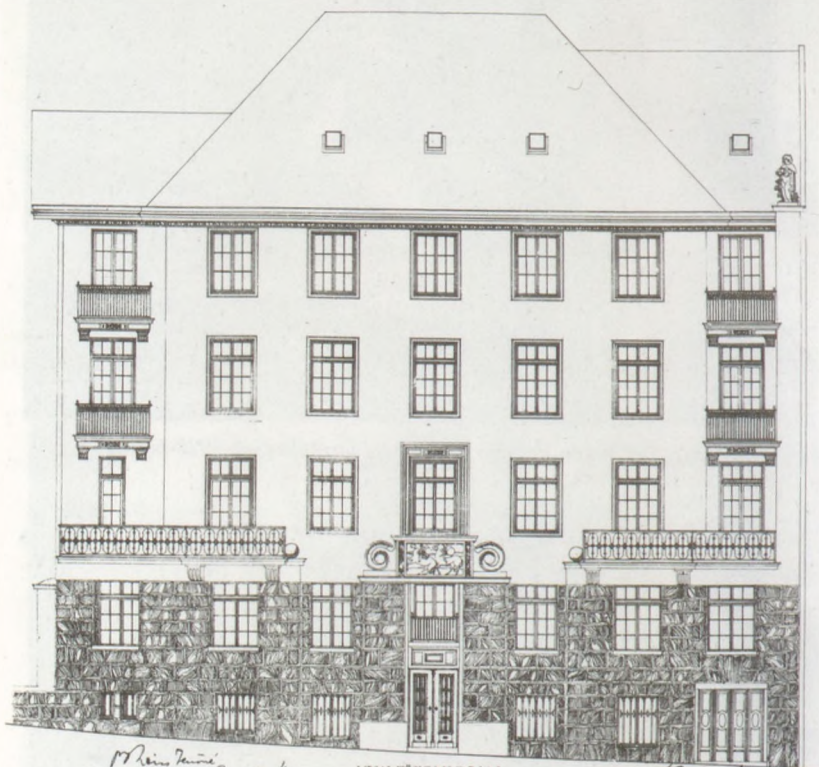
9. József Attila Polányi Verával az Örömhegyen 1928-ban

10. József Attila Vágó Mártával az Örömhegyen 1928-ban

ARÉISS JEŐ (A. E. NEJE) DR. LEDEKMANN JOSEFA. OKAD.
I. EM. BÉHAI ÉPÍTŐI ÉS TÁR. DONÁTI UTCA 14-16.

141

511

M. Reiss Jenő
A. Reiss Jenő

UTCAI FŐHOMLOKZAT
LEPTEL. - 1. 00

Központi építési
hivatal
1887. márc. 12.

11. A Donáti utca 14-16 sz. ház homlokzati rajza, az első emeleten Vágóék lakása

12. Vágó Józsefné

13. Vágó József

14. Vágó Márta könyvtárszobájukban, valószínűleg a 30-as években

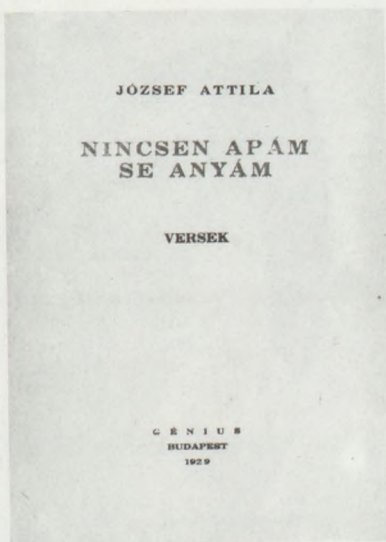

15. A három József testvér és Makai
Ödön a hódmezővásárhelyi álarc-
cosbálban 1929. februárban

16. Csoportkép a balatonlellei MABI szanatóriumban 1929. okt. 10-én

17. A *Nincsen apám se anyám* címlapja

#

Holott náddal ringat
Holott náddal ringat,
holott csobogással,
kekellő demüvel,
Tavi sákolassal.

Lehet hog srevelne
földesül majd nással,
de an is ringassa
igyen ringatással
#

18. A *Ringató* kézírata

Vágó Mártának, mert a a könyv kedvese-
sem, vigasztaló sokszor - és most, hogy
szokatlan valaminek, örülök is neki.

1928. husvét.

József Attila

Ebből a könyvből készült 100
számozott és a szerző által
aláírt példány piros címnyo-
mással merített papíron, I-
XXV. és 26-100-ig, amelyek
könyvtári forgalomba nem
kerültek

Ez a könyv József Attiláé

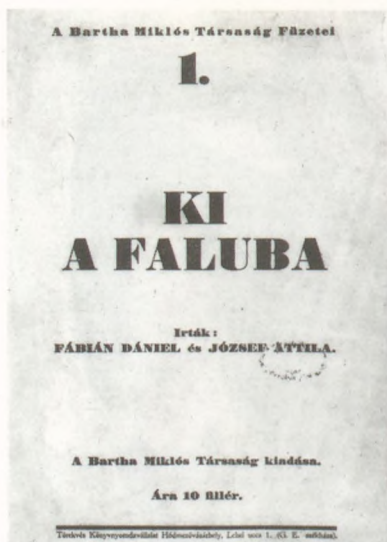
József Attila, hidd el, hogy nagy or-
seregek; legalább is annyira,
mint a világot, a kedvesemet
és barátaimat. Hol vagy?
Sarkig kitámaszkodnak az éméntok
előttem, csokjaimba mágnesek
költőnek, pillantásaimból ren-
getve dagadnak az égék, mint
az elporladt fölfedezőök vikto-
riái: és még mindig kérdésem:
Hol vagy?

1927. II. II.

Nincs benned kíséret. Abban sem

20. Az Új Magyar Föld egy számának címlapja

21. A *Ki a faluba* címlapja

22. Hódmezővásárhely. A Szentesi úti ház

Csin-bin

- Hoppaz, Hopp! mint bő parasztleányok
szoknyába suttyant adomája,
elszálisz az ég alól, vagányok
főlig ludtalpu Attilája;
s tűnő, foltosott fenekedre,
hol aranygyapjas rended hordod,
tátva bámulnak kecske, medve
s szüzek, anyókák, napraforgók!

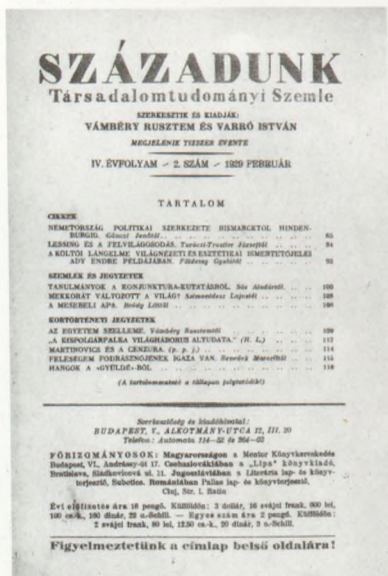

Young Attila gazdát a napfélté

Young János

24. A Toll egy számának címlapja

25. A Századunk egy számának címlapja

JÓ SÁG

LAKATOS
PÉTER PÁL
SÜKÖSD
FERENC
VAJDA
JÁNOS
FORGÁCS
ANTAL
RADNÓTI
GLATTER
MIKLÓS
DÁN
GYÖRGY
WAGNER
GYÖRGY
KALMÁR
MAGDA
FEKETE
ALFRÉD
VERSEI

ANTOLÓGIA

26. A *Jóság* c. antológia címlapja

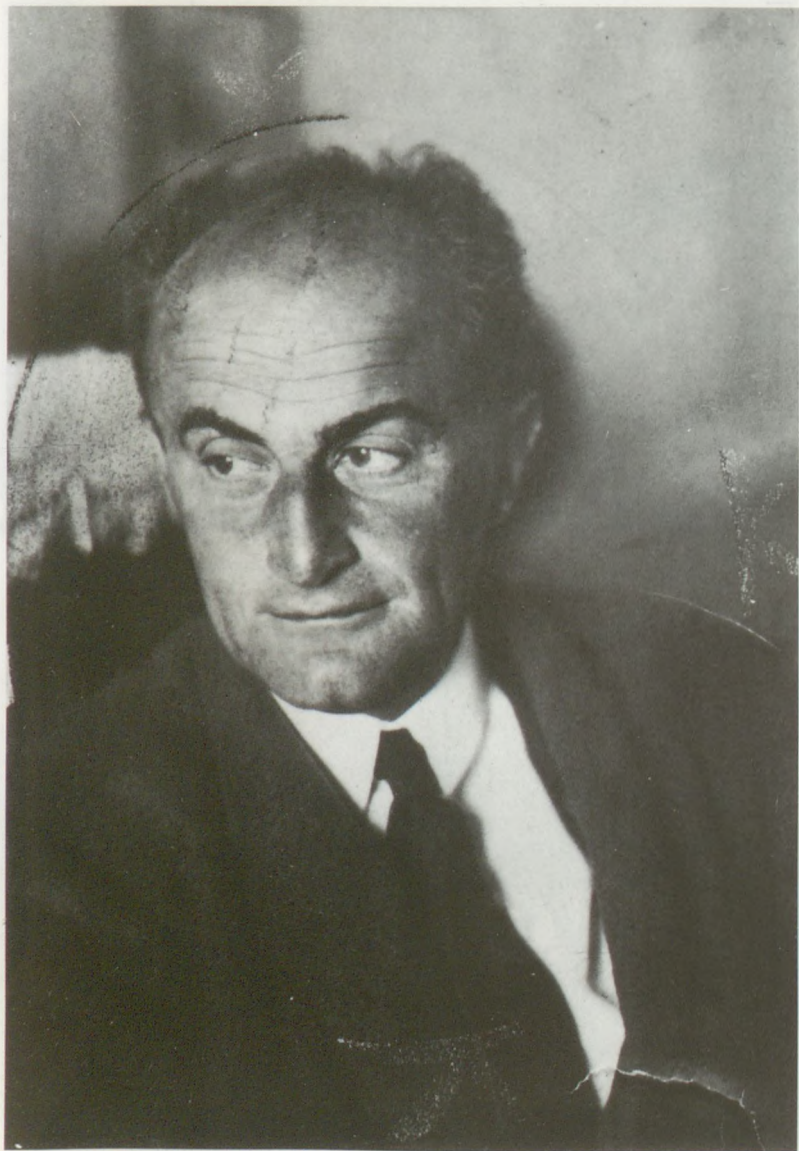
27. Lakatos Péter Pál a 20-as években

28. Vámbéry Rusztem a 30-as években

29. Ignótyus Pál a 20-as évek elején

30. Hatvany Lajos a 20-as években

31. A Tisza Szálló Hódmezővásárhelyen

32. Hódmezővásárhelyi utcaképlet

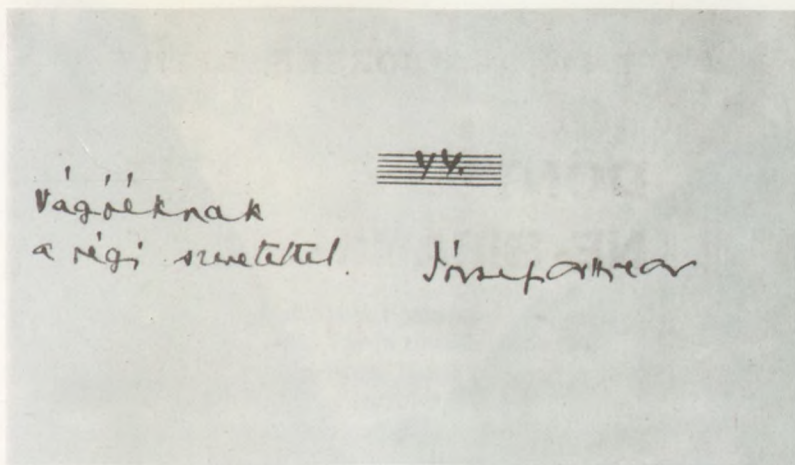

33. A gimnázium épülete Hódmezővásárhelyen

JÓZSEF ATTILA

NINCSEN APÁM
SE ANYÁM

Vágo Józsefnek
igen barátsággal és
szeretettel és tisztelettel.
Pest, 1929. május
AKPA

35. József Attila dedikációja Vágó Mártának

36. A Japán kávéház a két világháború között

37. A Szimplon kávéház a József körúton a 10-es(?) években

38. A Szimplon kávéház belső tere

KÉPJEGYZÉK

- A belső címlapon: József Attila Földeákon 1930 tavaszán. (Petőfi Irodalmi Múzeum, Művészeti Tár [a továbbiakban: PIM MT])
1. József Attila 1927 kora őszén. József Jolán felvétele. (PIM MT)
  2. József Attila 1929-ben egy igazolványképen. (PIM MT)
  3. József Attila és Eta 1927 kora őszén. Makai Ödön felvétele. (PIM MT)
  4. József Attila, anyai nagyapja: a Dörmögő és Eta Szabadszálláson 1928 őszén. (PIM MT)
  5. A Pöcze családdal Szabadszálláson 1928-ban. (PIM MT)
  6. József Jolánnal, Bányai Lászlóval és Szász Ferencsel a Tisza-parton 1930. jún. 8-án. (PIM MT)
  7. Vágó Márta a 20-as években. Makky György felvétele. (A szerző tulajdona)
  8. Vágó Márta a 20-as években. Makky György felvétele. (A szerző tulajdona)
  9. József Attila Polányi Verával az Ürömhegyen 1928-ban. (PIM MT)
  10. József Attila Vágó Mártával az Ürömhegyen 1928-ban. (PIM MT)
  11. A Donáti utca 14–16 sz. ház homlokzati rajza, az első emeleten Vágóék lakása. (Budapest Főváros Levéltára, Tervtár)
  12. Vágó Józsefné. Makky György felvétele. (A szerző tulajdona)
  13. Vágó József. Makky György felvétele. (A szerző tulajdona)
  14. Vágó Márta könyvtárszobájukban, valószínűleg a 30-as években. (PIM MT)
  15. A három József testvér és Makai Ödön a hódmezővásárhelyi álarcosbálban 1929. februárban. (PIM MT)
  16. Csoportkép a balatonlellei MABI szanatóriumban 1929. okt. 10-én. (PIM MT)
  17. A *Nincsen apám se anyám* címlapja.
  18. A *Ringató* kézírata. (PIM Kézirattár)

19. A *Nem én kiáltok* Vágó Mártának szóló dedikációja, a kötet 2. oldalán. (Takács Márta tulajdona)
20. Az *Új Magyar Föld* egy számának címlapja.
21. Fábrián Dániel–József Attila: *Ki a faluba* címlapja.
22. Hódmezővásárhely. A Szentesi úti ház. Szabolcsi Hedvig felvétele.
23. A *Csin-bin* kézirata. (PIM Kézirattár)
24. A *Toll* egy számának címlapja.
25. A *Századunk* egy számának címlapja.
26. A *Jóság* c. antológia címlapja.
27. Lakatos Péter Pál a 20-as években. (PIM MT)
28. Vámbéry Rusztem a 30-as években. (PIM MT)
29. Ignótus Pál a 20-as évek elején. (PIM MT)
30. Hatvany Lajos a 20-as években. (PIM MT)
31. A Tisza Szálló Hódmezővásárhelyen. Plósz József felvétele. (Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely)
32. Hódmezővásárhelyi utcarészlet. (Tornyai János Múzeum)
33. A gimnázium épülete Hódmezővásárhelyen. (Tornyai János Múzeum)
34. Vágóéknak dedikált verskötet. (PIM MT)
35. József Attila dedikációja Vágó Mártának. (PIM MT)
36. A Japán kávéház a két világháború között. (Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest)
37. A Szimplon kávéház a József körúton a 10-es években. (Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum)
38. A Szimplon kávéház belső tere. (Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum)

TARTALOM

I. „Derős vagyok és hallgatóg”	
1927 szeptemberétől 1928 decemberéig	5
Újra otthon	5
A pesti bölcsészkaron	10
Baráti körben	15
Asszonyok, lányok	21
Anyagi helyzete	22
„Derős vagyok és hallgatóg”	23
II. A Vágó Márta-szerelem	25
Megismerkedés	25
Márta könyve	27
A Vágó család	29
Márta	30
Vágóék baráti köre	32
A szerelem kezdete	34
A szerelem sodrában	38
Házasság?	41
Márta és Attila személyisége. Képük egymásról	44
A mélyrétegek	48
József Attila a vitákban	50
Az Ürömhegyen	57
Konfliktusok a szerelmesek között	58
A londoni út terve	61
Nyári távollét	63
Búcsú	66
József Attila életvitele 1928 szeptemberéig	67
A József Attila–Vágó Márta-levelezés	69
Távolodás	78
A szakítás	93

A szerelem után	104
Élete 1928 őszén	105
A Századunk körében	110
A levelezés mint mű	116
III. Költészete 1927 őszétől 1928 végéig	122
Medáliák és dalok	122
Az első medáliák – <i>Két vázlat</i>	126
Dalok	133
<i>Áldalak búval, vigalommal</i>	133
A Luca ciklus	137
<i>Tószunnyadó</i>	141
Bemutatkozó versek	146
<i>Két dal</i>	149
<i>Ringató</i>	154
„Népszava-versek”	159
<i>Tedd a kezed</i>	162
A stilizálás, a groteszk felé	168
A Márta-szerelem versei	173
Az első versek	173
<i>Tudtam én</i>	174
Gyereksírás	179
Gyöngy	183
<i>Pernyetáncra</i>	185
<i>Sok gondom közt</i>	187
<i>Klárások</i>	190
<i>Az Édesanyjának</i>	200
A távollodás versei	202
<i>Mióta elmentél</i>	202
Zuzmara	206
<i>Piros hold körül</i>	210
<i>Óh szív! nyugodj!</i>	213
„Magyar Alföld” versek	219
<i>Lucához</i>	220
<i>Förgeteg</i>	222
<i>Öreg minden</i>	226
<i>Magyar Alföld</i>	228
<i>Hosszú az Úristen</i>	231
Régebbi versek újraformálása	236
Rögtönzések	240
A lírai én képe 1928-ban – <i>Szeretnének</i>	242
Összegezés: a <i>Medáliák</i>	246

A <i>Nincsen apám se anyám</i> kötet szerkezete	275
Műfordítások, bírálatok	277
1928. december: Írók előadóestje	280
IV. „Vihar gubbaszt a lombokon”	
1929 januárjától 1930 szeptemberéig	282
1929 első hónapjai – A <i>Nincsen apám se anyám</i> kötet megjelenése	283
A Magyar Külkereskedelmi Intézetben	286
Vásárhelyi nyár	288
Balatonlellén, a MABI szanatóriumában	290
Budapesti ősz	291
Pest és Vásárhely között	292
1930 tavaszán–nyarán	294
V. A vitakozó József Attila	
Feszültségek a politikai és szellemi életben	298
A Bartha Miklós Társaság	306
Az Előörs	314
A „barthás” József Attila	319
Új barátságok: Lakatos Péter Pál, Fábián Dániel, Féja Géza	324
„Barthás” tanulmányai	328
<i>Magyar Mű és Labanc Szemle</i>	328
Az Előörsbe írt glosszák	333
<i>Ki a faluba</i>	335
A liberálisok között – A Toll	348
Más baloldali folyóiratok	353
Liberális barátai: Ignotus Pál, Hatvany Lajos	356
„Liberális” lapokba írt tanulmányai	360
A Pintér Jenő-kritika	361
<i>Ady-vízió</i>	363
A Babits elleni pamflet	365
Más bírálatok 1930-ban	381
Esztétkai-poétikai fejtegetései	387
VI. Költészete 1929 elejétől 1930 szeptemberéig	
Önarckép 1929-ből	394
Újabb medáliák	397
<i>Két keserves</i>	397
<i>Laci bá'</i>	400
Új tájversek	402
<i>Esik</i>	404
<i>Nyár</i>	409

<i>Margaréta</i>	418
<i>Harmatocska</i>	420
Mozgalmi allegóriák	425
<i>Ákácokhoz</i>	425
<i>Favágó</i>	429
Paraszttversek	437
<i>Dörmögő</i>	437
<i>Tiszazug</i>	440
A két Betlehem-vers	445
<i>Regös ének</i>	452
Hagyományvállaló, publicisztikus versek	457
<i>Arany</i>	458
<i>Ady emlékezete</i>	462
<i>Egy költőre</i>	465
Búcsú az ifjúságtól – A felnőtté válás kezdete	469
<i>Füst</i>	469
<i>Bánat (Futtam...)</i>	475
Műfordítások	481
Összegezésül	484
VII. A kortársak között	486
Kortársi értékelések	486
Néhány kortársa – A <i>Jóság</i> antológia	501
Illyés Gyula, Szabó Lőrinc	504
Simon Andor	508
Erdélyi József	512
A <i>Külvárosi éj</i> felé	514
Utószó	516
Irodalomjegyzék	519
József Attila művei	519
Irodalom József Attiláról	520
Egyéb irodalom	531
Névmutató	539
A József Attila-művek mutatója	550
Képek	555
Képjegyzék	557

Az Irodalomtörténeti könyvtár előző kötetei

10. Kovács Kálmán: Fejezet a magyar kritika történetéből
11. Szabolcsi Miklós: Fiatal életek indulója
12. Sötér István: Nemzet és haladás (Irodalmunk Világos után)
13. Kispéter András: Tömörkény István
14. Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós
15. Gergely Gergely: Tolnai Lajos pályája
16. Nagy Péter: Szabó Dezső
17. Martinkó András: A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése
18. Komlós Aladár: Gyulaiától a marxista kritikáig
19. Merényi Oszkár: Berzsenyi Dániel
20. Csóka J. János: A latin nyelvű történeti irodalom...
21. Horváth Károly: A klasszikából a romantikába
22. Mezei József: A szimbolista élmény kialakulása (Reviczky Gyula)
23. Rába György: Szép hűtlenek
24. Solt Andor: Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (1772–1826)
25. Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei
26. Juhász Ferencné: Bródy Sándor
27. Eckhardt Sándor: Balassi-tanulmányok
28. Zimándi P. István: Péterfy Jenő élete és kora
29. Poszler György: Szerb Antal
30. Mezei Márta: Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt
31. Bíró Ferenc: A fiatal Bessenyei és íróbarátai
32. Szabolcsi Miklós: Érik a fény
33. Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban
34. Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi
35. Kiss István: Az Athenaeum története és szerepe a magyar irodalomban
36. Pomogáts Béla: Költészet és népiség
37. Görömbei András: A szlovákiai magyar irodalom története
38. F. Csanak Dóra: Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó
39. Imre László: A magyar verses regény

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc

Szedte a Fényszedő Központ Kft.

Felelős vezető: Baráth János ügyvezető igazgató
Budapest, 1992

Nyomdai táskaszám: 920322/10

Felelős szerkesztő: Mérey Zsoltné

Műszaki szerkesztő: Kerek Imréné

Kiadványszám: I/43

Megjelent 36,25 (A/5) ív + 24 oldal melléklet

HU ISSN 0075-0859

Szabolcsi Miklós

„KEMÉNY A MENNY”

József Attila élete és pályája 1927–1930

Irodalomtörténeti Könyvtár 40.

A „*Kemény a menny*” Szabolcsi Miklós József Attila-monográfiájának harmadik része. 1927 őszétől 1930 őzéig követi tovább a költő útját. Mi történt József Attilával e három év alatt? 1927 nyarán tér haza Párizsból, beiratkozik a pesti egyetem bölcsészkarára. Megismerkedik Vágó Mártával, nagy szerelem szövődik közöttük, s ez életének egyik legfontosabb, bár kudarcra ítélt szerelmi és emberi kapcsolata. Kapcsolatba kerül a polgári radikális, liberális körökkel, de élénk tevékenységet fejt ki a Bartha Miklós Társaságban is, részt vesz az irodalmi vitákban, megírja pamfletjét Babits ellen. Verseiben gazdag ez az időszak; ekkor születnek legszebb dalai, a *Medáliák*, parasztversei, újfajta tájversei. A monográfia részletesen foglalkozik ezekkel az eseményekkel, és sokrétű elemzést ad e három év szinte minden egyes verséről, tanulmányáról. Ennek során a művekről szóló eddigi irodalmat is feldolgozza – ily módon mintegy József Attila-breviáriumként is használható.

Ára: 690,- Ft áfával

